

QƏDİM DİYAR

Beynəlxalq Onlayn Elmi Jurnal

ANCIENT LAND

International Online Scientific Journal

aem.az

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

QƏDİM DİYAR

Beynəlxalq Onlayn Elmi Jurnal

Cild: 6 Sayı: 5

ANCIENT LAND

International Online Scientific Journal

Volume: 6 Issue: 5

**Bakı – Baku
2024**

Jurnal 31.01.2012-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir
Reyestr №3534

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
31.01.2012.
Registration No. 3534

Redaksiyanın ünvanı
Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address
Az1073, Bakı,
Matbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 806 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail
qedim.2012@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197
DOI: 10.36719

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© <https://aem.az>
© info@aem.az

Təsisçi və baş redaktor

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>

Redaktor

Prof. Dr. Nigar VƏLİYEVƏ, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
nigar_veliyeva@yahoo.com

Redaktor köməkçisi

Tədqiqatçı Nəhayət HÜSEYİNLİ, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
nehayet.huseynli@gmail.com

Dillər üzrə redaktorlar

Assoc. Prof. Dr. Gülçöhrə ALIYEVƏ, Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Nəriman SEYİDƏLİYEV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Rafail ƏHMƏDLİ, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zərövşən BABAYEVƏ, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Fəzil BAXŞƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Təhminə ƏLİYEVƏ, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Salatın HACIYEVƏ, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

REDAKSIYA HEYƏTİ

Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Abdulkadir GÜL, Ərzincan Binalı Yıldırım Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Əsməd MUXTAROVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Vaqif SOLTANLI, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. Rafail HƏSƏNOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Ələmdar ŞAHVERDİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnus Biznes Universiteti / Litva
Prof. Dr. Yaqub BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İntiqam CƏBRAYİLOV, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Nasiba SABIROVA, Urgenc Dövlət Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Adil BAXŞƏLİYEV, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Seyfəddin RZASOY, AMEA Folklor İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Mübariz SÜLEYMANOV, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Sərvər ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mönsüm ALIŞOV, “İdrak” liseyi / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İosefina BLAZSANİ-BATTO, Rumın Dili və Mədəniyyəti Mərkəzi / Rumıniya
Assoc. Prof. Dr. Cəbi BƏHRAMOV, AMEA Tarix İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aynel MƏŞƏDİYEVƏ, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mehriban İMANOVA, Naxçıvan Dövlət Univetsiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Taleh XƏLİLOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sevinc RUİNTƏN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAQULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Mübariz ƏSƏDOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Fərqanə ƏLİYEVƏ, DİN-nin Polis Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Lyudmila CAVADOVA, İqtisadiyyat və Hüquq üzrə Pedaqoji Kollec / Rusiya, Dağıstan Respublikası
Assoc. Prof. Dr. Şəhla ƏHMƏDOVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Andrey SIZRANOV, Həştərxan Dövlət Universiteti / Rusiya

Assoc. Prof. Dr. Rəşad SADIQOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Ramis HƏŞİMOV, Dağıstan Dövlət Universitetinin Dərbənd filialı / Rusiya, Dağıstan Respublikası

Founder and Editor-in-Chief

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>

Editor

Prof. Dr. Nigar VALIYEVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
nigar_veliyeva@yahoo.com

Assistant editor

Researcher Nahayat HUSEYINLI, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
nehayet.huseynli@gmail.com

Language editors

Assoc. Prof. Dr. Gulchora ALIYEVA, Azerbaijan State Marine Academy / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Nariman SEYIDALIYEV, ANAS Institute of Linguistics / Azerbaijan

Editors in scientific fields

Prof. Dr. Rafail AHMADLI, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Firuza ABBASOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Zarovshan BABAYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Fazil BAKHSHALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Tahmina ALIYEVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Salatin HAJIYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Anar ISGANDAROV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Abdulkadir GUL, The University of Arzinjan Binali Yildirim / Turkey
Prof. Dr. Asmad MUKHTAROVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Vagif SOLTANLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAVA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Rafail HASANOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Alamdar SHAHVERDIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania
Prof. Dr. Yagub BABAYEV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Intigam JABRAYILOV, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Nasiba SABIROVA, Urgench State University / Uzbekistan
Prof. Dr. Adil BAKHSHALIYEV, Sumgait State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Seyfaddin RZASOY, ANAS Institute of Folklore / Azerbaijan
Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Mubariz SULEYMANOV, Azerbaijan State University of Culture and Arts / Azerbaijan
Prof. Dr. Sarvar ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Monsum ALISHOV, Idrak Lyceum / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Iosefina BLAZSANI-BATTO, Romanian Language and Cultural Center / Romania
Assoc. Prof. Dr. Jabi BAHRAMOV, The Institute of History of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aynel MASHADIYEVA, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mehriban IMANOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Taleh KHALILOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sevinc RUINTAN, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia
Assoc. Prof. Dr. Mubariz ASADOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Fargana ALIYEVA, Police Academy of the Ministry of Internal Affairs / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Lyudmila JAVADOVA, Pedagogical College on Economy and Law / Russia, The Dagestan Republic
Assoc. Prof. Dr. Shahla AHMADOVA, Baku Slavic University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Andrey SIZRANOV, Astrakhan State University / Russia
Assoc. Prof. Dr. Rashad SADIGOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ramis HASHIMOV, Derbend branch of Dagestan State University / Russia, the Dagestan Republic

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/35/6-12>

Fəxrəddin Cəfərov
Naxçıvan Dövlət Universiteti
tarix elmləri doktoru
fexreddinceferov@ndu.edu.az
İlqar Kəngərli
Naxçıvan Dövlət Universiteti
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
i.kengerli1955@gmail.com

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ NAXÇIVANDA SİYASİ VƏZİYYƏT

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti illərində Naxçıvanda hökm sürən siyasi vəziyyət, ermənilərin burada törətdikləri vəhşiliklər o dövrə aid sənəd və materialların köməyi ilə geniş şəkildə işıqlandırılmışdır. Həmçinin məqalədə AXC-nin süqutundan sonra, SSRİ zamanında tarixi faktların təhrif olunmasına baxmayaraq, müstəqillik dövründə o zaman yaşananlara həqiqi qiymətin verilməsi, o dövrdə xalqımızın məruz qaldığı haqsızlıqlar və böyük zəhmətlərin nəticəsi olaraq əldə olunan Naxçıvanın muxtariyyətinin böyük səylər nəticəsində dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırılması məsələsinə geniş yer verilmişdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Naxçıvan, Araz-Türk Cümhuriyyəti, muxtariyyət, erməni vəhşiliyi, Zəngəzur, Əlinca*

Fakhrəddin Jafarov
Nakhchivan State University
Doctor of Historical Sciences
fexreddinceferov@ndu.edu.az
İlqar Kəngərli
Nakhchivan State University
Doctor of Philosophy in History
i.kengerli1955@gmail.com

Political Situation in Nakhchivan During the Azerbaijan Democratic Republic

Abstract

In the article, the political situation prevailing in Nakhchivan during the years of the Azerbaijan Democratic Republic, the atrocities committed by Armenians here are widely covered with the help of documents and materials from that period. Also, in the article, despite the distortion of the historical facts during the USSR after the fall of the ADR, the true appreciation of what happened at that time during the independence period, the injustices suffered by our people at that time, and the fact that the autonomy of Nakhchivan, which was achieved as a result of great efforts, was brought to the attention of the world community as a result of great efforts.

Keywords: *Azerbaijan Democratic Republic, Nakhchivan, Araz-Turkish Republic, autonomy, armenian atrocities, Zangazur, Alinja*

Giriş

Bəşəriyyətdə azad yaşayan hər bir xalqın tarixində onun varlığını bildirən ən müqəddəs bir gün var. Bu da həmin xalqın azadlığa çıxdığı İstiqlal günüdür! Azərbaycan xalqının tarixdə belə müqəddəs və əziz bir günü – 28 Maydır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2018-ci ilin Azərbaycanda “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İli” elan edilməsi haqqında 10 yanvar 2018-ci il tarixli Sərəncamında deyilir:

“1918-ci mayın 28-də Azərbaycan xalqının həyatında misilsiz hadisə baş vermiş, Müsəlman Şərqiində ilk parlamentli respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulmuşdur. Cəmi iki ilə yaxın yaşamış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti zəngin dövlət quruculuğu təcrübəsi ilə milli dövlətçilik tarixində silinməz izlər qoymuş, xalqın qəlbində azadlıq və istiqlal duyğularını gücləndirməklə respublikanın gələcək müstəqilliyi üçün etibarlı zəmin hazırlamışdır...” (Xalq qəzeti, 2018).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti illərində Naxçıvan

Təcavüzkar kimi Naxçıvan ölkəsinə soxulan Andranik Ozanyan Naxçıvandan başlayaraq Zəngəzur və Şuşayadək olan əraziləri ələ keçirməyə çalışır, 1918-ci il iyunun axırlarında Naxçıvana tərəf qayıdır və Culfaya gəlir. Andranik öz qərargahını Culfada yerləşdirir. O, ingilislərlə birləşməyə çalışır.

Andranikin ilk toqquşması Araz kənarında yerləşən Yaycı, Aşağı Aza və Kərimquludizə kəndlərində oldu. “Borba” qəzetinin yazdığı kimi, “Yaycı kəndi darmadağın edilib əhalisi qılıncdan keçirilmişdir” (“Borba” qəzeti, 1918). Andranikin ilk təcavüzü Naxçıvan qəzasının Araz çayı kənarında yerləşən Yaycı və Aşağı Aza kəndləri olmuşdur. Ermənilər Yaycı kəndində 4000 nəfərdən çox müsəlman əhalisini qırmışlar. Bir sözlə desək, Andranikin quldur dəstələri Əlincə və Gilançay boyunca 50-dən artıq kəndi qarət edərək əhalisini dərbədər salır.

Daha sonra Andranik təcavüz dəstəsi ilə Naxçıvan qəzasında ən çox əhaliyə malik olan Nehrəm kəndini mühasirəyə alır. Özünü müdafiə tədbirinə başlayan nehrəmlilər son qətrə qanları qalanadək vuruşmağı qərara alırlar. Çünki kənddən çıxan yollar kəsilmiş, kənardan gələndə də imkan yox idi.

Andranikin Nehrəmə hücumu haqqında Nehrəm taborunun iştirakçısı və qırmızı partizan Heydərqulu Həsənov öz xatirələrində yazır: “Andranikin qoşunları ilə əsas döyüş İmamzadə tərəfdə gedirdi. Andranik cəhd edirdi ki, Nehrəm kəndinin kənarından keçib Təzəkənddə toplaşan 300 nəfərlik daşnak silahlı dəstəsi ilə birləşsin. Lakin nehrəmlilər buna imkan vermirdi. Yaxşı silahlanmış dəstələrimiz tabor komandanı Kərbəlayi Muxtar əlində mauzer kəhər atın belində məhəllələri gəzir, əhalini döyüşə qaldırır, atəş nöqtələrinə patron, çörək, su çatdırırdı” (Nax. MR. DA, f. 582: 98 – 105).

Üç günlük qanlı vuruşmadan sonra Andranikin qoşunu xeyli tələfatla geri çəkilir. Nehrəm kəndini yarım-mühasirədə saxlayan Andranik əsas qüvvəsilə Naxçıvan şəhərinə gəlib şəhərin şimalında hərbi düşərgədə dayanır. Naxçıvan əhalisinin sakitliklə təslim olmayacağını gören Andranik şəhərin hakimi Cəfərqulu xanı, qazısı Şıxkərim ağanı və başqalarını yanına çağıraraq təslim olmağı, silahların yığılmasını tələb edir. Bunu eşidən əhali iğtişaş qaldıraraq hər bir vasitə ilə müqavimət göstərir. Ümumiyyətlə, bir neçə gün vuruşmadan sonra 1918-ci ilin iyulun əvvəllərində Andranik Naxçıvan qəzasını tərk edərək Sisyana – Zəngəzura çəkilir.

Andranikin qoşunları Naxçıvandan qaçarkən Sirab, Qahab və Kərimquludizə kəndlərinin əhalisini qırmış, canlarını qurtaranlar isə öz yurdlarından qaçaraq xilas olmuşlar.

Andranikin qoşunları Sirab kəndinə istiqamət aldığı vaxt Sirab kəndi ətrafında çoxlu qaçqın toplaşmışdı. Bunlar kəndin özündən, habelə uzaq və ətraf kəndlərdən gələnlər idilər... On beş mindən artıq erməni qulduru silahsız, müdafiəsiz adamların üzərinə hücumla keçdilər. Bir gün ərzində 10 mindən artıq günahsız adam qılıncdan keçirildi. Əgər bu qırğın vaxtı Duzdağ tərəfdən açılan top səslərini Andranik eşitməsəydi, oradan bir nəfər də sağ qalmayacaqdı. Andranik türklərin Naxçıvana gəlməsindən duyuq düşüb öz atları ilə birlikdə qaçmağa üz tutdu.

Bəlkə də tarix heç vaxt ermənilər tərəfindən törədilmiş belə bir vəhşiliyin şahidi olmamışdı. “Yoldaşı” düzənliyində bir-birinin üstünə qalanmış meyidləri daşıyıb qurtarmaq mümkün olmurdu. Bu mənzərəyə baxan hər bir kəs dəhşətə gəlirdi.

Sonra Andranikin quldur dəstələri Naxçıvanın Qoşadizə, Şəkərabad, Qahab, Zeynəddin, Sirab, Qara-qala və s. kəndlərinə hücum edib əhalisini qıraraq kəndləri talan edir, evləri yandırır. Əlacsız qalan kənd əhalisi Sirab dağına pənah gətirir. Ora toplaşmış 460 nəfər kişi, qadın, uşaq daşnaklar tərəfindən öldürülür (Nax. MR. DA, f. 582: v. 98 – 105).

Andranikin Naxçıvandan qaçmasının səbəblərindən biri də Osmanlı türk qoşunlarının Şahtaxtı körpüsündən Naxçıvan torpağına girməsi idi. Türkiyənin 11-ci və 9-cu hərbi ekspedisiya qoşunları 1918-ci ilin iyul ayından noyabr ayına kimi Naxçıvan ərazisində dayanmışdır.

Erməni təcavüzkarlarına qarşı Naxçıvan qəzasına gələn türklərin Naxçıvanda Araz-Türk hökumətinin yaradılmasında da xidmətləri böyükdür. Belə ki, Qəmərli nahiyəsində Rüştü bəy tərəfindən elan olunan Araz-Türk Respublikasının bir neçə nümayəndələri oktyabrın 19-da Naxçıvana gələrək bu xəbəri şəhər əhalisinə yetirməklə Naxçıvanda Araz-Türk hökumətinin yaradılmasını və yerli nazirlərin seçilməsini bildirmişlər.

Həmin hadisənin şahidi olmuş və Naxçıvan müsəlman milli komitəsinin katibi işləmiş Mirzə Bağır Əliyev “Qanlı günlərimiz” adlı əlyazmasında qeyd edir ki, “1918-ci il oktyabr ayının 23-də Naxçıvan şəhəri Came məscidində Naxçıvan milli komitəsinin sədri Mirzə Nəsrulla Əmirovun sədrliyi ilə keçirilən iclasın gündəliyində bir çox məsələlərlə yanaşı əsas məsələlərdən biri də Naxçıvanda Araz-Türk Respublikasının yaradılması və milli şuranın təşkil olunması məsələsi müzakirə edilmişdir (Nax. MR. DA, f. 314: v. 83 – 84).

Beləliklə, 1918-ci il noyabr ayının 3-də mərkəzi İğdır olmaqla Araz-Türk Respublikası quruldu. Naxçıvan rəsmi paytaxt olmasa da, idarəçilik, müdafiə işlərinin əksəriyyəti burada yerləşmişdir.

Az sonra mərkəzi Naxçıvana köçən bu hökumətin hüduqları Eçmiədzin, Uluxanlı, Sərdərabad, Qəməri, Şərur-Dərələyəz, Ordubad, Naxçıvan, Mehri və Sürməli bölgələrini əhatə edirdi.

1918-1919-cu illərdəki çox mürəkkəb bir dövrdə yaranmış və fəaliyyət göstərmiş Araz-Türk Respublikasının qısa müddətli fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş nailiyyətlər təkcə o dövr üçün yox, Naxçıvan bölgəsinin sonrakı taleyi və gələcəyi üçün də böyük əhəmiyyətə malikdir.

1918-ci ilin noyabr ayında ingilis-amerika qoşunları İstanbula, yunanlar isə Anadoluya soxulurlar. İmperialist təcavüzkarlığına qarşı Mustafa Kamal paşanın başçılığı altında Türkiyədə istiqlaliyyət uğrunda müharibə başlandıqından türk qoşunları Qafqazdan, eləcə də Naxçıvan ərazisindən çəkilir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə, yəni 1918 – 1920-ci illərdə ermənilərin Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Ordubad bölgələrinə hücumları müdafiəsiz dinc əhalini qırmaq məqsədi güdən fasiləsiz müharibə xarakteri almışdır.

Azərbaycan Milli Şurasının və hökumətinin yaranmasının, onların məqsəd və vəzifələrini izah etmək məqsədilə Zaqafqaziyanın azərbaycanlılar yaşayan şəhər və qəzalarına nümayəndə heyətləri göndərmək qərara alınır.

O vaxt Naxçıvan qəzasına da nümayəndə göndərilmişdir. Azərbaycandan Naxçıvana göndərilmiş nümayəndələr içərisində Mirabbas Bağirovun Naxçıvan səfəri haqqında arxiv sənədlərində geniş məruzəsi vardır. Aşağıda həmin məruzədən bəzi sətirlər verilmişdir:

Mirabbas Bağirov 24 yanvar 1919-cu il tarixli məruzəsində yazır ki, “mən Naxçıvana göndərilərkən Gəncədə hərbi nazirlik tərəfindən 1 alay komandiri (polkovnik) və 11 nəfər zabit nümayəndə mənimlə yola düşdük. Onlara əmr edilmişdir ki, yolu elə getsinlər ki, bilinməsin. Biz Karyaginə (Cəbrayıl) gəldik. Yollar ermənilər tərəfindən tutulduğundan İrana keçərək orada Qəhrəman xanla, Uzan kəndində Tağı xan və Əsədulla xanla görüşdük. Onlar bizə hörmət və ehtiram göstərirdilər. Onlara Azərbaycan Respublikasının yaranmasından danışdıq. Yolüstü Ordubada məktub göndərdim və bildirdim ki, nə üçün gəlmişəm. Araz çayını keçib gördük ki, hazır atlar vardır və bizi qarşılamağa adam gəlmişdir.

Bizi Ordubad əhli çox təntənə ilə qarşıladılar. Nümayəndələr gəlməklərinin səbəbini onlara çatdırmaqla Azərbaycan Respublikasının yaranmasının tarixini izah etdilər.

Ordubad Milli Şurası, İcraiyyə Komitəsi və Naxçıvandan təyin olunmuş komandanı ilə idarə olunurdu. Ordubad Milli Şurası nümayəndələrə protokol təqdim edərək Azərbaycana birləşmələrini arzuladıqlarını bildirdilər. Ordubada gələndən beş gün sonra Culfaya çıxdıq, oradan da qatarla Naxçıvana gəldik.

Naxçıvanda bizi çox təntənəli qarşıladılar. Fevral ayının 22-si saat 12-də bizə çatdırdılar ki, ingilis generalı bizi rəsmi görüşdə gözləyir. Mən, polkovnik və generalın yavəri onun qəbuluna getdik. General öz köməkçisi və tərcüməçisi ilə oturmuşdu. Orada eyni zamanda yerli hakimiyyətin

sədri (Araz-Türk Respublikasının – F. C., İ. K) Cəfərqulu xan və onun oğlu hərbi komandan Kəlbah xan da var idi.

General soruşdu ki, nə məqsədlə gəlmişik? Mənimlə görüşə gedən polkovnik izah etdi ki, yerli əhalinin arzusu və hərbi işlərin təşkili ilə əlaqədar, həmçinin Azərbaycan Milli Şurasının göndərişi ilə gəlmişik.

General cavab verdi ki, bu ərazi hələ Azərbaycanın tərkibinə daxil olan hissə deyil və onun kimə məxsus olacağı da hələ məlum deyil. İndi bura İngiltərənin general qubernatorluğudur. Azərbaycan hökumətinin bura adam göndərməyə ixtiyarı yoxdur. Mən sizə qonaq kimi baxıram, qonaq kimi gəlmisiniz, qonaq kimi də gedə bilərsiniz. Mən generalın icazəsi ilə danışımağa başladım. Mən bütün Avropa xalqları tərəfindən, xüsusi ilə ingilislər tərəfindən tanınmış və qəbul edilmiş kiçik xalqların öz taleyini müəyyən etmək prinsiplərini izah etdim. Məlumat verdim ki, yerli əhali, eləcə də bütün müsəlmanlar Azərbaycana hüsnü-rəğbət bəsləyir.

Mən qeyd etdim ki, cənab generalın İngiltərənin alicənab nümayəndələrindən biri kimi yerli əhalinin arzusunu həyata keçirəcəyinə inanırıq və ümid edirik.

General-qubernator söz verdi ki, bu barədə Tiflisə yazmalıdır və bunun üçün nümayəndələrin adlarını soruşub qeyd elədi, fevralın 23-də məsciddə xalqın yığınağı keçirildi. Orada hökumət üzvləri də iştirak edirdilər. Nümayəndələr 20 fevralda təntənəli ziyafətdə nə barədə danışırdılarsa, burada da o barədə (Azərbaycana birləşmək – F. C., İ. K) danışdılar. Xalq onları alqışlarla qarşıladı və yekdilliklə Azərbaycana birləşmələrini bildirərək xahiş etdilər ki, öz məmurlarını göndərsinlər (Nax. MR. DA, f. 314: v. 83).

1918-ci il iyun ayının 17-də Gəncədə öz fəaliyyətini dayandırmış Azərbaycan Milli Şurası həmin il noyabr ayının 16-da Bakıda öz işini yenidən bərpa edir. İclasda çıxış edən Azərbaycan hökumətinin sədri Fətəli xan Xoyski Milli Şura üzvlərinə müraciət edərək bildirdi ki, hökumətin müəssisələr məclisini çağırmaq üçün hazırlıq işinə vaxtı çatmadığından Milli Şura bu işi öz üzərinə götürsün. Milli Şura bu təklif ilə razılaşıır. Noyabrın 19-da Milli Şuranın M. Ə. Rəsulzadənin sədrliyi ilə keçən iclası 120 nəfərdən ibarət Parlament yaratmaq haqqında Azərbaycan hökuməti tərəfindən təqdim olunmuş qanun layihəsini qəbul edir. Milli Şura adından onun sədri tərəfindən imzalanmış “Bütün Azərbaycan əhalisinə” müraciətnaməsi hazırlanır.

Müraciətnamədən görüldüyü kimi, Parlamentin açılışı 1918-ci il dekabr ayının 3-nə təyin olunmuşdur. Lakin Bakıda fəaliyyət göstərən rus və erməni milli şuraları bu ərəfədə Bakıya gəlmiş general Tomsondan istifadə edərək Azərbaycan Parlamentinin açılmasına hər vasitə ilə mane olmağa çalışırdılar. General Tomsonla aparılmış danışıqlarla əlaqədar və qəzalardan bütün deputatların vaxtında Bakıya gələ bilməməsini nəzərə alaraq parlamentin ilk iclasının açılışı dekabr ayının 7-nə keçirilir. Həmin gün gündüz saat 10-da H. Z. Tağıyevin Nikolayev küçəsində yerləşən keçmiş qız məktəbinin binasında Azərbaycan parlamentinin ilk iclası təntənəli surətdə açıldı. Parlamentin iclasında Azərbaycan Milli Şurasının sədri M. Ə. Rəsulzadə böyük təbrik nitqi söyləyir. O deyir: “Bizim qaldırdığımız bayrağın üç rəngi: türk milli mədəniyyətinin, müsəlman sivilizasiyasının və müasir Avropa demokratik əsaslarının simvoludur. Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!”.

1919-cu ilin mart ayının 21-də Novruz bayramı günündə erməni daşnak qoşunları böyük qüvvə ilə Naxçıvan torpaqlarına basqın etdilər, bu vaxt ingilis-Amerika qoşun nümayəndələri də onlara kömək edirdilər.

Naxçıvana göndərilən ingilis qoşunları Nəraşen, Şahtaxtı, Naxçıvan, Culfa dəmiryol stansiyasında və Şərur-Dərələyəz şosse yolunda yerləşdirilmişdir. Onların Naxçıvana gəlişinin əsas məqsədi Naxçıvanı “bitərəf zona” elan edib Ermənistan hakimiyyətinə vermək idi.

1918-ci və 1919-cu ilin əvvəllərində Qərbi Azərbaycanda, eləcə də Naxçıvan bölgəsində erməni daşnakları tərəfindən azərbaycanlılara qarşı edilən soyqırımı, qaçqınlar və ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı Azərbaycan hökumətinə məlumat vermək üçün Bakıya nümayəndə heyəti göndərilir. Göndərilən nümayəndə heyətinin tərkibində Hüseyn Cavid də var idi (Nax. MR. DA, f. 314: v. 68 – 69). Nümayəndə heyətinin məlumatını alan Azərbaycan Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyski 3 aprel 1919-cu il tarixdə Tiflisdəki müttəfiq qüvvələri komandanı general Tomsona məktub

göndərir. Həmin məktubda F. X. Xoyski yazırdı: “İrəvan quberniyası müsəlman əhalisinin nümayəndələrinin xahişini nəzərə alaraq hökumətimiz vəziyyətləri çox ağır olan ermənilərlə toqquşmalar zamanı zərər çəkmiş qaçqınların ehtiyacını ödəmək üçün 1 min manat ayrılmasını qərara alır.

Həmin 1 min manatı təyinat yerinə çatdırmaq və qaçqınlara kömək etmək üçün onların vəziyyəti barədə ətraflı məlumat toplaması məqsədilə hökumətimiz tərəfindən Naxçıvan, Şərur, Sürməli, Vedibasar və Millislan rayonlarına Teymur bəy Makiniski, Rauf bəy İsmailov və doktor Qənizadə tərkibli nümayəndə heyəti göndərməsi qərara alınır.

Hökumət nümayəndə heyəti ilə birlikdə müsəlman qaçqınlarının vəziyyəti barəsində hökuməti xəbərdar etmək məqsədilə Bakıya gəlmiş, həmin rayonların müsəlman əhalisinin nümayəndələri Bəşir Rzayev, Məhərrəm Əliyev, Hüseyn Cavid, Əsəd Manafov, Bəhram xan Naxçıvanski Naxçıvana qayıdırlar.

Bunları Sizə çatdıraraq Siz Həzrətlərdən xahiş edirəm ki, aşağıdakı təlimatları verəsiniz: 1) Nümayəndə heyətinin həmin rayonlara maneəsiz getməsi və qayıtması haqqında; 2) İngilis əsgərlərinin onları yolda mühafizə etməsi haqqında; 3) Onlara köməklik etmək məqsədilə onların yerlərdəki ingilis hökumətinin adına məktubla təchiz olunması haqqında.

Fürsətdən istifadə edib, Sizə öz hörmətimi bildirirəm F. X. Xoyski” (Nax. MR.DA, f. 314: v. 68-69).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Naxçıvanda siyasi hadisələrdən biri də ingilislərin 1919-cu ildə Naxçıvanın “bitərəf zona” elan etməsidir. Belə ki, qeyd etdiyimiz kimi, 1919-cu ilin əvvəllərində ingilis imperialistləri Naxçıvanı “bitərəf zona” elan edib daşnak Ermənistanın hakimiyyətinə vermək məqsədilə Naxçıvan qəzasına gəlmişlər.

1919-cu ilin aprel ayında Ermənistanda ingilis və amerikalıların fəaliyyətdə olan ali komissarı Vilyam Haskel Naxçıvanı “bitərəf zona” elan edib daşnak hökumətinin tabeliyinə verilməsini icra etməyə başlayır və Naxçıvana ingilis və erməni daşnak qoşunu yeridilir. Erməni hökumətinin nümayəndəsi Varşamyan Naxçıvana qubernator təyin edilir.

Naxçıvana gələn ingilis generalı E. Devi 1919-cu il may ayının 5-də Naxçıvan və Şərur qəzalarında yaşayan müsəlmanları yığıb mitinq keçirir və bildirir ki, müsəlmanlar Ermənistan hökumətinin rəhbərliyinə tabe olmalıdırlar.

General E. Devinin irəli sürdüyü bu təklifin hərtərəfli təhlilindən sonra şəhərin nüfuzlu adamlarından olan Hacı Həsənli mitinqdə çıxış edərək demişdir: “Mən şəhər əhalisi adından deyirəm, biz daşnak hakimiyyətini qəbul edib ona tabe olmayacağıq”.

İngilislərin Naxçıvanda yaratdığı ingilis-daşnak hərbi hökuməti əhalinin milli mənliliyini təhqir edir, bir çox demokratik fikirli adamları, hərbi rəisləri həbs edərək Aleksandrapola (indiki Leninokan – F. C., İ. K) və Sevana sürgünə göndərmiş və bir çoxunu mühakiməsiz cəzalandırmışdır.

Azərbaycan xarici işlər naziri Mir Yusif Cəfərovun 8 iyul 1919-cu ildə Ermənistanda Azərbaycanın səlahiyyətli nümayəndəsi M. Təkinskinin göndərdiyi teleqram bunu bir daha sübut edir. Həmin teleqramda yazılır: “Şərur-Naxçıvan tərəfdə ermənilər repressiyaya başlamış və kütləvi surətdə həbslər etmişlər. Heç bir günahı olmayan görkəmli şəxslərdən Mirzəli bəy Baktaşovu, Əli Səbri Qasimovu, Hüseyn ağa Novruzovu, Cəfər bəy Yerevanskini, Teymurhəsən Kazımovu həbs edərək Naxçıvandan Aleksandrapola aparmışlar. Hər iki xalqın mənafeyi naminə xahiş edirik ki, günahsız şəxslərin azad olunması haqda tədbir görsünüz” (Nax. MR. DA, f. 314: v. 186). İngilis-erməni təcavüzkarlarının etdikləri bu cinayətlərə qarşı 1919-cu il iyul ayının ortalarında Naxçıvan şəhərində və Şərur qəzasında üsyan qaldırılır. Üsyan demək olar ki, bütün Naxçıvan qəzasını bürüyür.

İngilislərin Naxçıvanda yaratdığı başda qubernator Varşamyan olmaqla daşnak hərbi hökuməti qovulur. Naxçıvan və Şərurda duran qarnizonlar pərakəndə surətdə Naxçıvan ölkəsini tərk edib qaçır.

Arxiv sənədlərindən aydın olur ki, 1917-ci ilin dekabr ayından başlayaraq 1917-ci il iyun ayına kimi başda Andranik Ozanyanın, Nijdenin, Dronun, Gibbonun, Doluxanovun və başqalarının

başçılıq etdiyi erməni quldur dəstələri tərəfindən təkcə İrəvan quberniyasında 200-dən artıq, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Ordubad qəzalarında 50-dən artıq müsəlman kəndlərinə basqınlar edilmiş, dağıdılmış, yandırılmış, kənd əhalisinin çoxu öldürülmüş, canlarını qurtaranlar isə öz yurdlarından didərgin düşmüşlər. Zəngəzur, Naxçıvan, Ordubad, Qarabağ və başqa yerlərdən Azərbaycan Cümhuriyyətinin Parlamentinə və hökumətinə göndərilmiş yüzlərlə teleqram, məktub və ərizələrdə daşnak quldur dəstələrinin törətdikləri vəhşiliklər haqqında məlumat verilir.

1920-ci ilin mart ayının 21-də Novruz bayramının birinci günündə 1000 nəfərdən ibarət olan erməni silahlı dəstələri Ordubad qəzasının Düyülün, Vənənd, Vəlever, Xanağa, Deksar, Ağrı, Gəncə, Anabad, Əylis, Kilib, Kotam, Varanert, Dizə, Unus kəndlərinə hücum edərək yandırmış, qarət edib əhalinin çox hissəsini qırmış və Ordubad şəhərini mühasirə etmişdir. Ordubadda bir neçə bina yandırılmışdır. Lakin ermənilər şəhərə girə bilməmişdilər. Ordubadlılar yaxşı müdafiə olunaraq ermənilərə böyük itki vermişdilər (Cəfərov, 2009: 28).

1920-ci illərdə erməni daşnakları Şərurda 76 kəndi, Vedibasarda 118, Dərələyəzdə 74, Əlincəçay və Gilançay boyunca 80-dən artıq kəndi yerlə-yeksan etmiş, yandırmış və əhalisinin çoxunu qırmışdır (Nax. MR. DA, f. 582: v. 744).

Ümumiyyətlə, ermənilər 1917-1921-ci illərdə İrəvan quberniyasında 220000-dən çox, Zəngəzur qəzasında 200000, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Ordubad qəzalarında isə 73727 nəfər azərbaycanlıya vəhşicəsinə soyqırımını etmişlər (Cəfərov, 2005: 66 – 83).

1920-ci il aprel ayında Azərbaycanda vəziyyət gərginləşir. Bu vaxt XI Qızıl Ordu Denikin ordularının qalıqlarını məğlub edərək Azərbaycan Cümhuriyyətinin şimal sərhədinə yaxınlaşdı. F.X.Xoyski aprelin 15-də Sovet Rusiyası hökumətinə öz hökuməti adından nota verərək Azərbaycanın təhlükəsizliyindən narahat olduğunu bildirdi. Onun notası cavabsız qalır. Aprelin 27-də XI Qızıl Ordu Azərbaycan şəhərlərinə keçərək Bakıya doğru hərəkət etdi. Bolşeviklərin real surətdə hakimiyyəti ələ almasına imkan yaranır. Elə həmin gün Azərbaycan parlamenti hakimiyyəti bolşeviklərə təslim etmək məsələsini müzakirə edir və son iclasında hakimiyyəti qan tökmədən vermək haqqında qərar qəbul edilir. Həmin qərarla deyilir: “Bu şərtlə bolşeviklərə təslim edilir ki, Azərbaycanı idarə edəcək Sovet hakimiyyəti onun tam istiqlalini qoruyub saxlasın”.

XI Rus Ordusunun 28-ci diviziyasının 1-ci və 11-ci atlı polkları Kuruşdan, Batabatdan, Biçənək aşırımından, Şahbuzdan, Cəhriddən keçərək 28 iyul 1920-ci ildə Naxçıvana daxil olması və Naxçıvanda inqilab komitəsinin yaradılmasından sonra A. Şadlinskiyin təşkil etdiyi “Qırmızı tabor” və “Naxçıvan polkunun” qəhrəman döyüşçülərinin apardığı mübarizə nəticəsində 1920-ci ilin noyabr ayının axırları və dekabr ayının əvvəllərində Naxçıvan, Şərur və Ordubad qəzaları erməni daşnaklarından demək olar ki, tamamilə təmizlənir.

Nəticə

Aprel işğalı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin liderlərinin bir qismini Məhəmmədəmin Rəsulzadə kimi mühacir həyatı yaşamağa məhkum etdi, digər qismini Fətəli xan Xoyski və Həsən bəy Ağayev kimi erməni terrorunun qurbanına çevirdi, qalanlarını da bolşevizmin amansız repressiyalarına məruz qoydu. Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin 1998-ci il 30 yanvar tarixində imzaladığı Sərəncamda deyilirdi: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ölkənin daxilində və xaricində yaranmış gərgin ictimai və siyasi şəraitdə fəaliyyət göstərmişdir. Bu dövlətin qısa bir müddətdə həyata keçirdiyi tədbirlər xalqımızın tarixində böyük iz buraxmışdır. Milliliyindən, siyasi və dini mənsubiyətindən, cinsindən asılı olmayaraq, bütün vətəndaşlara bərabər hüquqlar verilməsi, dövlət sərhədlərinin müəyyən olunması, Azərbaycan dövlətçiliyi atributlarının qəbul edilməsi, ana dilinin dövlət dili elan olunması Azərbaycanın gələcək müstəqilliyi üçün möhkəm zəmin yaratmışdır. Demokratik dövlət quruculuğu, iqtisadiyyat, mədəniyyət, təhsil, hərbi quruculuq sahəsində atılmış addımlar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 aylıq fəaliyyətini əks etdirən əsas istiqamətlərindəndir”.

Cəmi 23 ay fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalqımızın ictimai fikir tarixində, Azərbaycan xalqının dövlət suverenliyinin bərpası yolunda layiqli yer tutur.

Ədəbiyyat

1. “Xalq qəzeti”. (11 yanvar 2018). Azərbaycanda “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İli” elan edilməsi haqqında 10 yanvar 2018-ci il tarixli Sərəncam. № 06 (28682).
2. “Borba” qəzeti. (17 avqust 1918). Andranik başlıqlı yazı. № 145.
3. Nax. MR. DA, f. 582, s. 1, iş. 40.
4. Nax. MR. DA, f. 314, s. 5^a, iş. 73.
5. Nax. MR. DA, f. 314, s. 5^a, iş. 71.
6. Nax. MR. DA, f. 314, s. 5^a, iş. 74.
7. Cəfərov, F. A. (2009). Erməni vəhşiliyi. Bakı: Nurlan, 186 s.
8. Cəfərov, F. A. (2005). XX əsrdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı. “Naxçıvan” jurnalı, 178 s. Naxçıvan.

Göndərilib: 05.04.2024

Qəbul edilib: 19.05.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/35/13-30>

Sefa Cheliksap

Istanbul Aydın University

Professor

sefaceliksap@aydin.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-1171-209X>

Banovsha Allahverdiyeva

Istanbul Aydın University

master student

ballahverdiyeva@stu.aydin.edu.tr

DETERMINING THE EFFECT OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL FACTORS ON WORKS OF ART: DEFINING THEM THROUGH SPECIFIC EXAMPLES

Abstract

Artificial intelligence is rapidly reshaping daily life, ushering in permanent changes across all aspects of human existence. In response, artists are challenged to craft their works with a fresh language of expression. Much like the aftermath of the Industrial Revolution, ongoing warfare, economic strife, and the advent of robot technology continue to loom over modern society, compelling artists to uphold their social responsibilities. The concept of the subconscious, often defined as the unconscious realm of the mind, plays a pivotal role in artistic creation. Critics posit that artists consciously or unconsciously imbue their work with hidden depths. Psychoanalytic theories suggest that when artists tap into their subconscious, their creations serve as mirrors reflecting both the artist's psyche and the viewer's perception.

The act of channeling internal struggles, emotional turmoil, and unspoken narratives into their art, whether consciously or not, stands as a fundamental yet enigmatic aspect of creativity. Among the vanguards of 20th-century art, Francisco Goya revealed his subconscious in his paintings, Vincent Van Gogh depicted his mental state, and Pablo Picasso articulated societal traumas through Cubism. Yayoi Kusama, carrying forward the legacies of Goya, Picasso, and Van Gogh, offers a contemporary reinterpretation. Examining her works alongside those of emerging artists through a semiotic lens yields insights into the evolving landscape of artistic expression. For this purpose, in addition to the selected artists in this article, one of the authors (Sefa Cheliksap) has included through the connection of technical and content.

Keywords: *psychology, art, subconscious, works of art, social and psychological factors*

Sefa Çeliksap

İstanbul Aydın Üniversitesi

professor

sefaceliksap@aydin.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-1171-209X>

Bənövşə Allahverdiyeva

İstanbul Aydın Üniversitesi

magistrant

ballahverdiyeva@stu.aydin.edu.tr

Sosial və psixoloji amillərin sənət əsərlərinə təsirinin müəyyən edilməsi: onların konkret nümunələrlə izahı

Xülasə

Süni intellekt gündəlik həyatı sürətlə yenidən formalaşdırır, insan varlığının bütün aspektlərində daimi dəyişikliklərə səbəb olur. Cavab olaraq, rəssamlar əsərlərini təzə ifadə dili ilə hazırlamağa çağırılır. Sənaye inqilabının nəticələri kimi davam edən müharibələr, iqtisadi çəkişmələr və robot

texnologiyasının ortaya çıxması müasir cəmiyyəti əhatə etməkdə davam edir və rəssamları sosial məsuliyyətlərini yerinə yetirməyə məcbur edir.

Çox vaxt şüurun şüursuz səltənəti kimi təyin olunan şüuraltı anlayışı bədii yaradıcılıqda əsas rol oynayır. Tənqidçilər rəssamların şüurlu və ya şüursuz şəkildə öz əsərlərinə gizli dərinliklər əşiladığını iddia edirlər. Psixanalitik nəzəriyyələr göstərir ki, rəssamlar öz şüuraltılarına toxunduqda onların yaradıcılığı həm rəssamın psixikasını, həm də tamaşaçının qavrayışını əks etdirən güzgü rolunu oynayır.

Şüurlu və ya şüursuz daxili mübarizələri, emosional təlatümləri və danışılmamış hekayələri öz sənətlərinə yönləndirmək yaradıcılığın fundamental, lakin sirlə aspekti kimi dayanır. 20-ci əsr sənətinin avanqardlarından Fransisko Qoya öz rəsmlərində şüuraltını üzə çıxarıb, Vinsent Van Qoq onun psixi vəziyyətini, Pablo Pikasso isə kubizm vasitəsilə cəmiyyətdəki travmaları ifadə edib. Qoya, Pikasso və Van Qoqun irsini irəli aparan Yayoi Kusama müasir bir şərh təklif edir. Onun əsərlərini inkişaf etməkdə olan rəssamların əsərləri ilə yanaşı, semiotik bir obyektiv vasitəsilə araşdırmaq bədii ifadənin inkişaf edən mənzərəsi haqqında fikirlər verir. Bu məqsədlə məqalədə seçilmiş sənətçilərə əlavə olaraq müəlliflərdən biri də (Sefa Çeliksap) texniki və məzmun əlaqəni daxil etmişdir.

Açar sözlər: psixologiya, incəsənət, şüuraltı, sənət əsərləri, sosial və psixoloji amillər

Introduction

When we start to think about how civilization developed, we have to understand and define well the word expressions of concepts such as science and technology, as well as the equivalent of the word art. When it comes to art, we naturally have to talk about the artist who produces it through literary, auditory, or visual language. With their special position in society, artists act according to the rules they set with their unique muse, regardless of their discipline. They keep records of the moment and send them to the future in line with their characteristic structures so that our existence can reach the future by providing a transition between society, culture, and civilization. In this context, almost the first approach to the artist's unique way of seeing was put forward by Plato in his work called *"The State"*. Plato for ideas between approximately 428 – 347 BC; *"Some things can be seen but not thought, ideas can be thought but not seen"* uses expressions. This definition explains exactly what an artist's philosophy of thought was thousands of years ago.

Art production, which progressed in search of ideal beauty under the control of religion before the Industrial Era until the impressionism art movement, changed the definition and perception of ideal beauty in aesthetics and art through avant-garde approaches, with mechanization and then the Industrial Revolution changing social life and the introduction of photography in image production. The advent of the photographic camera shook our understanding of reality by interposing itself between the artist and their work in art production. However, this shift liberated painting from its role as a mere documentarian, allowing it to pursue its own path of original and unrestricted expression. Thus, all areas of production in society, especially art, consumption habits, respect for nature, and reaction to events have been affected by these developments. While photography continued its uninterrupted development and led to the birth of cinema, today it continues to move forward in a new space by virtually analyzing the image with digital control.

The motivation for this renewal and rebellion, which continues today, are the two important world wars that affected Europe in the 20th century. The new process that occurred after two separate world wars that took place at recent intervals and the social traumas experienced as a result have left scars on individuals and almost all societies that take a long time to repair.

The resulting emotional depression and psychological problems presented by the new way of life naturally deeply affected the societies, as well as the arts and artists, and laid the foundations of post-modern contemporary art with avant-garde thought and understanding, through materials and practices.

With the intervention of technology in the understanding of modern and contemporary art, the new generation of artists who produce works of art has given up on traditional expression and

determined different ways of expression. Thus, industrial waste and new-generation materials appeared as a new form of expression in contemporary works of art. The fact that steam power was gradually replaced by electrical energy in industry, and then the beginning of the era that we can call the oil revolution, caused changes in modern art itself, as well as in social life. The computer and software age that followed the oil revolution has manifested itself strongly in industry, social life, and the field of art, as always. Today, the construction of augmented reality and virtual environments, as well as entering an unusual period of perception with artificial intelligence, have led artists to new forms of creative expression, while ethical and copying and reproduction problems have brought the traditional expression language of artists and their works to a much different dimension.

With the intervention of technology in the understanding of modern and contemporary art, the new generation of artists who produce works of art has given up on traditional expression and determined different ways of expression. As a result, industrial waste and new-generation materials appeared as a new form of expression in contemporary works of art. The fact that steam power was gradually replaced by electrical energy in industry, and then the beginning of the era that we can call the oil revolution, caused changes in modern art itself, as well as in social life. The computer and software age that followed the oil revolution has manifested itself strongly in industry, social life, and the field of art, as always. Today, the construction of augmented reality and virtual environments, as well as entering an unusual period of perception with artificial intelligence, have led artists to new forms of creative expression, while ethical and copying and reproduction problems have brought the traditional expression language of artists and Their works to a much different dimension.

The study aims to examine the cultural existence of the society, the role of works of art in preserving the knowledge acquired throughout the ages and transferring it to future generations, and how it is affected by the environmental, sociological, and psychological factors to which people known as artists in the society are exposed. In this context, among the artists who started an artistic era or art movement within the ongoing 20th century art, Francisco Goya, who opposed the academic and religious pressure of the period and reflected his subconscious into painting for the first time, Vincent Van Gogh, who reflected his mental breakdowns and delirium states into the art of painting, and the huge social traumas experienced. Pablo Picasso's works, which reflected his paintings within the Cubism art movement, were discussed. The works of the mentioned artists, which reflect their individual or social experiences and the traces they left in their subconscious, were selected as examples. In this context, Goya's engraving print *"The Sleep of the Mind Creates Monsters"*, Van Gogh's *"Self-Portrait (Portrait with its Ears Cut Off)"*, and P. Picasso's collage technique depicting the Nazi occupation and the devastating effects of the war were selected as examples. "Guernica" painting and, as an example from today, Japanese origin Yayoi Kusama's "Living on the Yellow Land", "My Adolescence in Bloom", "Welcoming the Joyful Season", "Surrounded by Heartbeats", " Images of the artworks "Unfolding Buts" and "Story After Death" were also used, and these works were examined through semiotics in parallel with the life stories of the artists.

Review of Speicific Sample Art Works

The painter Don Francisco José de Goya y Lucientes, in whom the first signs of the modern understanding of art can be seen, in a way, is considered a precursor and an important representative of the new knowledge of art, but also an important representative of the Romanticism and Rococo movement, is one of the pioneer artists in terms of reacting internally through the art of painting and opening the doors of the modern understanding. It appears as one in the history of art. While he opposed the theme of pressures determined by religion and religious officials during his time; at the same time, it is seen that he deals with his fears, nightmares, and his reaction to the administration and war, which can be considered contrary to the established rules of the academy and society, with great courage, as themes in his works.

It can be said that his work titled *"The Sleep of the Mind Reflects Monsters"* reflects this state of mind. While the artist draws the figure symbolizing himself lying asleep at the table in the work in question, drawings of witches, monsters, and demons appear through the dark curtain opened by the figure in the background. The writing on the table reads, "The sleep of the mind creates monsters." In the work; all of the imaginary drawings placed symbolically in the area representing darkness have a meaning. For example, owls are symbols of death. Looking at the picture carefully, one sees that the symbols highlight people's dark sides and fears. There are also bats, lynxes, the symbol of speed, and different creatures due to their ability to see in the dark (Batur, 2017).

**Photo 1. D. Francisco Goya.
Los Caprichos, No. 43, «El Sueño De La Razon Produce Monstruos»,
Woodcut Print, 1797, Brooklyn Museum.**

Looking at the picture carefully, one sees that the existing symbols are used to highlight people's dark sides and fears as well. Here, the psychological pressures, ignorance and evil experienced by the clergy, especially in Europe at that time, are represented. While talking about the disaster that can occur in rational and irrational situations through symbols, it also emphasizes the blindness that can occur between imaginations and dreams. *"Here, the artist has created a dual meaning emphasis on the concepts of imagine/dream, which is the beginning and origin of all kinds of creativity, and falling asleep, which expresses insensitivity and blindness to what may happen"* (Esmer, 2009: 82).

With the printing technique used for the work, its main idea can be considered as a rebellion against the beliefs and practices of Spain's Middle Ages, which was also carried out socially. It is a reaction to social mistakes, prejudices, bad habits, and insensitivity. D.F.Goya concentrated so much while depicting his subconscious, emotions and thoughts in his woodblock prints that he had to develop a new technique called aquatint, as traditional techniques were not sufficient for his thoughts and applications while conveying his thoughts. The fact that he developed a special technique to better emphasize the pain left in his soul by social and political events and facts speaks

of his creativity. In another of his works, D.F.Goya could not understand why the Spanish people perceived the French occupation in 1808 as a liberal reform and therefore welcomed it with happiness, following the uprising that started upon the rumor that the royal family would be destroyed, French death squads carried out a massacre. After this trauma, the artist created his work known as "May 3". As for what you want to convey in the table; it carries a warning against all kinds of negative consequences that may arise if they do not keep perception and consciousness alert. He may want to show and awaken the social mistakes of his people through his works. Similar messages can be seen in his later works. After the restoration of the monarchy and its aftermath, his work "Naked Maya" was judged for its symbol of erotic imagery. The artist, whose social trust was shaken, fell into depression and closed himself off, reflecting his observations of the influence of society on the self with his works from the period of dark paintings until his death.

Photo 2. D. Francisco Goya.
“The Naked Maya-La Maja Desnuda”. 1790 – 1800.
Prado Museum, Madrid.

Within the history of art, one of the significant artists who expressed anxiety, despair, and inner turmoil through his works is Vincent Van Gogh. Van Gogh is particularly recognized as the painter of internal collapse. The colors he used and his brushstrokes are characteristic features of his art that define his psychological state. *"Libido, the life instinct (derived as sexuality); Thanatos, the death instinct as aggression. People secretly desire death, but since they will continue to sustain their lives, the death instinct manifests as aggression directed towards others; if directed towards oneself, this situation can lead to suicide"* (Dedeoghlu, 2012).

The behavioral disorder he experienced after an argument with his artist friend Paul Gauguin disrupted his psychological balance. The fact that he cut off his ear after trying to attack him with a razor would be a good example to understand his state of mind. Another example of the artist's behavioral disorder is that he burned his hand with a candle flame due to the trauma he experienced when his love for his cousin Kee was not reciprocated.

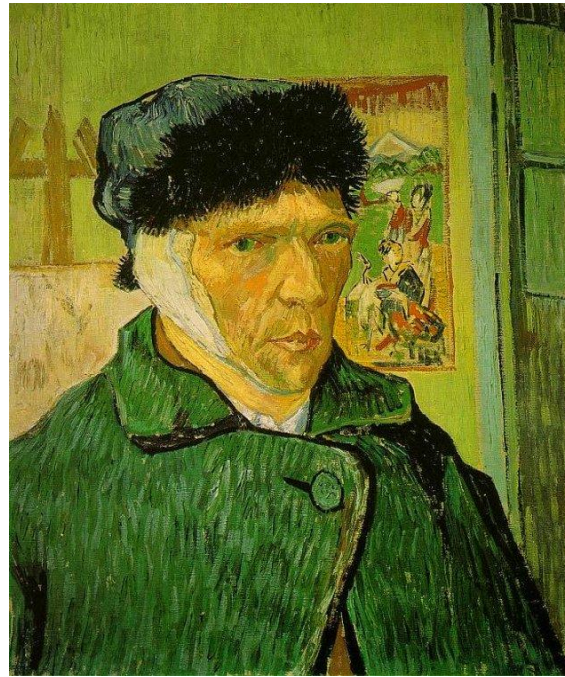
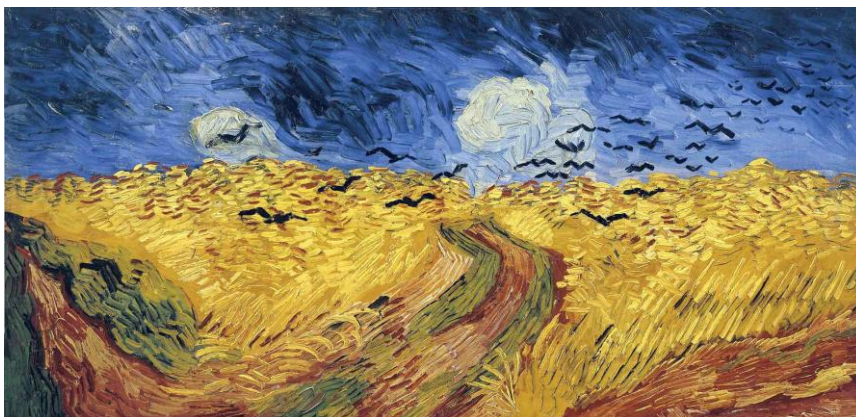

Photo 3. Vincent Van Gogh. “Oto Portre”.

The artist's desire to express himself, under the influence of the mood resulting from his relationship with the social environment, was effective in his art. His development of brush strokes and the use of color led to the emergence of the expressionist art movement, one of the important movements in art history. While the self-portraits made by Van Gogh define his external reality, the use of color appropriate to his artistic personality defines his identity and style, and his brush usage technique gives clues about his language of expression. It reflects the inner reality of the storms he experiences in his soul. While depicting his severed ear, his instability, anxiety, and fears came to the fore. Expressionism is important. Expressionism is important (Van Gogh, 1876).

Another interesting work of his is Wheat Field. When we compare it with his previous works, it is understood that the chroma of the colors used in this painting is much higher. The black color appears not only as a contour outline but also as an element that complements other colors. Looking at the work again from this perspective, it is possible to understand that it is depicted as the reflection of the despair in his soul. Every person's experiences leave some positive or negative traces on him/herself. This situation is responded to in different ways by artistic personalities, and they convey their reactions to society through their works. They use the residues left in their souls and serves as an important pressure and driving force in creating their works.

**Photo 4. Vincent Van Gogh. “Field of wheat”.
Auvers-sur-Oise: July, 1890.**

What needs to be truly understood here, in addition to the technical superiority and features, is to focus on how the artist's original approach and the understanding he shaped with his personality are found in sociological, historical, and psychological inferences. It must be admitted that it is a kind of document. To understand the work and the artist, these units must be questioned simultaneously. This also enables the art buyer to make a better choice. Of course, the impact of social events cannot be denied. However, as in the example of Van Gogh, the paintings of the 19th-century Romantic period artist Caspar David Friedrich, which we can call individual, can also be cited as examples in this sense.

We can see that C.D.Friedrich, who lost his brother in a shipwreck at a young age, expresses the cruel and destructive nature of natural conditions, his helplessness in the face of nature, and his resentment of life through the compositions he creates in his paintings and the subjects he chooses. Looking at the images shown; Infinity, vastness, the feeling of depth, nature scenes depicted in harsh characters, and rocks appear before us. Interestingly, when compared it with the human figures in his works, the seemingly huge trees create confusion regarding the distance. With seascapes that prevent the distance from being guessed, the viewer in this landscape is perceived as turning his back to the viewer, feeling defenseless in front of nature. The data provided by the figures and the images created provide at least general information about real life, even if the artist does not make a detailed reading.

**Photo 5. Casper David Friedrich. “Hayatın Evreleri-Die Lebensstufen”
Museum der bildenden Künste, Leipzig. 1835.**

The fact that artists and designers reflect their psychological states in their works reveals a kind of reaction and resistance. This should not be perceived as supporting, defending, or encouraging. Whether under the pressure of psychological or environmental influences, it is inevitable for the artist to reflect his psychology in his work of art, and is an important source of creation. The artist's reality and interpretation of the environment is a correct starting point in terms of originality.

The social events that emerged after the two world wars and the impact of social and political environmental factors have increased negatively on society. The unhappiness caused by economic inadequacies and the prosperity that technology could not provide created a depression. This result has pushed artists to find new perspectives and solution methods. When looking at it with this perspective, it can be said that the reaction of artists and designers reflects the development process of modern and conceptual art that has survived until today.

Although the *Der Krieg* print series, which can be considered as a document like an expressive theory created with the artistic language of the political and social history created, experienced, and kept alive by the German society, are works that are considered as a transition from the artist's futurist expressionist painting approach to reality, he has not given up his understanding of expression. When looking at Otto Dix's "*Der Krieg*" series of prints in terms of content, he left it up to the viewer to decide whether to witness it without intervening, staying away from the political atmosphere of the period in which he lived. There is a desire to convey the war experiences, observations, and images of pain, poverty, filth, and brutality he had on the fronts that have survived to this day. II. Being captured in France during World War II deeply affected him and being at the center of the brutality created by humanity. Not only his prints but also his oil paintings are full of composition, color, and fiction that are equally terrifying. For this reason, his paintings were destroyed by burning by the Nazi administration.

Photo 6. Otto DIX (Left) "*Transplantation*". Aquatint-Gravure print; (Right) "*Agricultural Worker*", photo by Ernst Friedrich, 1924.

The sample chosen is important in terms of reflecting the psychological traumas of the artist. When looking at the image on the left, it seems that the artist has created a work that is condescending, repulsive, and frightening, as well as a sarcastic attitude. His use of the aquatint engraving technique discovered by D. F. Goya is not an imitation or a coincidence. When examining the work in terms of reflecting pessimism and horror; Irritating insects coming out of different parts of the head immerse the viewer in a deeply affecting emotional intensity. In the disgusting depiction, the head represents death and symbolizes the struggle of insects to survive as they feed on the skull. Artist; "...war is like a monstrous creature. It has hunger, lice, dirt, and strange noises. Everything is different. Because you know, when I was making my first paintings, I thought that a side of reality and ugliness had not been shown yet. The war was disgusting and at the same time extraordinary. You cannot know humanity until you see people who have nothing left to hold on to" (Keuerleber, 2005: 32), Although his paintings have the quality of a document, they ecstatically transform scenes of hell and war into a transformation of expression. It appears as an interpretation of artistic problems under linear attacks, as well as rhythms divided into certain parts

Although he shows that he has an attitude in favor of peace despite the shocking pain that changes the world, the works have become a reflection of the inner world and a document to the outside world in terms of reflecting the destruction and anxiety of the war in the artist's inner world.

When looking at photo number six; in the image on the right, Ernst Friedrich's (1894 – 1967) *Krieg dem Kriege*, which documented the great war with his photographs in the same period! – War Against War! I think it would be appropriate to compare the book of his collection with the *Der Krieg* engraving series. The thirty-six-year-old soldier who was injured in the face at the front in 1917 was an innocent agricultural worker. The photographs were taken after a series of surgeries in which the left cheek was reinforced with parts taken from the head, chest, and arm, along with the left cheek, truly proving what bad side humanity is. Both artists use art as a means of communication to ensure that this disgusting reality, which they personally witnessed and experienced, is never forgotten while serving as an impartial warning to the audience. *Der Krieg* is a comparison with Francisco Goya's 82-piece work *The Disasters of War – Los Desastres de la Guerra*. But the difference between the two is that while D.F. Goya could be considered a spectator of the war, Otto Dix tried to stand firm while conveying his experiences as a person involved in the war.

One of the most important works that emerged as a reaction to sociological and psychological influence is Picasso's collage work known as "*Guernica*". The work is important both in terms of using paper as a collage and in defining the cubism art movement. While Francisco de Goya's courage to reveal his fears and his development of techniques for expression show a significant difference, Vincent Van Gogh's transfer of his disharmony and the religious pressure of the period in which he was a priest before receiving art education to his art in his unique way with color and brush strokes is similar to Pablo Ruiz Picasso's. The fact that he expressed his reaction to the Nazi occupation with the collage technique unique to his art is important evidence of the effect of his mood on creativity.

**Photo 7. Pablo R. Picasso.
“Guernica”. Queen Sofia National Museum of Art, Paris.**

Guernika was used as an effective exercise area for Nazi Germany where new weapons could be used and as a convenient laboratory for Franco, the head of the Spanish fascist administration, where they could test new warplanes along with new tactics that prepared and strengthened their forces in this direction.

In this sense, the majestic dimensions of “Guernica” are filled with a quiet, introverted, depressing but effective composition consisting of three dull colors such as black-gray and white. Combining several different sections, it reflects a holistic stance on the bombing of the town of Guernica in Spain. Picasso's abstract analytical cubic style makes it difficult for the viewer to focus on the center of the painting at first glance, and the integrity of the painting and the figures are revealed only after detailed examination. Although the mental state of the artist, who is an organic

individual, is strong, the trauma caused by the war is embodied in this work. Picasso is afraid of the cruelty of civilization turned on it; In other words, he depicted his disgust with war in bitter contact with the inextricability of the human condition caused by this cruelty (6).

Under the influence of the political structure of the period in which they lived, F. Goya, Van Gogh, Casper David Friedrich, Otto Dix, and P. Picasso contributed to the history of art with their important works. As an interesting personality, the works carried out by Henri de Toulouse-Lautrec on this subject had characteristics related to his physical structure in a spiritual sense. In the formation of the artistic self, physical characteristics naturally affect the artist as much as spiritual and social development. *“A disabled person necessarily acquires the self-qualities required by his disability”* (Hancherlioghlu, 1997). In this sense, H.T.Lautrec used art as a means of compensation to distance himself from his physical disability. The satisfaction that will come from the successes he plans to achieve in terms of art will psychologically ignore the shyness he feels due to his physical problems. He determined the thematic background of his paintings as brothels and his life. Instead of assuming a passive role in communication and relations with the opposite sex, T. Lautrec has courageously managed to reverse the expected situation through his art.

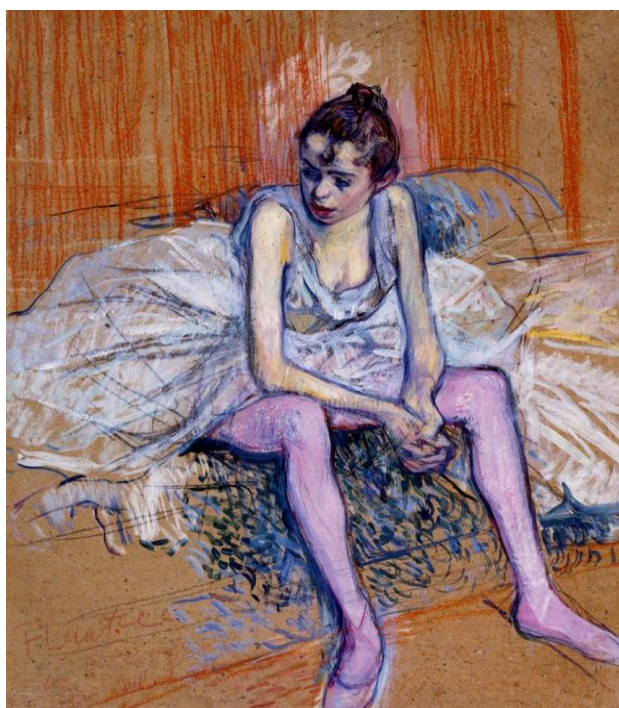

Photo 8-9. Henri de Toulouse Lautrec. “Seated Dancer in Pink Tights”.

H.T. Lautrec, the master of the dynamic and at the same time agile line, has achieved a kind of rhythm in terms of his unique line, a precise, original leap, stopping and moving forward. Even though he does not even have a signature in his works, he has found a contrary way out of his spiritual collapse, based on my observations. It is his world that he feels himself being pushed into, with the addition of fractures from falling down the stairs, in addition to his short stature. The artist, who is shy around women, feels happy only in brothels and similar environments. His observations here are also reflected in his style. The women in the brothel are different. It is a mass separated by society. While it was the way of life that they were pushed into or preferred, Lautrec established a bond with his physical characteristics. This is also described as a common feature between the artist and women who are in the *“other”* position in society.

Edvard Munch, another important artist who did not escape the clutches of diseases and used the pain he experienced in his art, chose carefully the dyestuffs to reflect his unique colors and emotions, just like D.F.Goya.

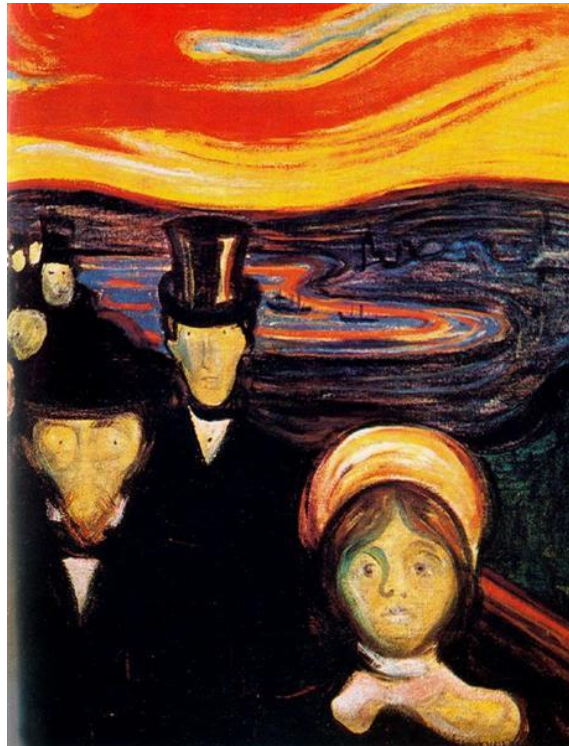

Photo 10. Edvard Munch. “Anxiety”, 1894.

The most characteristic example of the artist's work is the violent contrasts between intense colors and characters whose lines almost begin to distort. His innovation in terms of brush strokes, color, and dramatic intensity also influenced other artists who were interested in the new understanding of art at the beginning of the 20th century. More than ten years before the emergence of two movements that are considered representatives of expressionism: Die Brücke (The Bridge) and Der Blaue Reiter (The Blue Rider). *"I can't get rid of my illnesses because there are many things in my art that exist because of them."* His work the *Scream*, the first version of which was completed in 1893, is considered one of the representative works of expressionist art in art history; Munch defines himself with his art as *"disease, madness, and death were dark angels guarding my cradle."* His works are characterized by characters whose despair and suffering are evident.

The brush strokes and colors E. Munch uses in his compositions are related to his mood. In 2017, it was theorized that the red, orange, and yellow colors in his work. The “*Scream*” was representations of a rare but occasionally occurring type of cloud in Northern Europe: polar stratospheric clouds. This atmospheric event certainly impressed the artist enough to reproduce it on his canvases. However, the theory was challenged by other researchers because E. Munch's work was associated with the expression of emotions rather than the expression of reality.

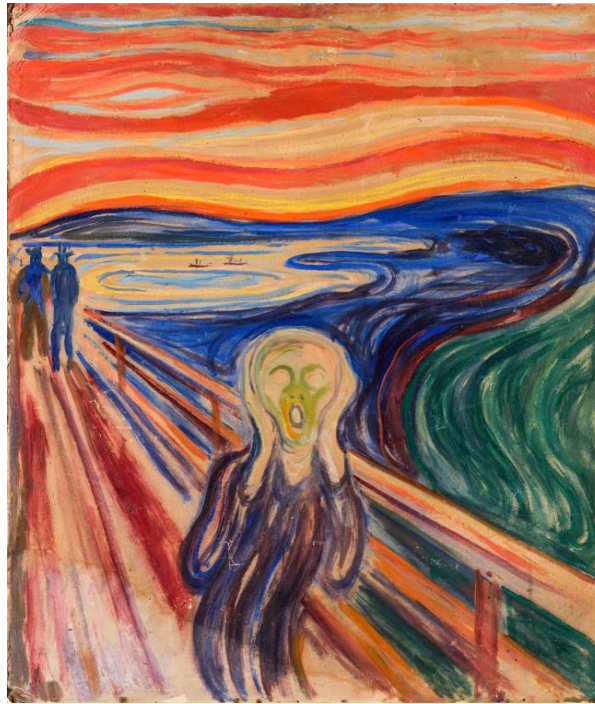

Photo 11. Edvard Munch. The original name “*Scream of Nature*”.

The image above is one of four works on the same subject painted by Edvard Munch between 1893 and 1910. Throughout the process of art itself, it is known as existential distress, distress, and similar names. He revealed this picture in his unsuccessful and troubled times. There is a reason why the gender of the screaming figure in the painting is not clear. The reason for this is that it is emphasized that troubles, experiences, and emotions are not about gender, but being human. The fact that the person in the painting cannot keep what he is experiencing inside reflects it to the outside and covers his ears with his hands while experiencing intense emotions, allows us to think about the meaning of the scream painting. However, there are many comments about meaning. During the studies carried out on the work known as *The Scream*, a mysterious writing was found in the upper left corner of the painting. An extensive search was made to find out what this article is. A phrase meaning 'only a madman could draw' appeared on the upper left side of the picture. The author of this article is known as the painter E. Munch. Cadmium Yellow (cadmium sulfide), which formed the basis of many of his paintings, was one of the pigments Edvard Munch used most. This dyestuff, which was first commercialized in the 1840s, brought his paintings to life with a bright, intense color (8).

This new material with good covering power quickly made it one of the artists' favorite pigments. Vincent van Gogh, Edvard Munch, and Miró included this color in their palettes. Difficulty in preservation: Artworks in which paint composed of this pigment is used present significant preservation problems because they are prone to fading and are especially sensitive to moisture, light, and acidic environments. Although currently under optimized environmental conditions, the exposure of the works of art over time has led to the fading of some of the vibrant and intense colors that the artists originally intended. Preserving artifacts in optimal conditions and systematically monitoring deterioration processes is currently one of the biggest challenges for conservators and museums. What is certain is that the artist often used colored pigments with dense molecules, such as cadmium yellow, to express emotions in his paintings.

Modern art and movements, especially II. It is not a coincidence that it emerged as a reaction to the World War. The modern understanding of life, the burgeoning war industry, and the ascendance of capitalist capital are primary factors contributing to people's sense of loneliness. The weakening of the individual's communication with himself and the environment has become a recurring disease of today's world. Joseph Beuys, one of the important representatives of conceptual art, proves this

claim with his performance and installation works after the great trauma he experienced due to the war. II. He served as a pilot during World War II and his plane was shot down (1943). Due to severe burns, he survived with special treatment by the Tatar people. He survived after the treatment using honey, oil, and felt. In response to his mythical return to life, he wrote in 1974 the conceptual Coyote: I like America, America likes me, Jackal: I love America, and America loves me. He brought it to the agenda with a performance art called. With this work, he replaced the Tatar Shaman who saved his life.

If we look at the subject transforming of the self by the artist based on the work and the active state of the sign, it would be correct to say that it is related to the creation of a work of art. If the artist feels the need to create a creation, he transforms it with artistic tools such as performances, symbols, images, sounds, and technical solutions he finds and applies. The target audience feels and interprets this result through a visual that they can see and hear.

If re-interpreting the meaning of this work by J. Beuys in terms of the trace left by the work of art and the artist; He established a connection between the genocide committed by his country, Germany, and the civil wars that took place with the local people of America. For example, while the Jackal figure symbolizes the natives of America, the relationship between the jackal and the shaman is considered a kind of confession for the Nazi fighter pilot who massacred the Jews while he was on duty. It carries a message in terms of eliminating the negativities regarding the future of nature and humanity with the developing industry that started with the understanding and fashion of futurism in those years, and not repeating a mistake such as racism and genocide. It is proof that the traces formed in myself, based on a memory of my artistic personality, are a reason that can shape my works (9).

Photo 12. Joseph Beuys.
“I Love America, America Loves Me”, Performance, 1974.

The use of the atomic bomb, which ended the Second World War and also affected human history, deeply affected the Japanese people and culture. The radioactive fallout and destruction caused by the nuclear explosion disrupted the balance of the Japanese people in every sense and still worries people in geographies who have not experienced this event even today. However, art and artists must emerge victorious from all kinds of destruction. Because, although it is a witness to its history, it has to carry its society into the future. Yayoi Kusama, who continues her artistic life in a rehabilitation center in Japan, is today's most important example of a conceptual artist. The effects of the war and the atomic bomb are the most important factors in the life of Japanese female artist Yayoi Kusama, her life after her illness, and her art creation. The psychological collapse of society

also affected Y. Kusama and her art. Another psychological factor that affects her and her art is his middle-class family structure and the extreme sanctions her mother imposes on her.

"The stance I take from a single point of score... I have desired to estimate and measure the infinity of the limitless universe by the accumulation of particles that form net negative regions from its position. How deep was the mystery? Were there endless infinities beyond the universe? While researching this question, I wanted to examine one stating the point: my own life. A polka dot: A single particle among billions. "A manifesto astronomical accumulation of points of me, myself, others, the whole universe, everything" (Kusama, 2011).

The artist defines himself as being defective as a privilege. The stitch marks on his left knee, a wound on his eyebrow, and his body are a privilege for him. Therefore, he perceives himself as a work of art created unconsciously.

"A torn edge of our favorite garment, or a pair of trousers with peeling paint, a shirt with one sleeve faded from being in the sun, or a collar that is sewn crookedly. "That's why the crooked one of the three bracelets attracts me," says the artist, thus being able to say that I have only one of them. Kusama was fascinated by art from an early age; He used it as a means to escape his difficult childhood, which led him to develop his art. Meanwhile, under the pressure of his mother, he lost his love for his father.

Photo 13. Yayoi Kusama.

From left to right; "Living on the Yellow Land", 2015; "My Adolescence in Bloom", 2014; "Welcoming the Joyful Season", 2014; "Surrounded by Heartbeats", 2014; "Unfolding Buds", 2015; "Story After Death".

Yayoi Kusama has a strong idea of simplicity in her understanding of art. To reflect this concept of simplicity, he uses the unit repetition method, known today as the "spot" or "point" form, in his works. It also includes unique color combinations. Thus, he reflected his repressed emotions with three-dimensional works of art such as paintings, textiles, and sculptures and took his place in contemporary art history. While the individual has difficulty in forming his/her self during his/her development process, a different proposition emerges between the individual and the work. The interesting thing is that when an artist reveals his/her self, he/she actually creates a work of art. Because here, while the work is being created, it is created and transformed through tool/s and method/s. The artist's ability to reveal his self-identity, which can also be called style, can be

achieved in an art platform where there are no boundaries, waves of shame or prohibitions. It is also important for social memory. There is relief when trying to express oneself within the pressures, discomforts, conflicts, and internal tension that arise in social or individual understanding. During the realization phase, it enables it to come into being through its instruments.

**Photo 14. Musician Denis Karachevtsev.
Kharkiv, devastated by Russian attacks. 2022.**

During the Russian-Ukraine war, which started on February 24, 2022, people, nature, and settlements were damaged in many cities of Ukraine. One of the important cities is the Kharkiv campus. Cello player Denis Karachevtsev plays the cello in front of the damaged buildings, publishes it on his social media account, and conveys to us through music the trauma he experienced, by starting a charity campaign to respect the lost people, to repair the destroyed buildings, and to end the war.

“In contemporary art, it is now possible to talk about processes that focus on smaller groups and even turn into individual discourses/expressions, instead of movements that reflect the general in a sense. This situation expands the boundaries of the rules regarding art. As a reflection of change and transformation, the distance between the artist and the audience in contemporary art dynamics has begun to be questioned again and again, especially in cases where the space becomes the subject” (Bilirdonmez and Chevik, 2020).

While art preserves its traditional language of expression and history, constantly changing human relations, communication, and connecting with new digital creations and images in our world have given birth to a new alphabet of art. While many artists who find new ways based on the traditional give a conceptual message about the current timeline and the past of the artistic language they use, they do not forget the need to establish a bond between the traditional cultural heritage lost by the modern age and the essence of ancient history.

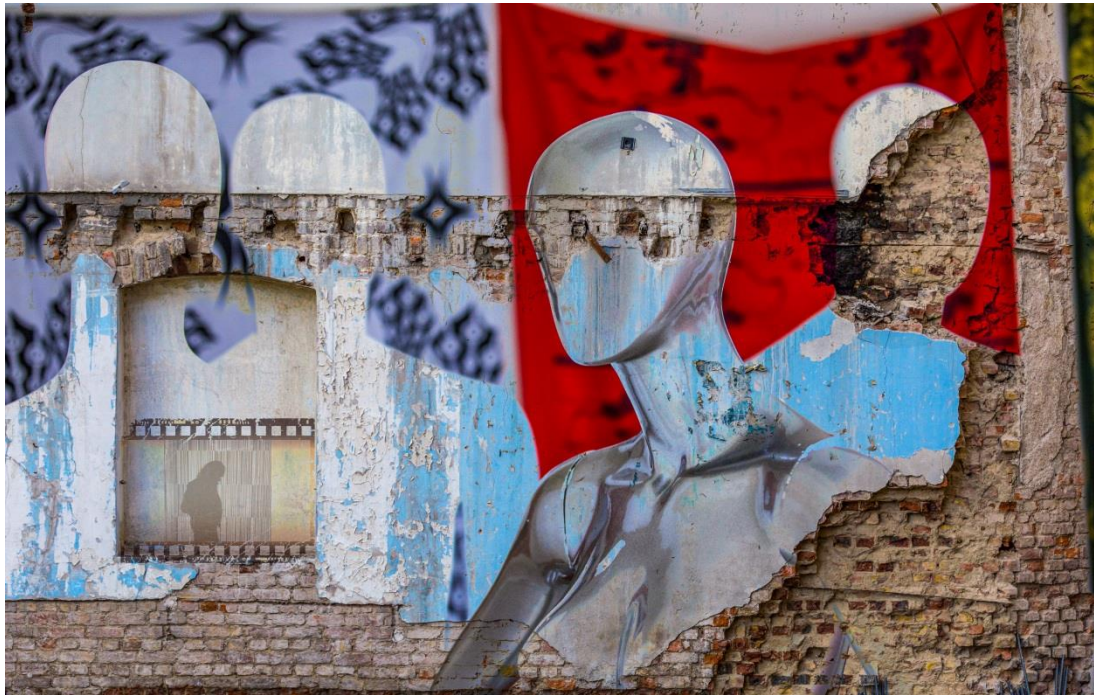

Photo 15. Sefa Cheliksap. "No comment". 2023.

Photography gained importance as a documentary in the years when it was first published because it fully reflects reality. The development of photographic cameras, their imitation of the art of painting in terms of content, and the use of photographic techniques within the art of painting were effective in creating a new artistic language. While photography's sharp relationship with reality is economically included in many advertising sectors such as fashion, gastronomy and automotive, its documentary nature and the fact that it is considered an impartial witness in news transmission have become a dangerous social weapon for politicians and criminals who are afraid of the truth.

Our mobile phones are part of our lives in many areas, from the space sector to the proof of scientific studies and the creation of virtual worlds. However, in the hands of an artist, the power of photography is very effective in the aesthetic presentation of emotions within the framework of conceptual art logic. The photographer's camera, which carries the concern of the painter, opens a different communication channel in modern art. Photography forces the target audience to think about the social and psychological concerns that the artist experiences through photography, with the technical solutions he finds. With the technique he applied in his photography works, Sefa Cheliksap carried out his work with a modern approach with his work titled "Without Comment" after the earthquake he experienced in his country.

In conclusion; while the modern world provides comfort in every aspect of human life with its new generation design approach, it also creates different and complex problems and fears that have never been experienced before. However, while Western societies boast of their advanced levels of cultural development, they have also brought industrial waste with them and turned third world countries into garbage dumps. In addition to the physical wars they wage in the Middle East, the war that started again in European territory on February 24, 2022 and the subsequent pandemic. Considering the psychological effects of the great earthquake disaster in Turkey on February 6, 2023, which was added to the destructive threats caused by humans, it is a fact that the environment and psychological factors have an impact on artists, works and movements in the process of art's own development.

The question of how the viewer should behave in front of a work of art sometimes causes individuals from societies that are underdeveloped in art consumption and education to display a cynical approach, which is a sign of a kind of alienation. With ignorance, when looking at objects that are considered works of art, we first make an interpretation based on how they were made or their technical features. Especially the photo-taking features added to mobile phones cause the art of photography to be

perceived as easy. For this reason, there is a comparison like "I suffered the same thing". This form of analysis is not satisfactory and is an important problem in terms of perception of real works of art.

Whether it is noticed or not in the speed of our lives, design and art are always progressing with us as an indispensable part of life. Thanks to the developing technology and the new materials that emerged afterwards, the aesthetic concern and perception of forms and images are in direct relationship with their social functionality. Especially during the Industrial Revolution and its aftermath, technological innovations and developments have fundamentally and radically changed social life and brought human beings to the present day. Thus, the power of the new age has emerged and the days when handicrafts reigned have lost their importance, and we are faced with the augmented reality of today's digital world.

The purpose of choosing the artists preferred as a narrow-quota sample in this article is to show that the presence of sensitive people in society and their talents, by supporting and directing them, can gain respect in their society and create economic and cultural value for that country. Today, art objects belonging to many painters and other artists are exhibited in important museums and auctions, worth millions of dollars, and these works are protected as world cultural heritage. In addition, while these works are considered valuable commodities in terms of an art economy, an art exchange that includes only works has been created.

The news of war, economic, political, and many similar positive and negative events that we constantly hear from communication and media organs such as television, newspapers, and the internet continue without decreasing. Negative environmental factors, migration waves, infectious diseases, and the consequences of all these naturally affect the flow, content, and artist of any work of art. In this sense, the fact that artists and designers include the effects of the environment they live in in their works reveals a kind of internal reaction. The social climate and individual psychological state are important elements in creating a work of art, whether under the pressure of psychological or environmental factors. While the subconscious is defined as the unconscious part of the mind that is unaware of in daily life, critics argue that the artist and his work express what is invisible below the surface, consciously or unconsciously. In this context, the emotional pulp that emerges as a result of social and political variables is interpreted in the artist's inner world and presented to the public under the title of art as an impartial, original work.

Conclusion

The article titled "Defining the reflection of the psychological variables experienced in the face of social and individual events on the works of artists through selected examples" was intended to be concluded by sampling a small number of artists from the past and present, especially among many artists and movement representatives, since the history of art has a deep structure, and it is aimed to conclude that art and artists are important in moving society forward. Attention was drawn to the fact that it is an important tool.

References

1. Batur, M. (2017). Analysis of Francisco Goya's Nightmare Paintings. *Yildiz Journal of Art and Design*.
2. Esmer, H. (2009). An Enigma at the Boundaries of Reason and Absurdity: Goya's Print Paintings. *Gazi Art and Design Journal*, Volume 1, Issue 2, pp. 81 – 101.
3. Dedeoghlu, N. (2012). Vincent Van Gogh within the Framework of Freud's Theory.
4. Van Gogh, V. (1876). *Letters to Theo*. 10th Edition. Translated by: Pinar Kur. Istanbul: Yapi Kredi Publications.
5. Keuerleber, E. (2005). *Otto Dix Prints from the 1920s/War*. Critical Graphic 1920-1924. Original Edition "War" 1924. Istanbul: Yapi Kredi Publications.
6. Modernizm "Guernica-Picasso". <https://sanatabasla.com/tag/kubizm/>
7. Hancherlioghlu, O. (1997). *Dictionary of Psychology*. Istanbul: Remzi Bookstore.
8. <https://www.todayisartday.com/blogs/art-talk/the-scream/>

9. <https://apolide.wordpress.com/2007/12/13/joseph-beuys/>
10. Kusama, Y. (2011). Infinity Net. London: Tate Publications.
11. Bilirdonmez, K., Chevik, Ch. (2020). Spatial Designs in Contemporary Art and Jean Dubuffet's Graphic Sculptures. Vankulu Journal of Social Research, No. 6, pp. 73 – 100.

Received: 19.03.2024

Accepted: 04.05.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/35/31-40>

Flora Karimova
Nakhchivan State University
Doctor of Philosophy in Philology
forakerimova@ndu.edu.az
<https://orcid.org/0009-0005-2884-025X>

LEGAL OVERSIGHT OF TRANSPORTATION WITHIN THE TOURISM SECTOR

Abstract

The legal oversight of transportation within the tourism industry is a critical concern. Such regulation is essential for guaranteeing tourists' safety and the smooth operation of travel services, enhancing the quality of transport offerings, and fostering a fair competitive landscape. Governments typically establish these regulations through an array of laws, rules, and standards. Effective legal regulation of transportation is vital for the sustainable growth of the tourism sector and for ensuring that tourists have a secure and enjoyable travel experience. These regulations are designed to ensure that all parties involved in the tourism industry cooperate efficiently, thereby optimizing the sector's economic, social, and environmental benefits.

Keywords: *tourism, legal regulation, tourist safety, transport, legislation, state regulation*

Flora Kərimova
Naxçıvan Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
forakerimova@ndu.edu.az
<https://orcid.org/0009-0005-2884-025X>

Turizm sektoru daxilində nəqliyyata hüquqi nəzarət

Xülasə

Turizm sənayesi daxilində daşımalara hüquqi nəzarət mühüm məsələdir. Bu cür tənzimləmə turistlərin təhlükəsizliyini və səyahət xidmətlərinin düzgün işləməsini təmin etmək, nəqliyyat təkliflərinin keyfiyyətini artırmaq və ədalətli rəqabət mühitini inkişaf etdirmək üçün vacibdir. Hökumətlər adətən bu qaydaları bir sıra qanunlar, qaydalar və standartlar vasitəsilə müəyyən edirlər. Nəqliyyatın effektiv hüquqi tənzimlənməsi turizm sektorunun davamlı inkişafı, turistlərin təhlükəsiz və xoş səyahət təcrübəsinə malik olmasını təmin etmək üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Bu qaydalar turizm sənayesində iştirak edən bütün tərəflərin səmərəli əməkdaşlıq etməsini təmin etmək və bununla da sektorun iqtisadi, sosial və ekoloji faydalarını optimallaşdırmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Açar sözlər: *turizm, hüquqi tənzimləmə, turist təhlükəsizliyi, nəqliyyat, qanunvericilik, dövlət tənzimlənməsi*

Introduction

It is impossible to imagine modern tourism without transport. It is for this reason that tourism professionals come into contact with carriers in their daily activities. For this purpose, every professional tourism specialist should be able to establish relations with carriers at the legal level. According to its specific content, the international transport law has a set of legal norms that regulate the relationships formed during the international transportation of goods and passengers through various modes of transport, transport organizations and individual carriers, as well as the various relationships that arise between them when the transportation process is carried out by several carriers (Aliyev, Aslanov, 2007).

International transportation means transportation of goods and passengers between two or more states based on the conditions determined by international agreements concluded by those states.

International transportation of passengers and cargo is mainly carried out by air, sea and road transport. Air transport plays a special role in terms of fast transportation between these types of transport (Bilalov, 2006).

The feature of the legal regulation in this area is that the main issues of transportation are resolved by international agreements (transport conventions) containing unified norms defining the same conditions for cargo and passenger transportation.

It is accepted by all that for closer cooperation in the field of transport, including aviation transport, it is very important for the gradual opening of transport markets and the development of market economy principles of modern states. At the regional level, these issues have been discussed in separate international transport conferences held in recent years, for example, the Pan-European Conference on Transport (Crete, March 1994; Helsinki, June 1997), UNECE (European Economic Committee) transport and Declarations of the conference on the environment (Vienna, November 1997), the Ministerial Conference on Infrastructure (New Delhi, October 1996) and on the development of infrastructure in the Asia-Pacific region for 1997 – 2006. In the decisions of the Delhi conference on the action plan, the Baku International Conference on the Restoration of the Historical Silk Road (September, 1998), which ended with the signing of the agreement "On International Transport for the Development of the Europe – Caucasus – Asia Corridor", "Europe – Caucasus – Asia Transport Corridor" in the program (TRASEKA) (Brussels, May, 1993) established for the creation of reflected or established in various accepted international legal documents (Alirzayev, 2011).

Explanation of the Problem

For the development of international air relations, freight and passenger transportation, both the international legal norms and principles that form the basis of modern international air law, as well as the norms of separate international legal acts in this field, are of great importance. For example, the recommendations of the Declaration of the International Aviation Conference on Transport (May, 1998, St. Petersburg) are considered. Clause 4 "c" of the Declaration states that in terms of reliable, efficient and ecologically safe international air (and other) transport systems, the infrastructure of individual types of transport and the development of means of transport should be implemented in accordance with international agreements, conventions and legislation of the European Union.

Historically, the international legal regulation of aviation relations takes its origin from 1919, when the Paris Convention on Air Navigation was signed. One of its valuable aspects is that this Convention established for the first time the right of states to have sovereignty over their airspace. In addition, the right of aircrafts to "peaceful flight" from the airspace of other countries was established in that Convention (4).

Legal regulation of international air transport Panama Convention on Commercial Aviation (1928), Warsaw Convention on the Unification of Certain Rules for International Air Transport (1929) (modified by the Guatemala Protocols of 1971 and Montreal of 1975) and b. was carried out by the provisions of such conventions and is still being carried out.

The Warsaw Convention signed in 1929 and the Protocol amending a number of its provisions (signed in The Hague in 1955) play the most important role in determining the right of states to carry out international air transport in accordance with the convention. The provisions of these very important documents of international air law actually determine the legal regime of international air transport.

The definition of air transport is given in Article 1 of the Warsaw Convention. Within the meaning of the provisions of this Convention, it does not apply to air transport between a State party to the Convention and States not party to it. After crossing the state border, such shipments become international shipments.

In addition, there is also the concept of carrying out transportation through several successive carriers, which is widespread in international air transportation. According to Article 1 of the Warsaw Convention, transport carried out by several successive carriers is considered as a transaction and does not lose its international level if one or several contracts must be fully performed in the territory of the same state. The provisions of the Warsaw Convention have an imperative nature (unconditional requirement) in accordance with its Article 32, and according to the decisions of that convention, not only does it not recognize air transportation as international transportation, but also determines the responsibility of individual carriers.

The issue of carriers' liability is regulated not only by the provisions of the Warsaw Convention and other conventions in the field of international transportation, but also by the norms of the domestic legislation of the newly independent states (5).

Thus, according to the Law of the Republic of Azerbaijan "On Transport" adopted in 1999, (art. 18 b.3) the damage caused to the customer during the transportation of carrier cargo or luggage in our country, if in the relevant normative legal acts on separate types of transport unless otherwise stipulated in the codes, regulations or contract, pays the following amounts:

- in the case of lost or missing cargo or luggage, in the amount of the value of the lost or missing cargo or luggage;
- if the cargo or baggage is damaged – in the amount of its value reduction, and if it is impossible to restore the damaged (damaged) cargo or baggage – in the amount of its full value;
- in the case of loss of cargo or luggage handed over for transportation with the price announced – in the amount of the announced price of that or luggage. If the carrier proves that the actual value of the cargo or baggage is lower than the declared price, the actual value of the cargo or baggage is in quantity.

Circumstances that may be the basis for bringing carriers or the customer to financial responsibility are confirmed by documents drawn up in the prescribed manner (commercial act, general form act, etc.) and can be submitted to the court for the resolution of disputes related to transportation (Article 18 of the Law (m.), clause (b.) 5).

The contractual nature of the relations of the parties is determined by the relevant articles of the Warsaw Convention, which provide for the necessity of concluding an agreement on the transportation of passengers (art. 3 b. 2, art. 4 b. 2) and cargo (art. 5 b. 2). According to them, the international air transport contract is performed on the basis of a ticket (for a passenger) and an air waybill (for cargo) (Convention, art. 8). As for the forms of transportation documents used in the vast majority of the world's aviation companies, they are based on the standard proformas developed by the International Air Transport Association. Thanks to this, the uniformity of transport documentation should be ensured, which should ensure the processing of those documents by foreign aviation companies and mutual settlements between air carriers. In addition, the Warsaw Convention contains a number of norms of a sanctioning nature, which stimulate the proper preparation of transport documents (Huseynov, Efendiyeva, 2007).

Thus, the inaccuracy or loss of the transport document does not affect the validity of the transport contract, and that contract will be within the scope of this Convention. Besides, if there is no special mention in the document that the carriage is subject to the rules of the Warsaw Convention (which provides for the limitation of the carrier's liability), the carrier is deprived of the right to refer to the provisions of the Convention limiting the limits of his liability. The rule also states that the shipper is responsible for the correctness of the information and declarations he has made in the invoice and is responsible for possible damage in connection with this (convention, art. 10).

According to the provisions of the Warsaw Convention, all baggage and cargo, except for the things that the passenger has with him, must be under the protection of the air carrier. As for the carrier's property liability, this liability may arise in the following cases: if the life and health of passengers are damaged, if the baggage and cargo are not well stored, and if the cargo is not delivered on time.

One of the features is that the financial responsibility of the air carrier for the damage to the health of the passengers arises regardless of its fault. Thus, according to Article 22 of the Warsaw Convention, the financial liability of the air carrier for damage to the health of each passenger is limited to 125,000 francs, while the Hague Protocol doubles this limit. The convention allows airlines to increase this limit of liability, which has given some American airlines a reason to increase that limit by one hundred thousand US dollars. The air carrier is released from responsibility if it proves that the damage occurred despite all the measures taken by it, or if it proves the impossibility of taking such measures (Huseynov, 2002).

The victim is not required to prove the fault of the air carrier. If it is determined that the damage caused is due to the fault of the victim, or he is responsible for it, the court can release the air carrier from responsibility or limit its responsibility. However, in this case, the rules of domestic legislation that can be applied to an international air carriage contract may be of some importance.

An analysis of the provisions of the Warsaw Convention shows:

- firstly, its norms on the conditions of transportation are quite short and specific and mainly refer to cargo transportation,
- secondly, a number of important practical rules for the presentation of cargo at the destination point have been defined,
- thirdly, the consignee has the right to demand the delivery of the cargo to his address, provided that the necessary payments and other conditions of transportation stipulated in the bill of lading have been fulfilled. At this time m. 22 b. As required in 2, it provides for the possibility of the consignor presenting the baggage or cargo for carriage by declaring the price and paying the appropriate fee.

Passengers whose route, destination or stopover is in a country outside the country of departure are advised that the articles of the Warsaw Convention apply to such journey as a whole, any part of it, as well as any part of it situated entirely within the territory of the country of departure or destination can be applied. For passengers whose journey is to a destination or point of departure within the United States, or between agreed stops, provided for by special contracts drawn up in the form of Conventions and tariffs in force, death or injury to passengers, carriers, parties to such special contracts Liability for damages in most cases is limited to proven damages, but the amount of such damages shall not exceed \$75,000 per claim and shall apply regardless of whether the carrier was at fault. The liability of the carrier for the death or injury to passengers carried by carriers not party to such special agreements, or on a route that does not have a point of departure, destination, or agreed stop in the United States, is in most cases approximately 10,000 or 20,000, respectively. It is limited to the amount of US dollars. The names of the carriers acting as parties to the specified special agreements are available in all agencies where tickets of those carriers are sold, and the passenger can get acquainted with them. For additional protection, the passenger has the right to conclude an insurance contract with a private insurance company. The limitation of liability of the carrier established by the Warsaw Convention or treaties does not apply to such an insurance contract.

We should note that the liability limit of 75 thousand US dollars includes court costs, except for cases where the payment of legal costs by the parties is provided by the legislation of the country where the lawsuit is filed. In the specified exceptional cases, the upper limit of liability is 58,000 US dollars, excluding court costs.

The carrier's liability for loss, damage or delay of baggage is limited to the following amounts, except in cases where the value of the baggage is declared in advance at the time of payment of the surcharge:

- 1) approximately US\$9.07 per piece of checked baggage (US\$20 per kilogram) on most international journeys (including domestic portions of the international journey) or US\$400 per passenger's checked baggage;

2) When traveling between points located in the United States, the carrier's liability for baggage failure is limited to \$2,500 for each passenger's entire baggage as provided by federal regulations.

Passenger baggage reserves the right to declare the value of individual items in advance. Some carriers are not responsible for fragile, valuable or perishable items. Additional information can be obtained from the carrier (Heydarov, 2011).

The price of the ticket may include taxes, levies and fees set by the state authorities that regulate air transportation. These taxes, levies and fees make up a large part of air travel and can be included in the fare or shown separately in the "Tax/Duty/Fees" column of the ticket. In modern, especially industrially developed countries, charter air transportation, i.e. renting of planes, is widespread in international air transportation. This type of air transportation is also regulated by modern international air law norms, for example, the provisions of the Convention on the Unification of Certain Rules of International Air Transportation by Non-Contract Carriers (Guadalajara, Mexico, 1961).

According to the provisions of this Convention, the person who is not the carrier according to the contract, but is authorized to carry out such transportation, is considered as the actual carrier (on the charter), that is, the airline company that presents the aircraft under the contract and is its owner, and on the other hand – the lessee or the customer. Usually, the payment for the aircraft, i.e. the rental, is calculated for the hourly rate or the flight, and for its provision, the right of debt on the cargo is provided.

Another feature is that the provisions of this Convention are also applied to the charter transportation carried out under the terms of the Warsaw Convention. According to the terms of the Guadalajara Convention, the injured party can file a claim against the actual carrier, the charter party, or both.

The Republic of Azerbaijan is a party to a whole series of international conventions (and related Protocols) on air transportation and aircraft flights – "On compensation for damage caused by foreign aircraft to third parties on the surface of the earth" (Rome, 1952, Protocol to amend the Convention, Montreal, 1978 year); "On combating illegal acts against the safety of civil aviation" (Montreal, 1971; Protocol 1980, Montreal); "On the international recognition of rights over aircraft" (Geneva, 1948); "On combating the illegal seizure of aircraft" (Hague, 1970); "On transit during international air travel" (Chicago, 1944); "On the unification of certain rules for international air transport" (Warsaw, 1929, protocol on amendments, The Hague, 1955); Additional Convention to the Warsaw Convention (Guadalajara, 1961, Additional protocols No. 1, 2, 3, 4, Montreal, 1975); Protocols amending the Convention on International Civil Aviation (Montreal, 1977, 1980, 1984) are attached.

Tourism companies should take into account the possibility of crossing local waters when creating a tourism product using the services of sea transport or organizing a trip to the world ocean, and in this regard, they will face some restrictions according to the national legislation of the coastal states. These restrictions are related to environmental protection, operation of international ports, sea routes, etc. may belong.

The sea route refers to the movement of a ship from one port to another by crossing the open sea, canals, rivers and lakes.

Taking into account economic and physical-geographical factors, the main directions of sea lines for passenger and cargo exchange between states are determined.

Merchant shipping organizes the movement of various means of transport (merchant ships, ferries, vehicles for cargo and passenger transportation) by sea.

An important stage in the development of modern international legal regulation of merchant shipping was the adoption of the UN Convention on the Law of the Sea (1982). Here, ideas such as the fact that the modern navy is necessary for the essential realization of all the states' rights related to providing transportation, as well as their other rights to use the water area and resources of the world ocean, have found their concrete normative determination.

Another important feature is that the efficiency of international commercial shipping depends significantly on the legal regime of the maritime spaces through which shipping routes pass (Bilalov, 2006).

In this regard, the question of the connection of the principle of freedom of navigation with other norms of modern international maritime law, for example, the right of peaceful passage through the territorial sea, is of particular interest. At this time, it should be taken into account that the condition for the implementation of freedom of navigation on the high seas is the possibility of sailing (passing) in sea waters under the jurisdiction or sovereignty of coastal states, including the possibility of entering ports open to foreign commercial ships.

It is clear that in this case relevant rights are envisaged for the coastal states, but the application of these rights should not lead to the creation of obstacles leading to the deprivation of the right to pass through the territorial sea or to enter the ports, because in the end this would mean limiting the freedom of navigation in the high seas. Thus, the content of the principle of freedom of navigation, when taken in a broad sense, includes the right to peaceful passage through the territorial sea and access to foreign ports as a natural extension of the freedom of navigation on the high seas.

One of the achievements of the 1982 Convention in the field of international shipping is that the maximum possible legal protection of the interests of merchant shipping was achieved in this convention.

It should be noted that sea routes are divided into regional, cabotage, international and ocean routes. Cabotage connects the ports of a state by sea. Regional sea routes are routes formed in a certain geographical region. International ocean routes connect the ports of states located on different continents by crossing the ocean (oceans).

It should be noted that Sea trade shipping is organized in two ways – irregular (trampov) and regular (linear). A contract for transportation by ship is signed. The basis of this contract is Freight (lease).

Freight – is the leasing of the entire ship or a part of it for cargo and passenger transportation, as well as other works, at the agreed payment account (Freight). The freight process is commonly used in tramp (irregular) shipping (Mammadov, Soltanova, Rahimov, 2002).

In linear (regular) transportation, such operations are carried out by "booking a place on board". There are two types of ship leasing according to the rights, risks and costs of the ship owner and the lessee.

1. Air freight. It provides for the charter of vessels for a voyage, for a round trip, for a consecutive one-way voyage.
2. Freight of the ship (fleet) for a certain period. The whole transaction is formalized by a special contract-charter. In order to simplify the formalization of the charter, special forms prepared in the printing house, which contain the conditions of the sea transportation contract, are used.

The basic transport document, goods receipt or documents confirming the right of ownership are the main documents for the formalization of transport.

By the way, it should be noted that there are a number of documents that regulate international shipping. Among these documents are the 1924 Brussels Convention on the Rules for Bills of Lading (the bill of lading is a security document and confirms the right of ownership over the goods sent for sea transportation), the 1978 UN Convention on the Carriage of Goods by Sea (the "Hague Rules"), this document is called "Hamburg Rules"), includes the 1980 UN Convention on International Mixed Carriage. Those documents created the foundations of the legal regulation of modern international maritime transport and made an important contribution to the formation of international transport law.

The formation of this complex section of modern international law is accompanied by the formation of relevant principles, which include, for example, the provision of transport safety, safe transportation and transportation, and a number of other principles.

Passengers using sea transport are divided into six main groups – business passengers (merchants), tourists, immigrants, seasonal workers, pilgrims and military personnel. Depending on the purpose of the trip, tourists use ships for cruises or to go from one country (place) to another. Depending on the nature of the tourism product (cruises, excursions, special flights), tourism companies conclude contracts with Shipping.

One of the main features of international road connections (transportation) is that motor vehicles of one country cross the state border and move on the international roads of another country. In this regard, it is important to take a number of important interstate measures on the basis of mutually beneficial cooperation for the development of international automobile connections (transportation) and ensuring its safety. The range of such measures includes, first, the establishment of uniform traffic rules, traffic signs and signs. Secondly, obtaining the appropriate sanction, permission and license from the competent authorities of the state whose territory is used for carrying out cargo and passenger transportation of a foreign state is one of the most important conditions for modern automobile connections. Thirdly, the regulation of customs and tax conditions and the provision of technical assistance to foreign motor vehicles play a special role (10).

Another important problem in international automobile relations (transportation) is the issue of establishing certain legal guarantees (for example, regarding damage to passengers and other subjects) for motor vehicles of another country to move on the country's roads. In this case, the issue of compulsory insurance of motor vehicles, especially insurance against property and legal liability, is of certain importance, which is provided by the provisions of modern legislation and international agreements, agreements and conventions related to this field.

In our opinion, the modern international legal theory has a sufficiently improved system of norms related not only to the concept of international transport, but also to the concept of international automobile relations (transportation), their organization and characteristics. This system of norms, in particular, regulating road traffic, road signs and signs, establishing international car lines, organizing regular international car lines, contracts for carriage of goods by car, carriage of passengers by car, simplification of international car connections, etc. includes the provisions of a number of international agreements.

As for a brief summary of the beginning and development of interstate automobile relations, it is natural that it is connected with the emergence of the automobile, and the development and improvement of the automobile industry creates the need to adopt international transport conventions in this field, initially at the regional (European) level. Thus, in 1926, for the first time, the international Paris convention on automobile traffic was adopted, and in 1931, the international Geneva convention "On the application of the same road signs and markings" was adopted. The activities of the following specialized international organizations are of great importance in the development of international road transport and connections: MOPDP on prevention of road accidents, founded in 1901; the auto-road federation FIA was founded in 1904; motor transport federation – MAF and motor transport union MAS, founded in 1948, TRANSFIGORUT Europe for transportation of perishable foods, founded in 1955; the long-distance truck drivers' union was founded in 1957; Transport Commission of the European Economic Union, etc.

A period of almost a century, which includes the development of international automobile connections and transportation, is characterized not only by the emergence and formation of relevant principles and norms in this field, but also by the international legal unification of this field. After the adoption of the Geneva Convention of 1931, such unification found its basis in the provisions of another Geneva Convention on Road Traffic and the Protocol on Road Signs and Markings (1949). The listed ones are among the most important international legal documents of interstate relations in the field of regulation of road traffic, traffic signs and signs and involve the participation of states on a planetary scale. According to some information, this convention entered into force in 1977 in its 1968 revision, and is also in force within the framework of the 1959 Customs Convention on the International Carriage of Goods (its new revision entered into force in 1978).

A new stage in the process of regulation of vehicular communication and transportation is the Vienna Conventions of 1968 (On Road Traffic and On Road Signs and Signs, entered into force in 1977 and 1978, respectively). Among the individual innovations of the Vienna Conventions, more specific and dynamic obligations of the participants can be noted. It is about, for example, the need to take measures to ensure that the traffic regulations in force in the territory of the participating state correspond essentially to the provisions and requirements of the convention "On Traffic" (art. 3 b.1). According to paragraph 3 of the same article, the participating states are obliged to allow vehicles and trailers that meet the requirements of the Convention to participate in international traffic on their territory, as well as to recognize driver's licenses and registration certificates issued in accordance with the provisions of the Convention. Articles 3 and 4 provide recommendations on the use of these vehicles for mixed transport with road transport. As it is known, any form of modern foreign economic activity of states is mainly carried out on the basis of international agreements. These agreements are considered the main source of regulation, including regulation for the international road transport of goods and passengers. Agreements are also of great importance for ensuring transport and communication, as they help to develop and establish uniform norms and rules, for example. And these, as is known, cannot be accepted by domestic legislation, they must be codified at the international legal level only through the adoption of conventions, contracts (agreements). One of such international legal documents in the field of automobile connections and transportation is the Convention on the "International Carriage of Goods Agreement (ICAR)" signed in Geneva in 1956 (Bilalov, 2006).

The 1956 Convention applies to any contract for the carriage of goods by road, subject to the relevant provisions of the 1949 Road Traffic Convention. According to its Article 4, in this case, the term "car" should be understood as cars (ie trucks), semi-trailers, trailers and semi-trailers. In this case, the place of acceptance and the place of delivery of the cargo provided for in the contract for transporting the cargo are in the territory of two different states (m.l). Paragraph 3 of this article specifically emphasizes that the Convention applies even when the transport within its scope is carried out by states or government agencies or enterprises.

According to the convention, the main transport document is a bill of exchange. The Convention regulates the drawing up of the details of the international model bill of lading, which is usually drawn up in 3 copies (for the sender, the recipient and the carrier). However, in most cases, the invoice is drawn up in more numbers, which is related to keeping a copy of the invoice at each border customs crossing for the purpose of registering the movement of goods, even though the copies of the invoice are not legally binding (11).

As can be seen from the analysis of these and other conventions, one of the features is that, specifically, the relations of transport organizations and their customers related to international road transport (of cargo, passengers and luggage) and many other issues are regulated both by international private law in international agreements (agreements) is regulated by the established norms, as well as by the norms of the domestic national transport legislation, and in case of necessity, the norms of civil, administrative and a number of other legal fields can be applied to the latter.

It is typical that the majority of modern international road transport relations and transport agreements (agreements) specifically emphasize the need for their implementation to be in accordance with the requirements of the internal and national legislation of the participating states (unless otherwise stipulated in them).

As for the sections dedicated only to automobile passenger transportation, those transportations are usually divided into regular (carried out on the basis of announced schedules and tariffs on certain routes) and irregular, as a rule, tourist transportation.

Firms engaged in tourism organize transportation of tourists by establishing cooperation with motor transport enterprises based on the above agreements (12).

In addition to the means of transport listed above, railway transport also has its own special weight in the development of tourism and international travel. It is not necessary to forget that the first organized tourism was carried out by railway transport.

All forms of ownership of transport lines are operated on the basis of laws and regulations adopted by the national administration in the country, as well as international agreements on the organization of direct and mixed railway lines. Domestic, transit and international transportations attract attention (Sadigov, 2008).

Domestic transportation is carried out between two points located in one country, transit transportation between two points located in different countries through a third country, and international transportation between two points located in different countries.

The organization and operation of both domestic and international railways is coordinated by international organizations and associations. Among these organizations, the European Conference on Passenger Tariffs, the International Association of Railway Owners, the International Society for the Operation of Sleeping Carriages and Car-Restaurants, the International Union of Railways, the International Federation of Railway Tourism Associations, the International Union of Passenger and Baggage Carriages, the Railway Congresses International Association and others (Huseynov, 2007).

The most important agreement on rail transport is the Bem Convention on the Carriage of Goods and Passengers by Rail. Many countries of Europe, some countries of Asia and North America participate in this agreement. In 1966, an additional agreement was signed on the liability of the railway in case of passenger traffic. In 1980, a new agreement on international rail transport (COTIF) was signed at the Review Conference of the Bem Convention. It combines the Bem Convention and the supplementary agreement adopted in 1966 and has two annexes (A and B) containing civil-legal norms during international rail transport.

Appendix A reflects the terms of passenger and cargo transportation. Uniform rules are applied in separate railway lines determined by the participants of the agreement. States conclude bilateral agreements on the basis of the Bem convention for international rail transport.

Tourism companies, in turn, make a contract with the national administration for railway transportation while developing a tourism product. Such an agreement is concluded taking into account both domestic and international tariffs (Bilalov, 2005).

Conclusion

Legal regulation of transport in the tourism sector includes important objectives such as ensuring the safety of tourists, minimizing environmental impacts, coordinating tourism activities and contributing to the local economy.

Such regulations often include matters such as vehicle maintenance, insurance and licensing. For example, in a country such as a taxi, regulations may apply that transport tourists must meet certain standards, drivers must undergo certain training, or must obtain a special permit to transport tourists. Similarly, regulations can be developed to ensure that tourist buses comply with certain safety standards and tourist ships with certain regulations to reduce their environmental impact.

In addition, the regulation of traffic to tourist destinations can have a major impact on the tourism industry. For example, the development of infrastructure that provides access to the country's tourist destinations by air or sea can stimulate the development of tourism. However, such infrastructure projects often have an impact on the environment and must therefore be carefully planned.

Consequently, the legal regulation of transport in tourism is vital both to ensure the safety of tourists and to support the sustainability and growth of the tourism industry. Effective implementation of these regulations can contribute positively to the healthy development of the tourism sector and local economies.

References

1. Aliyev, A. I., Aslanov, E. Z. (2007). International tourism law. Baku: Chashioghlu, 440 p.
2. Bilalov, V. (2006). Regulation of tourism activities. Textbook. Baku: Mutarjim, 280 p.
3. Alirzayev, A. G. (2011). Economy and management of tourism. Baku: University of Economics, 494 p.
4. https://www.wto.org/english/thewto_e/acc_e/vnm_e/wtaccvnm43_leg_12.pdf
5. <https://www.itf-oecd.org/sites/default/files/docs/dp201515.pdf>
6. Huseynov, I., Efendiyeva, N. (2007). Basics of tourism. Textbook. Baku: "Mars-Print" Publishing Company, 442 p.
7. Huseynov, L. H. (2002). International law. Textbook. Baku: "Legal literature" Publishing House, 420 p.
8. Heydarov, Sh. (2011). Organization of transport services in tourism. Mingachevir "MMJ", p. 40.
9. Mammadov, C. A., Soltanova, H. B., Rahimov, S. H. (2002). Geography of international tourism. Baku: RN Novruz – 94, 547 p.
10. <https://www.lawyersjurists.com/article/legislation-and-ethics-in-travel/>
11. <https://transportgeography.org/contents/applications/tourism-transport/>
12. https://competition-policy.ec.europa.eu/sectors/transport-tourism_en
13. Sadigov, A. I. (2008). International economic law. Baku: Baku University Publishing House, 396 p.
14. Bilalov, B. A. (2005). Management of tourism. Baku: Mutarjim, 372 p.

Received: 07.03.2024

Accepted: 18.05.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/35/41-48>

Sevinc Sadıqova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
sevincsadigova@gmail.com

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN DƏRƏLƏYƏZ MAHALININ ETNOORONİMLƏRİ

Xülasə

Dərələyəz mahalının toponimlərini öyrənmək, onların spesifik xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq üçün yalnız şəhər, kənd, qəsəbə adlarının – oykonimlərin öyrənilməsi kifayət deyildir. Bu yerlərin toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətlərinin hərtərəfli öyrənilməsi üçün toponimlərin digər növlərini – oronimləri də tədqiqata cəlb etmək zəruridir. Oronimlər relyef quruluşuna görə bir-birindən fərqlənən yer adlarıdır. Oronim dedikdə, dağ, təpə, zirvə, qaya, yarğan, aşırım, yoxuş, eniş, dərə, düz, səhra, qobu, örüş, kövşən, meşə, otlaq, biçənək, çöl, sahə və s. adları nəzərdə tutulur. Dərələyəz mahalının təbii şəraiti, coğrafi obyektlərin zənginliyi rəngarəng coğrafi adların yaranmasına səbəb olmuşdur. Məlumdur ki, tayfa və nəsil adlarından törənən onomastik vahidlər tarixi baxımdan daha qədim hesab olunur. Dərələyəz ərazisində qeydə alınmış *Xalaclar yurdu*, *Xalaclar arxacı*, *Təhlə düşən yurd*, *Kəngərli yeri*, *Oğuz üzü kaha*, *Xaç düzü*, *Xaç dərəsi*, *Qazaxlar yurdu*, *Qazax dərə*, *Qısır dağ*, *Qısır yurd*, *Cığatay yurdu*, *Əyricə yaylağı*, *Əyricə dağı*, *Vers dağı*, *Versin çinqili*, *Çıraqlı dərəsi*, *Çıraqlı yurdu* kimi oronimlər çox qədim dövrlərdən məlum olan etnonimləri özündə yaşadırlar.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, Dərələyəz, mikrotoponim, oronim, etnooronim*

Sevinj Sadıqova
Azerbaijan State Pedagogical University
Doctor of Philosophy in Philology
sevincsadigova@gmail.com

Ethnonymms of Daralayaz District of Western Azerbaijan

Abstract

In order to learn the toponyms of Daralayaz district and to reveal their specific characteristics, it is not enough to study only the names of cities, villages, and settlements – oikonoms. For a comprehensive study of the linguistic features of the toponyms of these places, it is necessary to involve other types of toponyms – oronyms. Oronyms are place names that differ from each other due to the relief structure. Oronim means a mountain, a hill, a peak, a rock, a gorge, a pass, an ascent, a descent, a valley, a plain, a desert, a grove, a meadow, a bend, a forest, a pasture, a meadow, a desert, a field, etc. names are meant. The natural conditions of Daralayaz district, the wealth of geographical objects have led to the creation of colorful geographical names. It is known that the onomastic units derived from the names of tribes and generations are considered older from a historical point of view. Recorded in the territory of Daralayaz, *the Khalaclar home*, *the Khalalar archaci*, *the Tahla fall home*, *Kangarli place*, *Oguz face*, *Khach duzü*, *Khach valley*, *Gazaxklar home*, *Gazakh valley*, *Kisir dag*, *Kisir yurd*, *Cigatay yurd*, *Ayrija plateau*, *Ayrija mountain*, *Vers mountain*, oronyms such as *Versin chingili*, *Chiragli valley*, *Chiragli yurt* contain ethnonyms known from ancient times.

Keywords: *Western Azerbaijan, Daralayaz, microtoponym, oronym, etnooronym*

Giriş

Dərələyəz mahalının toponimlərini öyrənmək, onların spesifik xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq üçün yalnız şəhər, kənd, qəsəbə adlarının – oykonimlərin öyrənilməsi kifayət deyildir. Bu yerlərin

toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətlərinin hərtərəfli öyrənilməsi üçün toponimlərin digər növlərini – oronimləri də tədqiqata cəlb etmək zəruridir. Oronimlər relyef quruluşuna görə bir-birindən fərqlənən yer adlarıdır. Oronim dedikdə, dağ, təpə, zirvə, qaya, yarğan, aşırım, yoxuş, eniş, dərə, düz, qobu, örüş, kövsən, meşə, otlaq, biçənək, çöl, sahə və s. adları nəzərdə tutulur. Dərələyəz mahalının təbii şəraiti, coğrafi obyektlərin zənginliyi rəngarəng coğrafi adların yaranmasına səbəb olmuşdur. “Qərbi Azərbaycanın digər yerlərində olduğu kimi, Dərələyəzdə də hər daşın, hər qayanın, hər gədiyin, hər enişin, hər yoxuşun, hər biçənəyin öz adı vardır. Kənd ərazilərində işlənən bu yer-yurd adlarına elmi ədəbiyyatda *mikrotoponim* deyilir. Kiçik bir qrup insanlara məlum olan mikrotoponimlərdə dilimizin bir çox qatlarındakı leksik vahidlər, şivə xüsusiyyətləri, yerli coğrafi terminlər və müəyyən tarixi hadisələr öz ilkin formasını qoruyub saxlayır” (Mirzəyev, 2004: 478).

Məlumdur ki, tayfa və nəsil adlarından törənən onomastik vahidlər tarixi baxımdan daha qədim hesab olunur. Dərələyəz ərazisində qeydə alınmış *Xalaclar yurdu*, *Xalaclar arxacı*, *Təhlə düşən yurd*, *Kəngərli yeri*, *Oğuz üzü kaha*, *Xaç düzü*, *Xaç dərəsi*, *Qazaxlar yurdu*, *Qazax dərə*, *Qısır dağ*, *Qısır yurd*, *Cığatay yurdu*, *Əyricə yaylağı*, *Əyricə dağı*, *Vers dağı*, *Versin çınqılı*, *Çıraqlı dərəsi*, *Çıraqlı yurdu* kimi oronimlər çox qədim dövrlərdən məlum olan etnonimləri özündə yaşadırlar.

Dərələyəz mahalının Qovuşuq kəndi ərazisində olan *Xalaclar yurdu* və *Xalaclar arxacı* oronimləri qədim türk etnonimi olan *xalac* (*xələc*) tayfa adından törənmişdir. *Xalac*//*xələc* etnoniminin iştirakı ilə yaranmış toponimlərə çox geniş bir arealda rast gəlinməsinə görə, toponimik tədqiqat aparən mütəxəssislərin əksəriyyəti bu etnonimə toxunmuş və onun etimoloji izahında F.Rəşidəddinin (Rəşidəddin, 1992: 58 – 59) qələmə aldığı bir hekayəyə istinad edərək, bu etnonimi “qal ac” kimi izah etmişlər. Bu fakt Əbül Qazi Bahadır Xanın XVII əsrdə yazdığı “Şəcərəyi-tərakimə” əsərində də təsdiq olunur. M. Kaşğarının lüğətində də bu sözün etimologiyası “kal aç” sözləri ilə bağlanır.

V. İ. Savina xalacların türk mənşəli olduğunu, onların İranda, Hindistanda, Əfqanıstanda məskən saldıklarını, ulu yurdlarının Türkünstan olduğunu, öz döyüşkənlikləri ilə seçilmələrini göstərir (Əliyev, 2004: 265).

T. Əhmədov *xələc* etnonimi ilə bağlı belə bir məlumat verir ki: “Uzun müddət Azərbaycanda köçəri və yarımköçəri həyat keçirmiş xələclərin oturaqlaşması və yaşayış məskənləri salmaları müxtəlif dövrlərdə müxtəlif cür olmuşdur. Salyan rayonundakı Xələc kəndinin əhalisi bir sıra mənbələrə görə, XVIII əsrin 20-ci illərində Şamaxıdan gəlmədirlər. Əvvəllər isə onlar köçəri həyat sürmüş, yayı Zəngəzurda – Gorusun şimal-qərbində Üçtəpə yaylaqlarında, qışı isə Mil və Muğan düzlərində keçirmişlər. Keçən əsrin ortalarında əkinçiliklə məşğul olmaları qeyd edilən xələclər 70-ci illərdən başlayaraq oturaqlaşmağa başlamışlar. Xələclər əvvəllər çöl və yaxa xələclərinə bölünmüşlər” (Əhmədov, 1984: 84). Bundan sonra müəllif xələclərin məskunlaşdığı xırda yaşayış məntəqələrini sadalayır və bu tayfaya daxil olan tirələri göstərir. Digər bir tədqiqatda Xalaç – orta əsrlər izahlı lüğətində kalaş mənasında aydınlaşdırılır, semantikasi isə “buraxılmış, əlacsız, köməksiz” kimi izah edilir. Tamamilə yəqin etmək olar ki, bu ictimai, sosial termin yoxsullaşmış ən aşağı təbəqəyə – kasıb icma üzvlərinə, heyvandarlıqla məşğul olanlara aid edilir. Min il bundan qabaq xalaç tayfasının bir hissəsi keçmiş Xalaç rayonunda, qalıqları isə Buxara vilayətində yaşamış, qalanları isə XII əsrdə Hindistana və başqa ölkələrə köç etmişlər. Mahmud Kaşğari, Rəşidəddin və başqa müəlliflər bu etnonimin etimologiyası haqqında fərqli mülahizələr irəli sürmüşlər: “qabağı alınmış, kəsilmiş”, “ac saxlanmış” (Sadıqova, 2014: 111).

Xalac tayfasının adını araşdıran N. Nəbiyev bu etnonimi qədim türk tayfasının adı hesab etmiş və belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, Xələc qədimdə mövcud olan Xeyvən su quyusunun adı ilə bağlıdır. “Quruca”, “sısqa” anlamında başa düşülə bilər. Xələc etnoniminin yayılma arealını araşdıran N. Əsgərov bu etnonimlə əlaqədar tədqiqatçıların fikirlərini yekunlaşdıraraq belə bir nəticəyə gəlmişdir ki: “Əksər tədqiqatçılar bu etnonimin izahını “qal ac”, “qabağı alınmış”, “ac saxlanmış”, “qaytarılmış” və s. kimi mənalandırırlar. Bizə belə gəlir ki, xələclər tarixən başqa türk tayfalarına nisbətən öz maddi vəziyyətlərinin zəif olmaları ilə seçilmişdilər. Ona görə də yuxarıda sadaladığımız izahlar, əsasən, üst-üstə düşür. Bu fikir eyni zamanda türkmən tədqiqatçısı S.Ataniyazovun fikirləri ilə də uyğun gəlir. Müəllif bu etnonimi “buraxılmış, əlacsız, köməksiz”

kimi əsaslandırılmış və onları “yoxsullaşmış ən aşağı təbəqə” hesab etmişdir. Ancaq bu tayfanın tarixdə sonrakı fəaliyyəti daha uğurlu olmuş, bəzi ölkələrin ictimai-siyasi həyatında hərtərəfli rol oynamışlar” (Əsgərov, 2005: 119).

Xələc//xalac etnonimi əsasında formalaşmış toponimlərin arealı çox genişdir. Bu türk tayfasının ilkin və orta əsrlərdə ayrı-ayrı ərazilərə köçməsi və məskunlaşması xeyli sayda eyni adlı toponimin yaranmasına səbəb olmuşdur. Dərələyəz mahalındakı Xalaclar yurdu etnonimindən başqa, Qərbi Azərbaycanda Qafan rayonunda Xələc kəndi, Qırxbulaq nahiyəsində Xələc kəndi, Qafan rayonunda Xalacçay çayı və Hasar Xələci kəndi, Şimali Azərbaycanda Qubadlı, Şərur (Nax. MR), Salyan, Ucar, Xızı rayonlarında Xələc kəndləri, Şamaxı rayonunda Xələc dağı, Salyan rayonunda Xələc təpə, Sədərək rayonunda Xələcdağ, Qubadlı rayonunda Xələc dağı, Ucar rayonunun Lək kəndi yaxınlığında Xələc qobusu, Cənubi Azərbaycanda Xələc, Xələcəcəm, Xələc kürd, Əlixələc, İranda Xələc (Zəncan, Mərkəzi İran, Xorasan), Xələcan (Kərmənşax), Sərxələc, Qədirxələc (Mərkəzi İran), Xələcabad (Mərkəzi İran), Məhəmməd Xələc (Zəncan), Qeçxələc (Xuzistan), Dəhnouxələc (Xorasan), İraqda Xələc, Təppəxələc, Xələcmalmir, Əfqanıstanda iki Xələç (Girişk əyaləti), Gələci//Gələcayi (Paktiya, Nəngərhar), Gələzayi (Qəzni, Xost), Rusiyada Kalaç (Voronej, Volqoqrad, Omsk vilayətlərində), Özbəkistanda Xələc (Şəhrisəbz rayonu), Türkmənistanda Xalaç qəsəbəsi (Çardjou vilayəti), Privoljyedə Xalaç şəhəri və s. yer adları xalac//xələc etnonimini özündə yaşadır. Dərələyəz mahalında Xalaclar yurdu oroniminin mövcudluğu onu göstərir ki, bu qədər geniş ərazidə məskunlaşmış *xələc* tayfaları qədim türk yurdu olan Qərbi Azərbaycan ərazisində də yurd salmışlar.

Dərələyəz və Göyçə mahallarının kəsişməsində yerləşən **Əyricə yaylağı** türk tayfalarından birinin adını əks etdirən etnotoponimdir. Qərbi Azərbaycandakı toponimləri tədqiq edən bir sıra müəlliflər (Budaqov, Qeybullayev, 1998: 247; Bayramov, 2002: 293) bu adın mənşəyini relyef bildirən “az əyri, bir qədər əyri” mənasında işlənən *əyricə* sözü ilə əlaqələndirirlər. Lakin toponimin arealına nəzər salsaq: Əyricə – Martuni rayonunda dağ, Əyricə – Yeğeqnadzor rayonunda yaylaq, Əyricə – Krasnoselo//Çəmbərək rayonunda qışlaq, Əyricə – Krasnoselo//Çəmbərək rayonunda çay, Əyrisubət – Oktemberyan// Sərdarabad rayonunda kənd, Əyri su – Krasnoselo//Çəmbərək rayonunda qışlaq, Əyridaş – Dilican şəhəri ərazisində dağ, Əyriyəng – Kamo rayonunda kənd, Əyribulaq – Abaran mahalında kənd adı, Əyribulaq – Şörəyel nahiyəsində kənd, Azərbaycanın Bərdə rayonunda Yeni Əyricə və Köhnə Əyricə kəndlərinin olması bu adın relyef bildirməsi fikrinin əsassız olduğunu göstərir. Saysız-hesabsız faktlar onu göstərir ki, türk tayfaları tarixən məskun olduqları yerlərin – kənd, yaylaq, qışlaq, dərə, dağ, bulaq, göl, dəniz və digər coğrafi obyektlərin adında öz tayfa adlarını daşıyırlar. Fikrimizcə, Əyər və Əyricə toponimləri eyni mənşədən, *əkər* türk etnonimindən yaranmışdır.

Dərələyəz mahalı ərazisində mövcud olan etnonimlərdən biri də **Təhlə düşən yurddur**. Təhlə düşən yurd Gədikvəngin//Qoduxvəngin ərazisindədir. Bərkdəre//Çətindəre adlı ərazinin üstündə, Soyuqbulaq adlanan sahədə yerləşir. Təhlə sözü *təklə* etnoniminin fonetik dəyişikliyə (*k – h*) uğramış formasıdır. Təklə (təhlə) türk tayfalarından biri olmuşdur. Təklə etnonimi *təkəli* formasında ilk yeddi qızılbaş tayfa birləşməsindən biri kimi xatırlanır (Geybullayev, 1986: 54). Təklə etnoniminin etimologiyası açılmamışdır. Bəzi tədqiqatçılar onu səlcuq oğuzların Təkəli tayfasının adı ilə əlaqələndirirlər. Türkmənistan ərazisində indi də “Təkə” tayfası yaşayır ki, bu da (təkə – “erkək keç”, “sürünün qabağında gedən keç” sözündəndir), görünür, həmin tayfanın totemi olmuşdur. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi olan “Koroğlu” dastanında türkmənlər *təkə türkmən* adlandırılırlar. Türkmənlərdə bu adda tayfanın olması S.Ataniyazovun tədqiqatlarında da təsdiqlənir. O qeyd edir ki, *Təkə* türkmənlərin ən böyük tayfalarından biridir. Təkə “keç” deməkdir. Bu etnonim totem mənşəlidir. Əbül Qaziyə görə, Təkə tayfa başçılarından birinin adıdır. O yazır ki, Salar elində Toy-Tutmas adlı bir şəxs olub. Təkə və Sarık onun nəslinin davamçılarıdır. Mövcud tədqiqatlara əsasən, belə bir rəy vardır ki, “teke, təkə” etnonimi qırğızların soykökündə də fəal iştirak etmişdir. Qazaxıstan toponimiyasında *təkə* etnonimini yaşadan coğrafi adlar mövcuddur. Türkmən alimi A. Bekmuradov *təkə* etnonimini hun tayfası “*tüke*” ilə əlaqələndirir. O, fikrini qədim hun və türkmən-təkələrin eyni hərbi-inzibati

fəaliyyətləri ilə əsaslandırır. Təkəli etnonimini isə *göklən* tayfasının bir nəslə hesab edir. Təkəlini “təkə eli, xalqı” kimi mənalandırır və qeyd edir ki, İrandakı qızılbaş tayfalarından biri təkəli adlanır” (Ataniyazov, 1988: 112).

E. Murzayev Mərkəzi Asiyada – Tarım hövzəsindəki Təklə-Məkan coğrafi adı ilə bağlı tədqiqat aparmışdır. Müəllif bu onomastik vahidi Çinin coğrafiyaçı alimlərinə istinad edərək “Qumlu Tarım düzənliyi” kimi izah etmişdir. O, sonra yazır ki, mövcud ədəbiyyatlarda bu ad “gedər-gəlməz” kimi tərcümə edilir. Müəllif Təklə-Məkan toponimini həmin ərazidəki Barsakkəlməz toponimi ilə müqayisə edir. Təklə-Məkan coğrafi adını tədqiqatçı bütövlükdə “ölü yaşayış yeri” kimi izah edir. Sonra o, S. Qedin adlı müəllifə əsaslanaraq Toxaristan ərazisindəki Təklə kəndini Çin tələffüzündəki Tu-xo-lo sözü ilə eyniləşdirir. Müəllif Xotan yaxınlığında Təklə adlı çox da böyük olmayan bir kəndin də adını çəkir. E. Murzayev yazır ki, E. Tenişev Təklə-Məkan coğrafi adının etimologiyasını “unudulmuş, başlı-başına buraxılmış yer” kimi izah etmişdir (Murzayev, 1974: 176). Bu izahatdan başqa, Orta Asiya ərazisindəki *təkə/təklə* köklü toponimləri zootoponim kimi izah edənlər də olmuşdur. Belə ki, Q. Konkaşpayev “Qazaxıstanın coğrafi adlar lüğəti”ndə Təkəli toponimini “keçilərin sulandığı, su içdiyi yer” kimi izah edir (Konkashpaev, 1963: 112). R.A.Aqeyeva Qazaxıstan ərazisindəki *Təkəli* hidronimini qazax dilində “keçilər yeri” kimi mənalandırır. Müəllif yazır ki, Cunqar və Alatay rayonunda çoxlu miqdarda vəhşi dağ keçisi vardır ki, onlar, əsasən, çətin keçilən hündür dağlıq ərazidə yaşayırlar (Aqeyeva, 1985: 21). Min Təkə oronimini izah edən E. Murzayev “min” sözünün çoxluq, “təkə” sözünün vəhşi dağ keçisi mənasını ifadə etdiyini yazır (Murzayev, 1974: 103-104). Alma-Ata vilayətinin Naringöl rayonundan axan Tekes dağ çayının adını T. Omirzakov A. A. Abdraxmanova əsaslanaraq “saysız-hesabsız, çoxlu dağ keçisi” kimi izah etmişdir (Omyrzakov, 1990: 214-217). Bu kimi etimoloji izahlara baxmayaraq, *təklə/təhlə/təkə* sözünün iştirakı ilə yaranan onomastik vahidlərin çox geniş bir arealda yayılması bu adın etnonim mənşəli olmasını göstərir. XIX əsrdə Qafqazda 11 *Təklə* kəndi olmuşdur. Qərbi Azərbaycanda Dərələyəzdəki Təhlə düşən yurd oronimindən başqa, İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsində Təkəköy kəndi, Novobayazid qəzasında Təkəli kəndi və Təkəli dağı, əvvəllər Borçalı qəzasına aid olan, hal-hazırda Qərbi Azərbaycan ərazisində olan Təhlə kəndi, Şimali Azərbaycanda Təhlə (Bərdə), Təklə (Ağsu, Cəlilabad, Goranboy, Kürdəmir, Qobustan, Masallı), Təklə Mirzəbaba (Qobustan) kəndləri, Təklə dərəsi (Masallı), Təklə dağı, Təklə təpəsi, Təklə diki, Təklə dərəsi (Cəlilabad) oronimləri, Gürcüstanda Ağ Təhlə və Qara Təhlə kəndləri (Qardabani (Qarayazı)) (Bu oykonimləri araşdıran M. Çobanlı yazır: “Ağ Təklə və Qara Təklə oykonimlərinin birinci komponenti “ağ” qədim türk dilində “kiçik”, “qara” qədim türk dilində “böyük” mənasında işlənmiş sözlərdən, ikinci komponent isə Təklə etnonimindən ibarətdir. Beləliklə, aydın olur ki, Ağ Təklənin ümumi mənası Kiçik (Bala) Təklə, Qara Təklənin ümumi mənası Böyük Təklə deməkdir”), Təkəli kəndi (Marneuli), Türkiyədə Tekke, Tekkeköy, Teke, Teke dağı, Cənubi Azərbaycanda Təkəli, Təkə oykonimləri, Qazaxıstanda Tekebay, Tekebaybulak, Tekebaylağan, Kara-Teke toponimləri, Başqırdıstanda Təkə Huyğan çayı (Sadıqova, 2014: 115) və başqa onomastik vahidlər *təhlə/təklə/təkə* etnonimini əks etdirir.

Dərələyəz ərazisində qeydə alınmış **Kəngərli yeri** etnonoroni də böyük tarixi əhəmiyyətə malikdir. *Kəngərli yeri* oronimi Dərələyəzin Güllüstan (İtqıran, İmarət) kəndi ərazisindədir. Oronim qədim türk tayfalarının adlarını əks etdirən *kəngər* etnonimi əsasında formalaşmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Dərələyəzə çox yaxın bir məsafədə, Şahbuz rayonu ərazisində Biçənək aşırımı adlı oronim vardır. Dərələyəz toponimlərini tədqiq edərkən ona yaxın ərazilərdəki toponimlərə də nəzər salmaq zəruridir. Bu iki etnonoroni birlikdə nəzərdən keçirməyimiz təsadüfi deyildir. Çünki tədqiqatçıların fikrincə, *kəngər* etnonimi *peçeneqlərin* (*biçənəklərin*) bir hissəsinin adıdır (Geybullayev, 1991: 102). Ümumiyyətlə, hər iki etnonim və bu etnonimlər əsasında yaranmış etnotoponimlər, etnohidronimlər tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmış və kifayət qədər fikir və mülahizələr irəli sürülmüşdür. Hələ Fəzlullah Rəşidəddin “Oğuznamə”də bu tayfa haqqında yazırdı ki, başqa bir qəbilə isə düşmənləri darmadağın edərək qəniməti (olcay) müvəffəqiyyətlə ələ keçirdi, lakin onları daşıyıb aparmalı olan yük heyvanları gəlib çatmamışdılar və onlar arabalar (kanqlı) düzəldilər. O vaxta qədər təkər yox idi və arabanı ilk dəfə onlar icad etdilər. Lazım olan yükləri və

ələ keçirdiklərini onlara yükləyib apardılar və bu səbəbdən Oğuz onlara kanqlı, yəni “arabaya sahib olanlar” adı verdi (Sadıqova, 2014: 116). M. H. Vəlili (Baharlı) də kəngər etnoniminin yaranması ilə əlaqədar üç müxtəlif etimoloji izah – rəvayət göstərmişdir; üçüncü izahatda belə bir fikir səslənir ki: “Həsən Əta xəngər sözünü iki sözün birləşməsindən ibarət bilir ki, hiyuneğ-uqr; hiyun-qar; hiyun avar sözlərindən ibarətdir. Bu müvərrixin fikrinə iştirak etmək (şərik olmaq) lazım gəlsə, biz kəngərliləri hun ilə uqların və ya avarların və qeyrilərinin qarışmasından ibarət bilməliyik. Haman müvərrixin dediyinə görə, kəngərlilərdən və ya xəngərlilərdən peçeneqlər ayrıldılar, İtili (Volqa çayı) keçib, İtil ilə Don nəhri arasında yaşamağa başladılar” (Sadıqova, 2014: 116). XIX və XX əsr tədqiqatçılarının əksəriyyəti bəzi qədim və orta əsr mənbələrinə söykənərək kəngərliləri qədim hun tayfalarından biri kimi qeyd etmiş və başqa türkdilli tayfalar kimi onların da Qafqaza, həmçinin Azərbaycana bizim eranın I – IV əsrlərində gəlməsini qeyd edirlər. Bu fikri müasir tədqiqatçıların əksəriyyəti təsdiq edir.

Q. Qeybullayev *kəngər* tayfalarının tarixən Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşması barədə belə bir fikir irəli sürür ki, kəngərlər Zaqafqaziyada iki regionda: Qərbi Albaniyada – Gürcüstan və Ermənistanla sərhəd ərazilərdə və Naxçıvanda yaşayırdılar. Zaqafqaziyada kəngərlərin yaşaması barədə ilk məlumatlar V əsr erməni mənbələrində verilir. Bu mənbələrdə *kəngər*//*kəngərli* tayfaları haqqında verilən məlumatları nəzərdən keçirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, Zaqafqaziyada, daha dəqiq Qərbi Albaniyada türkdilli kəngərlər eramızın ilk əsrlərindən məlumurlar. Lakin onların buraya gəlmə vaxtı dəqiq deyildir. Belə bir fikir vardır ki, onlar eramızın ilk əsrlərində hunlarla birgə gəliblər. Q. Qeybullayevin fikrincə, *kəngər* və *kəngli* (*kanqlı*) etnonimləri öz adını Kanq vilayətinin (b.e.ə. II əsrdə Sırdərya ərazisindəki Kanqyuy dövləti) adından almışdır. Kəngər etnonimi *kanq*//*kəng* kökündən və türkcə *ər* – “kişi”, “döyüşçü” sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır (Geybullayev, 1991: 102-103). Kəngərli tayfa birləşməsinə daxil olan nəsillər haqqında ilk məlumatlar XIX əsrin 30-cu illərinə aiddir: yurdçu, cümşüdlü, qaraxanbəyli, ağabəyli, cığataylı, qaracallı, bilici, qarabulaq, kecələr, pərvanlar, iləbanlı, əlixanlı, ərəfsalı, seleyka, qızıllı-pirhəsən, qızılqışlaq, kalfir, qarabağlar (Geybullayev, 1986: 68). İ. Şopen (XIX əsrin ortaları) kəngərlilərin aşağıdakı nəsillərini sadalayır: yurdçu, qızıllı, sarbanlar, xalxallı, pirhəsənli, salağı, ağabəyli, qarabağlar, çağatay, qaraxan, hacılar, cəmşidli, bilici, qızılqışlaq, qurtlar, qaradolaqlı, şabanlı, kəlfir, ərəfsəli, qaracallı, qarakövsərli, pənahlı, sofulu, bəydili, əliəkberli, didivarlı, bolqarlı, kürdmahmudlu, əliyanlı, ziyadlı, bərgüşadlı (Sadıqova, 2014: 117). Göründüyü kimi, kəngərlilərin arasında müxtəlif türk tayfaları (bolqarlı, bəydili, çağatay, qurt və b.) olmuşdur. Kəngər tayfasından başqa, bu tayfaya daxil olan bir sıra nəsillərin adları da (cığataylı//çağatay, daylar və b.) Dərələyəz mahalı ərazisindəki bir sıra toponimlərdə (Cığatay kəndi, Daylaxlı kəndi və b.) öz izlərini saxlamışdır. Ümumiyyətlə, Dərələyəz mahalının kəndlərində yaşayan əhalinin böyük bir qismi də kəngərli tayfalarındandır.

Dərələyəz mahalından başqa, *kəngər* etnoniminə Qərbi Azərbaycanın digər bölgələrində də rast gəlinir: “Kanqar//kəngər – qədim Quqar ölkəsinə daxil olan mahal və dağ adıdır. Erməni tarixçisi Xorenasinin salnaməsində belə xatırlanır: “...Şaranın oğlu Quşar vərəsəlik kimi Qaranlıq dağı – Kanqark ölkəsinin və Çavax ölkəsinin yarısını aldı”. Lazar Parpetsi də (V əsr) kəngərlilərdən danışarkən Kəngər dağı, Kəngər düzü haqqında məlumat vermiş, həmin ölkələrin İberiya ilə sərhəd olduğunu bildirmişdir. Doğrudan da, hal-hazırda Ağbabanın Qızılqoç rayonunda belə bir dağ (Gürcüstan sərhəddində) vardır. Azərbaycanlılar Kəngər, ermənilər isə Kankar ler (dağ) deyirdilər (Sadıqova, 2014: 117).

Kəngər etnonimi Azərbaycan Respublikası ərazisində də bir sıra oykonim və oronimlərin tərkibində qalmışdır: Bala Kəngərli kəndi (Kürdəmir), Bala Kəngərli kəndi (Tərtər), Böyük Kəngərli kəndi (Kürdəmir), Kəngərli kəndi (Ağdam), Kəngərli kəndi (Tərtər), Qızıl Kəngərli (Ağdam), Salahlı Kəngərli (Ağdam). Bundan başqa, Naxçıvan Muxtar Respublikasında 2003-cü ildən Kəngərli rayonu yaradılmışdır. Naxçıvanda kəngərlilər haqqında məlumat verən N. Quliyev qeyd edir ki: “Xanlıq dövrünə qədər olduğu kimi, bilavasitə xanlıq dövründə də Naxçıvan əhalisinin əksəriyyətini Azərbaycan türkləri təşkil edirdi. Xanlıq dövrünün sonunda aparılan kameral təsvir zamanı Naxçıvanda kəngərli türk tayfasının üstün yer tutduğu aydın olmuşdur” (Sadıqova, 2014:

118). Bu inzibati rayona daxil olan Şahtaxtı, Qıvrak, Xok, Qarabağlar və s. kəndlərin əhalisinin demək olar ki, hamısı kəngərli tayfasına aiddir. Bu kəndlər Dərələyəzin qonşuluğundadır.

M. H. Vəlili (Baharlı) kəngərlilərin Azərbaycanda məskunlaşdığı yerlər haqqında belə məlumat verir ki: “Hal-hazırda (XX əsrin əvvəli – S. S.) Azərbaycan daxilində, xəngərlilər (kəngərlilər – S. S.) bir neçə qəbiləyə ayrılmışlar ki, onlardan başlıcaları kəngərli, qarapapaqlı və ya qarabürklü, çayırılı və başqa xırda qəbilələrdir. Onların qəzalarda oturduqları məhəllələr bunlardır: Göyçay qəzasında – Kəngərli, Qarabürk; Cavanşir qəzasında – Kəngərli Şirxana, Qızıllı Kəngərli, Salahlı Kəngərli, Çayırılı; Şuşa qəzasında – Kəngərli, Kəngərli Pırhəsənli; Naxçıvan qəzasında – Naxçıvan şəhəri; Şahtaxtı, Kəngərli; Şamaxı qəzasında – Çayırılı, Təzə Çayırılı; Qazax qəzasında – Qarapapaq.

Kəngərli etnonimi Ağdam rayonunun Boyəhmədli kəndinin şimal-şərqində Kəngərli dağı, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şərur rayonunda Kəngərli düzü oronimlərində qalmışdır. Hazırda Ermənistanın Qukasyan rayonunda olan dağ, indi də öz adını – Kəngərlər dağı adını saxlamışdır. Cənubi Azərbaycanda Qum yaxınlığında Kəngərli, Ermənistanın Əzizbəyov rayonunda (Dərələyəz) Kəngərli dərəsi, İberiyada Kanqarak və s. toponimlərdə rastlaşmaq olar. Dərələyəzə həmsərhəd olan Kəlbəcər və Göyçə məhəllələrinin sərhədində Alagöllər deyilən yerin cənubunda da Kəngərli dərəsi deyilən böyük bir ərazi vardır.

Areal türk onomastik vahidlərini araşdıran N. Əsgərov qeyd edir ki: “Kanq onimi ilə Kanqar onomastik vahidi arasında sıx yaxınlıq olması əksər tədqiqatçılar tərəfindən qəbul edilmişdir. Ancaq bu söz hər yerdə öz həqiqi kök morfemi olan “kan”, “kanq” formasını qoruyub saxlamışdır. Söz Sibir, Mərkəzi və Şərqi Asiya xalqlarının dillərində məşhur olub, “çay” anlamında başa düşülür (Əsgərov, 2005: 125).

Qeyd etmək yerinə düşər ki, Dərələyəz mahalı ərazisindəki Qanlı oykonimi də bu etnonimi əks etdirir. Eyni bir ərazidə həm Qanlı oykoniminin, həm də Kəngərli yeri oroniminin olması həmin tayfaların qədim dövrlərdən bu yerlərdə məskunlaşmasını bir daha sübut edir.

Dərələyəz ərazisindəki ən maraqlı etnonimlərdən biri də Gədikvəng kəndi ərazisindəki *Qazaxlar yurdu* və Sallı kəndindəki *Qazax dərədir*. Bundan başqa, Qərbi Azərbaycan ərazisində Kasax çayı da vardır: “Mənbəyini Ələyəz və Pəmbək dağlarından alır və Araxa tökülür. Uzunluğu 89 km.-dir. Erməni mənbələrində 1674-cü ildən adı çəkilir. Çayın axdığı dərə də “Kasax dərəsi” adlanmışdır (Çayın sol sahili XIX əsrdə Azərbaycan türkləri arasında “Uğuz yurdu” adlanırdı). Abaran rayonunda Kasax adlı kənd vardır” (Budaqov, Qeybullayev, 1998: 289). Bu adların əsasında *qazax* etnonimi durur.

Belə bir fikir mövcuddur ki, *qazax/kasax* etnonimi qıpçaqlar arasında XI əsrdən tez olmayaraq yaranmışdır. Lakin Arandakı Kazax yaşayış məntəqəsi IX əsr ərəb müəllifləri tərəfindən VII əsrdə baş vermiş hadisələrlə əlaqədar xatırlanır: əl-Kufidə – Kasak, ibn Xordadbehdə – Kisal. Əl-Balazurinin məlumatına görə, Kasal təxminən VII əsrin 30-cu illərinin ortalarında ərəb canişini Mərvan ibn Məhəmməd (732 – 744) tərəfindən salınmışdır, xəzərlərlə və yerli tayfalarla mübarizə zamanı hərbi düşərgə kimi istifadə olunmuşdur... Bu onu göstərir ki, qazaxlar/kazaxlar burada VII əsrə qədər artıq yaşayırdılar (Geybullayev, 1991: 41). Qazaxlar və ya qasuxları da Xəzər nəslindən hesab edirlər. Onlar çox qədim zamandan xəzərlərin yerlərini tutmuşdular. Qazax kəlməsi türkcə qaçaq sözündən çıxmışdır və sonra “qazax” şəklini almışdır. Qaçaq elə şəxsə deyirdilər ki, öz yurdunu və öz qəbiləsini atıb başqa ölkələrə gedirdi. Bu fikir həqiqətdən nə qədər uzaq olsa da, bir sıra tədqiqatçılar *qazax/kazax* etnonimini araşdırarkən məhz bu etimoloji izahı doğru saymışlar.

Qazax/qazaq etnonimini ətraflı araşdıranlardan biri də M. Seyidov olmuşdur. O, bu etnonimlə bağlı 20-dən artıq tədqiqatçı və alimlərin (P. Butkov, V. V. Radlov, Vamberi, Pave-de Qurteyl, Qombos, Ramstenut, A. N. Samoyloviç, S. K. İbrahimov, P. A. Falev, N. İ. Veselovski, A. N. Çuloşnikov, M. Tınışpayev, N. Y. Marr, V. V. Bartold, A. Levşin, A. N. Bernştam, X. M. Adilqireyev, V. R. Şaxmatov, M. B. Axincanov, S. V. Yuşakov, Q. F. Blağova, A. T. Kaydarov, E. K. Koyçubayev, V. İ. Abayev, V. Q. Hacıyev və b.) fikirlərini nəzərdən keçirmiş və belə bir qənaətə gəlmişdir ki: “araşdırıcılar başlıca olaraq, sözün mövcud “yurdsuz”, “evsiz”, “avara”, “yüngül silahlanmış döyüşçü”, “quldur”, “muzdlu, atlı döyüşçü” və s. anlamlarını vermişlər. Bir sıra

araşdırıcılar “qazağ”ın “qaz-aq” (yəni “ağ qaz”), A. T. Kaydarov və E. K. Koyçubayev isə “az” və “saq” etnonim tərkiblərindən ibarət olduğunu söyləmişlər... Bizcə, “qazaq” – “qaz” və “aq” komponentlərindən ibarətdir” (Sadıqova, 2014: 120). A. Bayramov da Alakas oronimi və həmin dağın yamaclarından mənbəyini alan Kasak hidronimi haqqında danışarkən, bu adların tərkibindəki *kas* leksemini xəzərlərlə bağlı etnotoponim hesab edir və qeyd edir ki, həmin ərazilərə yaxın olan Sürməlidə də Kasakənd adlı oykonim kaslar – xəzərlərlə bağlıdır.

Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində “*q-k*” və “*z-s*” səs əvəzlənməsi tez-tez rast gəlinən haldır. Belə ki, “*qazax//qazaq*” sözünün tərkibindəki “*qaz*” “*kas//xəz*” etnoniminin fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır, “uca, yüksək” mənasını verir; sözün ikinci komponenti “*ak//ax*” isə cəmlilik, topluluq anlayışını bildirir.

Ümumiyyətlə, *xəz//kas//qaz//quz//uz//ğuz* etnonimi əsasında yaranmış toponimlərə Dərələyəz ərazisində bir neçə yerdə rast gəlinir ki, bunlardan biri də Heşin kəndi ərazisindəki **Oğuz üzü kaha** oronimidir. Məlumdur ki, oğuzlar Azərbaycan xalqının soy-kökündə duran ən başlıca tayfadır. Bu səbəbdən *oğuz* etnoniminə bu və ya digər fonetik fərqlərlə respublikamızın ərazisində, o cümlədən azərbaycanlıların yaşadıkları tarixi torpaqlarımızda bir sıra toponimlərin – oykonim, oronim və hidronimlərin adında rast gəlirik. Abşeron yarımadasında Yaylaq oğuz oronimi, Şərurda 2 Oğuzdaşı oykonimi bu qəbildəndir. L. Məmmədova Şirvan ərazisindəki toponimlərdən danışarkən *oğuz* etnonimi ilə bağlı Uğuz düzü, Uğuz yurdu, Uğuz bulağı, Oğuz yurdu adlarını göstərir (Sadıqova, 2014: 121). Azərbaycanın müxtəlif yerlərində olan Qız qalalarını da bir sıra tədqiqatçılar *quz//oğuz* qalaları hesab edirlər. Bir faktı da qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycanda müstəqillik əldə edildikdən sonra Vartaşen rayonunun adı dəyişdirilərək Oğuz adlandırılmışdır.

Qərbi Azərbaycanda *oğuz* etnonimi əsasında formalaşmış yer adları haqqında “Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti”ndə belə məlumat verilir: Oquzbatır – İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsində kənd adı. Oğuz Bahadır adından fonetik formadır. Oğuztaş – 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsində kənd. “Oğuz qayası” mənasındadır. Oğuz etnonimini əks etdirir. XIX əsrdə Qars əyalətində Oğuzlu və həmin əyalətin Ərdahan dairəsində Uğuz toponimləri ilə mənşəcə eynidir. Öküzbulaq – 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsində kənd adı. Tezxabar kəndindən yaranmış məntəqənin adıdır. Əsli Oğuzbulaq. Öküzdağ – İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında dağ adı. Əsli Oğuzdağ. 1728-ci ilə aid mənbədə Oğuz-Taş kimidir. Azərbaycanın Gədəbəy və Tovuz rayonlarında Öküzdağ, Laçın rayonunda Öküz qayası, Masallı rayonunda Öküz dərəsi (Ərkivan k.), Lerik rayonunda Öküz təpəsi (Andurma k.) və s. adları ilə mənşəcə eynidir. Oğuzdağ adının təhrifidir. Öküzlü – İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında kənd adı. XIX əsrin sonlarından sonra kəndin adı mənbələrdə çəkilmişdir. 1728-ci ilə aid mənbədə kəndin adı Oğuzludur. XIX əsrdə Qars əyalətinin Qars dairəsində Oğuzlu kənd adı ilə mənşəcə eynidir. Öküzlü – 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin İqdir nahiyəsində kənd adı. Oğuzlu adından təhrifdir (Budaqov, Qeybullayev, 1998: 349,352). “Əfqanıstan ərazisində iki sahədə oğuz coğrafi adı qeydə alınmışdır: Oğuz kəndi – Məşriqi vilayətində, Oğuz kənd – Bəlxədə” (Eyvazova, 1995: 147).

“Türkiyə ərazisində Oğuz adını yaşadan onomastik vahidlər diqqəti cəlb edir. Oğuz iki bölgədə, Oğuzlu və Oğuzlar yaşayış məntəqələri. Krım ərazisində X. F. İsxakova Oğuztobe oronimi haqqında məlumat verir. O, bu dağ adının aşağıdakı yazılış variantlarını vermişdir: Oquz-Tobe//Oquz Tebe//Oquz Tepe//Oquz Tepe. N. İ. Lezina yenə Krım ərazisində Əski-Dağ yamacının qərbində Oğuz-Baqlan adlı təbii mənzərənin adını çəkir. Q. K. Konkoşpayev Qazaxıstan ərazisində Oğuzçay hidronimi haqqında məlumat verir. O, bu çayın semantikasını “Öküz çayı” (Oquz say, çay yarıqanı) kimi mənalandırır (Əsgərov, 2005: 221).

Oğuz etnoniminin etimologiyası haqqında çox müxtəlif mülahizələr olmuşdur. Oğuz adını “öküz”, “su, çay”, “ağız südü”, “ışıqlı, ağ”, “dan yeri, dan tanrısı”, “tayfa, qəbilə”, “insan, kişi”, “ox”, “əbədi, ilkin, müdrik, ulu, hər şeyi bilən” və s. mənalar bildirdiyini göstərən tədqiqatçılar bu etimoloji izahlardan hansına üstünlük verilməsi barədə vahid bir fikrə, rəyə gələ bilməmişlər. Lakin bir sıra tədqiqatçılar (A. N. Kononov, L. Qumilyov, F. Sümər, Y. Nemet, F. Zeynalov və b.) oğuz sözünün “*oq//ok*” və “*uz*” hissələrindən ibarət olmasını, “*oq//ok*” sözünün tayfa, qəbilə mənası

ifadə etməsini, “uz” hissəsinin isə cəmlilik şəkilçisi olmasını bildirmişlər. Bu fikirlə bağlı M.İ.Yusifov qeyd etmişdir ki, “Son tədqiqatlarda oğuz sözünün oğ komponentinin tayfa, xalq, uz komponentinin isə qədim cəmlilik əlaməti kimi qəbul edilməsinə meyil göstərilir. Bizə elə gəlir ki, ilk komponent oğ tayfa və qəbilələrə aid damğa anlayışı bildirir. Uz komponenti isə qədim cəmlilik şəkilçisi yox, məhz tayfa mənası daşıyır” (Sadıqova, 2014: 123). Bu fikirdə həqiqət vardır. Fikrimizcə, oğuz etnoniminin ikinci komponenti olan “uz” hissəsi qədim “as” etnoniminin fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır: ok+as – as tayfası mənasını ifadə edir. Bu ən qədim türk etnosu xalqımızın tarixi torpaqlarının hər yerində, o cümlədən də Dərələyəz mahalının toponimlərində öz izlərini saxlamışdır.

Dərələyəzdəki məşhur *Vers dağı*nın adı da etnonimdən törənmişdir. Belə ki, adın əsasında *varsaq//arsaq* etnonimi durur: “...bu əvvəlcə *varsaqdağ//vərsaqdağ* formasında olmuş, sonra ixtisar olunaraq *Versdağ*, *Vers dağı* formasına düşmüşdür” (Mirzəyev, 2004: 449). Bu toponimi tədqiq edən H. Mirzəyev tədqiqatçıların bu adla bağlı fikirlərini təhlil etmiş və belə bir qənaətə gəlmişdir ki, bu tayfa eramızın IV-V yüzilliklərində Azərbaycanda və ətraf ərazilərdə məskunlaşmış və öz adını coğrafi adlarda yaşatmışlar. *Varsaq//Arsaq* etnonimi mürəkkəb quruluşa malikdir: “ar” və “saq” komponentlərindən yaranmışdır. İkinci “saq” komponenti əski türkdilli qəbilə birləşməsinin adı ilə bağlıdır. “Arsaq” sözünün birinci hissəsi – “ar//ər”, demək olar ki, bütün türk dillərində “igid”, “kişi”, “qırmızı” mənasındadır. “Ər” sözünün ikinci hissəsinin fonetik səslənməsinə uyğunlaşaraq “ar” şəklində işlənmişdir” (Sadıqova, 2014: 123).

Nəticə

Beləliklə, Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı ərazisindəki Xalaclar yurdu, Əyricə yaylağı, Təhlə düşən yurd, Kəngərli yeri, Qaxaxlar yurdu, Qaxax dərə, Oğuz üzü kaha, Vers dağı oronimlərinin tədqiqi göstərdi ki, bu oronimlər qədim türk tayfa adları olan xələc//xalac, təhlə//təklə, kəngər, qaxax//kasak, oğuz, varsaq//arsaq etnonimləri əsasında yaranmışlar.

Ədəbiyyat

1. Mirzəyev, H. (2004). Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı. Bakı: Elm, 854 s.
2. Rəşidəddin, F. (1992). Oğuznamə. Bakı: Azər nəşr, 72 s.
3. Əliyev, V. (2004). Zəngəzurda qalan izimiz. Bakı: Nurlan, 295 s.
4. Əhmədov, T. (1984). Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: Elm, 378 s.
5. Sadıqova, S. (2014). Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası: Dərələyəz toponimlərinin linqvistik-etimoloji təhlili əsasında. Bakı: ADPU, 194 s.
6. Əsgərov, N. (2005). Areal türk onomastik vahidlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı: Elm, 485 s.
7. Budaqov, B., Qeybullayev, Q. (1998). Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 453 s.
8. Bayramov, İ. (2002). Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı: Elm, 696 s.
9. Geybullayev, G. A. (1986). Toponimiya Azerbaydzhana (istoriko-etnograficheskoye issledovaniye). Baku, 191 s.
10. Ataniyazov, S. A. (1988). Slovar' turkmenskikh etnosov. Ashkhabad: Ylym, 180 s.
11. Murzayev, Eh. M. (1974). Toponimicheskiye ocherki. Moskva: Mysl'.
12. Konkashpayev, G. K. (1963). Slovar' kavkazskikh geograficheskikh nazvaniy. Alma-Ata.
13. Ageyeva, R. A. (1985). Proiskhozheniye nazvaniya reki i ozera. Moskva: Nauka.
14. Omyrzakov, T. (1990). Proiskhozheniye topoformanta – as//yasen//s v gidronimov Semirech'ya. Problemy veroyatnostey tyurkskikh yazykov. Alma-Ata, s. 214 – 217.
15. Geybullayev, G. A. (1991). K etnogenezu azerbaydzhantsev. Baku, 549 s.
16. Eyvazova, R. (1995). Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı: Elm, 244 s.

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/35/49-55>

Eldar Cəfərov

Bakı Dövlət Universiteti
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru
eldarjafarov@bsu.edu.az

Fidan Əlili

Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
fidan.alili@bsu.edu.az

BEYNƏLXALQ VƏ QLOBAL TƏHLÜKƏSİZLİYƏ YENİ BAXIŞLAR

Xülasə

Həyatın demək olar ki, hər mərhələsində qarşılaşdığımız təhlükəsizlik anlayışının zaman, məkan və insan kontekstindən asılı olmayan bir tərfi yoxdur. Buna görə də təhlükəsizliyi başa düşmək üçün ilk addım onu obyektiv deyil, törəmə anlayış kimi qəbul etməkdir. Həqiqətən də, dünya siyasətinin fəaliyyətinə dair müxtəlif nəzəriyyə və yanaşmalar təhlükəsizliklə bağlı baxış və siyasətlərə dərin təsir edir. Ümumiyyətlə, hər bir nəzəriyyənin anlamaq səyi təhlükəsizliklə bağlı dörd fərziyyəni əhatə edir: təmin edilməli olan obyekt-aktorlar, ehtiyat tədbirləri tələb edən təhdidlər, təhlükəsizliyi təmin edən obyekt-aktorlar və təhlükəsizliyin necə təmin ediləcəyi ilə bağlı siyasətlər. Başqa sözlə, hər mənə-tərif anlamaq cəhdi aşağıdakı suallara – bilərəkdən və ya bilməyərəkdən cavab verməkdən ibarətdir. Kim, hansı təhlükəsizlik təhlükə altındadır? Təhlükəsizliyi kim, nə təmin edir? Təhlükəsizlik kimə, nəyə qarşı təmin edilir? Təhlükəsizlik necə təmin edilir?

Məqalədə təhlükəsizliyi anlamaq və müəyyən etmək söylərindəki tarixi dəyişikliklər təqdim edildikdən sonra təhlükəsizliklə bağlı yeni anlayışlar təqdim edilir, daha sonra müxtəlif nəzəri yanaşmaların təhlükəsizlik anlayışları sxematik şəkildə təhlil edilir. Tədqiqat daha sonra dominant nəzəri qanunauyğunluqlar xaricində təhlükəsizliyin yenidən nəzərdən keçirilməsi imkanlarını müzakirə edir. Məqalə qloballaşmanın getdikcə artdığı bir dövrdə, pessimist və nikbin yanaşmaları ilə səciyyələnən bu iki fərqli düşüncə məktəbinin fərqli yanaşmalarını vurğulayaraq, bu mübahisəyə diqqət yetirir. Amma bunu etməzdən əvvəl “təhlükəsizlik” dedikdə nə nəzərdə tutulduğu barədə düşünmək və milli təhlükəsizliklə qlobal təhlükəsizlik arasında əlaqəni araşdırmaq lazımdır.

Açar sözlər: təhlükəsizlik, müasir nəzəriyyələrdə təhlükəsizlik, feminizm, konstruktivizm, poststrukturalist

Eldar Jafarov

Baku State University
Doctor of Philosophy in Political Science
eldarjafarov@bsu.edu.az

Fidan Alili

Baku State University
master student
fidan.alili@bsu.edu.az

New Visions on International and Global Security

Abstract

The concept of security, which we encounter at almost every stage of life, has no definition independent of time, space and human context. Therefore, the first step to understanding security is to consider it as a derivative concept rather than an objective one. Indeed, different theories and approaches to the functioning of world politics profoundly influence security views and policies. In

general, each theory attempts to understand four assumptions about security: objects-actors to be secured, threats that require precautions, objects-actors that provide security, and policies about how to ensure security. In other words, every attempt to understand meaning involves answering the following questions – knowingly or unknowingly. Who and what security is at risk? Who and what provides security? Security is provided to whom and against what? How is security ensured?

After presenting historical changes in efforts to understand and define security, the article presents new concepts of security, and then schematically analyzes security concepts from different theoretical approaches. The study then discusses the possibilities of rethinking security outside of dominant theoretical paradigms. This article focuses on this debate, highlighting the different approaches of these two different schools of thought, characterized by their pessimistic and optimistic approaches, in an era of increasing globalization. But before doing so, it is necessary to think about what is meant by "security" and examine the relationship between national security and global security.

Keywords: *security, security in modern theories, feminism, constructivism, poststructuralist*

Giriş

Beynəlxalq siyasət tələbələri nəzərə alın biləcəkdir bəzi fundamental suallarla maraqlanırlar. Bunlardan ən mühümü, yaşadığımız dünyada beynəlxalq təhlükəsizliyin mümkün olub-olmamasıdır. Müharibənin səbəbləri haqqında bir mübahisə mövzu ilə bağlı intellektual tarix boyu aparılmışdır. Bəzi yazıçıların, xüsusən də tarixçilərin fikrincə, hər bir misalda müharibələrin səbəbləri özünəməxsusdur. Digər müəlliflər daha geniş, daha ümumiləşdirilmiş izahın mümkün olduğuna inanırlar. Məsələn, bəzi analitiklər müharibənin səbəbini insan təbiətində, bəziləri dövlətin daxili təşkilatlanmasının nəticəsi, bəziləri isə beynəlxalq *anarxiyada* görürlər. Müharibənin səbəblərini araşdıran mühüm əsərində Kenneth Waltz Qərbi sivilizasiyasının tarixi boyu münaqişələrin səbəbləri haqqında filosofların dediklərinə əsaslanaraq, üç “şəkil” (insan, dövlət və beynəlxalq sistem) adlandırdığı şeydən bəhs edir (Waltz, 1954). Valts beynəlxalq anarxiyanın təbiətinə xüsusi diqqət yetirir (“müharibələr ona görə baş verir ki, onların baş verməsinə mane olacaq heç nə yoxdur”), lakin hərtərəfli izahatın bu təsvirlərin hər üçününə başa düşülməsini tələb etdiyini etiraf edir.

Davam edən bu mübahisədə, Valtsın dediyi kimi, siyasi filosoflar arasında münaqişələri aradan qaldırmaq və ya sakitləşdirməklə bağlı əsaslı fərq var. Beynəlxalq siyasət sahəsində bu mərkəzi suala pessimist olan realist mütəfəkkirlərlə nikbin olan *idealist* mütəfəkkirlər arasında fərq var. Birinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə, Millətlər Cəmiyyətinin daha geniş beynəlxalq nizamına ümid verdiyi zaman, idealizm ona böyük dəstək verdi. Digər tərəfdən, 1945-ci ildən sonra inkişaf edən Soyuq müharibə dövründə realizm hakim düşüncə məktəbi oldu. Müharibə və zorakılıq bəşər tarixi boyu dövlətlərarası münasibətlərin daimi xüsusiyyəti kimi qəbul edilmişdir. Soyuq müharibənin başa çatması ilə mübahisə yenidən başladı. Bəziləri üçün Şərqi və Qərbi arasında şiddətli ideoloji mübarizənin sonu beynəlxalq tarixdə dövlətlərarası zorakılığın tədricən keçmiş çevriləcəyi və yeni kosmopolit dəyərlərin fərdlər və müxtəlif insan birlikləri, o cümlədən dövlətlər arasında daha geniş əməkdaşlıq gətirəcəyi yeni paradigmaya işarə edən dönüş nöqtəsi oldu. Bu, sülhsevər global cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı daha optimist fikirləri əks etdirirdi. Digərləri üçün realizm beynəlxalq təhlükəsizlik haqqında düşünmək üçün ən yaxşı yanaşma idi. Onların fikrincə, 1989-cu il hadisələrinin sonuna qədər çox az şey dəyişdi. Soyuq müharibənin başa çatması əvvəlcə fəvqəldövlətlər arasında daha çox əməkdaşlığın yeni dövrünü gətirsə də, realistlərin fikrincə, beynəlxalq sistemdə bu harmonik mərhələ müvəqqəti xarakter daşıyırdı.

“Təhlükəsizlik” anlayışı dedikdə nə nəzərdə tutulur?

Bir çox müəlliflər təhlükəsizliyin “mübahisəli konsepsiya” olması ilə razılaşırlar. Əsas dəyərlərin təhlükədən qorunduğunu ifadə edən konsensus var, lakin araşdırmanın əsas diqqətinin “fərdi” təhlükəsizlik, “milli” təhlükəsizlik və ya “beynəlxalq” təhlükəsizliyə yönəldilməsi ilə bağlı ciddi fikir ayrılığı var. Soyuq müharibə dövrünün çox hissəsində, əsasən, hərbi terminlərlə müəyyən edilən milli təhlükəsizlik ideyası bu mövzuda yazılanların çoxunda üstünlük təşkil edirdi. Həm

akademiklər, həm də dövlət xadimləri üçün əsas maraq sahəsi üzləşdikləri təhlükələrin öhdəsindən gəlmək üçün tələb olunan hərbi imkanlar olmuşdur. Lakin son vaxtlar bu təhlükəsizlik ideyası etnosentrik (mədəni əsaslı) və çox dar bir tərif kimi tənqid olunur. Müasir yazıçılardan bəziləri isə bunun əvəzinə, milli təhlükəsizliklə bağlı dar anlayışın hüdudlarının müxtəlif ideyalarla genişləndirildiyi yeni təhlükəsizlik konsepsiyası təklif etdilər. Barri Buzan “İnsanlar, dövlətlər və qorxu” əsərində siyasi, iqtisadi, sosial və ekoloji ölçüləri, eləcə də hərbi aspektləri əhatə edən və eyni zamanda daha geniş beynəlxalq mənada müəyyən edilən təhlükəsizlik baxışını müdafiə etdi. Buzanın işi milli və beynəlxalq təhlükəsizlik mülahizələrinin uyğunlaşdırılmasının mümkün olub-olmaması və beynəlxalq sistemin xarakterini nəzərə alaraq dövlətlərin beynəlxalq və qlobal miqyasda daha çox əməkdaşlıq edərək düşünə biləcəyi ilə bağlı maraqlı və vacib suallar doğurur.

Ənənəvi milli təhlükəsizlik yanaşması

1648-ci ildə *Vestfaliya müqaviləsindən* sonra dövlətlər beynəlxalq sistemin ən güclü aktorları hesab olunurlar. Öz aralarında münasibətləri idarə etmək üçün daha yüksək səlahiyyət olmadığından onlar “ümumbəşəri siyasi legitimliyin standartı”na çevrildilər. Bu o deməkdir ki, təhlükəsizlik dövlətin əsas vəzifəsidir. Onlar “*özün özünə kömək et*” dünyasında özünü qorumağa davam etməkdən başqa seçimləri olmadığını qəbul etdilər.

Milli təhlükəsizliyin ən yaxşı şəkildə necə təmin ediləcəyi ilə bağlı tarixi mübahisələrdə Tomas Hobbes, Makiavelli və Rousseau kimi yazıçılar dövlət suverenliyinin nəticələri haqqında daha pessimist mənərə təqdim etməyə meyilli idilər. Beynəlxalq sistem dövlətlərin qonşuları hesabına belə öz təhlükəsizliyini təmin etməyə çalışdığı vəhşi bir sahə kimi qəbul edilib. Dövlətlərarası münasibətlər dövlətlərin bir-biri üzərində üstünlük əldə etməyə çalışması nəticəsində yaranan güc mübarizəsi kimi baxılırdı. Bu fikrə görə, daimi sülhə nail olmaq mümkün deyil. Dövlətlərin edə biləcəyi yeganə şey digər dövlətlərin *hegemon* olmasının qarşısını almaq üçün onların gücünü tarazlaşdırmağa çalışmaq idi. Bu fikir İkinci Dünya müharibəsindən sonra realist (və ya "klassik" realist) düşüncə məktəbi kimi tanınan məktəbi inkişaf etdirən E. H. Carr və Hans Morgenthau kimi yazıçılar tərəfindən paylaşıldı. Bu fikirləri inkişaf etdirmək üçün son cəhdləri Alastair J. H. Murray, Thomas Christensen, Randall Schweller, William Wohlforth və Fareed Zakaria və s. fəaliyyətlərində görmək olar. Bu fəaliyyətə bəzən *neoklassik realizm* də deyirlər (Wohlforth, 1999).

Beynəlxalq münasibətlərə pessimist və realist baxış Kennet Valts və Con Mearşeymer kimi müasir yazıçılar tərəfindən də ifadə olunur. Neorealistlərin pessimist baxışı beynəlxalq sistemin fəaliyyəti ilə bağlı bir sıra əsas fərziyyələrə əsaslanır.

Əsas neo-realist fərziyyələr

1. Beynəlxalq sistem anarxikdir. Bu o deməkdir deyil ki, xaotikdir. Əksinə, anarxiya dövlətin davranışına nəzarət edə biləcək hər hansı mərkəzi hakimiyyətin olmamasını nəzərdə tutur.
2. Suverenlik iddiasında olan dövlətlər qaçılmaz olaraq özlərini müdafiə etmək və güclərini artırmaq üçün hücum xarakterli hərbi potensialı inkişaf etdirəcəklər. Bu vəziyyətdə onlar bir-birləri üçün təhlükəlidirlər.
3. Beynəlxalq sistemin əsasını qeyri-müəyyənlik təşkil edir və bu proses inamsızlığa gətirib çıxarır. Dövlətlər heç vaxt qonşularının niyyətlərindən əmin ola bilməzlər, ona görə də həmişə ehtiyat tədbirləri görməlidirlər.
4. Dövlətlər həmişə öz müstəqilliklərini və suverenliklərini qorumağa çalışacaqlar və nəticədə onların davranışlarına təsir edən əsas qüvvə sağ qalmaq ehtiyacı olacaq.
5. Dövlətlərin rəşional olmasına baxmayaraq, hər zaman səhv hesablamaya ehtimalı var. İnformasiyanın məhdud olduğu bir dünyada potensial rəqiblər qarşı tərəfi aydın məlumatlardan məhrum etmək mövqeyində buraxmaq üçün həmişə öz imkanlarını təhrif etməyə meyilli olacaqlar. Bu, dövlətlərin əsl niyyətləri haqqında yanlış təsəvvürlərə gətirib çıxarır.

Neorealistlər iddia edirlər ki, müqayisəli şəkildə qiymətləndirildikdə bu fərziyyələr dövlətlərin bir-birinə qarşı aqressiv davranışa meyilliliyi yaradır. Bu səbəbdən, milli təhlükəsizlik əsasən beynəlxalq sistemin *strukturunun* nəticəsidir (buna görə də bu müəllifləri struktur realistlər adlandırırlar). Anarxiyanın strukturu yüksək davamlılıqla xarakterizə edilir. Bu anlayışın nəticəsi odur ki, beynəlxalq siyasət keçmişdə olduğu kimi gələcəkdə də şiddətli olacaq. 1990-cı ildə yazdığı

"Gələcəyə qayıdış" adlı mühüm məqaləsində Con Mearsheimer iddia edirdi ki, Soyuq müharibənin sona çatması həddindən artıq millətçilik və etnik rəqabətin geniş yayılmış qeyri-sabitliyə və qarşıdurmaya səbəb olacağı ənənəvi çoxtərəfli *güc balans* siyasətinə səbəb oldu. Mearsheimer Soyuq müharibəni ikiqütblü güc strukturunun gətirdiyi sülh və sabitlik dövrü kimi qiymətləndirir. O, bu sistemin dağılması ilə 17-ci əsrdən bəri beynəlxalq münasibətləri fəlakətlərə sürükləyən böyük güc mübarizəsinə qayıdış olacağını iddia edir.

Mearsheimer kimi neorealist yazarların fikrincə, beynəlxalq siyasət daimi müharibə ilə müəyyən olunmaya bilər, ancaq yağışın yağma ehtimalının hər zaman mövcud olduğu kimi, hər an müharibənin başlanmasına səbəb ola biləcək təhlükəsizlik uğrunda davamlı bir yarış var. Qəbul edilir ki, dövlətlər arasında əməkdaşlıq ola bilər, lakin bu cür əməkdaşlığın müəyyən sərhədləri var: "O, təhlükəsizlik rəqabətinin dominant məntiqi ilə məhdudlaşdırılır, heç bir əməkdaşlıq səviyyəsi bunu tamamilə aradan qaldıra bilməz" (Mearsheimer, 1994/5: 9). Odur ki həqiqi davamlı sülhün və ya dövlətlərin güc uğrunda yarışmadığı bir dünyanın əldə olunması mümkün deyil. Neorealistlərin fikrincə, ABŞ-nin hakim olduğu müasir birqütblü güc strukturu Çin, Hindistan və Braziliya kimi dövlətlərin yüksəlişi ilə yeni milli güc strukturu ilə əvəzlənəcəkdir.

Liberal institusionalizm

Beynəlxalq təhlükəsizliyə neorealist yanaşmanın əsas xüsusiyyətlərindən biri beynəlxalq qurumların müharibənin qarşısının alınmasında mühüm rol oynamadığına inanmasıdır. Qurumlara dövlət maraqları və beynəlxalq sistemin tətbiq etdiyi məhdudiyyətlərin nəticəsi kimi baxılır. Əməkdaşlıq və ya rəqabət qərarına dövlətlərin aid olduğu qurumlar deyil, məhz bu maraqlar və məhdudiyyətlər qərar verir.

Bu fikirlərə həm dövlət xadimləri, həm də beynəlxalq münasibətlər üzrə bəzi ekspertlər, xüsusən Soyuq müharibədən sonra qarşı çıxdılar. Məsələn, Böyük Britaniyanın Xarici İşlər naziri Duqlas Hurd 1992-ci ilin iyununda bildirmişdir ki, bu qurumlar xüsusilə Avropada təhlükəsizliyin gücləndirilməsində mühüm rol oynamış və oynamaqda davam edir. O iddia edib ki, Qərb dünyası "bir sıra məsələlərdə öz dəyərini sübut edən bir sıra beynəlxalq institutlar hazırlayıb". Üstəlik, Soyuq müharibədən sonrakı dövrün ən böyük problemi indiki yeni şərtlərdir. O, Soyuq müharibədən sonrakı dövrün bu qurumların mövcud yeni şəraitin öhdəsindən gəlmək üçün uyğunlaşdırılması ilə bağlı olduğunu iddia etdi (Mearsheimer, 1994: 5).

Bu fikir – Avropa İttifaqı, NATO, Qərbi Avropa İttifaqı və Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı kimi bir-birini tamamlayan və gücləndirən qurumların çərçivəsi Soyuq müharibədən sonrakı dövr üçün daha davamlı olacağı fikrini ifadə edirdi. Bu, Qərb dövlət xadimlərinin güclü və sabit Avropa təhlükəsizlik sistemini inkişaf etdirə biləcəyinə dair geniş yayılmış inamı əks etdirir. Bu fikir 1980-ci illərdə və 1990-cı illərin əvvəllərində artan bir qrup yazıçı tərəfindən əks etdirildi. Bu müəlliflər dövlətlər arasında institusionallaşmış əməkdaşlıq modelinin inkişafının növbəti illərdə daha yaxşı beynəlxalq təhlükəsizliyə nail olmaq üçün görünməmiş imkanlar gətirəcəyinə əmindirlər. Keçmişin daimi müharibələr və münaqişələrlə müəyyən edilməsinə baxmayaraq, beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlər arasında ənənəvi təhlükəsizlik rəqabətini azaltmaq imkanı yaradan əhəmiyyətli dəyişikliklər var.

Alternativ baxışlar

"Konstruktivist" nəzəriyyə

Beynəlxalq münasibətlərin təkcə güc siyasəti ilə deyil, həm də ideyalarla müəyyən edildiyi anlayışı özlərini "konstruktivist" nəzəriyyəçilər kimi qələmə verən yazıçılar tərəfindən paylaşılır. Bu baxımdan, beynəlxalq siyasətin əsas strukturları dar mənada maddi deyil, sosial xarakter daşıyır. Bu onu deməyə əsas verir ki, sosial konstruktivistlər dövlətlər arasında sosial qarşılıqlı əlaqənin təbiətindəki dəyişikliklərin daha güvənli beynəlxalq təhlükəsizliyə doğru irəlilədiyinə inanırlar.

Alexander Wendt kimi konstruktivistlərin əksəriyyəti beynəlxalq münasibətlərin və siyasətin anarxik olduğuna dair realist fərziyyəni bölüşürlər. Məsələn, bəziləri beynəlxalq münasibətlərdə və beynəlxalq təhlükəsizlik tədqiqatlarında əsas elementin dövlət olduğunu, beynəlxalq siyasətin anarxik olduğunu, dövlətlərin hücum qabiliyyətinə malik olduğunu, dövlətlərin digər dövlətlərin niyyətlərindən əmin ola bilməyəcəyini qəbul edirlər. Digərləri Wendt kimi, özlərini strukturist

hesab edirlər, yəni ayrı-ayrı dövlətlərin maraqlarının əsaslı şəkildə beynəlxalq sistemin strukturu tərəfindən qurulduğuna inanırlar (Koahene, 1984).

Bununla belə, konstruktivistlər beynəlxalq münasibətlər haqqında neorealistlərdən çox fərqli düşünürlər. Neorealistlər strukturu maddi imkanların bölüşdürülməsindən başqa bir şey hesab etmirlər. Konstruktivistlər isə quruluşa sosial münasibətlərin məhsulu kimi baxırlar. Sosial strukturlar ortaq bilik, maddi resurslar və təcrübələr sayəsində mümkün olur. Bu o deməkdir ki, sosial strukturlar qismən ortaq anlayışlar, gözləntilər və ya biliklərlə müəyyən edilir. Buna misal olaraq, onlar iddia edirlər ki, Wendt təhlükəsizlik dilemması dövlətlərin digər dövlətlərin niyyətləri və son nəticədə şəxsi maraqları ilə bağlı ən pis ssenarini nəzərə almaq dərəcəsinə qədər etibarsız hiss etdikləri subyektlərarası anlaşmalardan ibarət sosial quruluşdur. Bunun əksinə olaraq, *təhlükəsizlik icması* (məsələn, NATO) dövlətlərin mübahisələri müharibəsiz həll etmək üçün bir-birlərinə güvəndiyi ortaq biliklərdən ibarət fərqli sosial strukturudur.

Ümumi biliyə bu vurğu konstruktivist düşüncə üçün vacibdir. Sosial strukturlara tanklar və iqtisadi resurslar kimi maddi şeylər də daxildir, lakin bunlar yalnız daxil olduqları ümumi biliklər vasitəsilə məna qazanır.

Beynəlxalq siyasətin əsas qaydaları kimi qəbul olunduğu müddətcə məna kəsb edir. Sosial konstruktivistlərin fikrincə, güc siyasəti dövlətlərin davranışlarına təsir edən ideyadır, dövlətlər arasında bütün davranışları müəyyən etmir. Dövlətlərə qanunun aliliyi, institusional əməkdaşlıq və təmkinliliyin vacibliyi kimi digər ideya və normalar da təsir edir (Wendt, 1992). "Anarxiya dövlətlərin yaratdığı anlayışdır" adlı araşdırmasında təhlükəsizlik dilemmaları və müharibələrin qismən özünü yerinə yetirən peyğəmbərliklər olduğunu müdafiə etdi. "Qarşılıqlılıq məntiqi" o deməkdir ki, dövlətlər gücün mənası və ona uyğun davranış haqqında ümumi bilik əldə edirlər. Eyni şəkildə, o iddia edir ki, təminat siyasətləri dövlətləri daha dinc təhlükəsizlik cəmiyyətinə doğru hərəkət etdirməyə kömək edən ümumi bilik strukturunun yaradılmasına kömək edir (Wendt, 1999).

Konstruktivistlər təhlükəsizlik dilemmalarının Allahın əməlləri olmadığını iddia etsələr də, onlardan qurtuluşun olub-olmaması ilə bağlı fikir ayrılıqları var. Bəzilərinin fikrincə, strukturların genetik olaraq qurulması onların dəyişdirilə biləcəyi demək deyil. Bu vəziyyət Wendtin "bəzən sosial strukturlar o qədər məhdudlaşır ki, transformasiya strategiyaları qeyri-mümkün olur" (Wendt, 1995: 80) şərhində də ifadə olunur. Bununla belə, bir çox konstruktivist yazıçılar daha optimistdirlər. Onlar 1980-ci illərin ikinci yarısında Qorbaçov tərəfindən Soyuq müharibənin başa çatması ilə bağlı ümumi məlumat yaradan dəyişikliklərə işarə edirlər. Bu baxımdan, strukturun mühüm rolunu başa düşmək münaqişədən daha çox əməkdaşlığa gətirib çıxaracaq proseslərin inkişafı üçün vacibdir. Optimistlərin fikrincə, beynəlxalq sistemdə dövlətlərə əbədi rəqabətli güc mübarizələrinə girməkdənsə, sülhpərvər siyasəti yürütməyə imkan vermək üçün kifayət qədər "uyğun imkan" var.

Tənqidi, feminist və diskursiv təhlükəsizlik araşdırmaları

Realistlər və konstruktivistlər düşüncə və maddi amillər arasındakı əlaqə mövzusunda fərqli düşüncələr də, beynəlxalq təhlükəsizliklə bağlı müzakirələrdə dövlətin mərkəzi rolu ilə bağlı razılaşmaya meyillidirlər. Həmçinin dövlətə həddən artıq önəm verildiyini düşünən nəzəriyyəçilər də vardır. Keith Krause və Michael C. Williams tənqidi təhlükəsizlik araşdırmalarını belə təsvir edirlər: Təhlükəsizliyin təbiəti haqqındakı müasir müzakirələr tez-tez təhlükəsizliyin nə ilə və kimlə əlaqəli olduğuna bağlı olaraq, daha dərin nəzəri məsələlər və səsləndirilməmiş fərziyyələr dənizində üzür. Bu səbəblə də müzakirəyə verilən töhfələr bu iki marağı bölüşür: Təhlükəsizlik nədir və necə öyrənilməlidir? Onların başqa bir ortaq cəhəti də dövlətin roluna diqqəti azaltma və təhlükəsizliyi fərqli formada konseptuallaşdırma ehtiyacıdır. Bununla bərabər, tənqidi təhlükəsizlik araşdırmaları-tənqidi nəzəriyyə, feminist yanaşmalar və poststrukturalist yanaşmalar kimi fərqli yanaşmaları özündə birləşdirir (Buzan, Hansen, 2009).

Robert Koks problem həlledici nəzəriyyələr və tənqidi nəzəriyyələr arasında fərq qoyur. Problem həlledici nəzəriyyələr hakim sistem içində fəaliyyətdədir. Onlar mövcud ictimai və siyasi münasibətləri və institutları təhlilin başlanğıc nöqtəsi kimi götürür və sonra bu nöqtələrdə yaranan problemlərin necə həll oluna biləcəyinə baxırlar. Digər tərəfdən, tənqidi nəzəriyyəçilər diqqətlərini

bu münasibətlərin və institutların necə meydana gəldiyinə və onları dəyişdirmək üçün nə edilə biləcəyinə yönəldirlər. Tənqidi nəzəriyyəçilərin fikrincə, təhlilin mərkəzində dövlət olmamalıdır. Onlar müxtəlif xüsusiyyətlərə malik olmaqla yanaşı, həm də beynəlxalq sistemdə təhlükəsizlik probleminin bir hissəsidir. Onlar təhlükəsizlik təminatçıları ola bilərlər, lakin öz vətəndaşları üçün təhlükəyə də çevrilə bilərlər. Bu baxımdan, dövlətə deyil, fərdlərə diqqət yetirilməlidir. Bu, insan təhlükəsizliyi adlanan anlayışa daha çox diqqət yetirməyə gətirib çıxarır və sağlamlığın təhlükəsizliyi kimi sahələri əhatə etmək üçün "təhlükəsizlik" anlayışının sərhədlərinin genişlənməsi ilə nəticələnir (McInnes, Lee, 2006).

Feminist yazıçılar da beynəlxalq təhlükəsizlik tədqiqatlarında dövlətin mərkəzi rolunun ənənəvi vurğulanmasına etiraz edirlər. Feminist nəzəriyyəçilər arasında ciddi fərqlər olsa da, onlar ümumən beynəlxalq münasibətlərin, xüsusən də beynəlxalq təhlükəsizliyin "kişi" prizmasından yazıldığı mövzusunda həmfikirdirlər. Ann Tickner münaqişələrin kişilərdən çox olmasa da, ən az kişilər qədər qadınlara təsir etməsinə baxmayaraq, təhlükəsizlik ədəbiyyatında qadınların nadir hallarda nəzərə alındığını müdafiə edir. Müharibələr nəticəsində ölənlər və qaçqın olanların əksəriyyəti qadınlar və uşaqlardır və son Bosniya müharibəsində görüldüyü kimi, qadınlara təcavüz tez-tez müharibə vasitəsi kimi istifadə olunur (Tickner, 2003).

Feminist yazarlar üçün təhlükəsizlik araşdırmalarına cinsin daha açıq şəkildə daxil edilməsi təkcə təhlükəsizlik gündəliyinə yeni məsələlərin və alternativ perspektivlərin əlavə edilməsi demək deyil. Onların fikrincə, belə bir təşəbbüs həm də beynəlxalq təhlükəsizliyin mahiyyətinə köklü şəkildə fərqli yanaşmaya gətirib çıxaracaq. Jill Steans'a görə, "Təhlükəsizliyi yenidən düşünmək militarizm və patriarxiya, zəif inkişaf və çirklənmə haqqında düşünməyi, yoxsulluq, borc və əhalinin artımı arasındakı əlaqəni düşünməyi, resurslar və onların necə bölüşdürüldüyünü düşünməyi də tələb edir" (Steans, 1998; Smith, 2000).

Son illər beynəlxalq münasibətlərdə təhlükəsizliyə fərqli perspektiv gətirən poststrukturalist yanaşmaların meydana çıxmasına şahid olundu. Poststrukturalist yazıçılar ideyaların, diskursların və "şərhetmə məntiqinin" beynəlxalq siyasəti və təhlükəsizliyi anlamaq üçün həyati əhəmiyyət kəsb etdiyi fikrini bölüşürlər. Poststrukturalistlər "tənqidi" yanaşan digər yazıçılar kimi, "realizmi" beynəlxalq inamsızlığın (təhlükənin) əsas problemlərindən biri kimi görürlər. Çünki realizm keçmişdə beynəlxalq siyasətə hakim olan və dövlətlər arasında təhlükəsizlik rəqabətini təşviq edən güc və qayda diskursudur. Güc siyasəti, müharibəyə aparan davranışları təşviq edən dünyanın bir görüntüsü olaraq görülür. Eynilə, gücü tarazlaşdırmaq cəhdinin özü də müharibəyə aparan bir davranışdır. Bu baxımdan ittifaqlar sülh deyil, müharibə yaradır. Buna görə də bir çox poststrukturalistlərin məqsədi realizm və ya güc diskursunu beynəlxalq təhlükəsizliyə təhdidlərlə bağlı müxtəlif diskurslar və alternativ şərhələrlə əvəz etməkdir. İnsanların şüurundakı realizmin "software" proqramı, normalara əsaslanan yeni "software" proqramı ilə əvəzləndikdən sonra insanlar, dövlətlər və regionlar bir-biri ilə işləməyi öyrənəcək və qlobal siyasət daha sülhsevər olacaq (Waltz, 1979).

Nəticə

Nəticə etibarilə, qlobal təhlükəsizlik və beynəlxalq siyasətdə daha sülhsevər dünyaya doğru paradigmatik dəyişikliyin olduğunu və bu dəyişikliyin mümkün olduğunu demək çətindir. Empirik tarixi sübutlar və hal-hazırda baş verən hadisələr xəbərdarlıq etməyə davam edir. Əməkdaşlıq edən dövlət daxili münasibətlərin olduğu zamanlar keçmişdə "əbədi sülhün" olacağı ilə bağlı boş xəyəllərə yol açmışdır. Beynəlxalq sistemin strukturu, siyasi sistemin müəyyən növləri və insan təbiəti fərdlərin, dövlətlərin və beynəlxalq qurumların davranışlarına məhdudiyətlər qoymaqda davam edir. Dünyanın bir çox siyasi liderləri arasında beynəlxalq və qlobal təhlükəsizliyə qarşı realist davranışlar davam edir. Bundan başqa, "geosiyasətlə" bağlı müasir debatlar və diskussiyalar öz-özünü tamamlaması ehtimaldır.

Bu sülh yönümlü bir dəyişiklik şansının olmadığı, ya da beynəlxalq münasibətlərə dair yeni fikir və diskussiyaların etməyə məcbur olduğumuz seçimlərin vacib olmayacaqlarını iddia etmək deyil. Daha yaxşı bir beynəlxalq və qloballaşma təhlükəsizliyi inkişaf etdirmək fürsətləri hər zaman

olacaq. 2008-ci ildən günümüzdə qlobal iqtisadi böhranın ardından indiyə qədərki münaqişənin olabilmə potensialı dünya liderlərinin birgə səyləri nəticəsində reallaşmaması diqqət çəkir. Ancaq böhran çox böyük anlamda etibarsızlıq, sosial, siyasi və iqtisadi problem yaratdı. Eyni ilə, 2010-cu ildə nüvə silahları dünya siyasətində marjinallaşma cəhdləri üçün cəsarətverici mesajlar var idi. Nüvə silahlarının yayılmasına yönəlmiş cəhdləri tərsinə çevirmək və nüvə terrorizminin təhlükələrini tarazlaşdırmaq üçün kifayət olub olmadıqları yenə də dəqiq deyil.

Fərqliliyin, etibarsızlığın və qeyri-müəyyənliyin davam etdiyi dünyada əməkdaşlıq edən qlobal bir cəmiyyət axtarışının, dövlətlər üçün var olan güclü təzyiqlərlə və digər siyasi cəmiyyətlərin fərdi baxış yönələri ilə gördüyü milli və dini dəyərlərin və ya bölgəyə qarşı daxili və xarici təhlükəsizlik təhdidlərinin ziddiyyətli olmasıdır. Herbert Butterfieldin iddia etdiyi kimi, beynəlxalq təhlükəsizliyin uğurlu olub olmayacağı və ya necə uğurlu olacağı beynəlxalq siyasət tələbələri və praktikantları üçün qırılması “ən çətin qozdur”. Qlobal təhlükəsizlik araşdırmalarını cəlbədicə və vacib edən məsələ budur.

Ümumi nəticədəki əsas məqamlar:

1. Konstruktivist mütəfəkkirlər öz fikirlərini iki əsas fərziyyə üzərində qururlar: (1) beynəlxalq siyasətin əsas strukturları sosial şəkildə qurulur. (2) Beynəlxalq münasibətlər haqqında düşüncə tərzimizi dəyişdirmək daha yaxşı beynəlxalq təhlükəsizliyə nail olmağa kömək edə bilər.
2. Bəzi konstruktivist mütəfəkkirlər neorealizmin bir çox fərziyyələrini qəbul edirlər, lakin strukturun yalnız maddi imkanlardan ibarət olması fikrini rədd edirlər. Onlar, maddi imkanların vacibliyi qədər ümumi bilik və təcrübələrin də vacibliyini vurğulayırlar.
3. Təhlükəsizliyin tənqidi nəzəriyyəçiləri iddia edirlər ki, bir çox yanaşma dövlətə həddindən artıq diqqət yetirir.
4. Feminist yazıçılar iddia edirlər ki, müharibə qadınlara təsir etsə də, gender məsələləri beynəlxalq təhlükəsizlik ədəbiyyatından kənaradır.
5. Poststrukturalist yazarlar arasında belə bir fikir var ki, təhlükəsizlik haqqında düşüncə və danışıq tərzimizi dəyişdirməklə beynəlxalq siyasətin mahiyyətini dəyişmək olar.

Ədəbiyyat

1. Waltz, K. N. (1954). *Man, the State and War*. New-York: Columbia University Press.
2. Wohlfarth, W. (1999). *The Stability of Unipolar World*. *International Security*, 24(1), pp. 5 – 41.
3. Maersheimer, J. (1994/5). *The False Promise of International Institutions*. *International Security*, 19(3), pp. 5 – 49.
4. Koahene, R. O. (1984). *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
5. Wendt, A. (1999). *Social Theory of International Politics*. *International Security*, 20(1), pp. 391 – 425.
6. Buzan, B., Hansen, I. (2009). *The Evolution of International Security Studies*. Cambridge: Cambridge University Press.
7. Tickner, A. (2003). *Seeing IR Differently: Notes From the Third World*. *Millenium*, 32(2), pp. 295 – 324.
8. Steans, J. (1998). *Gender and International Relations: An Introduction*. Cambridge: Polity Press.
9. Smith, S. (2000). *Wendt`s World*. *Review of International Studies*, 26(1), pp. 151 – 63.
10. Waltz, K. N. (1979). *Theory of International Politics*. Reading, MA: Addison-Wesley.

Göndərilib: 05.04.2024

Qəbul edilib: 17.05.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/35/56-60>

Pərvin Qafarova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
parvin.gafarova@gmail.com

TƏHSİL MÜƏSSISƏSİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN KEYFİYYƏT GÖSTƏRİCİLƏRİ

Xülasə

Təhsilin idarə edilməsi dinamik bir sistem olmaqla, lazımı idarəetmə qərarları qəbul etmək üçün inkişaf perspektivləri haqqında proqnozlaşdırıcı məlumatlar tələb edir. Bu prosesdə keyfiyyət üzrə proqnozlaşdırılan qiymətləndirmələr insan (intellektual) kapitalı və ümumilikdə iqtisadiyyatın fəaliyyətindən asılıdır. Təhsil sisteminin idarə edilməsi üçün proqnozlaşdırma qısa, orta və uzun müddətli perspektivdə qazanılmış biliyin ən yaxşı şəkildə istifadəsi məqsədilə müvafiq metod və yanaşmanın seçilməsini özündə birləşdirir.

Təhsilin idarə edilməsi planlaşdırma, tətbiqetmə və nəzarət olmaqla 3 əsas funksiyadan ibarətdir. Təhsilin idarə edilməsində mühüm amil olan planlaşdırma müəssisənin gələcəyinin proqramlaşdırılmasının rəşional və sistemətik bazası olmaqla bərabər, gələcəkdəki fəaliyyət prosesini formalaşdıraraq dəyişilməyə hazırlıq prosesidir. Bu həm də hədəflərin müəyyən olunması, onlara çatmaq üçün həyata keçiriləcək mümkün tədbirlərin qiymətləndirilməsi və qərarvermə mərhələsidir. Planlaşdırma prosesi davamlı və pilləli fəaliyyətlərdən ibarətdir.

Açar sözlər: təhsil, keyfiyyət, bacarıq, idarəetmə

Parvin Gafarova
Azerbaijan State Pedagogical University
Doctor of Philosophy in Pedagogy
parvin.gafarova@gmail.com

Quality Indicators of Educational Institution Management

Abstract

Education management, being a dynamic system, requires predictive information about development prospects to make appropriate management decisions. In this process, the predicted assessments of quality depend on human (intellectual) capital and the performance of the economy in general. Forecasting for the management of the education system includes the selection of appropriate methods and approaches for the best use of the acquired knowledge in the short, medium and long term. Educational management consists of 3 main functions: planning, implementation and control.

Planning, which is an important factor in education management, is a rational and systematic basis for programming the future of the enterprise, as well as a process of preparation for change by shaping the future activity process. This is also the stage of defining goals, evaluating possible measures to achieve them, and making decisions. The planning process consists of continuous and stepwise activities.

Keywords: education, quality, skills, management

Giriş

Təhsil sistemində inkişafa nail olmaq dövlətin əsas hədəflərindən biri hesab edildiyindən bu sferada qəbul olunan normativ aktların, hüquqi-normativ sənədlərin və qərarların işlək olması keyfiyyətli idarəetmənin əsas şərti hesab edilir. Bu səbəbdən də keyfiyyətin təmin olunması üçün peşəkar idarəetməyə şərait yaratmaq, effektivliyi və davamlılığını qorumaq, idarəetmənin nəzəri və

praktik məsələlərini bilmək, bu sahədə zəruri bacarıqlara yiyələnmək çox önəmlidir (“Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası, 2012). Təhsilin idarə olunması dedikdə, ilk növbədə aşağıdakılar başa düşülür:

Qərarların qəbulu, problemlərin həll olunması, kommunikasiya, informasiya və effektiv komanda qurmaq; Makro səviyyədə planlaşdırma, məqsəd, prinsip, yanaşma və proseslər vasitəsilə mikro səviyyədə təşkilati planlaşdırma; Tədris planı və fəaliyyətin planlaşdırılması, proqram və akademik təqvim; Təhsil idarəçisinin vəzifə və öhdəliklərini təsvir edən idarəetmə nəzəriyyəsi və bacarıqlarını inkişaf etdirmək; Maliyyə resurslarının effektiv bölüşdürülməsi və təşkilatların büdcələrinin planlaşdırılması; Məlumatların saxlanması və tələbənin qiymətləndirilməsi. (“Kurikulum” jurnalı, 2009).

Təhsilin idarə edilməsində onun əhatə dairəsinin düzgün müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətdə qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün əlverişli olan hər hansı bir fəaliyyət təhsil idarəçiliyinin komponenti hesab edilir. Bu cür fəaliyyət ümumtəhsil məktəbi, kollec və universitet səviyyəsində ola bilər. İdarəetmənin vacib olan hər bir komponenti təhsilin idarə edilməsi prosesində aktiv və bir-birinin ardınca davam edir. Bütün bunların tam düzgün həyata keçirilməsinin nəticəsi olaraq təhsilin düzgün idarəedilməsi reallaşdırılır (Məmmədov, 2010).

Keyfiyyətin yaranması dedikdə, bunu təşkil edən tərəf kimi yalnız dövlət nəzərdə tutulmamalıdır. Keyfiyyətin təmin edilməsi elə bir anlayışdır ki, burada iştirak edən tərəflərin hamısı əsasdır. Birtərəfli yanaşma ilə nə təhsil sistemində, nə də digər vacib sistemlərdə nailiyyət əldə oluna bilər. Buraya dövlətin təhsil sahəsində siyasətini həyata keçirən cavabdeh orqan, pedaqoqlar, tələbə və şagird kollektivi, bir sözlə, təhsil prosesində iştirak edən bütün tərəflər aid olunmalıdır. Bu tərəflərin hər biri öz tutduqları mövqeyə görə qanundan irəli gələrək həm hüquqlarını, həm də vəzifələrini bilməli və buna əməl etməlidirlər. Bu mümkün olduğu halda təhsildə keyfiyyətin təmin olunmasından söhbət gedə bilər.

Ümumiyyətlə, tərəflərin hüquq və vəzifələrini bu cür göstərmək olar: bu sahəyə aid olan standartların hazırlanması və tətbiqi, təhsildə bərabər imkanların əldə olunması üçün şəraitin yaradılması, mövcud qayda və qanunlara riayət olunması, müasir tələbləri nəzərə almaqla yeni təşkilati-iqtisadi modellərin yaradılması, təhsil sahəsində əməkdaşlığın qurulması və s. Müasir dövrdə keyfiyyət ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını təmin edən əsas göstəricilərdən biri kimi qəbul olunur. Bildiyimiz kimi, daim inkişaf edən cəmiyyətin tələblərinə keyfiyyət göstəricisi olmadan cavab vermək qeyri-mümkündür. Keyfiyyətin idarə edilməsi istehsalın planlaşdırılmasından son məhsulun satışı və daha sonra xidmət də daxil olmaqla bütün mərhələləri əhatə edən sistemli prosesdir. Təhsildə keyfiyyət dedikdə isə, beynəlxalq səviyyədə keyfiyyət göstəricilərinin təhsil sistemində əks olunması nəzərdə tutulur. Bu akademik fəaliyyəti əhatə edən bütün funksiyaları özündə birləşdirən bir anlayışdır (Mərdanov, 2003). Buna görə də keyfiyyətin qiymətləndirilməsi üçün təhsilalanların, müəllimlərin, müvafiq infrastrukturun, tədris prosesinin və resurslarının keyfiyyəti nəzərə alınmalıdır (Mehdiyev, 2007).

Təhsildə keyfiyyət nəticələrə əsaslandığına görə müvafiq göstəricilər əsas götürülməlidir. Buraya sərbəst fikir söyləməyi və düzgün qiymətləndirməyi, obyektivliyi təmin etməyi, tənqidi və analitik düşünməyi, savadlı və dünyagörüşlü olmağı aid etmək olar. Bunlarla yanaşı, empatiya, habelə cəmiyyətdə sosial, siyasi və iqtisadi cəhətdən iştirak etmək də vacib məsələlərdəndir. Təhsildə keyfiyyətin idarə olunmasının formalarını nəzərdən keçirərkən görürük ki, hər bir forma özlüyündə nəticə olaraq keyfiyyətli təhsilə birbaşa yönəlir: məsələn, məqsədlərin keyfiyyəti – əgər bir fəaliyyət həyata keçirilərkən məqsədlər düzgün olaraq müəyyən olunmasa, əldə olunan nəticə də düzgün dəyərləndirilə bilməz. Məqsədli olaraq təyin olunan hər bir prosesi idarə etmək, əldə olunan nəticələrin də ölçüləbilən olmasına gətirib çıxarır. Təhsilin idarə edilməsi planlaşdırma, tətbiqetmə və nəzarət olmaqla 3 əsas funksiyadan ibarətdir.

Təhsilin idarə edilməsində mühüm amil olan planlaşdırma müəssisənin gələcəyinin proqramlaşdırılmasının rəşional və sistemətik bazası olmaqla bərabər, gələcəkdəki fəaliyyət prosesini formalaşdıraraq dəyişilməyə hazırlıq prosesidir. Bu həm də hədəflərin müəyyən olunması,

onlara çatmaq üçün həyata keçiriləcək mümkün tədbirlərin qiymətləndirilməsi və qərarvermə mərhələsidir. Planlaşdırma prosesi davamlı və pilləli fəaliyyətlərdən ibarətdir. Bu prosesdə hansı işlərin görülməsi müəyyən olunsun da, gələcəkdə baş verə biləcək maneələrin aradan qaldırılması üçün ən uyğun texnikaların seçilməsində dəqiq olaraq proqnozlaşdırma aparmaq mümkün olmur. Çünki ehtimallar və risklər həmişə mövcud olduğundan gələcək fəaliyyət tam və dəqiq olaraq proqnozlaşdırıla bilməz.

Planlaşdırma uyğunlaşdırıla bilən, elastik və elmi əsaslı olmalı, təhsil prosesində hər kəs tərəfindən mənimsənməli və doğru informasiyaya əsaslanmalıdır. Planları hər zaman reallıqlara uyğunlaşdırmaq vacibdir. Bu prosesin daxilində təşkil etmək, kommunikasiya qurmaq, işçi qüvvəsini formalaşdırmaq, idarə etmək və motivasiya vardır. Təşkil etmək – resurs toplamaq, bu resursların istifadəsinin təmin olunması və hədəflərə çatmaq üçün vəzifələri müəyyən etməkdir. Buraya hansı vəzifələrin yerinə yetiriləcəyi, onların necə qruplaşdırılacağı, vəzifələrdən kimlərin məsul olması və qərar verəcəyi daxildir. Təşkil etmək insan resurslarını bir araya gətirmək və qarşıya qoyulan hədəfə çatmaqdan ibarət olan prosesdir. Buna universitet misalında baxsaq, tələbələrin səmərəli şəkildə təhsil almasını təmin etmək üçün müəllimlərin, personalın, binaların və tədris resurslarının birləşdirilməsi lazımdır. İstiqamətləndirmək isə qarşıya qoyulan hədəfə çatmaq üçün insanlar arasında iş birliyinin təmin edilməsidir. Bu, təhsil personalının təşkilati hədəflərin reallaşdırılmasına təsirli və məhsuldar fayda vermək üçün motivasiya edildiyi prosesdir. Müasir dövrdə hər bir müəssisənin fəaliyyətinin keyfiyyəti həyata keçirilən təhsil xidmətlərinin təhsilənlərin şəxsiyyətinin inkişafını nə dərəcədə təmin etməsindən və cəmiyyətin təhsilin qarşısında qoyduğu vəzifələrin yerinə yetirilməsindən asılıdır.

Təhsilin keyfiyyətinin idarə edilməsi üzrə D. Timmermen konsepsiyası

Təhsilin keyfiyyətinin idarə edilməsi üzrə bir çox xarici müəlliflər müxtəlif konsepsiyalar irəli sürmüşlər. Bu konsepsiyalardan biri də D. Timmermenin irəli sürdüyü modeldir (Bordovskiy, Nesterov, Trapitsyn, 2001). D. Timmermenin giriş fazası, aralıq faza və çıxış fazasından ibarət olan modeli təhsildə keyfiyyətin idarə olunması üzrə əsas konsepsiyalardan biridir. Burada birinci faza – giriş fazası, məktəbdə təhsil prosesinin təşkilini özündə ehtiva edir. Bunlara müəllim heyətinin peşəkarlıq səviyyəsini, binanın və siniflərin vəziyyətini, avadanlıq və dizaynı, tədris planlarını və tədris materiallarını aid etmək olar. Aralıq fazaya təhsil prosesinin məzmunu, təşkili, müəllimin peşə fəaliyyəti, sosial-psixoloji mühit, şəxslərarası münasibətlər, qarşılıqlı əlaqələr daxildir. İnkişaf etmiş ölkələr təhsil də daxil olmaqla, müxtəlif sahələrdə beynəlxalq arenada aparıcı subyektlərdir. Həmin ölkələrdə təhsil sisteminin inkişafı daha az səmərəsi olan üsullardan imtina olunmasına gətirib çıxarmışdır. İllər keçdikcə daha çox qəbul edilənlər isə ictimai tələbatın təzyiqi ilə dəyişikliklərə məruz qalanlardır. Dünya təcrübəsində həyata keçirilmiş bəzi layihələrə diqqət yetirək.

Rəqəmsal yaradıcılıq məktəbi olan “Kodabra” uşaqların özlərinin kompüter oyunları, mobil proqramlar və interaktiv animasiyalar yaratması üçün tədris kurslarıdır. Sınıfda uşaqlar komandalarda işləyir, vəzifələri öz aralarında bölüşdürür, beyin fırtınası qurur, layihələr üçün fikirlər ortaya qoyur və planlarını yerinə yetirmək üçün bir-birinə kömək edirlər. Burada deviz belədir: “Oynamağı dayandır, yaratmağa başla”.

“Lifecamp” – şagirdlərin şüurlu şəkildə peşə seçməsinə imkan verən səyyar məktəb proqramıdır. Hazırda bu cür proqramlar Krasnoyarsk ərazisində, Xakasiya Respublikasında, Moskva vilayətində, eləcə də Çinin Şanxay və ABŞ-nin San-Fransisko şəhərlərində həyata keçirilir. Əsas məqsədi məktəb şagirdlərinin şüurlu formada hansı peşədə özlərini gördüklərini müəyyən etməkdir. Bu layihə çərçivəsində xüsusi metodiki göstərişlər, dərslilər, dəstək materialları olan onlayn platforma hazırlanır. Layihənin əsas vəzifəsi uşağın erkən yaşdan proqramlaşdırma ilə maraqlanmasını təmin etməkdir. Bu baş verdiyi təqdirdə şagirdlər müasir tələblərə uyğun olaraq artıq məktəb yaşlarında informasiya texnologiyaları sahələrinə meyillənir və bu sahə üzrə biliklər əldə etmiş olurlar. Burada əsas məsələ bu sahədə həyata keçirilən layihələrdən təhsil sisteminin məzmununa uyğun olaraq, milli dəyərlər nəzərə alınmaqla ən optimal dünya təcrübəsindən faydalanmaqdır (Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası, 2013).

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən islahatlar və genişmiqyaslı infrastruktur layihələri sosial-iqtisadi sferanın yenidən qurulması və davamlı inkişafı üçün şərait yaratmışdır. Ölkəmizin qarşısında duran növbəti strateji vəzifə sosial-iqtisadi həyatın daha da modernləşdirilməsi, qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması yolu ilə davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsindən ibarətdir. Ona görə də təhsildə keyfiyyət Avropanın təhsil məkanında keyfiyyət təminatı üzrə standartlara uyğunlaşdırılmalıdır. Bunun üçün bir sıra mühüm əhəmiyyətli məsələlərin, o cümlədən təhsilalanların qazandığı bilik və bacarıqların vərdiş çevrilməsinin forma və metodlarının mənimsədilməsi zəruridir. Bu vəzifələrə həmçinin aşağıdakıları aid etmək olar:

Təhsildə maraqlı tərəflər olan şagird, valideyn, müəllim kontingentinin, ümumən isə cəmiyyətin mənafeyinə xidmət edən yeni təhsil-tədris və idarəetmə yanaşmasının tətbiqi; Təhsildə maraqlı tərəflərin qərar qəbul etməsinə müvafiq əsaslar çərçivəsində təsir etməklə pedaqoji mühitdə demokratiya düşüncəsinin və mədəniyyətinin inkişafı; Təhsildə insani dəyərlərin öncül mövqeyinə əsaslanaraq yüksək intellektli insanların yetişdirilməsi; Təhsilin idarə edilməsində davamlı inkişafın təmin edilməsi; Təhsilə ayrılmış qaynaqlardan səmərəli istifadə olunması; Təhsilalanların yaxşı insan, layiqli vətəndaş, peşəkar mütəxəssis olmasına kömək edilməsi; Cəmiyyətin düşüncə və əxlaqının formalaşmasına dəstək verilməsi; İnsanların öyrənməsinə və özlərini reallaşdırmasına mane olan bütün əngəllərin aradan qaldırılması; Əmək bazarında tələb olunan işçi qüvvəsinin formalaşmasına dəstək verilməsi (Gümüşeli, 2014).

Bu vəzifələrin müvəffəqiyyətli həlli səriştəli təhsilverənlərə, ən yeni texnologiyalara əsaslanan infrastruktura malik, keyfiyyət göstəricilərinə görə aparıcı mövqə tutan, iqtisadi cəhətdən dayanıqlı təhsil sisteminin yetirməsi olan rəqabət qabiliyyətli kadrlardan asılıdır. Ona görə də respublikamızın inkişaf konsepsiyasına əsaslanaraq, fərdlərə müxtəlif tipli biliklərin və bacarıqların aşılması məqsədilə təhsil sisteminin institusional əsasları, infrastrukturunu və insan resursları inkişaf etdirilməlidir. Təhsilin inkişaf etdirilməsi ölkədə əhalinin rifahının yaxşılaşdırılması və fərdin həyat tərzinin daha yüksək səviyyədə qurulması üçün zəmin yaradır. Təhsil insanlara texnologiyaları daha tez mənimsəmək, əmək bazarında özünəməxsus yer tutmaq, ömür boyu təhsil prosesinə qoşulmaq və ətraf mühitə münasibətdə düzgün mövqə seçmək imkanı verir. Təhsilin idarə edilməsi dinamik bir sistem olmaqla, lazımi idarəetmə qərarları qəbul etmək üçün inkişaf perspektivləri haqqında proqnozlaşdırıcı məlumatlar tələb edir. Bu prosesdə keyfiyyət üzrə proqnozlaşdırılan qiymətləndirmələr insan (intellektual) kapitalı və ümumilikdə iqtisadiyyatın fəaliyyətindən asılıdır. Təhsil sisteminin idarə edilməsi üçün proqnozlaşdırma qısa, orta və uzun müddətli perspektivdə qazanılmış biliyin ən yaxşı şəkildə istifadəsi məqsədilə müvafiq metod və yanaşmanın seçilməsini özündə birləşdirir.

Nəticə

Məqalədə qeyd edilən təhlillər onu göstərir ki, təhsil sistemində həyata keçirilən hər bir layihənin nəticəsinin uğurlu olması onun keyfiyyət səviyyəsindən asılıdır. Təhsil cəmiyyətin əsası olduğu üçün həmişə diqqətdə saxlanılmalı və dünya təcrübəsinə uyğun keyfiyyət təmin olunmalıdır.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası. (2012). Bakı.
2. Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sistemində qiymətləndirmə Konsepsiyası. (2009). Bakı. “Kurikulum” jurnalı, № 2, s. 138 – 150.
3. Məmmədzadə, R. (2010). Təhsildə keyfiyyət aparıcı istiqamətlərdən biri kimi. Bakı: Müəllim.
4. Mərdanov, M. (2003). Təhsil sistemində monitoring və qiymətləndirmə. Bakı: Çarşıoğlu.
5. Mehdiyev, M. İ. (2007). Keyfiyyətin idarə edilməsi. Bakı: Çarşıoğlu.
6. Bordovskiy, G. A., Nesterov, A. A., Trapitsyn, S. Y. (2001). Upravleniye kachestvom obrazovatel'nogo protsesssa.

7. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. (24 oktyabr 2013).
<https://president.az/articles/9779>
8. Gümüşeli, A. İ. (2014). Təhsil və təlimin idarə edilməsi. Ankara: Pegem Akademi nəşriyyatı.

Göndərilib: 04.03.2024

Qəbul edilib: 11.05.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/35/61-67>

Abdulla Mustafayev

Naxçıvan Dövlət Universiteti
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
abdullamustafayev78@gmail.com

Rəsul Bağirov

Naxçıvan Dövlət Universiteti
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
bagirovresul11@gmail.com

Ruhiyyə Rzayeva

Naxçıvan Dövlət Universiteti
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
rzayeva.ruhiyye0011@email.ail.com

Münəvvər Süleymanova

Naxçıvan Dövlət Universiteti
doktorant
alexandra.tarverdiyeva@mail.ru

TARİX DƏRSLƏRİNDƏ KOMPÜTER TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ

Xülasə

Məqalədə informasiya texnologiyalarının nəinki təhsil sistemində, bütövlükdə həyatımızın bütün sahələrində oynadığı rolu araşdırmağa cəhd göstərilmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, təlim və təhsilin ən mühüm nəticələrindən biri tələbələrdə kompüter texnologiyalarını mənimsəmə bacarıqlarının olmasıdır. Bu işdə müəllimin öz fəaliyyətində kompüter texnologiyalarından istifadəyə üstünlük verməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Göstərilir ki, təhsilin informasiya-kommunikasiya texnologiyaları konkret tədris fənninin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla kompüter mühitində təhsil prosesini necə təşkil etmək, tədris və praktiki məqsədlər, kompüter texnologiyalarından, vasitələrindən necə istifadə etmək və s. kimi suallara cavab axtarılmalıdır.

Tarixin tədrisində kompüter texnologiyalarından istifadə müasir dünyanın informasiya axınında naviqasiya bacarığı və informasiya mübadiləsinə zəmin yaradan bacarıqlar inkişaf etməsinə imkan verir.

Məqalədə həmçinin qeyd olunur ki, dünyada informasiyanın yaradılması, saxlanması və emalı üçün proqram təminatı və texniki vasitələrin sürətli inkişafı müasir cəmiyyətin istiqamətlərini getdikcə daha sürətlə dəyişir. Kompüter texnologiyalarının insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə tətbiqi təhsil sahəsindən də yan keçmir. Bu baxımdan müasir müəllimin təfəkkürünün onun pedaqoji fəaliyyətinə yeni tələblərin dərk edilməsinə, kompüter texnologiyalarından yardımçı təhsil resursu kimi istifadəyə yönləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Göstərilmişdir ki, Azərbaycanca təhsilin inkişafı ilə əlaqədar qəbul edilmiş bütün sənədlər təhsil səviyyələrində kompüter texnologiyalarından istifadənin həyata keçirilməsini təmin edir.

Belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, tarix dərslərində kompüterdən istifadə etməklə biz yeni nəsli insan şüurunu informasiya yükündən qorumaq probleminin çox aktual olduğu informasiya cəmiyyətində gələcək həyata hazırlayırıq. Müəllimə uşaqlara onların qavrayışı və başa düşülməsinə hazır olmayan bir şagirdin üzərinə düşən məlumat axınlarını tənqidi şəkildə şərh etməyi öyrətmək kimi məsuliyyətli bir vəzifə tapşırılır.

Açar sözlər: *müasir informasiya texnologiyaları, kompüter texnologiyaları, fərdi kompüterlər, tarixin tədrisi prosesi, Milli Strategiya, Ümumdünya Sammiti, internet resursları*

Abdulla Mustafayev

Nakhchivan State University
Doctor of Philosophy in History
abdullamustafayev78@gmail.com

Rasul Baghirov

Nakhchivan State University
Doctor of Philosophy in History
bagirovresul11@gmail.com

Ruhiyya Rzayeva

Nakhchivan State University
Doctor of Philosophy in History
rzayeva.ruhiyye0011@email:ail.com

Munavvar Suleymanova

Nakhchivan State University
Ph. D. student
alexandra.tarverdiyeva@mail.ru

Use of Computer Technologies in History Lessons

Abstract

In the article, an attempt was made to investigate the role of information technology not only in the education system, but in all areas of our life as a whole. It was noted that one of the most important results of training and education is students' ability to master computer technologies. In this work, it is of particular importance that the teacher prefers to use computer technologies in his activities.

It is shown that information and communication technologies of education, how to organize the educational process in a computer environment, taking into account the characteristics of a specific subject, educational and practical goals, how to use computer technology tools, etc. must find answers to such questions.

The use of computer technologies in the teaching of history allows the development of the ability to navigate the information flow of the modern world and the skills that create the basis for information exchange.

The article also mentions that the rapid development of software and technical tools for the creation, storage and processing of information in the world is changing the directions of modern society more and more rapidly. The application of computer technologies to various fields of human activity does not bypass the field of education. From this point of view, it is of particular importance to direct the thinking of a modern teacher to the understanding of new requirements for his pedagogical activity, to the readiness to use computer technologies as an auxiliary educational resource.

It has been shown that all documents adopted in connection with the development of education in Azerbaijan ensure the use of computer technologies at educational levels.

It was concluded that by using computers in history lessons, we are preparing the new generation for the future life in the information society, where the problem of protecting the human mind from information overload is very urgent. The teacher is entrusted with the responsible task of teaching children to critically interpret the streams of information that fall upon a student who is not ready for their perception and understanding.

Keywords: *modern information technologies, computer technologies, personal computers, history teaching process, National Strategy, World Summit, internet resources*

Giriş

XXI əsrin əvvəllərində müasir həyatı informasiya texnologiyalarından istifadə etmədən təsəvvür etmək olduqca çətinidir. Bu, kompüterin əvəzolunmaz olduğu təhsil prosesi üçün olduqca vacibdir. Çünki təlim və təhsilin ən mühüm nəticələrindən biri müasir tələbələrin yeni kompüter texnologiyalarını mənimsəmə bacarıqlarının olması ilə bağlıdır. Bunun üçün isə müəllim öz fəaliyyətində kompüter texnologiyalarından istifadəyə xüsusi önəm verməlidir. 2013-2020-ci illəri nəzərdə tutan Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasında da göstərilirdi ki, təhsilalanların savadlı və səriştəli şəxsiyyət kimi formalaşması müəllimin həm akademik bacarıqlarından, həm tədris təcrübəsindən, həm də peşəkarlıq səviyyəsindən xeyli dərəcədə asılıdır (İlyasov, 2019: 13).

Kompüter texnologiyaları dedikdə, insanların biliklərini genişləndirəcək, texniki və sosial prosesləri idarə etmək imkanlarını inkişaf etdirəcək məlumatların toplanması, təşkili, saxlanması, emalı, ötürülməsi və təqdim edilməsinin texniki vasitələrinin üsulları məcmusu başa düşülür. Fərdi kompüterlərin meydana çıxması ilə müasir texniki vasitələrdən istifadə sayəsində “yeni informasiya texnologiyaları” termini meydana çıxmışdır ki, bu da təhsil prosesinə yeni yanaşmaların tətbiqi deməkdir.

Müasir informasiya texnologiyaları geniş imkanlar verən elektron poçt, telekommunikasiya kimi xidmətlərin dünya miqyasında mövcudluğu ilə səciyyələnir. “İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları” anlayışı birmənalı deyil. Ümumiyyətlə, İKT rabitə prosesini və informasiyanın yaradılması, yayılması, mühafizəsi və idarə edilməsini təmin etmək üçün istifadə olunan resursların müxtəlif texnoloji vasitələrinin məcmusu kimi müəyyən edilə bilər. Bu texnologiyalara kompüterlər, internet, radio və televiziya yayımı, həmçinin telefon rabitəsi daxildir.

Zaxarova İKT-ni “informasiya ilə işləməyin xüsusi bir üsulu” kimi başa düşür və göstərir ki, bu, öyrənilən obyekt haqqında yeni məlumat əldə etmək üçün informasiya ehtiyatları ilə işləmə üsulları və vasitələri, məlumatların toplanması, işlənməsi və ötürülməsi üsulları və vasitələri haqqında biliklər məcmusudur.

V. Tirainev isə İKT-ni etibarlılığı və səmərəliliyi artırmaq məqsədilə informasiyanın toplanmasını, işlənməsini, saxlanmasını və göstərilməsini təmin edəcək texnoloji zəncirdə birləşmiş metodlar və proqram-texniki vasitələrin məcmusu olduğunu qeyd edir.

Məqalədə İKT informasiyanın toplanması, emalı, təqdim edilməsi və ötürülməsi üçün müxtəlif üsulları və alqoritmləri təsvir edən ümumiləşdirilmiş anlayış kimi müəyyən edilmişdir.

Təhsilin informasiya-kommunikasiya texnologiyaları konkret tədris fənninin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla kompüter mühitində təhsil prosesini necə təşkil etmək, tədris və praktiki məqsədlər, İKT vasitələrindən necə istifadə etmək və s. bu kimi suallara cavab axtarır tapmalıdır. Bunlar xüsusi pedaqoji tədqiqatlar və eksperimentlər aparmadan cavab vermək mümkün olmayan bütöv bir sıra suallardır.

Tarixin tədrisində kompüter texnologiyalarından istifadə imkan verir ki, müasir dünyanın informasiya axınında naviqasiya bacarığı və informasiya mübadiləsinə zəmin yaradan bacarıqlar inkişaf etsin. Bu isə biliyin tələbələr tərəfindən şüurlu şəkildə mənimsənilməsinə kömək edir (Şəmmədova, 2022: 3).

Dünyada informasiyanın yaradılması, saxlanması və emalı üçün proqram təminatı və texniki vasitələrin sürətli inkişafı müasir cəmiyyətin istiqamətlərini getdikcə daha sürətlə dəyişir. Kompüter texnologiyalarının insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə tətbiqi təhsil sahəsindən də yan keçmir. Bu baxımdan müasir müəllimin təfəkkürünün onun pedaqoji fəaliyyətinə əsaslı yeni tələblərin dərk edilməsinə, kompüter texnologiyalarından yardımçı təhsil resursu kimi istifadə etməyə hazırlığına yönləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda təhsilin inkişafı ilə əlaqədar qəbul edilmiş bütün sənədlər təhsil səviyyələrində kompüter texnologiyalarından istifadənin həyata keçirilməsini təmin edir. Heç də təsadüfi deyil ki, “Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində İslahat Proqramı” (1999-cu il) gənc nəslin informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etmək bacarıq və vərdişlərinə sahib olmalarını ən mühüm vəzifə olaraq qarşıya qoymuşdur (Talibova, 2013: 353 – 361).

Heç də təsadüfi deyil ki, hələ 2003-cü ilin fevral ayının 17-də ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən imzalanan “Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları üzrə (2003–2012-ci illər) Milli Strategiya” Azərbaycanda informasiya texnologiyalarının tətbiqi sahəsində prioritet vəzifə kimi müəyyən edilmiş, Prezident İlham Əliyev tərəfindən Cenevrədə İKT üzrə keçirilən ümumdünya sammitində isə bu sahə neftdən sonra prioritet sahə kimi göstərilmişdir (4).

İnformasiya əsri olan üçüncü minillik telekommunikasiya texnologiyalarının və təhsilin yeni sistemlərinin yaranması ilə səciyyələnir. Təhsil sosial institutdan əmək və iqtisadiyyat sahəsinə həlledici təsir göstərən, dövlətin strateji resursu olan müstəqil sistemə çevrilir. Kompüter texnologiyalarından inamla istifadə edən ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, tarixi öyrənmək kompüter texnologiyalarından səmərəli istifadə etmək üçün lazım olan tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edə bilər. Tarix və kompüter texnologiyaları birlikdə məlumatlı vətəndaşları və informasiyanı biliyə çevirə bilən tənqidi oxucuları formalaşdırmağa kömək edə bilər. Bunda internetin rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki ondan istifadə informasiya mənbələrinin sayını artırmağa və yalnız bir mənbəyə etibar etməkdən yayınmağa imkan verir. İnternet həmçinin tələbələrə faktların müxtəlif şərhələrini müqayisə etmək, onları tənqidi qiymətləndirmək və manipulyasiya obyektinə çevrilməmək bacarığını mənimsəməyə kömək edir.

Azərbaycan ərazisində kompüter texnologiyaları və tədris vəsaitlərinin inkişafı ötən əsrin 70-ci illərindən başlamışdır. Bu gün isə kompüter tədrisi metodları məsələlərinə kifayət qədər diqqət yetirilir və onlardan tədris prosesində kifayət qədər səmərəli istifadə olunur.

Texnologiya əsri olan XXI əsrdə insanların ən yaxın dostuna çevrilən kompüter texnologiyasının bütün sahələrə olduğu kimi, təhsil sahəsində də təsiri sahəsində fikirlər haçalansa da, onun dərslərin tədrisinə müsbət təsiri danılmazdır (Kərimov, 2018: 7).

Tarix dərslərində kompüter texnologiyalarından istifadə onun səmərəliliyinin artırılmasına, şagirdlərin şəxsiyyətinin hərtərəfli və ahəngdar inkişafına, istedadlarının üzə çıxarılmasına xidmət edir, təlimin məzmununa, formalarına və metodlarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Düzgün seçilmiş vasitələr yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafını təmin edir, məktəblilərin idrak fəaliyyətini, emosional sferasını və intellektual hisslərini stimullaşdırır. Eyni zamanda şagirdlərin əmək qabiliyyəti yüksəlir, müxtəlif fəaliyyət növlərinə maraq yaxşılaşır, məkan təxəyyülü, yaddaşı, məntiqi təfəkkürü, dünyagörüşü genişlənir. Ona görə də kompüter texnologiyalarının tədris prosesinin təkmilləşdirilməsi və dərslərin səmərəliliyinin artırılması üçün böyük potensialı var.

Kompüter getdikcə daha çox şagird və müəllimlərin sadıq köməkçisinə çevrilir. Bu, didaktik baza toplamaq və saxlamaq, görmə problemini həll etmək imkanı verir.

Əgər əvvəllər tədris prosesinin tarixi xəritələrlə təmin edilməsi problemi var idisə, indi isə interaktiv resurslardan istifadə etməklə xəritəni ekranda nümayiş etdirmək və zərurət yarandıqda ondan tədris prosesində istifadə etmək mümkün olmuşdur. Müəyyən mövzular üzrə lazımı sənədləri (fotoşəkillər, məqalələr, çertyojlar) qovluqlarda toplayaraq, onlardan kompüter dərsləri ssenarilərini tərtib etmək, PowerPoint təqdimatlarının yaradılması proqramında şagirdlərin yerinə yetirdikləri biliklərə nəzarət etmək üçün istifadə edilir. Lazım gələrsə, bu proqramın köməyi ilə təqdimatlar dəyişdirilə və əlavə edilə bilər (Zaxarova, 2003: 78 – 83).

Kompüterdən istifadə formaları müxtəlif ola bilər, məsələn, ekrandan mətn məlumatının verilməsi; lazımi tarixi məlumatları tapmağa imkan verən hiperlinklər; tarixi obyektlərin, maketlərin, planların, cədvəllərin görünməsi; tarixi hadisələrin multimedia təqdimatı; nəzarət üsulları, nəzarət işi, sorğu, özünə nəzarət.

Təqdimat üzərində iş onun ictimaiyyətə təqdim edilməsi və müdafiəsi informasiya və kompüter texnologiyalarının köməyi ilə uşaqların ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir, tarixi öyrənmək üçün əlavə motivasiya verir və məlumatların qavranılması səviyyəsinin artırılmasına töhfə verir (Pashenko, 2013: 26 – 42).

Təqdimat dərslərinin aşağıdakı bir sıra üstünlükləri var:

1. Dərslərdə iş vaxtı itkisi minimuma endirilir, şagirdin fəaliyyəti proqramlaşdırıldığı üçün şagirdlərə tapşırıqları yerinə yetirməkdə intizamlı və dəqiq olmağı öyrədir. Bundan əlavə, minimum vaxtla

siz sinifdəki bütün şagirdlərin biliyini yoxlaya bilərsiniz, məsələn, mini-test, özünü yoxlama və ya qarşılıqlı testdən (slyayda düzgün cavabları göstərmək) istifadə etməklə, tələbələrin işlərini qiymətləndirmək mümkündür (Khasenko, 2019: 38 – 52). Beləliklə, dərstdə hər bir uşağın işini təşkil etmək və onu dərhal qiymətləndirmək imkanı yaranır ki, bu da şagirdin motivasiyasını saxlamaq üçün çox vacibdir.

2. Müəllim əlavə vaxt sərf etmədən dərse filmin təqdimatına, ona aid suallar daxil edə, video fragmentlə şagirdlərin işini təşkil edə bilər.
3. Slaydda təqdim olunan sual və tapşırıqlar sisteminin köməyi ilə dərslərin mətni, sənədi, şəkli ilə iş təşkil edilir.
4. Məntiqi sxemlərin köməyi ilə (slyayda) müxtəlif mənbələrin, məsələn, arxeoloji abidələrin və salnamələrin məzmununu müqayisə etmək olar. Bu, tələbələrin tənqidi təfəkkürünü inkişaf etdirməyə imkan verir.
5. Slaydda cədvəl və cədvəlin məcburi yoxlanılması ilə doldurulması üçün təlimatlar ola bilər.
6. Müəllimin təqdimat yaratmağa sərf etdiyi vaxt əhəmiyyətlidir. Lakin gələcəkdə məsərəflər slyaylarda cüzi dəyişikliklərə qədər azalır, bu, müəllimin vaxtına qənaət edir və onun söylərini dərslə-təqdimatın təkmilləşdirilməsinə yönəldir. Kompüter təqdimatlarını yerinə yetirmək üçün PowerPoint proqramından pedaqoji istifadə məktəblilər üçün böyük inkişaf imkanları yaradır. Tələbələr kompüter təqdimatları yaratdıqda, müasir şəraitdə informasiyanın tənqidi anlaşılması, məlumat mesajında əsas olanın seçilməsi, materialın sistemləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsi, mövcud məlumatların səlahiyyətli təqdimatı kimi ən vacib bacarıqlar formalaşır.

Tarix dərslərində informasiya texnologiyalarından istifadənin yollarından biri də şagirdlər tərəfindən təqdimatların yaradılmasıdır (Khasenko, 2019: 57 – 69). Burada təqdimat dərslər tədris məhsulu kimi çıxış edir. İşçi qruplarındakı şagirdlər suallara uyğun olaraq verilən məlumatları, o cümlədən internet resurslarını təhlil edirlər. Fəaliyyətin nəticələri onlar tərəfindən təqdimat şəklində tərtib edilir. Bu yanaşmanın aşkar üstünlüyü tələbələrin müstəqil yaradıcı tədqiqat işində, eləcə də kollektivin yaradıcılıq nəticəsindədir.

Tədris filmləri və multimedia bələdçilərindən istifadə etməklə keçirilən dərslər. Belə dərslər çox yüksək dərəcədə aydınlığa malikdir, məzmunlu və dinamikdir.

İnternet resurslarından istifadə edərək keçirilən dərslər. İnterneti ən zəngin informasiya potensialını özündə cəmləşdirən informasiya-kommunikasiya subyekti mühitinin bir hissəsi hesab etmək olar. Tarix müəllimi internetin tədris resurslarından istifadə edərək monoqrafiya və mühazirə kurslarının mətnləri, müxtəlif metodik vəsaitlər, qəzet və jurnal məqalələri, esselər və s. tapa bilər.

Kompüter test dərsləri. Təhsildə informasiya texnologiyalarının yüksək səviyyədə inkişafı onlardan tələbələrin biliklərinin təşkili və monitorinqi üçün fəal istifadə etməyə imkan verir. Kompüter testi ən qısa müddətdə böyük bir qrup tələbənin biliyini yoxlamağa, konkret tədris materialının öyrənilməsində boşluqları müəyyən etmək və əldə edilmiş nəticələrdən tədris prosesinin gedişatını idarə etmək üçün istifadə etməyə, tədris materialının mənimsənilmə dərəcəsini qiymətləndirmək üçün riyazi statistikanın üsullarını tətbiq etməyə, müxtəlif təhsil müəssisələrində şagirdlərin biliyinin obyektiv qiymətləndirilməsini almağa imkan verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kompüter testi tədris prosesini elə təşkil etməyə imkan verir ki, tələbələrin diqqəti müstəqil işə yönəlsin. Bununla belə, kompüter testi ənənəvi öyrənmə və biliyə nəzarət üsullarını əvəz etməməli, lakin onların əsas əlavəsi kimi çıxış etməlidir. Bu cür dərslər mövzu üzrə materialın mənimsənilmə səviyyəsini tez və effektiv şəkildə yoxlamağa imkan verir.

Müxtəlif növ tapşırıqlar ola bilər: bir neçə cavab variantı olan suallar; cavabları imtahan verən şəxs tərəfindən klaviaturadan daxil edilməli olan suallar; cavabı üçün iki və ya üç siyahının elementləri arasında yazışma yaratmaq lazım olan suallar (Khasenko, 2019: 78). Burada cavab olaraq təklif olunan siyahıda elementlərin düzgün ardıcılığını göstərməlisiniz.

Oyun dərsləri. Tədris prosesində belə bir fəaliyyətin oyun kimi istifadəsi, uşağın təkə nəticədən deyil, həm də prosesin özündən həzz alması ilə əlaqələndirilir. Oyunların tətbiqi bütün məktəb yaşları üçün mümkündür. Tədris oyunları zamanı təlim materialı müxtəlif birləşmə və formalarda dəfələrlə təkrarlanır ki, bu da biliyin keyfiyyətini artırır.

Şagirdlər həqiqəti bədii ədəbiyyatdan uğurla fərqləndirirlər (mətnə, şəkillərdə və rəsmlərdə səhvləri tapmaq və düzəltmək üçün tapşırıqlar təklif olunur). Xronoloji materialla əsaslanan oyunlar xüsusilə oğlanlar arasında populyardır: “Dördüncü əlavə”, “Rossyp”, “Kvartet”, “Səpələnmiş təklif”. Orta sinifdə oğlanlar “Şanslı şans”, “Nə? Harada? Nə vaxt?”, “Tarix çarxi”, “Sənin oyunun” kimi oyunları daha çox sevirlər.

Kompüter texnologiyalarının istifadəsi zamanı aşağıdakı nəticələr əldə olunur:

- təhsilin səmərəliliyinin artırılması (məktəblilərin intellektinin və informasiya axtarışında müstəqil işləmək bacarıqlarının inkişafı; sinifdə şagirdlərin tədris fəaliyyətinin müxtəlif formaları);
- öyrənməyə fərdi yanaşmanın həyata keçirilməsi (özünüz üçün optimal sürətlə müstəqil işləmək);
- təklif olunan təhsil məlumatlarının həcmnin genişləndirilməsi;
- tədris prosesinin idarə edilməsində çevikliyin təmin edilməsi (prosesi və öz işinin nəticəsini izləmək);
- dərslərin təşkilinin təkmilləşdirilməsi (didaktik material həmişə kifayət qədər mövcuddur);
- tələbələrin biliyinə nəzarətin keyfiyyətinin və onun formalarının müxtəlifliyinin yüksəldilməsi;
- tələbələrin cüt və qruplarda kollektiv fəaliyyətə cəlb edilməsi;
- uşağın fənni öyrənməyə və ya bütövlükdə öyrənməyə marağının artırılması, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, informasiya cəmiyyətinin müasir məkanında şagird və müəllimin, o cümlədən məktəblilərin və müəllimlərin yaradıcılıq potensialının aktivləşdirilməsi, özünüdərk və özünü tələbə şəxsiyyətinin inkişafı.

Belə ki, kompüter texnologiyaları dərstdə işin maraqlı keçməsinə, şagirdin motivasiyasının artırılmasına, dərslə hazırlığı sürətləndirməyə və işə məmnunluq gətirməyə kömək edir. Aydın ki, bu gün dərslərdə şagirdlərin idraki qabiliyyətlərinin və yaradıcılıq fəallığının inkişafı birbaşa olaraq fənnin tədrisində innovativ texnologiyalardan istifadədən asılıdır.

Şagird öyrənmədə fəal, maraqlı, bərabərhüquqlu iştirakçıya çevrilir. Bilik istəyini inkişaf etdirməyə imkan verən, öyrənməyə motivasiyanı artıran standart düşüncədən, hərəkətlərin stereotipindən uzaqlaşır. İKT ənənəvi və qeyri-ənənəvi təlim metodları ilə birləşdirildikdə uşaqlarda təxəyyül, sistemli və məntiqi təfəkkür inkişaf edir (Khasenko, 2019: 18).

Tarix və ictimai fənlərin tədrisində belə yanaşmadan istifadə şəxsiyyətin formalaşması, bütün canlılara humanist münasibət, yaradıcı tərbiyə və şəxsiyyətin inkişafı üçün mühüm vasitədir.

Nəticə

Bununla belə, tarix dərslərində İKT-dən istifadə edən müəllim unutmamalıdır ki, pedaqoji texnologiyalar istənilən tədris prosesinin əsasını təşkil edir. İnformasiya təhsil resursları onları əvəz etməməli, əksinə, onların daha səmərəli olmasına kömək etməlidir. Onlar müəllimin işini optimallaşdırmağa imkan verir ki, tədris prosesi daha səmərəli olsun. İnformasiya texnologiyaları müəllimi rahatlatmaq və ona diqqətini fərdi və yaradıcı işə yönəltməyə kömək etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Dərslərdə kompüterdən istifadə etməklə biz yeni nəsli insan şüurunu informasiya yükündən qorumaq probleminin aktual olduğu informasiya cəmiyyətində gələcək həyata hazırlayırıq. Müəllimə uşaqlara onların qavrayışı və başa düşülməsinə hazır olmayan bir şagirdin üzərinə düşən məlumat axınlarını tənqidi şəkildə şərh etməyi öyrətmək kimi məsuliyyətli bir vəzifə tapşırılır.

Ədəbiyyat

1. İlyasov, M. (2018). Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri. Monoqrafiya. Bakı: Elm və təhsil, 208 s.
2. Şəmmədova, N. (8 aprel 2022). İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti. Bakı.
3. Talıbova, M. (2013). Müasir təhsilimizdə informasiya kommunikasiya texnologiyaları və treyning proqramları. “Tarix və onun problemləri” jurnalı, № 4, s. 353 – 361.

4. Azərbaycan informasiya texnologiyaları sahəsində regional mərkəzə çevrilir. (15 avqust 2010). “Azərbaycan” qəzeti, s. 1. <http://anl.az>
5. Kərimov, E. (2018). İnformasiya texnologiyalarının təhsildə rolu. <https://celt.az>
6. Zakharova, I. K. (2003). Informatsionnyye tekhnologii i obrazovaniye. Ucheb. posobiye dlya stud. vysh. ped. predstavil. M.: Izdatel'skiy tsentr «Akademiya», 192 s.
7. Pashenko, O. I. (2013). Informatsionnyye tekhnologii i obrazovaniye. Uchebno-metodicheskoye posobiye. Izdatel'stvo Nizhnevortovskogo gosudarstvennogo universiteta, 227 s.
8. Khasenko, N. B. (2019). Ispol'zovaniya komp'yuternykh tekhnologiy v istorii istorii. 16 s. <https://naurok.com.ua>

Göndərilib: 01.03.2024

Qəbul edilib: 03.05.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/35/68-71>

Mikayıl Mustafayev

AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

mustafayev_info@yahoo.com

QIZILTƏPƏ ABİDƏSİ

Xülasə

Qıziltəpə abidəsi İmişli rayonunun Qızılkənd ərazisində yerləşir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində aydın olmuşdur ki, Qıziltəpə orta əsr abidəsi Səlcuqlar dövrünün müdafiə xarakterli və ciddi mühafizə olunan qalası olmuşdur.

Qıziltəpə abidəsi ilə eyni tipli abidələrə Orta Asiyanın Türkmənistan bölgəsində də rast gəlmək olar. Fərqli dövrlərə aid olmasına baxmayaraq, bu abidələr həm ad, həm də yaşayış yeri olması baxımından oxşarlıq təşkil edir. Abidənin İpək və Zəfər yolunun üzərində yerləşməsi Azərbaycanın orta əsr şəhərləri ilə, eyni zamanda Yaxın və Uzaq Şərq əraziləri ilə geniş ticarət əlaqələrinin olmasına şərait yaratmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan, İmişli, Qıziltəpə, arxeoloji ərazi, qala

Mikayıl Mustafayev

ANAS Institute of Archeology and Anthropology

Doctor of Philosophy in History

mustafayev_info@yahoo.com

Giziltepe Monument

Abstract

Monument to Giziltepe, located in Gizilkend, Imishli district. As a result of archaeological excavations, it became clear that the medieval monument of Giziltepe was a defensive and strictly guarded fortress of the Seljuk period.

Monuments of the same type as the Giziltepe monument can be found in the Turkmenistan region of Central Asia. Despite belonging to different periods, both the name and the place of residence are similar. The location of the monument on the Silk and Victory Roads has created conditions for extensive trade relations with the medieval cities of Azerbaijan, as well as with the Near and Far East regions.

Keywords: Azerbaijan, Imishli, Giziltepe, archaeological site, castle

Giriş

Azərbaycan öz maddi və mənəvi mədəniyyəti ilə dünya sivilizasiya tarixində xüsusi yer tutur. Bu baxımdan, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İmişli arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən Qızılkənd ərazisində yerləşən Qıziltəpə abidəsində arxeoloji qazıntı işlərinə başlanıldı (ASE, 1980: 430).

İmişli rayonunun arxeoloji tədqiqinə hələ XX əsrin 60-cı illərinin sonlarında başlanılmışdır. H. Kəsəmənli ərazidə yerüstü materialları toplamış və əldə olunan artefaktlar əsasında eramızın əvvəlindən başlayaraq son orta əsrlərə qədər ərazidə intensiv yaşayış yerlərinin olmasını təsdiq etmişdir (Kesemenli, 1970: 25).

Qədim yaşayış yeri xalq arasında “Qıziltəpə” kimi tanınır. Abidə yer səthindən 20 m yüksəklikdə dairəvi formadadır. Üzəri qalın bitki qatı ilə örtülmüşdür. Abidə ilk dəfə 1969-cu ildə arxeoloq H. Kəsəmənli tərəfindən qeydə alınmışdır (Kesemenli, 1970: 14).

Orta əsr yaşayış yeri olan Qıziltəpə abidəsinin etimologiyasına nəzər salsaq, sözdəki “qızıl” qırmızı, “təpə” isə top sözü ilə əlaqələndirilir. Orta əsr abidəsinin müdafiə xarakterli və ciddi

qorunan bir qala olduğu aydınlaşıb. İki hissədən ibarət olan Qızıltəpə 5 hektardan çox ərazini əhatə edir. 14 metrə yaxın hündürlüyü olan tarixi abidənin ətrafını rahat şəkildə müşahidə etmək olar (Şəkil 1).

Şəkil 1.

Bu yerin bir özəlliyi və unikalılığı da ondan ibarətdir ki, qala tamamilə su hövzəsi ilə əhatə olunub. Həmçinin müşahidələr zamanı qalanın digər tarixi abidələrlə – Muxurtəpə, Bəhrəmtəpə, Yedditəpə və s. ilə perpendikulyar yerləşməsi müəyyənləşdirilmişdir. Bundan başqa, araşdırma zamanı abidənin ətrafında qala divarlarının qalıqlarına da rast gəlinmişdir (Mustafayev, 2014: 47).

Qızıltəpə abidəsində tədqiqatlara öncə kəşfiyyat, yerüstü materialların toplanılması, daha sonra 5 x 5 sahə götürülməklə arxeoloji qazıntı işlərinə başlanılmışdır (Şəkil 2, 3).

Şəkil 2.

Şəkil 3.

Qazıntı zamanı isə sahə 8 x 6 ölçüdə genişləndirilib. Qazıntıya təpənin şimal-qərb hissəsindən başlanılmış və 40 sm dərinliyə qədər qazılmışdır. Təmizlənərək üzə çıxarılan üst hissədə bişmiş kərpicdən hörülmüş divar izlərinə rast gəlinib. Bu təbəqədən müxtəlif keramika nümunələri və bir ədəd kiçik ölçüdə gildən hazırlanmış əyircək tapılmışdır. Qazıntılar davam etdirilərkən təxminən 90 sm dərinlikdə çiy kərpicdən hörülmüş divar aşkar olunub. 21 x 22 x 5 sm ölçüyə malik kərpiclər bir-birinə paralel şəkildə düzülmüşdür (Şəkil 4, 5).

Şəkil 4.

Şəkil 5.

Qazıntı sahəsinin şimal-qərb hissəsində təxminən sahənin 30 sm dərinliyində aşkar edilmiş kürənin ağız hissəsinin diametri 45 sm, hündürlüyü isə 50 sm-dir. Kürənin şərq və şimala doğru hissələri çiy kərpic düzümü ilə əhatə olunmuşdur (Mustafayev, Aliyeva, Nahmatova, 2021: 15). Kərpiclərin eni 5 – 8, uzunluğu isə 30 – 40 sm olub, bir-birinə paralel, şimal-qərb istiqamətində şaquli formada düzülüb. Aşkar olunmuş divarın uzunluğu şimal-qərb istiqamətində 180 sm, şimal-şərq istiqamətində isə 130 sm əhatə edir. Divardan kürənin şimal hissəsinə doğru məsafə isə 200 sm-dir.

Bişmiş gildən hazırlanmış, qırmızımtıl rəngdə olan kürənin divarının qalınlığı 6 sm-dir. Onun gövdəsinin hər iki tərəfində diametri təxminən 10 sm olan dəlik açılmışdır. Dəliklər kürənin ağız hissəsindən 24 sm aşağı, oturacaqdan 17 sm yuxarıda yerləşir.

Qızıltəpə abidəsində əldə olunan keramika nümunələri, əsasən, qum qarışıq gildən hazırlanmış, bəzilərinin üzəri yapma, bəzilərinin isə cızma naxışla bəzədilmişdir. Aşkar olunmuş şirli qablar əsasən yaşıl rəngdə olub, üzəri qəhvəyi rəngli naxışlardan ibarətdir. Bəzi şirli qab parçaları mavi rəngli, bəziləri isə ağ, üzəri qəhvəyi naxışlıdır.

Qazıntı sahəsindən üç ədəd mis pul aşkarlanmışdır.

1. Sultan Arslan şah (1161–1177), Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvan (1175 – 1186). Mis dirhəm 12,62 qr. D = 22 – 32 mm.

AV – İki düzxətli çərçivənin daxilində – “əl-sultan əl-əzəm Arslan/məlik əl-ümara/atabəy Məhəmməd”.

RV – İki düzxətli çərçivənin daxilində – “əl-sultan əl-əzəm əl-dünya və əl-din Cahan Pəhləvan”.

2. Sultan Toğrul, Məhəmməd Cahan Pəhləvan (1175 – 1186). Mis dirhəm 12,62 qr. D = 22-32 mm.

AV – İki düzxətli çərçivənin daxilində – “əl-sultan əl-əzəm Arslan/məlik əl-ümara/atabəy Məhəmməd”.

RV – İki düzxətli çərçivənin daxilində – “əl-müəzzəm/əl-sultan”. Çərçivənin daxilində: – “La ilahə illəllah Məhəmməd Rəsul Allah”.

3. Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin hakimi Sultan Qızıl Arslanın (1186 – 1191) mis fəlsə 12.49 qr. D = 22-23 mm.

AV – Sikkənin mərkəzində – “Sultan müzəffər...” ifadəsi oxunur.

RV – Sikkənin mərkəzində İslam simvolu verilib (Mustafayev, Aliyeva, Nahmatova, 2021: 16-17).

Sahənin cənub-qərb hissəsində 127 sm dərinlikdə təndir aşkar edilmişdir. Təndirin iç hissəsi küllü torpaqdan ibarət idi. Yanmış daxili divarında üfüqi istiqamətdə bir-birinə paralel şəkildə cızma xətlərlə naxışlar əks olunub. Təndirin ağzının kənar hissələrinə kərpic düzülüb. Təndirin ağzının diametri 40, dərinliyi isə 50 sm-dir. Təndirdən təxminən 35 sm cənub-qərb istiqamətdə yeni təndir izi aşkar olunub. Onun ağız hissəsinin diametri 35 sm-dir (Mustafayev, 2005: 147).

Sahənin şimal-şərq hissəsi təmizlənmədən aşkar olunan qalın üst təbəqədən xeyli sayda keramika nümunələri tapılıb. Bəhs olunan divarda 15 – 18 kərpic hündürlüyündə düzüm vardır. Alt hissədə olan sonuncu kərpic bişmiş kərpicdir.

Sahənin cənub-qərb hissəsində yeni divar düzümü aşkar olunub. Dördbucaq planlı evin cənub-qərb və şərqə doğru olan çiy kərpicdən hörülmüş divarları yaxşı vəziyyətdə idi. Divarın ən alt düzümü bişmiş kərpicdən hörülmüşdür. Şərqə doğru olan divarın çöl hissəsində də bir-birinə paralel şəkildə olan kərpic düzümü aşkar olunmuşdur.

Qızıltəpə abidəsi ilə eyni tipli abidələrə Orta Asiyanın Türkmənistan bölgəsində də rast gəlmək mümkündür. Fərqli dövrlərə aid olmasına baxmayaraq, həm ad, həm də yaşayış yeri olması baxımından oxşarlıq təşkil edir. Bu, Orta Asiya tarixində Altun Təpə mədəniyyəti adlanır. Bundan başqa, Qazaxıstanın Qızıqlum rayonunun Otrar şəhərində də bu tipli şəhər xarabalıqlarına rast gəlinir. Arxeoloji qazıntılar zamanı qədim şəhərdə ayrı-ayrı məhəllələr, hündür qala ilə əhatə olunmuş İçərişəhər aşkar olunmuşdur. Şəhərin siyasi tarixinə nəzər salarkən görünür ki, 1219 – 1220-ci illərdə şəhər Çingiz xanın qoşunlarının basqınına məruz qalmış, eləcə də böyük fəth Teymur da 1405-ci ildə burada vəfat etmişdir. Bu xarabalıqlarda XI – XIII əsrlərə aid olan xeyli

sayda maddi mədəniyyət nümunələrinə rast gəlinir. Qeyd edək ki, Böyük İpək Yolu Otrardan keçdiyi üçün şəhərin adına bütün orta əsr ərəb və fars yazılı mənbələrində rast gəlmək olar (7).

Qazaxıstanda digər bir oxşar abidə Jambil vilayətinin Taraz şəhərinin 45 kilometrliyində yerləşən VIII – XIII əsrlərə aid “Akirtas” saray kompleksidir.

XI-XII əsrlər Tarazın çiçəklənmə dövrünü əhatə edir. Arxeoloqlar tədqiqatlar zamanı bu dövrə aid keçmiş bazarın ərazisində Qazaxıstanın ən qədim İslam mədrəsəsini və Zərdüşt qurbangahını aşkar ediblər.

Qazaxıstanın digər bir orta əsr qala-şəhəri, səhrada aşkar olunan Sauran (Sayram) yaşayış yeridir. Şəhər dağıntıya məruz qalsa da, qorunub saxlanılan qalıqlardan burada klassik Şərq şəhər həyatının mövcudluğu görünməkdədir.

İlk arxeoloji tədqiqatlarına 40-cı illərin sonlarında başlanılmış Sauran iki yerdə mövcud olmuşdur: Monqol İmperiyasından əvvəlki dövrdə (VI – XII əsrlər) Qaratobe qədim yaşayış məskəninin yerində. Yeni yerə köçürülüb eyniadlı abidəyə uyğunluq təşkil edən XIII – XVIII əsrlərdəki Sauran şəhər divarının hündürlüyü 6, qalınlığı 3 metrə qədərdir. Şəhər haqqında ilk məlumata X əsrdə yaşamış məşhur ərəb coğrafiyaşünası Maqdisinin əsərində rast gəlinir: “Sauran (Savran, Sabran) – yeddi divarla əhatə olunmuş böyük şəhər, şəhərin içində yerləşən məscid”. Tarixçi İbn əl-Əsir və coğrafiyaşünas Yakut da Sauranın mədəniyyət və ticarət-sənət mərkəzi, İpək Yolu marşrutunda mühüm strateji obyekt, ticarət limanı olduğunu vurğulamışdılar (8).

Nəticə

Yuxarıda qeyd edilən bu orta əsr şəhərləri və qalaları istər Azərbaycan ərazisində, istərsə də Orta Asiyanın cənub-qərbində olan abidələrin oxşarlığının, həmçinin iqtisadi və mədəni inkişaf prosesi nəticəsində ilk şəhərlərin, eləcə də proto-şəhər sivilizasiyasının yaranmasının göstəricisidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. (1980). Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının baş redaksiyası, IV cild, 616 s.
2. Kesemenli, G. P. (1970). Otchet Mil'sko – Mughanskoy ekspeditsii za 1969 g. Nauchniy Arxiv Instituta Istorii AN Azerb. SSR. M.: Nauka, 136 s.
3. Kesemenli, G. P. (1970). Novyye pamyatniki v Mughanskoy i Mil'skoy stepyakh. AO 1969 g. M: Nauka, 140 s.
4. Mustafayev, M. M. (2014). Mukhurtepe Medieval Settlement (III–XIV) Centuries. Baku: ANAS, 126 p.
5. Mustafayev, M. M., Aliyeva, F., Nahmatova, I. (2021). Archaeological monuments of the Imishli region. Baku: ANAS, 135 p.
6. Mustafayev, M. (2005). Giziltepe Monument Azerbaijan National Academy of Sciences Institute of Archaeology and Ethnography. Baku, pp. 139 – 149.
7. Shest' krupneyshikh arkeologicheskikh nakhodok Kazakhstana za posledniye 50 let. (14.11.2018).
<https://tengrinews.kz/article/6-krupneyshih-arheologicheskikh-nahodok-kazahstana-poslednie-941/>
8. Dulatov, M. (25.09.2014). Sem' velikikh arkeologicheskikh otkrytiy Kazakhstana.
<https://e-history.kz/ru/news/show/6299/>

Göndərilib: 10.03.2024

Qəbul edilib: 08.05.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/35/72-75>

Pərvin Qafarova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
parvin.gafarova@gmail.com

BİOLOGİYA FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ STEAM MODELİ

Xülasə

Biologiya dərslərində informasiya texnologiyalarından istifadə müəllimə bir sıra imkanlar yaradır. Bunlardan təlim-tərbiyə prosesinin gedişində şagirdlərin şüurlu fəaliyyətinin təşkil edilməsi, təlim prosesində fərdi yanaşma üsulunun tətbiqinə daha böyük imkanlar yaradılması və qısa vaxt ərzində mikro və makro aləmdə baş verən hadisə və prosesi ardıcılıqla izləmək imkanlarının yaradılmasını misal göstərmək olar. Bu texnoloji yeniliklərin hamısını özündə birləşdirən, ən əsas və yeni model STEAM tədris modelidir.

Biologiya dərslərində STEAM-dan istifadə edərkən dərslərin mərhələləri əvvəlcədən aydınlaşdırılmalıdır. Bununla yanaşı bioloji biliklərin şagirdlərin həyat və fəaliyyətində mühüm rol oynadığını da nəzərdə saxlamaq lazımdır. Məhz bioloji təhsil sayəsində hələ yeniyetməlik yaşlarından şagirdlərdə özünə, ətrafdakılara, ümumiyyətlə, bütün canlılara qarşı diqqətli və ehtiyatlı yanaşma, təbiətə məhəbbət hissi formalaşır. Şagird müəyyən dərəcədə öz sağlamlığının qeydinə qalmaqın nə dərəcədə mühüm olduğunu anlayır, öz orqanizminin quruluş və funksiyalarını bilir, ekologiyanın nə demək olduğunu anladığına görə onda bitki və heyvanlar aləminə qarşı rəğbət hissi yaranır. Məktəbdə işlədiyim müddət ərzində belə bir qənaətə gəlmişəm ki, yaxşı nəticə əldə etmək üçün hər bir müəllim öz fənninə marağı artırmalı, bunun üçün isə dərslər zamanı müasir-pedaqoji üsullardan, o cümlədən informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməlidir.

Biologiya dərslərində İKT-dən istifadə tədris edilən fənnin keyfiyyətini artırmağa kömək edir, müxtəlif obyektlərin nümayişini asanlaşdırır. Biologiyanın məktəbdə tədrisi mütəmadi olaraq təcürbələrin nümayişinə əsaslanır.

Açar sözlər: STEAM, şagird, məktəb, biologiya, fənn

Parvin Gafarova

Azerbaijan State Pedagogical University
Doctor of Philosophy in Pedagogy
parvin.gafarova@gmail.com

Steam Model in Biology Teaching

Abstract

The use of information technologies in biology classes provides a number of opportunities for the teacher. Examples of these include organizing the conscious activity of students during the educational process, creating greater opportunities for applying an individual approach in the learning process, and creating opportunities to follow the events and processes that occur in the micro and macro world in a short period of time. The most important new model that incorporates all of these technological innovations is the STEAM learning model.

When using STEAM in biology classes, the stages of the lesson should be clarified in advance. At the same time, it should be considered that biological knowledge plays an important role in the life and activities of students. It is thanks to biological education that a careful and careful approach to oneself, others, and all living things in general, and a feeling of love for nature are formed in students from the teenage years. To a certain extent, the student understands how important it is to take care of his health, he knows the structure and functions of his body, and because he understands what ecology means, he develops a feeling of sympathy for the flora and fauna. During

the time I worked at the school, I came to the idea that in order to achieve good results, every teacher should increase interest in his subject, and for this he should use modern pedagogical methods, including information and communication technologies.

The use of ICT in the biology class helps to increase the quality of the taught subject and facilitates the demonstration of various objects. The teaching of biology at school is regularly based on the demonstration of experiments.

Keywords: STEAM, student, school, biology, subject

Giriş

Fəal – interaktiv təlimdə müəllim bilikləri ötürən deyil, fasilitator vəzifəsini öz üzərinə götürür. İnteraktiv təlimdə şagirdlərin təfəkkürünü hər hansı bir problemin həlli üçün fəallaşdırmaq və düşünməyə sövq etmək əsas məqsəddir. Birgə fəaliyyət, əməkdaşlıq şəraitində müəllim və şagirdlərin düşüncələri qarşılıqlı şəkildə müzakirə edilir. Bu zaman təlim subyekt – subyekt xarakteri daşıyır. İnteraktiv təlim də müəllimin qarşısına yüksək tələblər qoyur. Şagirdləri tədqiqata, diskussiyaya cəlb etmək, müstəqil fikir yürütməyi öyrətmək onlara müəyyən biliklər toplusunu mənimsətməkdən daha çətindir (“Azərbaycan məktəbi” jurnalı, 2006).

Müəllim dərslər zamanı bütün qərarları özü qəbul etməli deyil, müəyyən məsələləri şagirdlərin mühakiməsinə buraxmalıdır. Bu yolla qazanılan biliklər şagirdlərin yaddaşında uzun müddət qalır və onlar həmin bilikləri praktikada tətbiq etmək bacarığına malik olurlar. Biz müəllim olaraq şagirdləri zehni əməyə sövq etməliyik. Atalar boş yerə deməyib: “İş insanın cövhəridir”. Şagirdlər öz aqlının, öz bilik və bacarıqları sayəsində əldə etdiyi bilikləri daha tez mənimsəyəcək və gələcək həyatlarında həmin biliklərdən səmərəli şəkildə istifadə edəcəklər (“Kurikulum” jurnalı, 2009).

Biologiya dərslərində informasiya texnologiyalarından istifadə müəllimə bir sıra imkanlar yaradır. Bunlardan təlim-tərbiyə prosesinin gedişində şagirdlərin şüurlu fəaliyyətinin təşkil edilməsi, təlim prosesində fərdi yanaşma üsulunun tətbiqinə daha böyük imkanlar yaradılması və qısa vaxt ərzində mikro və makro aləmdə baş verən hadisə və prosesi ardıcılıqla izləmək imkanlarının yaradılmasını misal göstərmək olar. Bu texnoloji yeniliklərin hamısını özündə birləşdirən, ən əsas və yeni model STEAM tədris modelidir.

Biologiya dərslərində STEAM-dan istifadə edərkən dərslərin mərhələləri əvvəlcədən aydınlaşdırılmalıdır. Bununla yanaşı bioloji biliklərin şagirdlərin həyat və fəaliyyətində mühüm rol oynadığını da nəzərdə saxlamaq lazımdır. Məhz bioloji təhsil sayəsində hələ yeniyetməlik yaşlarından şagirdlərdə özünə, ətrafdakılara, ümumiyyətlə, bütün canlılara qarşı diqqətli və ehtiyatlı yanaşma, təbiətə məhəbbət hissi formalaşır. Şagird müəyyən dərəcədə öz sağlamlığının qeydində qalmağın nə dərəcədə mühüm olduğunu anlayır, öz orqanizminin quruluşu və funksiyalarını bilir, ekologiyanın nə demək olduğunu anladığına görə onda bitki və heyvanlar aləminə qarşı rəğbət hissi yaranır. Məktəbdə işlədiyim müddət ərzində belə bir fikrə gəlmişəm ki, yaxşı nəticə əldə etmək üçün hər bir müəllim öz fənninə marağı artırmalı, bunun üçün isə dərslər zamanı müasir-pedaqoji üsullardan, o cümlədən informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməlidir (Təhsildə qloballaşma və İKT, 2008).

İKT-dən biologiya dərslərində istifadə tədris edilən fənnin keyfiyyətini artırmağa kömək edir, müxtəlif obyektlərin nümayişini asanlaşdırır. Biologiyanın məktəbdə tədrisi mütəmadi olaraq təcrübələrin nümayişinə əsaslanır (“Təhsil problemləri” qəzeti, 2011). Bununla belə, müasir məktəbdə təcrübələrin aparılması vaxt məhdudiyyəti üzündən çətindir. Hətta hər cür şəraiti olan, müasir avadanlıqlarla təchiz edilmiş laborator kabinetlərdə belə real təcrübələrin aparılması müəyyən vaxt tələb edir. Bir çox bioloji proseslər öz mürəkkəbliyi ilə fərqlənir. Obrazlı yaddaşa malik olan şagirdlər üçün abstrakt, şəkilsiz prosesləri öyrənmək çətinlik yaradır. Bu gün apardığım müşahidələr onu deməyə əsas verir ki, məhz bu problemlərin həll olunması (Əliquliyev, Mahmudova, 2016) və internet resurslarından tədris prosesində aktiv istifadəyə nail olunması üçün STEAM-ın köməkliyi ilə biologiya fənninin tədrisi layihəsini irəli sürürük. STEAM layihəsini irəli sürməkdə məqsəd:

- məktəbin pedaqoji və inzibati idarə heyətini STEAM istiqaməti üzrə bilik və bacarıqlarının artırılması (Ələkbərov, Ağamirov, 2004);
- məktəbdə təhsilin keyfiyyətinə və əyanilik, praktik dərs üsuluna keçirilməsi;
- yeni informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılması;
- şagirdlərin biologiya fənni üzrə keçirilən yerli və beynəlxalq fənn olimpiadalarına hazırlaşmasına köməklik etmək məqsədi ilə yeni – XXI əsr Azərbaycan müəllimini hazırlamaq, daim inkişafı üçün ona yardım etmək və istiqamətlər verməkdir.

STEM məzmunlu fəaliyyətlərə cəlbədlmə prosesi (Fan, Yu, & Lin, 2020) STEAM müəllimlərinin həyatında böyük texnoloji yeniliklərə gətirib çıxaracaq.

STEAM təlim texnologiyasının yeni təhsil proqramına inteqrasiya edilməsi respublikanın təhsilverən və təhsilənlərində XXI əsr bacarıqlarının formalaşdırılmasının əhəmiyyəti istiqamətində maarifləndirməkdir.

Biologiya müəllimlərinin bilik və bacarıqlarının artırılmasına, onların beynəlxalq olimpiada və yarışlara, o cümlədən konfranslara qatılmasına böyük bir motivasiya yaratmış olacaq. Ənənəvi savadlılıq və rəqəmsal təhsil göstəriciləri çox vacib olsa da, cəmiyyət tələbələrindən müasir dünyada çiçəklənmələri üçün vahid bacarıqlara sahib olmağı tələb edir. Bunlara yaradıcı, texnoloji, innovativ və kişilərarası bacarıqlar daxildir. Bu gün bu bacarıq və bilikləri əvvəlkindən daha əlçatan, fərdiləşdirilmiş və aktiv şəkildə əldə etmək lazımdır. Bu göstərilən bacarıqlar və imkanları STEAM yönümlü təhsil vermiş olacaqdır (English, & King, 2015).

Beynəlxalq və respublika səviyyəli layihələrin hazırlanması qaydaları, fəal-interaktiv təlim metodları və biologiya dərslərində onların tətbiqi imkanları, fəal təlim metodları ilə dərslərin mərhələləri, biologiya dərslərində oyun elementlərindən istifadə, biologiya dərslərində fəndaxili və fənlərarası inteqrasiya, şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi, biologiyanın tədrisində fəal dərs nümunələrindən VI – XI siniflər üzrə, sonda biologiya dərslərində tərbiyəvi vəzifələrin həyata keçirilməsi imkan və yollarının tanidilmasını öyrənmiş olacaqlar.

Nəticə

STEAM layihədə xüsusilə yüksək qabiliyyətə malik müəllimlərin imkanlarından istifadəni əsas məqsədlərimizdən biri hesab edirik. STEAM vasitəsilə biologiyayı öyrənmək təhsildə və uşaqları gələcək problem və imkanlara hazırlamaqda mühüm rol oynayacaq. Təhsil müəssisələrində və bu gün ehtiyac duyulan sürətli öyrənmə bacarıqlarını inkişaf etdirəcək. Ənənəvi savadlılıq və rəqəmsal təhsil göstəriciləri vacib olsalar da, cəmiyyət tələbələrindən müasir dünyada çiçəklənmələri üçün vahid bacarıqlara sahib olmağı tələb edir. Bunlara yaradıcı, texnoloji, innovativ və kişilərarası bacarıqlar daxildir. Bu gün bu bacarıq və bilikləri əvvəlkindən daha əlçatan, fərdiləşdirilmiş və aktiv şəkildə əldə etmək lazımdır. Bu göstərilən bacarıqlar və imkanları STEAM yönümlü təhsil vermiş olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu). (2006). “Azərbaycan məktəbi” jurnalı, № 2.
2. Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sistemində qiymətləndirmə Konsepsiyası. (2009). Bakı. “Kurikulum” jurnalı, № 2, s. 138 – 150.
3. Biologiya fənnindən VI – XI siniflər üzrə proqram materiallarının təxmini planlaşdırılması. (2011). “Təhsil problemləri” qəzeti. Bakı, 08 –15 sentyabr.
4. Ələkbərov, U. K., Ağamirov, Ü. M. (2004). Bitki, bakteriyalar, göbələklər, şibyələr. Ümumtəhsil məktəblərinin 6-7-ci siniflər üçün dərslik. Yenidən işlənmiş və tamamlanmış VII nəşri. Bakı: “Xəzər” nəşriyyatı.
5. Əliquliyev, R., Mahmudova, R. (2016). Təhsilin təkamül prosesində informasiya inqilabının rolu. Bakı.
6. “Təhsildə qloballaşma və İKT” mövzusunda konfrans materialları. (2008). Bakı, s. 79.

7. Fan, S. C., Yu, K. C., Lin, K. Y. (2020). A framework for implementing an engineering-focused STEM curriculum. *International Journal of Science and Mathematics Education*, pp. 1 – 19.
8. English, L. D., & King, D. T. (2015). STEM learning through engineering design: fourth-grade students' investigations in aerospace. *International Journal of STEM Education*, 2(1), pp. 1 – 18.

Göndərib: 24.03.2024

Qəbul edilib: 01.05.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/35/76-80>

Aygun İsmayilova
Baku State University
Ph. D. student
aygun.ismailova.99@bk.ru

NEW REALITIES OF INTERCULTURAL CONTACTS IN THE TURKISH WORLD

Abstract

This article examines the new realities of intercultural contact in the Turkic world. The new realities of intercultural contacts in the Turkic world reflect the contemporary changes and challenges faced by Turkic-speaking nations and states. Studying the main aspects plays an important role in accurately understanding and studying the dynamics of modern international relations.

Keywords: *Turkic, world, state, formation, speaking*

Aygün İsmayilova
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
aygun.ismailova.99@bk.ru

Türk dünyasında mədəniyyətlərarası təmasların yeni reallıqları

Xülasə

Bu məqalə Türk dünyasında mədəniyyətlərarası təmasların yeni reallıqlarını araşdırır. Türk dünyasında mədəniyyətlərarası təmasların yeni reallıqları, türkdilli xalqların və dövlətlərin üzləşdiyi müasir dəyişiklikləri və çağırışları əks etdirir. Əsas aspektlərin öyrənilməsi isə müasir beynəlxalq münasibətlərin dinamikasını dəqiq başa düşməkdə və araşdırmaqda vacib rol oynayır.

Açar sözlər: *türk, dünya, dövlət, formalaşma, danışıq*

Introduction

At the end of the last century, as a result of geopolitical changes, new independent Turkish states appeared on the political map of the world, and their collision with the demands of the globalized world led to the need for the integration of these states. Since the 90s of the 20th century, the meetings of the heads of Turkic-speaking countries play an important role in the development of multilateral relations, in the protection and promotion of the common spiritual and cultural heritage, and at the same time they include their countries in the multilateral integration processes.

The integration of Turkic-speaking countries has great potential for economic development, cultural exchange and geopolitical stability in the region. The integration of Turkic-speaking countries is of strategic importance in terms of expanding their influence, improving the state of well-being and ensuring security in the region. However, it is important to note that integration processes can face various challenges, including political differences and economic constraints.

In addition, Turkic-speaking countries take active diplomatic initiatives to promote their interests and exert their influence worldwide.

Intercultural contacts play a key role in strengthening relations between Turkic-speaking peoples, forming a common identity and improving cooperation in various spheres of life. This process is of great importance for the sustainable development of the region and the preservation of peace.

The article examines the important role played by intercultural contacts between Turkic-speaking countries in the formation of mutual understanding, cooperation and development in the

region. These contacts cover various aspects of social life, including culture, language, education, economics and politics.

Turkic-speaking countries actively participate in the formation of the new world order by participating in international organizations, diplomatic initiatives, security alliances and economic integration projects. These states are trying to strengthen their influence and contribute to the emerging global order by using their historical heritage, geopolitical position and regional cooperation.

The Realities of Cross-Cultural Relationships

The interaction between Turkic-speaking countries can help to strengthen relations and cooperation in various fields.

The new realities of intercultural contacts in the Turkic world reflect the contemporary changes and challenges faced by Turkic-speaking peoples and states. Let's take a look at some of the key aspects here. First of all, we can mention "globalization", which is one of the most important processes of the modern era and covers the whole world. With the development of globalization, Turkic-speaking societies face an increase in intercultural contacts and exchanges. This creates new opportunities for cultural enrichment, adaptation of new ideas and technologies, and changes in traditional values and customs.

Another important point is migration and diasporas. The increase in the migration of Turkic-speaking peoples to other countries and the formation of diasporas in different regions of the world stimulate intercultural contacts. And the correct structuring of this has a significant impact on the country's foreign policy, representing it abroad, correctly reflecting its values and ideology affects the image of that state, and this is carried to the international arena. At the same time, the country can gain support or, on the contrary, countries that feel fear and danger against it on unfounded issues can arise. As an example of this, we can say the "Islamophobia" factor that has emerged in the modern world, with its emergence, a feeling of fear and hostility towards Muslims and Islamic states has arisen in a number of countries. It can be noted that migration and diasporas bring new cultural elements to Turkish-speaking communities and promote the exchange of knowledge and experience between different cultures.

It does not lag behind in cooperation in the field of digital technologies covering the modern era, the Internet and social networks play a key role in strengthening intercultural relations. People can easily share information, music, art and ideas through digital platforms, helping to spread Turkish culture beyond traditional borders.

Among these areas, it is important to mention the area of "multicultural societies", in many countries Turkic-speaking groups live together with other ethnic and cultural communities. It promotes interaction and understanding between different cultures, creating new forms of identity and cultural expression.

One of the important aspects of intercultural contacts between Turkic-speaking countries is economic cooperation, which includes the development of this field among Turkic-speaking countries, its influence on their foreign policy and integration, the increase of trade, the creation of new jobs and the important impact on international relations. Economic integration and development projects have also played a pivotal role in the engagement of Turkic-speaking states within the global order. The Belt and Road Initiative (BRI), led by China, has provided an avenue for these states to enhance their economic cooperation and connectivity.

Azerbaijan's Strategic Importance in Energy Geopolitics:

Azerbaijan, situated at the crossroads of Europe and Asia, has gained strategic importance in energy geopolitics due to its significant oil and gas reserves, particularly in the Caspian Sea region. The country's successful development of the Azeri – Chirag – Gunashli and Shah Deniz oil fields, as well as the construction of the Baku – Tbilisi – Ceyhan and Baku – Tbilisi – Erzurum pipelines, has solidified its position as a key energy supplier to global markets (Bagirli, 2018).

Azerbaijan's energy wealth has also influenced its diplomatic relations and regional influence. The country has pursued a balanced foreign policy, maintaining close ties with both Western and

Eastern partners. It has successfully leveraged its energy resources to cultivate relationships with major global actors, including the European Union, the United States, and Turkey. Azerbaijan's strategic partnerships and energy diplomacy have positioned it as an important player in regional affairs and have contributed to its overall geopolitical significance (Bagirli & Aslanova, 2018).

The strategic importance of Azerbaijan's energy resources extends beyond its economic significance. The country's energy exports have geopolitical implications, as they contribute to Europe's efforts to diversify its energy sources and reduce dependence on Russian supplies. Azerbaijan's role as an alternative energy supplier has led to increased cooperation with European countries, facilitating the development of energy corridors and infrastructure projects such as the Southern Gas Corridor (SGC). The SGC, consisting of pipelines that transport Azerbaijani gas to European markets, enhances Europe's energy security and reduces its vulnerability to supply disruptions (Guliyev, 2020).

Moreover, Turkic-speaking states have forged military alliances to strengthen their security posture and contribute to the global security landscape. Azerbaijan, for example, has cultivated partnerships with countries like Turkey and Israel, enhancing its defense capabilities and bolstering its regional influence. The strategic alliance between Azerbaijan and Turkey has been particularly significant, as both countries share historical, cultural, and linguistic ties (Abasov, 2019). Turkey's historical, cultural, and linguistic ties with Turkic-speaking states, as well as its Ottoman heritage, provide a basis for soft power projection and influence in the region. Turkey has pursued a policy of actively engaging with Turkic-speaking countries, fostering cultural, economic, and political ties. Initiatives such as the Turkic Council and the Cooperation Council of Turkic-Speaking States (CCTS) have facilitated closer cooperation among these nations, emphasizing Turkey's leadership role in the Turkic world (Toktash, 2019).

With its strategic location, Turkey has played a crucial role in various geopolitical contexts. It acts as a key transit country for energy resources, particularly as a conduit for oil and natural gas pipelines from the Middle East and Central Asia to Europe. This positioning allows Turkey to exert influence in energy geopolitics and enables it to leverage its role as an energy hub for regional cooperation and negotiation (Gurbey, 2017).

One notable example of their involvement in international organizations is Turkey's membership in NATO (North Atlantic Treaty Organization) since 1952. As a key Turkic-speaking state with a strategic location bridging Europe and Asia, Turkey has played a significant role in promoting stability and security in the region. Its membership in NATO has allowed Turkey to influence the organization's policies and decisions, contributing to the collective defense efforts and shaping the security architecture of the New World Order (Baran, 2019).

Furthermore, Turkey's geopolitical influence extends beyond energy. The country's participation in international organizations, such as NATO and the Organization of Islamic Cooperation (OIC), amplifies its voice on regional and global issues. As a member of NATO, Turkey has been an important player in the security architecture of the Euro-Atlantic region, contributing to collective defense efforts and shaping regional stability (Aras & Falk, 2016).

Kazakhstan, located at the heart of the Eurasian landmass, has actively participated in the BRI, leveraging its geographical advantage to become a key transit hub and facilitating trade and investment flows between Asia and Europe (Laruelle, 2019). Other Turkic-speaking states, such as Uzbekistan and Kyrgyzstan, have also embraced the BRI, recognizing the potential for economic development and improved connectivity. They have actively pursued infrastructure projects, including the construction of roads, railways, and energy pipelines, to enhance regional integration and unlock the full potential of their economies (Yakubov, 2020). Under the leadership of President Nursultan Nazarbayev, Kazakhstan has pursued a multi-vector foreign policy, actively engaging with regional and international partners. The country's initiatives, such as the Conference on Interaction and Confidence-Building Measures in Asia (CICA) and the Astana process for resolving the Syrian conflict, have bolstered its standing as a trusted mediator and promoter of peace (Isaacs, 2017).

Additionally, Turkic-speaking states have pursued active diplomatic initiatives to advance their interests and assert their influence on the global stage. Kazakhstan, for instance, has been instrumental in fostering regional cooperation through its mediation efforts in the Astana process. The Astana talks, initiated in 2017, aimed to facilitate a political solution to the Syrian conflict by bringing together key stakeholders and promoting dialogue (International Crisis Group, 2021).

Another important area is education and scientific cooperation. Jointly organized educational and scientific research programs can facilitate and enhance the exchange of knowledge, experience and expertise.

The development of educational and academic exchanges between Turkic-speaking countries and the world community contributes to the expansion of intercultural relations. Students, scientists and professionals exchange knowledge and experience, which contributes to the convergence of cultures and expands the horizons of Turkish-speaking communities.

Turkic-speaking countries attach great importance to integration processes among themselves and often cooperate with each other within the framework of various regional and international organizations, for example, the Council of Turkic States or the Shanghai Cooperation Organization. These states play an important role in the international arena, and their geopolitical importance is related to both their geographical location and their economic and energy potential.

These states used their historical heritage, geopolitical positions and regional cooperation to strengthen their influence and contribute to the emerging world order. Be it Turkey's NATO membership, Kazakhstan's mediation efforts, Azerbaijan's military alliances, or their collective participation in projects such as the Belt and Road Initiative, Turkic-speaking nations have demonstrated their commitment to actively shaping the evolving dynamics of the New World Order.

Relations between Turkic-speaking countries based on common culture, traditions, spiritual and religious values, and historical roots are developing every day. Relations cover various areas, one of the most efficiently developing areas is the Baku-Tbilisi-Ceyhan project, which was adopted in November 1990 in Istanbul in an initial intergovernmental agreement; The signing of the "Istanbul Declaration" by the presidents of Azerbaijan, Turkey and Georgia, including US President Bill Clinton, who supported the project, as well as the signing of the "Istanbul Declaration" by the US president was of great importance to the gas pipeline. Kazakhstan Nursultan Nazarbayev.

As a result of the effective policy of the Republic of Azerbaijan implemented by Heydar Aliyev, we see that relations between the heads of Turkic-speaking countries are developing in a new format that envisages the development of relations with Turkic-speaking countries. The head of state has implemented a consistent policy in the direction of expanding cooperation with these countries in economic, political, humanitarian and other fields, and this policy is being continued and successfully developed by the current President Ilham Aliyev.

The unity of the Turkic-speaking states, their active cooperation in various fields, their location in an important region of the world from a geographical and strategic point of view, and their unity against common enemies may undoubtedly conflict with the interests of some foreign circles. Therefore, it is understandable that it is not generally accepted by other countries.

Conclusion

As a result, Turkey's geopolitical position and influence are related to its strategic position, historical heritage, and active participation in regional and global issues. Kazakhstan has established itself as a regional leader with its multi-vector foreign policy, economic diversification efforts and participation in regional integration projects. Azerbaijan's strategic importance in energy geopolitics is related to its rich energy resources, infrastructure development and diplomatic relations. Together, these factors determine the contribution of Turkic-speaking countries to the developing dynamics of the world order. By bringing all the considered aspects into view, it is possible to reveal the important influence of intercultural contacts of Turkic-speaking countries on international relations in the modern era. The ongoing integration processes in the new world order will have an important impact on the foreign policy of these countries.

References

1. Bagirli, F. (2018). Azerbaijan's energy strategy: Diversification, cooperation, and geopolitics. *Journal of Black Sea Studies*, 21(3), pp. 363 – 379.
2. Bagirli, F., & Aslanova, L. (2018). Azerbaijan's foreign policy and energy diplomacy. *Central Asia and the Caucasus*, 19(4), pp. 103 – 115.
3. Guliyev, F. (2020). Azerbaijan's energy diplomacy: A pragmatic approach. In *Azerbaijan and its neighbors: Dynamics of conflict and cooperation* (pp. 185 – 205). Palgrave Macmillan.
4. Abasov, F. (2019). Azerbaijan's strategic alliance with Turkey: A multidimensional partnership. *Eurasian Journal of Social Sciences*, 7(1), pp. 38 – 45.
5. Toktash, Sh. (2019). Turkey's emerging global role: Challenges and prospects. *Insight Turkey*, 21(1), pp. 9 – 27.
6. Gurbey, G. (2017). Turkey's energy geopolitics: Dreams and realities. *Insight Turkey*, 19(2), pp. 135 – 157.
7. Baran, Z. (2019). NATO membership and its implications for Turkey's foreign policy. *European Journal of Science and Technology*, No. 12, pp. 125 – 130.
8. Aras, B., & Falk, R. (2016). Turkey and the new geopolitics: From the Balkans to Western China. Rowman & Littlefield.
9. Laruelle, M. (2019). The Eurasian Economic Union and the Belt and Road Initiative: Complementarity, competition, or cooperation? *China and Eurasia Forum Quarterly*, 17(2), pp. 3 – 19.
10. Yakubov, I. (2020). Uzbekistan's accession to the Belt and Road Initiative: Implications for regional connectivity and integration. *Central Asian Affairs*, 7(1), pp. 1 – 21.
11. Isaacs, R. H. (2017). Nazarbayev and the building of Kazakhstan: From coal miner to regional leader. Rowman & Littlefield.
12. International Crisis Group. (2021). Kazakhstan's role in peacemaking: From the Syrian conflict to Central Asia. Retrieved from <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/central-asia/kazakhstan/238-kazakhstans-role-peacemaking-syrian-conflict-central-asia>

Received: 20.03.2024

Accepted: 29.04.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/35/81-85>

Şəbnəm Cəfərova
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
shebnem.ceferova.97@gmail.com

XARİCİ DİL ÖYRƏNMƏDƏ GENDER FƏRQLƏRİ

Xülasə

Bu məqalədə yeni dil əldə edilməsində, onun inkişaf etdirilməsində, qavranılmasında və istifadə edilməsində gender fərqləri, eyni zamanda qadın və kişilərin beyin funksiyaları ilə bağlı müddəalar öz əksini tapmışdır. Genderin ikinci xarici dil əldə edilməsində önəmli rola sahib olub olmaması ilə bağlı alimlər və tədqiqatçılar arasında müxtəlif fikir ayrılıqları mövcuddur, lakin cari empirik tədqiqatların nəticələri sübut edir ki, qadınlar və kişilərin yeni dil mənimsəməsində onlar arasında bir çox bioloji, sosial və koqnitiv fərqlər mövcuddur. Bundan əlavə, araşdırmada gender fərqləri ilə əlaqəli Gender sxema nəzəriyyəsi, Koqnitiv inkişaf nəzəriyyəsi, Sosial rol nəzəriyyəsi və s. bu kimi müxtəlif nəzəriyyələr öz əksini tapmışdır. Tədqiqatda həmçinin dil öyrənmə motivasiyasında gender fərqləri, qadın və kişilərin dil öyrənmə strategiyaları, dil öyrənmə üslublarında gender fərqləri, genderlərarası dil öyrənmə narahatlığı ilə bağlı ideya və konsepsiyalar yer almışdır.

Açar sözlər: gender fərqləri, xarici dil, koqnitiv nəzəriyyə, sosial, bioloji, oxuma, motivasiya

Shabnam Jafarova
Baku State University
Ph. D. student
shebnem.ceferova.97@gmail.com

Gender Differences in Foreign Language Learning

Abstract

This article discusses gender differences in language acquisition, development, comprehension, and usage, as well as propositions related to male and female brain functions. There are various differences of opinion among scientists and researchers about whether gender plays an important role in second foreign language acquisition, but the results of current empirical studies prove that there are many biological, social, and cognitive differences between women and men in acquiring a new language. In addition, theories like Gender Schema Theory, Cognitive Development Theory, Social Role Theory, etc. related to gender differences are reflected in the study. At the same time, the research included ideas and concepts related to gender differences in language learning motivation, language learning strategies of women and men, gender differences in language learning styles.

Keywords: gender differences, foreign language, cognitive theory, social, biological, reading, motivation

Giriş

İkinci xarici dil əldə edilməsində gender fərqləri tədqiqatçılar və nəzəriyyəçilər tərəfindən geniş şəkildə qəbul edilir. Bu fenomenin arxasındakı səbəblər ümumi olaraq koqnitiv və bioloji struktur olmaqla iki kateqoriyada təsnif edilir. Koqnitiv perspektivdən baxılındaqadınların kömək axtarma davranışına qarşı kişilərdən daha müsbət bir münasibətə sahib olduqlarına inanılır və bu da kömək olaraq linqvistik bacarıqların inkişaf etdirilməsini dəstəkləyir. Bioloji perspektivdən baxılındaqadınların ikinci dil əldə etmə performanslarındakı fərqliliklər lateralizasiya dərəcəsi kimi beyin strukturundan qaynaqlanır və müəyyən cinsliyin dominant olduğu sahələrdəki bacarıqlara töhfə verir. Ancaq gedərək daha çox eksperimental nəticələr dil nailiyyəti baxımından vacib bir fərq

olmadığını göstərir. Dil öyrənilməsində “qadın beyninin” “kişi beynindən” daha yaxşı performans göstərməsi şablonu (stereotipi) artıq bəzi tənqidlər alır. Cinsiyyət polarizasiyası (qütbləşməsi) (qadın və kişi ikilisini gündəlik həyatın prinsipi olaraq görmək) və bioloji essentializm (qütbləşməyə səbəb olan faktor qadın və kişinin bioloji təbiətləridir) ikinci dil əldə etmədə gender fərqlilikləri ilə əlaqəli mübahisəli nəticələri kifayət qədər açıqlaya bilmir. Ən geniş yayılmış tənqidlərdən biri öyrənənlərin ətraflarındakı stereotipləşmiş modellərə məruz qalmalarının bioloji bütövlükdən daha çox iki genderdən insanların mən konsepsiyası və bacarıq inkişaf etdirməsi üzərində uzun müddətli təsirlərə səbəb olmağıdır. Qeyri-adi müvəffəqiyyətli qadın öyrənənlər qadınlar üzərində rol modeli (örnek insan) təsirləri yaradarkən kişi öyrənənlərin cəsarətlərini qırır. Bu cari icmalda cinsiyyət mövzulu dil öyrənmə nəticələri ikili cinsiyyət ilə həll edilməyənləri ortaya çıxarmaq üçün tədqiqat aparılacaqdır (Moir, Jessel, 1989: 10 – 24).

Gender rolu inkişafının nəzəri nəticələri

Gender sxema nəzəriyyəsi. Gender sxema nəzəriyyəsi gender tiplənməsini “Bir cəmiyyətin erkək və dişini kişiyyətə və qadına çevirməsi prosesi gender tiplənməsi prosesi olaraq bilinir” şəklində açıqlayır. Digər bütün koqnitiv strukturlar kimi, cinsiyyət sxeması da “fərdin qavrayışını təşkil edən və istiqamətləndirən koqnitiv bir struktur və ya bir assosiasiyalar şəbəkəsidir”. Fərd məlumatı mövcud və daima inkişaf edən gender sxemasına əsaslanaraq işləməyi öyrənir və xarici məlumatı hər zaman sxema ilə əlaqəli terminlərlə əlaqələndirərək mənimsəyir. “Sxematik işləmənin” fərqləndirici bir xüsusiyyətinin “son dərəcə seçici olması və fərdin daxil olan çox sayda stimullara struktur və məna yükləməsini təmin etməsi” olduğunu irəli sürmüşdür (Bem, 1981: 354 – 364).

Koqnitiv inkişaf nəzəriyyəsi. Koqnitiv inkişaf nəzəriyyəsi uşaqların özlərini etikətləmə tərzlərinə görə sosiallaşması yollarını vurğulayır. Etikətləmənin bir nəticəsi olaraq uşaqlar kişi və ya qadın cinsiyyətinə uyğun davranışlar sərgiləyirlər. Bu nəzəriyyə gender şəxsiyyəti və ya gender sabitliyinin gender inkişafında çox əhəmiyyətli bir rol oynadığını qəbul edir. Bunun geniş yayılmış ardıcılığı bir fərdin qız olduğuna inananda bir qız kimi davranacağıdır. Bu nəzəriyyə eyni zamanda gender şəxsiyyətinin xarici dünyadan gələn motivasiyaların bir nəticəsi olmaqdan daha çox, öz-özünə başladılan bir inkişaf motivasiyası olduğunu vurğulayır (Kohlberg, 1966: 82 – 173).

Sosial rol nəzəriyyəsi. Sosial rol nəzəriyyəsi genderə uyğun və ya uyğun olmayan davranışlar üçün açıq mükafatlar və ya cəzalardan əlavə bu davranışların öyrənmə prosesini də vurğulayır. Gender stereotipləri müşahidə edilərək öyrənmədən qaynaqlanır və bunun əsas bir komponentidir. Bundan əlavə, gender davranışı və digər öyrənmə davranışları barədə eyni şəkildə bəhs edir. Gender davranışını xüsusi psixoloji prinsiplərlə izah etmək əhəmiyyətsizdir. Gender davranışı dəyişməz deyildir, mədəni bir seçimdir, məsələn, bir mədəniyyət bulanıq gender xüsusiyyətlərinə tolerantlıq göstərsə, genderə xas davranışları əks etdirmə ehtimalları daha aşağıdır.

Sosial koqnitiv nəzəriyyə. Üçlü qarşılıqlı modeli Bandura tərəfindən formalaşdırılmışdır. Gender inkişafında sosial koqnitiv nəzəriyyənin əsas prinsipi Koqnitiv inkişaf nəzəriyyəsi və Gender sxema nəzəriyyəsi arasında müəyyən dərəcədə fərqlənir. Koqnitiv faktorlardan əlavə motivasiyaedici, emosional və mühitlə bağlı faktorlar da sosial koqnitiv nəzəriyyəni maraqlandıran faktorlardır. Sosial koqnitiv nəzəriyyə əvvəlki nəzəriyyələrin bəzi fikirlərini kəskin şəkildə rədd etmişdir. İlk olaraq, sosial koqnitiv nəzəriyyədə gender inkişafı nə tamamilə ekoloji qüvvələr, nə də intrapsixik proseslər tərəfindən formalaşdırılır və tənzimlənir. Bunun əvəzinə gender inkişafı üçlü qarşılıqlı səbəb əlaqəsi baxımından izah edilir. İkinci olaraq, gender sabitliyini gender əsaslı davranış modelləşdirilməsinin ilkin şərti olaraq görünən koqnitiv inkişaf nəzəriyyəsinin əksinə sosial koqnitiv nəzəriyyədə gender sabitliyi eynicinsli modelləri təqlid etməyin məhsulu kimi nümayiş etdirilmişdir və uşaqlar gender rolları ilə əlaqəli məlumatları evdəki, məktəbdəki, hətta kütləvi informasiya vasitələrindəki gender rol modellərindən əldə edirlər.

Bundan əlavə, özünü təmin etmə genderlə əlaqəli davranışların inkişaf etdirilməsində əhəmiyyətli bir rol oynayır; genderlə əlaqəli öz etikətləmənin özü genderlə əlaqəli davranışları istiqamətləndirə bilməz. Bir fərd cinsiyyətə uyğun hər hansı bir davranışı başa düşür, sadəcə bu davranışı tətbiq oluna bilən və ya təqdirəlayiq olaraq qəbul edərsə, həyata keçirəcəkdir. Effektivlik genderlə bağlı davranışın son olaraq ortaya çıxıb çıxmayacağına bu şəkildə qərar verir. Üçüncü

olaraq sosial koqnitiv perspektiv daxili psixoloji motivasiyanı izah edərkən sosial sanksiyaların həm məlumatlandırma, həm də motivasiyaedici funksiyalarını nəzərə alır (Bussey, Bandura, 1999: 676 – 713).

İkinci xarici dil əldə etmədə gender fərqləri

Qadınların və kişilərin birdən daha çox dil öyrənmə mövzusunda bənzərsiz bir bacarığa sahib olmaları, əslində, yaxşı bilinən bir reallıqdır. Dil əldə etmənin mərkəzində yer alan gender beyin fərqlərini anlamaq, xüsusilə də ingilis dili üzrə təhsil alan öyrənənlər üçün vacib çətinliyi aradan qaldırmağa yardım edə bilər. Çünki beynin gender əsasının beynin işləməsini tanımaq və kəskinləşdirməyə kömək edəcək təlim strategiyalarına uyğun olduğu ortaya çıxmışdır.

Bir çox tədqiqat dil əldə edilməsində gender fərqləri ilə maraqlanır. İlk olaraq Spellerberqə görə, Danimarka və Qrinqlandiyada ingilis dilinin üçüncü dil olaraq əldə edilməsində təsirli olan faktorlar üzərində edilən bir araşdırmada genderlə əlaqəli meyillər bir qrup olaraq üçüncü dil öyrənənlərin (qızların) ikinci dil öyrənən həmyaşlıqlarına (qızlar) görə ingilis dilində daha az müvəffəqiyyətli olduğunu göstərir. Bundan əlavə, Mei Jiang və digərləri yeniyetməlik dövründən sonra təbii şəkildə ikinci bir dil əldə etməyə başlayan öyrənənlərin bioloji yaş faktorları tərəfindən məhdudlaşdırıldığını və ana dili oxşarı ikinci dili təcrübədən keçirərkən çətinlik çəkdiqlərini irəli sürürlər. Yuxarıdakı nəticələri dəstəkləyəcək şəkildə dil əldə edilməsinin bioloji olaraq əlaqəli olması kişilərin kişilərlə danışma formasının qadınların qadınlarla danışma formasından fərqli olduğunu bildirir.

Bundan başqa, Celce-Murcia və Ellis qadınların daha sürətli və daha asan işləmə və ünsiyyət qurduğunu və kişi beyinlərinin qadın beyinlərindən təxminən 6,5 qat daha çox zehni proseslə bağlı boz maddə ehtiva etdiyini və qadın beyinlərinin kişilərdən 10 qat daha çox zəka ilə əlaqəli ağ maddə ehtiva etdiyini bildirmişdilər. Eyni istiqamətdə beyindəki regional fərqliliklərin müəyyənləşdirilməsi qadınlarda intellektual performans ilə bağlı boz maddə bölgələrinin 84 %-nin və ağ maddə bölgələrinin 88 %-nin beynin ön loblarında yerləşdiyini, bu nisbətlərin kişilərdə 45 % və 0 % olduğunu məruzə edir. Başqa sözlə desək, kişilərin intellektual performansını istiqamətləndirən boz maddə beynin daha böyük bir hissəsinə yayılmışdır (Celce-Murcia, 2001: 36 – 45).

Kişilər və qadınlar çoxlu tapşırıqlarda da fərqlidirlər. Rəua həm kişilərin, həm də qadınların insan olaraq eyni linqvistik potensiala sahib olmalarına baxmayaraq, qadınların linqvistik bacarıqlarının necə isə daha yüksək linqvistik səriştəlilik səviyyəsinə çatmaq üçün təşviq edilməyə daha meyilli olduğu fikrini irəli sürür. Bu hal bizi inandırıcı bir şəkildə Moir və Jesselin kişi və qadın beyinlərinin fərqli şəkildə konfigurasiya edildiyi və bunun da qavramalarda, emosional ifadələrdə, prioritetlərdə və davranışlarda əhəmiyyətli fərqlərin yaranmasına səbəb olduğu iddiasına aparır. Bunun əksinə, qadınlarda beynin sol və sağ yarımkürələri fasiləsiz ünsiyyət halındadır; bu hal qadınların sol beyin iflici keçirdikdən sonra dil bacarıqlarını niyə daha yaxşı geri qazana bildiklərini və niyə daha yaxşı dil bacarıqlarına sahib olmağa meyil etdiklərini, kişilərin isə dil üçün xüsusilə beynin sol yarımkürəsindən asılı olmaqlarını açıqlaya bilər. Bornstein, Hahn və Haynes tərəfindən ifadə edildiyi kimi, dilin lateralizasiyasındakı cinsi dimorfizm qadınlarda daha güclüdür və bu da onlara dil əldə etmədə daha çox sol yarımkürənin üstünlüyünü təmin edir.

Son olaraq, gender fərqlərinin xarici dil əldə edilməsinə təsirini nəzərə almaq xarici dil müəllimlərinin (bu halda, əsasən, ingilis dili müəllimlərinin) daha effektiv bir şəkildə öyrətmələrinə kömək olur. Başqa sözlə, kişilərin və qadınların fərqli beyinlərə sahib olduğu və bu səbəblə eyni tapşırıqlar üçün fərqli yollar istifadə etdikləri bioloji gerçəkliyi, fərqli genderlərə, öyrənmə stillərinə və dil sinfində formalaşdırdıqları işə necə yaxınlaşacağı mövzusunda nəticələr meydana gətirir. Usterə görə, misal üçün, müəllimlər verbal təlimatları çox uzun tutmamalıdırlar, çünki kişilərin beyinləri uzun müddətli danışmağa uyğun olmadıqları üçün diqqətləri dağıla bilər. Bundan əlavə, müəllimlər, əsasən, fiziki oriyentasiyalı oğlan uşaqları üçün fiziki hərəkət və fiziki fəaliyyətə icazə verməlidirlər. Həmçinin kişilərin sosial bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün müəllimlərin kişilərin sosiallaşmasına kömək etmək üçün qrup işi və cütlərlə iş məşğulluqlarını artırmaqlarının vacib olduğunu müdafiə edir. Qadın beyninin xüsusiyyətləri nəzərə alındıqda sinifdə diqqət yetirilməsi

vacib olan bəzi nüanslar vardır. Məsələn, müəllimlər kişi beyninin daha üstün tutduğu mücərrədləşdirmələrdən yayınmaq üçün öz təlimlərini obyektlər (əşyalar) ilə dəstəkləməlidirlər. Qadın beyninə kömək etmək üçün isə diaqramlar və yazılı materiallar kimi bəzi vizual elementlər olmalıdır (Chamot, 2005: 112 – 130).

Dil öyrənmə üslublarında gender fərqləri

Öyrənmə üslubları Coy M. Reid tərəfindən üç əsas növə ayrılır: *sensor öyrənmə üslubu*, *koqnitiv öyrənmə üslubu* və *şəxsiyyət öyrənmə üslubu*. Bu üç aspekt dil öyrənmə üslubları və gender arasındakı əlaqənin tədqiq edilməsi üçün bir əsas formalaşdıracaqdir. Sensor öyrənmə üslubu öyrənənlərin məlumatı dörd əsas vasitə daxil olmaqla fərqli qavrayış yolları ilə qavrayış üstünlüklərini ifadə edir: vizual, eşitmə, toxunma və kinestetik üslublar. Vizual öyrənənlər diaqramları, rəsmləri və digər qrafik məlumatları oxumağa və araşdırmağa meyilli olurlar. Eşitmə üslubuna sahib olan öyrənənlər isə müxtəlif mühazirələr, müzakirələr və ya səs yazıları kimi şifahi təlimatları ilk dəfə dinlədiklərində ən yaxşı şəkildə öyrənə bilirlər. Bu öyrənənlərin fərqləndirici xüsusiyyətləri mühazirələri və səs kasetlərini (səs yazılarını) dinləməyi xoşlamaqlarıdır. Çoxlu miqdarda tədqiqata görə diqqət yetirilməsi vacib olan məsələ eşidərək öyrənənlərdə qadınların saylarının kişilərin saylarından daha çox olmasıdır. Bundan əlavə, toxunaraq öyrənmə üstünlükləri olan öyrənənlər oxuyarkən altından xətt çəkməyi və dinləyərkən qeydlər götürməyi əhəmiyyətli hesab edirlər. Həmçinin əllərini məşğul saxlamaları da vacibdir. Dil öyrənərkən gerçək bir öyrənmə atmosferi formalaşdırmaq üçün tapmaca və əl işi kimi manual əməliyyatlarla birlikdə əşyalara əlləri ilə toxunmaları vacibdir. Kinestetik üslubda öyrənənlər öyrənmə prosesi ilə tam şəkildə məşğul olarkən ən yaxşı öyrənmə vəziyyətini göstərilər. Daha da əhəmiyyətlisi, psixoloji faktorların və gender kimliyi fərqiçələliyinin təsiri altında kişilərin məkan əlaqələrinə qarşı daha aqressiv və həssas davranmaqları ehtimal olunur, bu da toxunma və kinestetik öyrənənlərdə kişilərin sayının qadınlarınkindən daha çox olması fenomeni ilə nəticələnir.

Koqnitiv öyrənmə üslubu fərdlərin məlumatı əldə etmə, tənzimləmə və geri gətirmə müddətindəki istəklərini ifadə edir və bu iki fərqli öyrənmə üslubu cütlüyünə ayrıla bilər: sırasıyla sahədən asılı və ya sahədən müstəqil üslublar və refleksiv və ya impulsiv üslublar. Anketə görə kişilər və qadınlar arasında sahədən asılı və sahədən müstəqil üslublar baxımından əhəmiyyətli fərqliliklər vardır. Kişilər adətən mükəmməl məkan, məntiqi düşünmə və analitik bacarıqlarla daha çox sahədən müstəqil olmağa meyillidirlər. Bundan əlavə, rəsmi bir öyrənmə mühitini üstün tutanlar və oxuduğunu anlama və yaxın testlərin ətrafı analizində daha müvəffəqiyyətli olurlar. Qadınlar daha çox sahədən asılı və sosial mühitlərinə daha həssas olmağa meyilli olurlar və diqqət müddətləri daha qısadır. Bundan əlavə, məqalənin mahiyyətini və dil öyrənmənin kommunikativ aspektlərini qavramaq üçün daha yaxşı bir bacarıq göstərərək qeyri-rəsmi öyrənmə mühitini üstün tuturlar.

Reflektiv öyrənənlər həlli daha öncə nəzərə almağa daha meyillidirlər və məqbul cavabvermə ehtimalları daha yüksəkdir. Belə sübut edilmişdir ki, oxuma sürətlərinin daha yavaş olmasına rəğmən, bunun əvəzinə onlar daha doğrudurlar və onların induktiv əsaslandırmaqları daha yaxşıdır. Ümumilikdə daha sürətli oxuyan impulsiv öyrənənlər çox vaxt yanlış olsa belə, ağıllarına gələn ilk cavabı verməyə meyilli olurlar. Kişilər daha impulsiv olmağa, doğruluq yerinə dil axıcılığına böyük əhəmiyyət verməyə və dil sinfindəki sualları cavablandırarkən aktiv davranmağa istəkli olurlar. Bunun əksinə, qadınlar ümumilikdə daha reflektiv olmağa meyil edir və dilin doğruluğuna daha çox mərkəzləşirlər, bunun bir nəticəsi olaraq sinifdə kişilərdən daha yavaş reaksiya verirlər və adətən gözləmə və dinləmə vəziyyətində olurlar.

Şəxsiyyət öyrənmə üslubu dil öyrənənlərin fərqli şəxsiyyətlərinə əsasən məlumat əldə etmək və birləşdirmək üçün üstün tutulan yanaşmadır və ekstravert və ya introvert stillər olaraq iki hissəyə ayrıla bilirlər. Ekstravert dil öyrənənlər başqaları ilə qarşılıqlı əlaqə prosesində individual təcrübə yolu ilə daha yaxşı öyrənmə nəticələri əldə edə bilirlər. Introvert dil öyrənənlər nisbətən müstəqil bir öyrənmə mühitində daha yaxşı öyrənməkdən əlavə konsepsiyalara daha yaxşı hakim ola bilirlər. Buna əlavə, Pei və Dou-nun ingilis dili öyrənən 252 tələbə üzərində öyrənmə üslubları ilə əlaqəli etdiyi sorğu kişilərin daha ekstravert, qadınların isə introvert olmağa meyilli olduqlarını

göstərmişdir. Lakin kişilər ilə qadınlar arasındakı şəxsiyyət üslubları fərqi açıq-aşkar deyildir (Fang, 2012: 35 – 55).

Dil istifadəsində gender fərqləri

Dil istifadəsindəki fərqlərin bilinməsi dil öyrənənlərə çox töhfə verir və gender fərqləri sadəcə bir dildə deyil, bütün dillərdə mövcud ola bilər. Şübhə yoxdur ki, dil müəllimlərinin dilin istifadə edilməsində gender araşdırmalarına çox əhəmiyyət vermələri vacibdir. Fərqli genderlər fərqli kommunikativ prinsiplərə sahib olduğuna görə, qadınlar və kişilər arasındakı nitq fərqləri ingilis dilinin öyrənilməsində çox vacibdir. Sosiallaşma prosesində insanlar qarşılıqlı əlaqə vasitəsilə mədəni və gender şəxsiyyəti qazana bilirlər. Gender rollarında mədəni fərqliliklər, həqiqətən də, mövcuddur. Qadınların perspektivindən onlar düşüncəli və simpatiya dolu olmağa meyil edirlər. Bundan əlavə, nitqləri birləşmiş, vahid olmağa meyillidir və söhbətdə emosiya, səmimiyyət və münasibət mövzusunda daha çox narahatlıq hiss edirlər. Halbuki kişilər səlahiyyətlərini, özgüvənlərini və iddialılıqlarını göstərməyə meyilli olurlar. Üstəlik daha çox dinləyiciyə xitab edə bilmək üçün rəqabəti və nitq dominantlığını üstün tuturlar. Bundan əlavə, başqalarını inandırmağa çalışarkən söz və hərəkətlərdə üstün olmağa can atır və kommunikasiya ərzində fikir mübadiləsi etməyə meyil edirlər. Nitqləri müstəqil olmağa meyillidir və iş dünyası, hərbi, siyasət, idman və coğrafiyaya böyük maraq göstərirlər.

Nəticə

Fərqli paralingvistik xüsusiyyətlər əsas götürüləndə, bir çox tədqiqatçı qadınların kişilərdən daha yüksək tonlu səslərə və daha geniş səs tonu diapazonlarına sahib olmağa meyilli olduqlarını aşkar etmişdir. Ancaq maraqlı olan bir şey var ki, Marqarit Tetçer İngiltərə Baş naziri olaraq səslərini pozisiyalarına uyğunlaşdırmaq üçün səs aralığını daraltmış, tonunu azaltmış və daha yavaş bir sürətdə danışmışdır (Cong, 2020: 15 – 24).

Ədəbiyyat

1. Moir, A., & Jessel, D. (1989). Brain sex: The real difference between men and women. New York: Dell Publishing, pp. 10 – 24.
2. Bem, S. L. (1981). Gender schema theory: A cognitive account of sex typing. *Psychological Review*, 88(4), pp. 354 – 364.
3. Kohlberg, L. (1966). A cognitive-developmental analysis of children's sex-role concepts and attitudes. In E.E.Maccoby (Ed.). *The development of sex differences*. Stanford University Press, Stanford, pp. 82 – 173.
4. Bussey, K., & Bandura, A. (1999). Social Cognitive Theory of gender development and differentiation. *Psychological Review*, 106(4), pp. 676 – 713.
5. Celce-Murcia, M. (2001). *Teaching English as a second or foreign language*. London: Cengage Learning Ltd.
6. Chamot, A. (2005). Language learning strategy instruction: current issues and research. *Annual Review of Applied Linguistics*, 25, pp. 112 – 130.
7. Fang, L. I. (2012). On the Application of Language Learning Styles with the Gender View, pp. 35 – 55.
8. Cong, F. (2020). The Analysis of Gender Differences in Language Use. In: 9th Northeast Asia International Symposium on Linguistics, Literature and Teaching. China Academic Journal Electronic Publishing House, pp. 15 – 24.

Göndərilib: 29.03.2024

Qəbul edilib: 11.05.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/35/86-90>

Samirə Mərdanlı
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
mardanli.samira@gmail.com

XII-XIII ƏSRLƏRDƏ FARS DİLİNİN GÜCLÜ İNKİŞAFI VƏ BUNU DOĞURAN SƏBƏBLƏR

Xülasə

XII əsr Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi inkişafı tarixində xüsusi yer tutur. Bu zaman Azərbaycanda iki əsas dövlət var idi: şimalda Şirvanşahlar, cənubda isə Eldənizlər dövləti. Nizami Gəncəvi bu iki Azərbaycan dövlətinin möhkəmləndiyi bir dövrdə yaşayıb-yaratmış, bu dövrün iqtisadi, ictimai-siyasi həyatını öz ölməz əsərlərində əks etdirmişdir. XII-XIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığına nəzər saldıqda, onların hamısını birləşdirən ortaq cəhət əsərlərini fars dilində qələmə almalarıdır. XII əsr Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı ümumilikdə dünya ədəbiyyatının dəyərli nümunələrindəndir.

Açar sözlər: Nizami, didaktika, XII əsr, farsdilli poeziya, lirika

Samira Mardanli
Baku State University
Ph. D. student
mardanli.samira@gmail.com

The Strong Development of the Persian Language in the XII-XIII Centuries and the Reasons for This

Abstract

The XII century occupies a great place in the history of social and political development of the Azerbaijani people. At that time, there were two main states in Azerbaijan: the Shirvanshahs in the north, and the Eldeniz state in the south. Nizami Ganjavi lived and created in a period when these two Azerbaijani states were strengthened, and reflected the economic, social and political life of this period in his immortal works. When we look at the creativity of prominent representatives of Azerbaijani literature of the XII-XIII centuries, the common feature that unites all of them is that they wrote their works in Persian. The work of the XII century Azerbaijani poet Nizami Ganjavi is one of the valuable examples of world literature in general.

Keywords: Nizami, didactics, XII century, Persian language poetry, lyrics

Giriş

XII-XIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığına nəzər saldıqda onların hamısını birləşdirən ortaq cəhət əsərlərini fars dilində qələmə almalarıdır. XII əsr Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı ümumilikdə dünya ədəbiyyatının dəyərli nümunələrindəndir.

Bu dövr Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi inkişafı tarixində xüsusi yer tutur. Bu zaman Azərbaycanda iki əsas dövlət var idi: şimalda Şirvanşahlar, cənubda isə Eldənizlər dövləti. Nizami Gəncəvi bu iki Azərbaycan dövlətinin möhkəmləndiyi bir dövrdə yaşayıb-yaratmış, bu dövrün iqtisadi, ictimai-siyasi həyatını öz ölməz əsərlərində əks etdirmişdir.

Nizaminin yaşadığı dövr ərzində Azərbaycanda və Yaxın Şərqdə xalqların gələcək taleyini həll edən böyük tarixi hadisələr baş vermişdir. Böyük İslam dövləti – Xilafətin daxili təzadlar nəticəsində zəiflədiyi bir dövrdə Orta Asiyanın köçəri tayfaları xilafətin şimal və qərb ərəzilərinə

doğru hərəkət edərək hakimiyyəti tədricən öz əllərinə keçirməyə başlamışdılar (Hüseynov, 1947: 17).

Məlum olduğu kimi, böyük türk imperiyaları içərisində XI əsrdə oğuzların Qınıq boyuna məxsus tayfalar tərəfindən əsası qoyulmuş, Türküstandan Aralıq dənizinə, Cənubi Qafqazdan İran körfəzinə qədər geniş bir ərazini əhatə edən Səlcuq dövləti ümumtürk dünyasının sosial-siyasi, iqtisadi və mədəni tarixində mühüm rol oynamışdır. Səlcuq tayfalarının Xilafət torpağına yürüşü zamanı İslam dövləti artıq süqut dövrünü keçirirdi. 1055-ci ildə Xilafətin paytaxtı Bağdad şəhərinin təslimiyyəti ilə bütün İslam dövləti səlcuq zadəganlarının əlinə keçdi. Akademik Bartoldun dediyi kimi, “nizami bir dövlət” olan Səlcuq dövləti Məlikşahın vaxtında əzəmətli bir qüvvəyə çevrilməsinə baxmayaraq, artıq öz inkişafının son nöqtəsinə çatmışdır. Məlikşahın ölümündən sonra Səlcuq dövləti süquta doğru yönəlməyə başladı. Ərəb xilafətindən miras qalan dövlət mexanizmi səlcuqların əlində əhəmiyyətli dəyişikliklərə uğramışdır.

Səlcuqlar dövründə müxtəlif xalqlar və din nümayəndələri arasındakı mübarizə arxa plana keçir. Əvəzində isə tamamilə başqa bir vəziyyət yaranırdı. Belə ki, bir tərəfdən əyanlar və onlara xidmət edən tacirlər, digər tərəfdən şəhər sənətkarları və yoxsullar arasında mövcud ziddiyyət ön plana çıxır, aydın surətdə nəzərə çarpırdı. Səlcuqların hakimiyyəti dövrünün diqqət çəkən ən gözəl incəsənət abidələri məhz bu sənətkarların əli ilə yaradılırdı ki, onu şöhrətləndirən arxitektura və metaldan hazırlanmış mədəniyyət nümunələrini heç də yalnız bir xalqa aid etmək, bir xalqın əsəri hesab etmək olmaz. Burada eyni şəhərdə toplaşmış bütün xalqların əməyi toplanırdı və hər bir xalqın qədim adət-ənənəsini özündə ehtiva edən vahid, harmonik bütövlük yaranırdı ki, bu da məharətli ustaların birgə əməyinin nəticəsi idi. Əlbəttə, sənətin tərəqqisi elmin inkişafı ilə bağlı olub, bir-birinə qarşılıqlı surətdə təsir göstərmişdir. Bertels qeyd edir ki, məşhur alim Ömər Xəyyamın elmi sahədə, riyaziyyat sahəsindəki nailiyyətlərinin səbəbi məhz onun teokratik prinsiplərinin təcrübədə tətbiqi üçün lazım idi.

Səlcuqlar dövründə şəhər əhalisinin nailiyyətləri, onların psixologiyasında “sərbəstlik ruhu” şəklində duyulurdu. Eyni zamanda əhalinin birliyi, gedərək əhalinin artmaqda olan hüquq tələbində özünü büruzə verirdi. Əlbəttə, ədalət tələbi üçün xalq nadirən təkid edə bilirdi. Gənc qüvvələrin zəifliyi, orta əsr ideologiyasının mənəfəndə qalmış xalq üçün inqilabi partlayışlar görünürdü. Bütün bunlarla yanaşı, sufilik və sənətkarlıq bir-birinə yaxınlaşmış, müəyyən mənada birgə fəaliyyət göstərirdilər.

Dövrün tədqiqatçıları bu mövzuda həmfikirdirlər ki, şəhər həyatının yüksəlişi öz əksini birmənalı olaraq ədəbiyyatda tapmışdır. Beləliklə, yazı və yazılı ədəbiyyat şəhərə ciddi şəkildə sirayət edir, saray ədəbiyyatı ilə yanaşı, yeni bir cərəyan – şəhər ədəbiyyatı formalaşmağa başlayırdı. Ümumiyyətlə, saray ədəbiyyatında zahiri cəhətdən böyük dəyişikliklər gözə çarpmırdı. Səlcuqlar Qərbə doğru hərəkət edir, xilafətin hələ X əsrdə fars dilində zəngin ədəbiyyatın yaranmış olduğu Orta Asiya və Xorasan hissələrinə sahib olmuşdular. Səlcuqlar bu idarəetməni sələflərindən ümumi aparat şəklində qəbul etmişdilər.

Səlcuqlar dövründə də saray ədəbiyyatı hələ X əsrdə fars dilində yaranmış zəngin və mükəmməl ədəbiyyatın davamı kimi çıxış edirdi. Səlcuqlar bu ədəbi irsi öz sələflərindən dövlət aparatı ilə birlikdə qəbul etmiş, qəznəvilər və samanilər zamanında olduğu kimi, saray şairləri sarayın bir növ idarə heyətinə daxil olmuş, məmur sayılmışdır. Bu aparatın saxlanılması ilə bərabər onların istifadə etdiyi dili də qorumuş və bu dilin ədəbi dil kimi yayılması prosesi davam etmişdir. XII-XIII əsrlərdə fars dili Hindistandan Kiçik Asiyaya qədər geniş bir ərazidə yaşamış əhalinin əsas ədəbi dili idi. Bertels yazır ki, səlcuqlar özlərini xələflərinin aristokratiyasına qarşı qoymur, onların davamediciləri hesab edirdilər. Milli şüurun yoxluğu, öz ana dillərini irəli sürməyə imkan vermirdi. Əlbəttə, bu hal XV əsrdə Teymurilər dövrünə qədər davam etsə də, yenə də belə bir dəyişiklik üçün o zaman şərait yox idi (Bertels, 2017: 32).

Saray ədəbiyyatından bəhs edərkən qeyd etmək lazımdır ki, burada əsas və başlıca forma öncəki dövrlərdə olduğu kimi qəsidə janrı idi. Lakin burada əsas fəaliyyət karlı pay almaq üçün yazılmış, hökmdarı mədh etməklə təmtəraqlı qəsidə yazmaqdan ibarət idi. Saray şairləri əvvəlki kimi Samani

və Qəznəvi ustadlarının açdığı cıdırıla getməyə çalışırdılar. Lakin etiketin zəifləməsi və saray həyatının sadələşməsi ilə bir janr kimi qəsidə də öz möhtəşəmliyini itirirdi.

Qəznəvi sarayında “şairlərin şahı” ləqəbli Onsurı yaradıcılığında hökmdarın mədhi, onun fəvqəlbəşər heykəlinin təcəssümü nəzərə çarpır. Mərvdə yaşayıb yaratmış Əmir Müəzzi yaradıcılığı da bu obrazı bir-birilə əlaqəli olmayan bir sıra xırda miniatürlərə parçalayaraq ornamental xüsusiyyət verir. Beləliklə, saray ədəbiyyatında qəsidənin məzmun olaraq zəifləməsinin şahidi oluruq. Lakin məzmun dəyişikliyi, formanın qüvvətlənməsi və qəsidənin bir bəzək əşyasına çevrilməsinin şahidi oluruq.

Saray ədəbiyyatının zəifləməsi ilə şəhər ədəbiyyatı qüvvətlənməyə başlayır. Beləliklə, şəhər ədəbiyyatı yuxarı təbəqənin həm ədəbi dilindən, həm də müəyyən qədər onun ədəbi qaydalarından istifadə etməyə məcbur olmuşdur. Lakin qərribə burasıdır ki, şəhər ədəbi üslubu saray ədəbiyyatının forma və janrlarını olduğu kimi qəbul etsə də, məzmununu dəyişərək formasını içəridən dağdır. Məsələn, məşhur şair Suzəni Səmərqəndini qəsidəni həcv şəklində işlədir. Beləliklə, onun təmtərağı və təsirini azaldır.

Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi şəhər həyatının coşqun surətdə böyüməsinin şahidi kimi çıxış edir. Şairin doğulub boya-başa çatdığı, yaşayıb-yaratdığı doğma şəhəri Gəncə orta əsr Azərbaycanının ən qaynar ticarət, sənətkarlıq və eyni zamanda mədəniyyət mərkəzlərindən biri idi. Təsədüfi deyil ki, Nizami Gəncəni Şərqi ən məşhur şəhərlərindən olan Babillə (həmin beytdə özünü də sehrbazlıqda, təbii ki, söz sehrbazlığında Harutla), Bağdadla müqayisə edir. Onun əsas məqsədlərindən biri kimi saray dastanının mənimsənilməsi, yaradıcılığında tətbiqi nəzərə çarpır. Səlcuqlar zamanının memarları kimi həm müsəlman ənənələri, həm də Qafqazın bədii sərvətinin birləşməsinə özündə ehtiva edən Nizami Gəncəvi yaradıcılığı məhz bu şəraitdə formalaşmışdır. Dövrün bütün ziddiyyəti məhz şairin yaradıcılığında öz əksini tapır. Onun cəsarətli qələmi bizə həmin dövrün heç vaxt solmayacaq lövhələrini boyalarla göstərir (Bertels, 2017: 34).

Tədqiqatçı T. Bədəlova həmin dövr ədəbiyyatını araşdırarkən Nizami yaradıcılığını bir sənət kimi qiymətləndirir və belə qeyd edir: “Elmi və fəlsəfi fikirləri, ictimai görüşləri məzmun və formanın qanunlarına tabe edərək bədii sənətkarlıq libasında təqdim edən, sözdən yaranan dünyanı doqquz əsrdə ki, sözünün sehrində saxlayan, bütün dövrlər üçün müasir olan Nizami sənəti XII əsr Azərbaycan gerçəkliyinin hadisəsidir” (Bədəlova, 2021: 165).

Şamaxıdakı Şirvanşahlar sarayı XII əsrdə Azərbaycanda saray poeziyasının mərkəzi idi. Materialların son dərəcədə az olması bu sarayın ədəbi həyatını aydın surətdə canlandırmağa imkan vermir. Ancaq Şirvanşahların da Yaxın Şərqdə kök salmış adətlərin izi ilə getdiklərinə və öz saraylarında kiçik də olsa, yaxşı şairlər cəmiyyəti saxladıklarına şübhə etmək olmaz. Bu şairlər öz yaradıcılıqlarını yalnız hökmdarları mədh etməyə həsr edirdilər. Bu cəmiyyətin ən məşhur siması və başçısı Nizaməddin Əbül-Üla Gəncəvi idi ki, onun adı, adətən, Şirvanşah Mənuçöhr ilə çəkilir. Təəssüf ki, Əbül-Ülanın divanı zamanımıza qədər qalmamışdır. Ancaq müxtəlif antologiyalarda qalmış kiçik şeir parçaları ilə onun yaradıcılığı haqqında fikir söyləmək və həyatını öyrənmək mümkündür. Əbül-Üla şöhrətinin ilk çağında sarayda böyük ad və hörmət qazanmışdı.

Görkəmli çex alimi, məşhur şərqsünas Yan Ribkanın 1968-ci ildə qələmə aldığı “Səlcuqlar və monqollar dövründə şair və nasirlər” adlı tədqiqat əsəri və burada toxunduğu mövzular “Azərbaycan məktəbi”nin, onun yaradıcılıq nümunələrinin genişliyi, Cənubi Qafqazın poema janrının Avropa ədəbiyyatına yaxınlığı, məhz bu baxımdan müasir üslubları özündə ehtiva etməsi məsələlərini oxucuların diqqətinə çatdıran geniş yaradıcılıq nümunəsi kimi çıxış edir (Rybka, 1968: 288).

Nizami yaradıcılığını araşdıran Təhminə Bədəlova “Nizami məsnəviləri XIII əsrə aid məşhur tarixi mənbədə” adlı məqaləsində bu dövrün ədəbi proseslərinə işıq tutur. Tarixi biliklərin inkişafı və mənbələrin öyrənilməsi ilə türk dünyasının qədim dövlətçilik ənənələrinin onların qüdrətli imperiya kimi mövcudluğu, daxili və xarici siyasəti, yürüş və müharibələri, sosial islahatları ilə yanaşı, elmi-mədəni həyatı haqqında dərin və əhatəli fikir formalaşmasının mümkünlüyünü labüd edir. Nəinki yarandığı coğrafi arealda baş verən hadisələrə, bütünlükdə dünya tarixinə güclü təsir göstərmiş bu dövlətlərin uzaqgörən türk sultanları həm özlərini, həm də qan-can bahasına

qurduqları imperiyaları tarixin səhifələrində əbədiləşdirmək üçün salnamələrin yazılmasına böyük önəm verir, saraylarına şeir-sənət biliciləri və yaradıcıları ilə bərabər, müstəsna olaraq bu işlə məşğul olan tarixçilər də cəlb edirdilər. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Sultan Səncərin hakimiyyəti dövrü (1118 – 1153) həm elm və sənət adamlarının himayəsi, həm də yazılan əsərlərin çoxluğu baxımından xüsusilə fərqlənmişdir (Bədəlova, 2021: 168).

Türklərin dünyaya yayılması və hakimiyyət dövrlərini dörd böyük dövrə (İslamdan əvvəl – Hun və Göy Türk, İslamdan sonra – Səlcuq və Osmanlı imperiyaları dövrü) bölən türk tarixçisi, professor Osman Turan geniş və dərin elmi araşdırmalarının nəticəsi olan “Səlcuqlular tarixi və Türk-İslam mədəniyyəti” kitabında bu xüsusda qürurla yazır: “...Səlcuqlu və Osmanlı dövrləri türk və İslam sivilizasiyalarının və ideallarının harmoniyasına görə müstəsna əhəmiyyət qazanır; Türk və dünya tarixində böyük qüdrət və canlılıq təmsilçiləri olaraq onların global və milli təsirləri bu gün də davam edir” (Bədəlova, 2021: 168).

Dövrün yaradıcılığını araşdırarkən ən maraqlı mənbələrdən biri kimi çıxış edən Əzizə Cəfərzadə yaradıcılığıdır. Tədqiqatçı Pərvanə Bayramın “Əzizə Cəfərzadənin əsərlərində Nizami Gəncəvi” adlı məqaləsi bu mövzuda xüsusilə diqqətəlayiqdir. Əzizə Cəfərzadənin əsərlərində türk tarixinin ilk dövrlərindən günümüzdə qədər olan hadisələrə işıq salınıb. Xüsusilə hunlardan və səlcuqlardan başlayaraq, Atabəylər, Osmanlılar, Səfəvilər və Qacarlar, Çar Rusiyası və Sovet dövrü bu tarixlərdə yazıçı Türkiyə-Azərbaycan tarixinə aid əsərləri ilə oxucularına müraciət edib (Bayram, 2022: 215).

Onun ən mühüm xidmətlərindən biri də Azərbaycan klassik ədəbiyyatının tərtibi, klassik Azərbaycan şairlərinin həyat və yaradıcılığını tədqiq edən topla, onların tərcümeyi-hallarının yaradılması və ictimaiyyətə təqdim edilməsi olmuşdur. O, Azərbaycan ədəbiyyatını bütövlükdə görür və həm klassik, həm də xalq ədəbiyyatına malik olduğunu qeyd edir.

Beləliklə, bu dövrlərdə fars yazısının belə geniş yayılmasına səbəb bu idi. Hətta bir sıra ədəbi dil kimi formalaşmış, zəngin ədəbiyyat yaratmış ölkələrdə belə fars dilinin təsiri aydın şəkildə görünürdü. Doğrudur, bu ölkələrdə fars dili yerli dillərə üstün gəlib, onları sıxışdırıb tamamilə aradan çıxara bilməsə də, ədəbi yaradıcılıqda, nəzirlərdə, üslub qaydalarında, söz iqtibaslarında fars dilinin güclü təsiri və inkişafı görünməkdə idi.

Nəticə

XVII əsrdə fransız olmayan avropalı yazıçılar da əsərlərini fransızca yazmışlar. Ümumiyyətlə, bu dil o çağlarda Avropanın böyük bir hissəsində ümumi idarə, elm və ədəbiyyat dili olmuşdur. İslam Şərqi üçün də biz, bu hadisənin bir bənzərini görürük: miladi X əsrlə XIII əsr arasında İslam Şərqi üçün fars dili saray və ədəbiyyat dili olmuşdur. Fars olmayan müəlliflər belə elmi və ədəbi əsərlərini bu dildə yazmışlar. Zamanın bu tələbinə xüsusən türk ziyalıları uymuşlar (Molainville, 1697: 78).

Dövrün güclü hökmdarları fars dilini qəbul etməklə, onlara tabe olan əmrlər və ədəbi dairələrə də nümunə olmuş olurdular. Necə ki, fransız dili rus aristokratları üçün məcburi olduğu kimi, fars dili də dövr şairləri üçün demək olar ki, məcburi sayılırdı. Şəhər həyatı, yaşayış tərzini inkişafa üz qoyduqca, fars dili də mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Fars dili regionda mövcud olan saysız-hesabsız xalqları birləşdirən beynəlxalq bir dil rolunu oynayırdı.

“Encyclopedie de l’Islam”da, İran ədəbiyyatı haqqındakı məqaləsində məşhur Avropa şərqşünası Y. Bertels bu fikri əsas tutaraq belə ümumiləşdirmə vermişdir:

“Ön Asiyanın siyasi inkişafı farscanı danışiq dilləri farsca olmayan millətlər və xalqlar üçün ədəbi dil səviyyəsinə qaldırmışdır. Fars dili bu xalqlar üçün XVIII əsr Avropasındakı fransızca kimi yüksək hakim sinfi dili olmuşdur. Buna görə yeni İran ədəbiyyatını, daha doğrusu, farsca qələmə alınan bütün əsərləri fars və ya İran ədəbiyyatı deyil, farsdilli ədəbiyyat adlandırmaq daha düzgün olar. Sözü geniş mənası ilə, bu ədəbiyyat İranın deyil, Hindistanın, Orta Asiyanın, qismən Türkiyənin və Əfqanıstanın da ədəbiyyatıdır” (Bertels, 2017: 28).

Məsələyə düzgün yanaşan tədqiqatçı bu gün mövcud anlaşılmazlığı belə qiymətləndirir: “Görünür ki, İran ərəb istilasından yalnız siyasi cəhətdən qurtulmaq üçün deyil, mədəni baxımdan dirilmək və yüksəlmək üçün də türk qüvvət və zəkasından geniş miqyasda faydalanmışdır. Fars

ədəbiyyatı yalnız türk saraylarında işlənməklə və türk xaqanlarının himayəsini görməklə qalmamış, eyni zamanda türk şairləri tərəfindən də yaradılmışdır. Tarixin bizə qəribə görünən bu hadisəsi islam Şərqiinin mədəni inkişafını düzgün anlamaqdan ötrü üzərində xüsusi dayanılmalı bir məsələdir”.

Beləliklə, tarixi faktlar və günümüzdə qədər gəlib çatmış mənbələr sübut edir ki, artıq Səlcuqlar dövrünə qədər tarixi salnamələrin yazılma ənənəsi formalaşmış, Yaxın və Orta Şərqdə ərəb-fars dillərində dövlətlərin və sülalələrin tarixinə dair əsərlərin yazılması bir zərurətə çevrilmişdir (Duman, 2020: 266).

Ədəbiyyat

1. Hüseynov, İ. (1947). XII əsrdə Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyətə dair. Nizami məqalə və tədqiqlər. Bakı: Azərneşr, s. 17 – 52.
2. Bertels, Y. (2017). Böyük Azərbaycan şairi Nizami. Bakı: “Təhsil” nəşriyyatı.
3. Bədəlova, T. (2021). Nizami məsnəviləri XIII əsrə aid məşhur tarixi mənbədə. Nizami Gəncəvi Almanaxı II. Bakı, s. 164 – 178.
4. Rypka, J. (1968). Saljug and Mongol Periods. Cambiridge History of Iran. Ed. By J.A. Boyle.
5. Rypka, J. (1968). History of Iranian Literature. Ed. By K. Jahn. Holland: D.Reidel Publishing Company.
6. Bayram, P. (2022). Əzizə Cəfərzadənin əsərlərində Nizami Gəncəvi. Akademik Dil və Ədəbiyyat Dərgisi, 6(3), s. 213 – 226. <https://doi.org/10.34083/akaded.1165319>
7. Molainville, B. D. H. (1967). Bibliothèque orientale. Compagnie des Libraires.
8. Duman, İ. (2020). Böyük Səlcuqlar və Xarəzmşahlar dövründən az məlum olan mənbə: Cəvahir-name-yi Nizami, s. 261 – 276.

Göndərilib: 06.03.2024

Qəbul edilib: 15.05.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/35/91-95>

Nicat Həsənov
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
nicat_hesenov00@bk.ru

İCBARİ TİBBİ SİĞORTA ÜZRƏ TİBBİ YARDIM ALMAQ HÜQUQUNUN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİNDƏ ƏSAS VASİTƏÇİ OLAN AİLƏ HƏKİMİNİN AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI QANUNVERİCİLİYİNDƏ YERİ VƏ HÜQUQİ STATUSU

Xülasə

Hazırkı məqalədə icbari tibbi sığorta institutu tətbiq edildikdən sonra təcrübəyə gətirilən ailə həkimlərindən bəhs edilmişdir. Bundan əlavə, qeyd edilən məsələ üzrə müəllif tərəfindən qanunvericilikdə olan boşluqlar və ziddiyyətlərlə bağlı mühüm məqamlara toxunulmuş, həmçinin tibbi yardım almaq hüququ və bu kontekstdə istifadə edilən icbari tibbi sığorta institutu üzrə əsas vasitəçi olan ailə həkimlərinə dair ən xarakterik xüsusiyyətlər araşdırılmış, onların hüquqi statusu müəyyənləşdirilmiş və bu istiqamətdə qanunvericilik üzrə zəruri təklif və tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözlər: *tibbi yardım almaq hüququ, tibbi sığorta, icbari tibbi sığorta, ailə həkimi, ailə həkimi ilə bağlı qanunvericilik normaları*

Nijat Hasanov
Baku State University
Ph. D. student
nicat_hesenov00@bk.ru

The Place and Legal Status of the Family Doctor in the Legislation of the Republic of Azerbaijan, Who is the Main Intermediary in the Implementation of the Right to Receive Medical Care Under Compulsory Health Insurance

Abstract

The current article talks about family doctors who were brought into practice after the introduction of the compulsory health insurance institute. In addition, the author touched on the important points related to the gaps and contradictions in the legislation on the mentioned issue, as well as the right to receive medical assistance and the most characteristic features of family doctors who are the main mediators of the compulsory health insurance institute to be used in this context, their legal status was determined and in this direction, necessary suggestions and recommendations were given for the legislation.

Keywords: *right to receive medical assistance, medical insurance, compulsory medical insurance, family doctor, legislative norms related to family doctor*

Giriş

İcbari tibbi sığorta Azərbaycan Respublikası ərazisində tətbiq edilənədək nə tibb sahəsində, nə də hüquqi sferada “Ailə həkimi” anlayışından və “Ailə həkimi institutundan” istifadə edilirdi. İcbari tibbi sığorta ölkə ərazisində pilot layihə kimi istifadə edildiyi andan etibarən artıq ölkə ərazisində ailə həkimi anlayışından istifadə edilməyə başlanılmışdır. Qeyd olunmalıdır ki, ailə həkimi icbari tibbi sığortanın həyata keçirilməsində əsas vasitəçidir (1). Belə ki, icbari tibbi sığorta üzrə münasibətlərdə əsas yeri pasiyent – həkim münasibətləri təşkil edir. Buna görə də pasiyentlərin ilk növbədə tibbi xidmətlərə əlçatımlılıığı, vaxtında xəstəliklərin önlənməsi, profilaktik tədbirlərin görülməsi, müalicəsi və s. kimi digər zəruri hallar bilavasitə həkim və həkimdən daha yaxın olan ailə həkimləri tərəfindən həyata keçirilir. Hazırkı məqalədə ailə həkimi dedikdə, kimlərin nəzərdə tutulması, ailə həkimi institutunun tarixi və digər ölkələrdə tətbiq halları, Azərbaycan

Respublikasının qanunvericiliyində “Ailə həkiminin” yeri, sonuncunun hüquqi statusunun nədən ibarət olması, bu sahə üzrə qanunvericilikdə hansı zəruri dəyişiklik və islahatların aparılmasının lazım olduğu kimi digər məsələlər ətraflı şəkildə araşdırılmış və müvafiq təkliflər verilmişdir.

Ailə həkimi anlayışı haqqında məlumat verməzdən əvvəl ilkin səhiyyə-tibb xidmətləri barədə qısa məlumat vermək lazımdır. Çünki ailə həkimliyi ilkin səhiyyə xidmətlərinin əsasını təşkil edir. İlkin səhiyyə xidməti tibbi müəssisə və xidmətlərin insanlara əlçatanlığının təmin edilməsini, həmçinin müəyyən tip xəstəliklərin vaxtında və erkən aşkarlanması və vaxtında müalicəyə cəlb edilməsi və geniş profilaktik tədbirlərin bilavasitə ailəyə yaxın olan ailə həkimi tərəfindən göstərilməsini özündə ehtiva edir (2). Həmçinin ilkin səhiyyə xidməti – pasiyentlərin ilk müraciət etdiyi tibbi xidmət pilləsi olub, əlçatanlıq, bərabərlik prinsiplərinə əsaslanan, davamlı və ilkin tibbi-sanitar xidmətləri özündə birləşdirən səhiyyə sisteminin mühüm tərkib hissəsidir (1). Ailə həkimliyi – digər sözlə, “ümumi praktika həkimliyi”, özünməxsus təhsil məzmunu, araşdırma, klinik fəaliyyəti olan akademik və elmi disiplin və ilkin tibbi (səhiyyə) xidmət yönümlü klinik ixtisasdır (3).

Ailə həkimliyi xəstə olan şəxslərə göstərilən tibbi xidmətlə yanaşı sağlam insanlara da mütəmadi müayinələrinin həyata keçirildiyi, pasient – həkim münasibətlərinin ilk pilləsini, yəni ilkin səhiyyə xidmətini təşkil edir. Tibb tarixi üzrə nəzər saldıqda ailə həkimliyi tibbin qədim bir sahəsi olan ümumi həkimlikdən (general practice) formalaşmışdır. Ümumi həkimlik dedikdə, konkret ixtisas üzrə formalaşmadan ümumi tibbi biliklərə malik olan həkimlər nəzərdə tutulur. Müəlliflərə görə, Avropa və Şimali Amerikada XIX əsrdə həkimlərin böyük bir hissəsini ümumi sahə üzrə həkimlər təşkil etdiyi üçün həmin dövr “ümumi praktika həkimliyi” (General Practice) dövrü adlandırılmışdır. Sürətlə inkişaf edən dünyada tibb üzrə artıq əsas ixtisaslar formalaşdırılmış, qabaqcadan müəyyən edilmiş təlim proqramları və ixtisas imtahanları tətbiq edilməyə başlanmış və artıq 1930-cu illərdə ümumi həkimliyə rəğbət bəslənilməmiş, həmin sahə üzrə həkimlərin sayları get-gedə azalmağa başlamışdır. 1960-cı illərdən başlayaraq artıq ümumi həkimlərin şəxslərə davamlı və ətraflı xidmət göstərdiyi birinci pillə – ilkin səhiyyə xidməti, daha çox birinci pillə üzrə həkimlərin göndərdiyi xəstələrə ixtisas sahələrinə görə xidmət göstərən həkimlərin olduğu ikinci pillə; yüksək səviyyədə ixtisaslaşmış xidmətləri göstərən və daha çox xüsusi mərkəzlərdə həyata keçirilən xidmətləri ehtiva edən üçüncü pillə şəklində bölgü aparılmışdır (Thomas, Freeman, 2009: 3).

İlk dəfə İngiltərədə ümumi praktika həkimliyi (general practice) inkişaf etdirmək məqsədi ilə 1952-ci ildə Ümumi praktika həkimləri kolleci (College of General Practitioners) yaradılmışdır. Lakin xüsusi olaraq ailə həkimi və ya ümumi praktiki həkimlik İngiltərədə ayrıca bir sahə kimi 1965-ci ildə tanınmışdır. 1966-cı ildə isə Amerika Tibb Birliyi (American Medical Association) tərəfindən “Milis hesabatı” və “Willard hesabatı” kimi tanınan iki hesabatın yayımlanması ilə birinci pillə – ilkin səhiyyə xidmətləri sahəsində işləyən, yeni sahə olan “ailə həkimliyi” sahəsi tanınmışdır (Akdوغان, 2008). Konkret ölkələrə nəzər saldıqda qeyd edə bilərik ki, İngiltərədə ailə həkimi institutu digər ölkələrə münasibətdə daha fərqli şəkildə tətbiq edilir. Belə ki, İngiltərənin səhiyyə sistemində ailə həkimləri daha çox bir neçə həkimdən ibarət olan “GP Partners” şəklində fəaliyyət göstərir və bu sistem üçün “tərəfdaşlıq modeli” (partnership model) ifadəsi də işlədilir (Boyle, 2008). Burada üç və ya dörd həkim bir araya gələrək “ailə həkimliyi birliyi” (general practice) yaradırlar; bu birliyə tibb bacısı, fizioterapist kimi digər tibb personalları da daxil olmaqla birinci mərhələ – ilkin səhiyyə xidməti göstərilir (7).

Tərəfdaşlıq modelində ailə həkimi birliyinə qeydiyyatda olan pasiyentlərin sayına görə büdcə ayrılır (Bulent, Chighdem, 1993: 19). Əsasən əməliyyat xərcləri və müəyyən xidmətlər üçün əsas ödəniş və ailə həkimi şöbəsində qeydiyyatda olan xəstələrə görə müəyyən edilən ödənişlər ailə həkimi birliyi olan bölməyə ayrılır. Həmçinin ailə həkimlərinin qabaqcıl səhiyyə xidmətləri üçün əlavə ödəniş almaq imkanı da vardır. Ailə həkimi birliyində partnyor olan ailə həkimləri xərclər ödənilmədikdən sonra qalan mənfəəti bölüşürlər (9). Eyni zamanda bu bölmələrdə maaşla işləyən ailə həkimləri də var. Müvafiq qanunvericiliyə görə, ailə həkimləri xəstələrdən və ya hər hansı digər şəxsədən ödəniş almamalı və onlara təklif olunan haqqı qəbul etməməlidir (9). Ölkədə bir ailə

həkiminə düşən insan sayı təxminən 3000-ə yaxındır. İlkin olaraq şəxslər öz qeydiyyatda olduqları ailə həkimlərinə müraciət etmək məcburiyyətindədirlər (9).

Ailə həkimləri tərəfindən göndərilmək halı istisna olmaqla, şəxslər ikinci pillə üzrə səhiyyə xidmətlərindən istifadə edə bilməzlər (təcili tibb xidməti istisna olmaqla). Yəni onlar ilkin olaraq ailə həkimlərinə müraciət etməlidirlər. Əgər ailə həkimi uyğun görərsə, şəxslər ikinci pillə üzrə səhiyyə xidmətlərindən istifadə etmək üçün göndərilirlər. İngiltərədə ailə həkimlərindən ikinci pillə üzrə səhiyyə xidmətlərinə göndərilən xəstələr cəmi 10 % təşkil edir. Həmçinin ölkədə tibb fakültələri üzrə ailə həkimliyi ixtisaslaşmaları mövcuddur. 1979-cu ildən etibarən İngiltərədə ailə həkimliyi təhsili məcburi hala gətirilmişdir və 1 illik interna dövründən sonra 2 illik xəstəxana təhsili və daha sonra təlimçilik təhsili olan ailə həkiminin yanında 1 illik təhsil almaları (təcrübə keçmələri) məcburidir (Boyle, 2011: 11).

ABŞ-də isə birinci pillə üzrə xidmət göstərən həkimlər ölkə üzrə bütün həkimlərin 40 %-ni təşkil edir. Bu həkimlər arasında ailə həkimləri də vardır. Ailə həkimləri ya öz müayinə müəssisələrində və ya qrup müayinəxanalarında xidmət göstərirlər. Onlar üçün ödənilən xidmət haqqı şəxs və xidmət sayına görə ödənilir. Ailə həkimliyi üzrə təhsil müddəti 3 ildir. İmtahan məcburiliyi vardır (Akman, 2004: 12).

Qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan Respublikasında “ailə həkimi” anlayışından ölkə ərazisində icbari tibbi sığortanın tətbiqindən sonra istifadə edilməyə başlanılmışdır. Belə ki, İcbari Tibbi Sığorta Agentliyi tərəfindən həyata keçirilmiş pilot layihələr nəticəsində artıq “ailə həkimlər”i tərəfindən insanlara xidmətlər göstərilməyə başlanılmışdır. Lakin təəssüflər olsun ki, qanunvericilik səviyyəsində “ailə həkim”nin hüquqi statusu müəyyənləşdirilməmiş, ailə həkiminin anlayışı verilməmiş, ailə həkiminin hüquq və vəzifələri müəyyən edilməmişdir. Qeyd edilən hallarda isə “ailə həkimi” institutunun ölkə ərazisində səmərəli şəkildə tətbiq edilməsindən danışmaq olmaz. Qeyd edilən münasibətlər qanunvericilik səviyyəsində tənzim ediləndək müxtəlif qeyri-müəyyənliklər və problemlərin ortaya çıxması qaçınılmaz haldır. Ona görə də həmin şəxslərin kateqoriyası, onların vəzifəyə təyin edilmə əsasları, ailə həkimi statusunu almaq üçün həkimlərin hansı mərhələlərdən keçmələri, həmin kateqoriyadan olan həkimlər üçün sosial təminat məsələləri, onların əmək haqları, iş saati və digər məsələlər qanunvericilik səviyyəsində müəyyən edilməlidir.

Azərbaycan Respublikasında ailə həkimi ilə bağlı indiyədək müvafiq qanun qəbul edilməsə də, bir çox dünya ölkələrində qeyd edilən sahə üzrə müxtəlif qanunvericilik aktları qəbul edilmişdir. Belə ki, Türkiyə Cümhuriyyətinin 24.11.2004-cü il tarixdə 5258 nömrəli “Ailə Həkimliyi Qanunu” qəbul edilmişdir (12).

Həmin qanunun ikinci maddəsinə görə, “Ailə həkimi” şəxsə yönəlik qoruyucu tibbi xidmətləri ilə ilkin diaqnoz, müalicə və reabilitasiya üzrə tibbi xidmətlərini yaş, cinsiyyət və xəstəlik ayırımı etmədən hər bir şəxsə əhatəli və davamlı olaraq müəyyən bir məkanda göstərmək öhdəliyi daşıyan, lazımı ölçüdə səyyar tibbi xidmət göstərən və tam iş günü ərzində çalışan ailə həkimliyi uzmanı və ya Səhiyyə Nazirliyi tərəfindən təyin edilmiş mütəxəssis həkimdir (12).

“Ümumi Təcrübəli Həkimlərin/Ailə Həkimlərinin Milli Assosiasiyaları, Akademiyaları və Akademik Birlikləri Ümumdünya Təşkilatı” – qısaca Ümumdünya Ailə Həkimləri Assosiasiyası (World Organization of National Colleges, Academies and Academic Associations of General Practitioners/Family Physicians – WONCA) tərəfindən qeyd edilmişdir ki, cəmiyyətin sağlığı üçün xüsusi bir öhdəliyi üzərinə götürən ailə həkimliyi sağlıq sistemi ilə ilk tibbi təmas nöqtəsi olmaq, sağlıq qaynaqlarının faydalı şəkildə istifadə edilməsini təmin etmək, fərd, ailə və cəmiyyət üçün şəxsiyyətyönümlü inkişafa yol açmaq, xəstəliklərin və digər xroniki sağlıq problemlərini idarə etmək, uyğun və faydalı müddət ərzində cəmiyyətin sağlıq vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, sağlıq problemlərini fiziki, mənəvi, sosial, mədəni və ekzistensial kontekstdə araşdırmaq xüsusiyyətinə malikdir (European Definition of Family Medicine, 2002: 10-11). WONCA tərəfindən verilmiş anlayışa görə, ailə həkimləri insanların yaşına, cinsiyyətinə və xəstəliyinə görə hər hansısa fərq qoymadan müalicəyə ehtiyacı olan hər bir şəxsə əhatəli və davamlı tibbi xidmətin göstərilməsində öhdəlikləri olan şəxsi həkimlərdir (doktorlardır) və qeyd edilən öhdəliklərini insanların

sağlamlılıqlarını yaxşılaşdırmaqla, xəstəlikləri önləməklə və yaranmış xəstəlikləri yüngülləşdirməklə icra edirlər (European Definition of Family Medicine, 2002: 18-19).

Dünyanın bir çox ölkəsində tətbiq edilən ailə həkimi institutu çərçivəsində ailə həkimləri kəskin və xroniki xəstəliyi olanlar, həmçinin ölümcül xəstəliyi olanlar insanların müalicəsi, doğuşdan əvvəl müayinə və müalicəsi və bir sıra ümumi tibbi xəstəliklərlə məşğul olurlar. Həmçinin ailə həkimləri peyvəndləmə, xərçəng xəstəliyinin ilkin diaqnozu kimi qabaqlayıcı tibbi xidmətlər də göstəririlər (7).

İcbari tibbi sığorta çərçivəsində Ailə həkimliyi institutunun bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Belə ki, yuxarıda göstərilənlərə əsasən deyə bilərik ki, Ailə həkimliyi ilkin olaraq ümumidir, əhatəlidir, yəni hər kəsi əhatə edir, davamlıdır, koordinasiyalıdır, əməkdaşlıq (həkim-pasiyent, dövlət-həkim) şəklində həyata keçirilən instituttur, eyni zamanda fərd, ailə və cəmiyyətə yönəlir, dövlət tərəfindən xüsusi mexanizmlər vasitəsilə idarə edilir. Ailə həkiminin anlayışı qanunvericilik səviyyəsində müəyyən edilməsə də, İcbari Tibbi Sığorta üzrə Dövlət Agentliyi tərəfindən ailə həkimi – uşaqların və böyüklərin xəstəliklərinin profilaktikası, diaqnozu və müalicəsi ilə məşğul olan həkim kimi göstərilmişdir. Qeyd edilir ki, şəxsin səhhətində yaranmış xəstəliklərlə əlaqədar ilk növbədə ailə həkiminə müraciət edilməlidir. Əgər zərurət yaranarsa, müvafiq tibbi göndəriş əsasında pasiyent laborator və instrumental müayinələrə, ehtiyac olduqda isə ixtisaslı göndəriş verilə bilər (1).

Hal-hazırda İcbari Tibbi Sığorta üzrə Dövlət Agentliyindən verilmiş məlumatlara görə faktiki olaraq Ailə həkimi institutu ölkə ərazisində tətbiq edilməyə başlanmışdır (1). Lakin yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, qanunvericilik səviyyəsində ailə həkimi üzrə münasibətlər tənzim edilməmişdir. Konkret olaraq qanunvericilik səviyyəsində Ailə həkiminin hüquqi statusu müəyyən edilməli və bu sahədə hərtərəfli qanunvericilik aktı qəbul edilməlidir. Müvafiq qanunvericilik aktı qəbul ediləndə, fikrimizcə, aşağıda qeyd edilən sualların cavabları qeyri-müəyyən olacaqdır.

1. Ailə həkimi olacaq şəxslər fərdi şəkildə (vəkil, mediator və s. kimi), yoxsa konkret müəssisənin tabeliyi altında mərkəzləşdirilmiş şəkildə fəaliyyət göstərəcəklər? Bu sualın cavablandırılması ilk növbədə pasiyentlərin tibbi xidmətlərə əlçatımlığı hüququnun təmin edilməsi və operativ, təxirəsalınmaz tibbi xidmətlərin əldə edilməsi, könüllü surətdə pasiyentlərin ailə həkimlərini seçə bilməsi üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, əgər ailə həkimi konkret sahə (ərazi) – mərkəzləşdirilmiş şəkildə fəaliyyət göstərəcəksə, bu zaman yalnız həmin ərazi üzrə olan pasiyentlər həmin ailə həkiminin xidmətlərindən istifadə edə biləcəklər və dolayısı ilə həmin həkimin başqa ərazi üzrə pasiyentlərə xidmət göstərməsi qeyri-mümkün olacaqdır. Buna görə də, fikrimizcə, qeyd edilən bu hallar qanunvericilik səviyyəsində müəyyən edilməlidir.
2. İcbari tibbi sığorta üzrə təklif edilən paketlərdə ailə həkimlərinin göstərdiyi xidmətlərin hər biri, yoxsa müəyyən bir hissəsi sığorta tərəfindən qarşılanaçaq?
3. Ailə həkimləri olacaq şəxslərin tibbi xidmətlərini həyata keçirməsi üçün hüquqi əsas rolunda nə çıxış edəcək? Qanun, yoxsa müqavilə?
4. Əgər ailə həkimi qismində çıxış edəcək şəxs müqavilə hüquq münasibətlərindədirsə, bu zaman həmin müqavilənin ləğvi və ya xitamından sonra ailə həkiminin statusu necə olacaq? Sadə həkim, yoxsa yenə də ailə həkimi?
5. Ailə həkimləri ümumilikdə cəmiyyət üçün xidmət etdiklərinə görə qanunvericilikdə onlar üçün hansı güzəşt və imtiyazlar nəzərdə tutulacaq? Bu sual üzrə həmin kateqoriyadan olan şəxslərin bütün sahələrə, yəni sosial, əmək, vergi və s. sahələrində əldə edəcəkləri güzəşt və imtiyazlar nəzərdə tutulur.
6. Ailə həkimləri əmək hüquq münasibətlərinin subyekt hesab olunacaq, yoxsa onlar üçün xüsusi iş rejimi və prinsiplər müəyyən ediləcəkdir? Çünki əmək hüquq münasibətləri üzrə işçilərin iş rejiminin hüquqi rejimi və iş saatının son həddi konkret olaraq müəyyən edilmişdir. Lakin ailə həkimi spesifik ixtisas olduğu üçün hətta bəzi ölkələrdə (Estoniya və s.) ailə həkimləri 24 saat fəaliyyət göstəririlər (əsasən xroniki və davam edən xəstəliyi olan şəxslərə göstərilən tibbi xidmətlərdə) və buna görə də, fikrimizcə, qeyd edilən sual üzrə qanunvericilikdə bu məsələ öz həllini tapmalıdır.

7. Ailə həkimi olmaq üçün müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təyinat veriləcək, yoxsa şəxslər könüllü surətdə özləri ailə həkimi ola biləcəklər?
8. Ailə həkiminin hüquqi məsuliyyətinin əsasını nə təşkil edəcək?

Nəticə

Ailə həkimi pasiyentlər arasında onların yaşına, cinsinə və xəstəliyinə fərq qoymadan ilkin səhiyyə xidmətləri üzrə davamlı və geniş şəkildə tibb xidməti göstərən və statusu müvafiq qanunvericilik aktı ilə müəyyən edilən mütəxəssis (uzman) həkimdir. Ailə həkimləri icbari tibbi sığorta üzrə təklif olunan xidmətlərin aparıcı subyekti kimi çıxış edir və icbari sığorta çərçivəsində şəxslər barəsində tanınan hüquqların həyata keçirilməsində bilavasitə iştirak edirlər. Hazırkı məqalə üzrə aparılmış araşdırmalar əsasında təkliflərimiz aşağıdakılardan ibarətdir.

1. Ailə həkiminin hüquq və vəzifələri, məsuliyyəti, fəaliyyət sferası, iş rejmi və s. ətraflı şəkildə müəyyən edilən müvafiq qanunvericilik akt(lar)ı qəbul edilməlidir.
2. Beynəlxalq təcrübəyə əsasən, ailə həkimləri tərəfindən göstərilən xidmətlərin həcmnin və keyfiyyətinin yüksəldilməsində onların marağının artırılması məqsədilə qeyd edilən kateqoriyadan olan şəxslər üçün ayrıca əmək haqqı sistemi müəyyən edilməlidir.
3. Ailə həkimləri öz fəaliyyətini onlarla bağlanılacaq olan müvafiq müqavilələr əsasında həyata keçirə bilərlər (oxşar norma Türkiyə qanunvericiliyində təsbit edilmişdir).
4. Ailə həkimlərinin müəyyən bir müəssisədə (xəstəxana, poliklinka və s.), ya da fərdi şəkildə fəaliyyət göstərə biləcəkləri qanunvericilik səviyyəsində təsbit edilməlidir.
5. Ailə həkimlərinin göstərdiyi fəaliyyət növünün xüsusiyyəti nəzərə alınmaqla onlar üçün fərqli iş saatları müəyyən edilməli və yaxud oxşar münasibətləri tənzim edən digər qanunvericilik normalarından istifadə edilməklə (məsələn, növbəliklik və s.) həmin münasibətlər tənzim edilməlidir.
6. Ailə həkimləri üçün qanunvericilik səviyyəsində xüsusi güzəşt və imtiyazlar verilməlidir (məsələn, gəlir vergisindən azad olma və s.).
7. Ailə həkiminin hüquqi məsuliyyətinin həddi yalnız müvafiq qanunvericilik aktı (inzibati, cinayət və s.) çərçivəsində deyil, həmçinin müvafiq müqavilədə də nəzərdə tutulmalıdır.

Ədəbiyyat

1. <https://its.gov.az/bloq/aile-hekiminiz-kimdir>
2. <https://its.gov.az/>
3. [http://www.woncaeurope.org/sites/default/files/documents/Definition%20 p.33](http://www.woncaeurope.org/sites/default/files/documents/Definition%20p.33)
4. Thomas, R., Freeman, M. (2009). Textbook of Family Medicine. Oxford University Press, p. 460.
5. Akdoghan, C. (2008). The Development of Family Medicine in the World. <http://www.ailehekimleri.net>, 18.05.2007.
6. Boyle, S. (2008). The health system in England. Eurohealth-London, 14(1), p. 1 – 114.
7. https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/770916/gp-partnership-review-final-report.pdf
8. Bulent, K., Chighdem, B. (1993). England National Health System. Society and Physician, Ankara, 56 p.
9. https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/770916/gp-partnershipreview-final-report.pdf
10. Boyle, S. (2011). United Kingdom (England). Health System Review, p. 114.
11. Akman, T. (2004). Family Medicine Practices in the World. <http://www.ailehekimleri.org/index.php>, 12.05.2007.
12. <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5258.pdf>
13. European Definition of Family Medicine/General Practice. (2002). Wonca-Europe, 48 p.

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/35/96-101>

Gülay Bağirova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
doktorant
bagirovab03@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0002-4794-0748>

ƏDƏBİYYAT FƏNNİ ÜZRƏ SEÇİLMİŞ TƏLİM MATERİALLARININ ŞAGİRLƏRİN BƏDİİ-ESTETİK TƏRBİYƏSİNƏ TƏSİRİ

Xülasə

Müstəqillik illərindən etibarən ədəbiyyat təliminin məzmununda baş vermiş dəyişikliyin, zənginləşmənin ardıcıl olaraq izlənməsi, tədqiq və təhlil edilməsi, ən əsası, dərsliklər hazırlanarkən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən istifadə edilməsi nəticəsində fənnin məzmunu inkişafa doğru dəyişmişdir. Ümumtəhsil məktəblərində ədəbiyyat kursunun yeni məzmunu və məktəbdə öyrədilməsi sistemi günün tələbləri səviyyəsində tədqiq edilərkən aydın olur ki, bugünkü ədəbiyyat təlimində əsas məqsəd şagirdlərə iri həcmdə biliklərin verilməsi deyil, əksinə, onların şəxsiyyət kimi formalaşmasında rol oynayan daha az nəzəri məlumatların, praktik tapşırıqların və seçilmiş əsərlərin tədrisidir.

İkinci olaraq, elmi-metodoloji konsepsiyaya uyğun gələn, klassik və çağdaş ədəbi irsin qismən də olsa, mənimsənilməsi üçün təqdim edilən bədii əsərlərin məzmun və ideyasının şagird şəxsiyyətinin inkişafına təsiri araşdırılmış, nəticələr əldə edilmişdir.

Həmçinin dərsliklərdə yer alan ədəbi nümunələrin təlimi əhəmiyyətini artırmaq üçün bədii əsərin düzgün təhlil və şərh edilməsi yolları müəyyənləşdirilmiş, yaradıcı şərhətmənin məktəblinin xarakter və dünyagörüşünün formalaşmasına, bədii-estetik tərbiyəsinin inkişafına təsiri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: ədəbiyyat, bədii mətn, estetik tərbiyə, təlim, dərslik

Gulay Baghirova
Azerbaijan State Pedagogical University
Ph. D. student
bagirovab03@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0002-4794-0748>

The Impact of Selected Teaching Materials on Students' Figurative-Sesthetic Education in the Literature Subject

Abstract

Since the years of independence, there has been a continuous observation, research, and analysis of the changes and enrichments in the content of literature education, and, most importantly, the utilization of the experiences of developed countries in the preparation of textbooks has led to the evolution of the content of this subject towards development. As a result, the content of this subject has evolved towards development. When investigating the new content of the literature course in general education schools and the teaching system in schools in line with the requirements of the day, it becomes evident that the main purpose of today's education is not to provide students with a large volume of knowledge, instead, the focus is on teaching instructional materials that play a role in shaping students' personalities through fewer theoretical concepts, selected works.

Secondly, an investigation has been carried out to assess the extent to which the content and ideas of literary works, both classical and contemporary, presented for partial assimilation in accordance with the scientific-methodological concept, influence the development of students' personalities, and results have been obtained.

Thirdly, methods for enhancing the importance of teaching literary examples included in textbooks have been identified through the proper analysis and interpretation of literary works. Creative interpretation has been investigated for its impact on the formation of the school's character and worldview, as well as the development of literary-aesthetic education.

Keywords: *literature, artistic text, aesthetic education, training, textbook*

Giriş

Dünyanın sürətlə inkişaf etdiyini nəzərə alsaq, təhsilə ümumi baxış və onun mahiyyətinin fərdin, dövlətin və cəmiyyətin dəyişən ehtiyac və tələblərinin nəzərə alınaraq dəyişdirilməsinin şahidi oluruq. Son dövnlərdə XXI əsrin kompetensiya və öyrənmə bacarıqları kimi müəyyənləşdirilən 4K (4C learning skills – kritik və kreativ düşüncə, kommunikasiya (ünsiyyət) və kooperasiya (əməkdaşlıq) (Yusifov, 2023) bacarığının şagirdlərdə formalaşdırılması önəmli məsələlərdən biridir. Bu gün Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin dövlət standartları (2020) sənədində qeyd olunan səriştələr məhz bu bacarıq və kompetensiyalara əsaslanır.

Hazırkı dövrdə təhsil sistemi yetişdirdiyi şəxsiyyəti məhz bu bacarıqlara sahib şəkildə formalaşdırmağı əsas vəzifələrdən biri kimi dəyərləndirir. Bu gün təhsilənləri müəllimin bədii nitqindən çox, sərbəst psixoloji mühit, müstəqil tədqiqatlar, analitik suallar düşündürür. Təhsil pilləsi artdıqca şagirdlərin həm əqli, həm də psixoloji cəhətləri inkişafa doğru irəliləyir (“Səs” qəzeti, 2021).

Məktəblilərin şəxsiyyət kimi yetişməsində mühüm rol oynayan fənlərdən biri də ədəbiyyatdır. Bu fənn vasitəsilə şagirdlərin milli və ümümbəşəri ideyalar aşılaraq azərbaycançılıq ruhunda tərbiyə olunması qarşıya məqsəd qoyulmuşdur. Ulu öndər Heydər Əliyevin dediyi kimi, “Azərbaycan ədəbiyyatı həmişə öz xalqının həyatının ön sıralarında irəliləmişdir. Bu ədəbiyyat xalqımızın qəhrəmanlıq tarixini əbədiləşdirib bizə çatdırmış, bizim qarşımızda bütün əzəməti ilə açmışdır” (Həsənlı, 2016: 7). Həqiqətən də, Azərbaycan ədəbiyyatı hər zaman xalqın həyatının əsas parçası olmuş, hər bir azərbaycanlının mənən və ruhən sağlam əqidəyə malik şəxsiyyət kimi yetişməsində mühüm rol oynamışdır. Deməli, ədəbiyyat fənninin tədrisində əsas məsələlərdən biri zəngin tarixə malik ədəbi nümunələrin tədrisi və bu əsərlərlə şagirdlərdə ədəbi biliklərin aşılınması – söz sənətinə həssas və emosional münasibətin formalaşdırılmasıdır. Bu məqsədlə metodistlər, dərslık müəllifləri dərslık üçün mövzular seçərkən bu mövzuların ölkəmizin gələcəyi naminə vətəninı sevən, milli dəyərlərə hörmət edən, yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərə malik şəxsiyyətlərin hazırlanmasına xidmət edəcəyini əsas götürmüşlər. Bu missiyanın ümumtəhsil məktəblərində nə dərəcədə uğurla həyata keçirildiyini tədqiq etmək üçün daim tədqiqat xarakterli yoxlamalar aparılmalı, dərslıklərin imkanları dövrün tələbləri çərçivəsində təhlil edilməli, ehtiyac yaranarsa, ədəbiyyat kursunun məzmun və strukturu yeni tələblər nəzərə alınmaqla təkmilləşdirilməlidir. Çünki ədəbiyyat təliminin yeni tələblər səviyyəsində tədrisi əsl milli ruhlu vətəndaşın yetişdirilməsi missiyasının reallaşdırılmasına təsirsiz ötürməyəcək (Ədəbiyyat, 2012).

Məlumdur ki, hər bir şagirdin bədii zövqü məktəbdə yaranaraq inkişaf edir. Əgər müəllimə olunan hər bir bədii əsər şagirdlərə yüksək bədii zövq verərsə, bu zaman onların fərdi inkişafına da zəmin yaradar. Əlbəttə, ədəbiyyat təlimində bütün görkəmli ədiblərin həyatı və bədii irsinin öyrədilməsi mümkün deyil. Çünki bədii əsərlər seçilib dərslıyə salınarkən şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri, qavrama imkanları və dərslı saatının müddətli olması diqqət mərkəzində saxlanılmış, şagirdlərin təlim və tərbiyəsində rol oynayan istər məzmun, forma, istərsə də sənətkarlıq cəhətdən lazım olan tələblərə cavab verən əsərlər dərslıklərdə öz əksini tapmışdır (Hüseynoğlu, 2021).

Ənənəvi ədəbiyyat dərslıklərində bədii nümunələrin tədrisi

Məlumdur ki, ənənəvi ədəbiyyat dərslıklərində sovet ideologiyasını təbliğ edən görkəmli rus və Azərbaycan ədiblərinin əsərlərinin tədrisinə xüsusi yer verilmişdir. Məsələn, 1970 – 1980-ci illərdə dərslıklərdə şagirdlərə S. Vurğunun “26-lar”, S. Rüstəmin “Biz kommunistlər”, V. V. Mayakovskinin “Sovet pasportu” (VII sinif ədəbiyyat dərslıyı – 1970-ci il), R. Rzanın “Lenin”, M.Rahimin “Lelinqrad göylərində”, M. İbrahimovun “Böyük dayaq” romanı (X sinif ədəbiyyat dərslıyı, 1978-ci il) kimi əsərlər öyrədilirdi. Lakin 1980-ci illərin sonlarına doğru zamanın tələbi

kimi kommunist ideologiyasına az və ya çox dərəcədə zidd olan əsərlər dərsləklərə yol açdı. 1985-ci ildən etibarən “Xəbər alsan bu vilanın əhvalın” (Q. Zakir), “Danabaş kəndinin əhvalatları”, “Ölülər” (C. Məmmədquluzadə), “Fəhlə, özünü sən də bir insanımı sanırsan?!” (M. Ə. Sabir) kimi açıq ideyaları ehtiva edən, milli məzmunlu əsərlər tədris olunmağa başlayır. Deməli, demokratikləşmə prosesi dərsləklərin tərtibi prosesində də özünü büruzə verirdi (Ədəbiyyat, 2003).

Dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi, mədəni-ədəbi həyatında baş vermiş dirçəliş dərslək siyasətinə də yeni yanaşmanı zəruri etdi. Beləliklə, bu dövrdən başlayaraq ədəbi irsimizə düzgün münasibətin nəticəsində dərsləklərdə yer alan əsərlər vasitəsilə şagirdlərdə ədəbiyyat tariximizə rəğbət hissinin formalaşdırılması əsas məqsədlərdən biri kimi nəzərdə tutulur. Müstəqillik illərində dərsləklərdə S. Rüstəmin “Təbrizim” şeiri, S. Vurğunun “Vaqif” dramı, B. Vahabzadənin “Gülüstan” poeması, M. İbrahimovun “Gələcək gün” romanı, R.Rzanın “Qızılgül olmayaydı” poemasından parçalar verilmiş və sovet ideologiyasının “millətçilik” hesab etdiyi ideyalar açıq şəkildə dərsləklərdə təbliğ olunmağa başlanır (7). Həmçinin dərsləkdə bu mövzular üçün əhatəli müzakirə açmağa xidmət edən xüsusi tapşırıqların verilməsi də təsadüfi deyil. Əsas məqsəd şagirdlərdə bu əsərləri bütövlükdə mütaliə etməyə maraq yaratmaqdır.

Müqayisələrdən aydın olur ki, XX əsrin 90-cı illərindən etibarən dərslək üçün seçilmiş mövzular sosial-fəlsəfi məzmununa, bədii keyfiyyətlərinə görə əvvəlki əsərlərdən tamamilə fərqlənməyə başladı. Fikrimizcə, müstəqillik illərindən etibarən mövzu və ideya baxımından milli və ümumbəşəri mənəvi dəyərlərin şagirdlərə aşılmasını əsas hesab edən yeni dərsləklərin meydana çıxmasını ədəbiyyat təliminin məzmununun inkişafetdirici xüsusiyyəti kimi dəyərləndirmək olar (Ədəbiyyat, 1999: 118).

Bu gün dərsləklərdə hər üç ədəbi növə (epik, lirik, dramatik) olan əsərlər və onların hər birinə məxsus janrların tədrisi nəzərdə tutulmuşdur. Lirik və epik poeziya nümunələri, epik və dramatik əsərlər xalqımızın elmi və mənəvi dəyərlərinin əsas göstəricisi olmaqla yanaşı, öyrənənlərin həm mənəvi, həm də bədii-estetik zövqünün inkişafına zəmin yaradır. Tədris olunan bəzi ədəbi nümunələrin əhəmiyyətinə ümumi nəzər yetirək. Əfzələddin Xaqaninin “Gənclərə nəsihət” əsərində ədib gəncləri fitnədən uzaq olmağa, dostluqda sədaqət və etibar kimi ali keyfiyyətlərə yiyələnməyə çağırır. Zakirdə qürbət sıxıntısı, vətən həsrətinin yanıqlı təsviri verilir, Aşıq Ələsgərdə təbiətin tərənnümü, vətənə məhəbbət tərənnümü olunur, Əhməd Cavad yaradıcılığında milli dövlət ideologiyasına rəğbət təbliğ olunur, Mikayıl Müşfiqdə həyata, insana sevgi, yaşamaq və yaratmaq arzusu vəsf olunur, Qılman İlkinin “İntiqam” hekayəsində erməni cinayətlərinin ifşası, Azərbaycan qadınının mübarizliyi, cəsarəti məktəbliyi düşündürür. Məmməd Arazın vətənpərvər ruhlu şeirlərində Vətənin hər daşının bütün nemətlərdən üstün olması ideyası, Anarın “Keçən ilin son gecəsi” əsəri ilə ailə daxilində mənəvi ünsiyyətin qorunmasının vacibliyi, Əli Kərimin “Qaytar ana borcunu” şeirində övladın ana qarşısında borcunun ödənilməsi, Xəlil Rza Ulutürkdə vətən dərdi, istiqlal uğrunda mübarizəyə çağırış, Ərsoy yaradıcılığında bayrağın millətin varlığının simvolu kimi qiymətləndirilməsi kimi bir çox əxlaqi-didaktik ideyaların aşılması, şübhəsiz ki, şagirdlərin bədii təfəkkürünün inkişafına təsir edir. Mirzə Cəlilin əsərləri vasitəsilə öz soykökündən uzaqlaşmanın ağır acınacaqlı nəticələri göstərilirsə, Sabirin satiralarında insan həyatına biganəlik tənqid olunaraq məzlumların haqqı müdafiə olunur. Caviddə bəşəriyyəti sülhə səsləməklə bu günün acı reallığı qarşılaşdırılır. Səməd Vurğunun “Vaqif” dramının fonunda Azərbaycan xalqının yerli xanlara və xarici işğalçılara qarşı apardığı mübarizə və bu mübarizənin ruhlandırıcısı olan Vaqifin timsalında qəhrəmanlıqla dolu tarixi keçmişimiz xatırlanır, C. Cabbarlıda ananın mənəvi böyüklüyü şərh edilir. Mir Cəlalin romanında isə Vahidin timsalında saf mənəviyyətli, sağlam düşüncəli insanların qələbəsinə inam hissi şagirdləri gələcək həyatda daha ədalətli yollarla rəqabət aparmağa səsləyir. İlyas Əfəndiyevin “Xurşidbanu Natəvan” əsərinin əsas ruhunu vətənpərvərlik, yurd sevgisi təşkil edir, həqiqi səadət, xoşbəxtliyi vətəndə yaşamaqda görən Natəvanın timsalında şagirdlərdə vətənə olan sevgi arta bilər. B. Vahabzadənin “Şəhidlər” poeması ilə azadlıq uğrunda mübarizə aparan qəhrəman xalqın igid oğul və qızlarının şəhidlik zirvəsinə yüksəlməsi qürurverici tarixi hadisə kimi dəyərləndirilir. Çingiz Aytmatovun “Gün var əsrə bərabər” əsərində isə milli yaddaşın itirilməsinə qarşı mübarizə aparmağın zəruriliyi kimi ümumbəşəri ideyaların aşılması məktəblilərin mənəvi

dünyasını zənginləşdirərək onların yüksək əxlaqi-tərbiyəvi ruhda yetişməsində mühüm rol oynayır. Göründüyü kimi, dərslərdə əksini tapan görkəmli ədiblərin həyat və yaradıcılığı, bütün dövrlərə aid dəyərli söz sənəti nümunələri şagirdlərdə həyatı bacarıqları inkişaf etdirməklə onlarda fəal vətəndaş mövqeyi formalaşdırır, azərbaycançılıq və dövlətçilik ruhunda tərbiyə olunmasına xidmət edərək müstəqil həyata və əmək fəaliyyətinə hazırlayır. Deməli, bədii ədəbiyyatın incəlikləri ilə aşılana ədəbi biliklərlə mənəvi dəyərlərin sintezi məktəblinin xarakterinə və onun şəxsiyyət kimi inkişafına təsir edəcək. Yəni təlimlə tərbiyənin vəhdəti nəticəsində məktəblilər real həyatda üzləşəcəkləri problemləri daha asanlıqla həll edə bilirlər.

Ədəbiyyat təliminin əsas cəhətlərindən biri də şagirdlərdə estetik tərbiyənin formalaşdırılmasıdır. Xüsusilə IX, X və XI sinif dərslərində verilmiş əsərlər təkcə-ideya məzmun əlvanlığına görə deyil, həm də forma və janrına görə seçilir. Bu siniflərdə tədrisi nəzərdə tutulmuş klassik ədəbi janrlardan qəzəl, müxəmməsə dair nümunələrlə yanaşı, poema, dram, tragikomediya, faciə janrına aid bədii nümunələr də öz əksini tapmışdır. Bu janrlardakı əsərlərin əsas məzmununu humanizm ideyaları, məhəbbətin tərənnümü, əxlaqi saflığa çağırış, sosial ədalətsizliyə etiraz təşkil edir. Dərslərdə Azərbaycan klassik poeziyasında işlənən bədii ifadələrin sehiri ilə şagirdlərin estetik ruhunun qidalanması ehtiyacı ödənilir. Dilin poetikliyinə görə seçilən Nəsiminin “Sığmazam” və “Ağrımaz” qəzəlləri, Füzulinin “Məni candan usandırdı...” qəzəli, S. Ə. Şirvaninin “Guş qıl” müxəmməsində sufizm dünyagörüşünün mahiyyəti, yüksək amal uğrunda mübarizədə insanın yenilməzliyi ideyası, eşqin şairanə izahı verilir, musiqinin insanı mənən yüksəldən, onu həyatdan zövq almağa ruhlandırın sehrli qüvvə kimi qiymətləndirilməsi təbliğ olunur. Bunlar onu deməyə imkan verir ki, ədəbiyyat dərslərində şagirdlərin mənəvi-estetik tərbiyəsinin reallaşdırılması üçün yüksək təlimi əhəmiyyətə malik müxtəlif şeir janrında olan nümunələr də kifayət qədər çoxdur.

Ümumtəhsil məktəblərində şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin öyrədilməsinin də tədrisi əhəmiyyəti böyükdür. Xalqımızın bədii zövqünü özündə əks etdirən, hikmətli nümunələr hesab edilən əfsanələr, rəvayətlər, nağıllar, dastanlar bədii poetikliyini hər zaman qoruyub. Əsasən V–VII sinif ədəbiyyat dərslərində “Yetim İbrahim nağılı”, “Dərzi şagirdi Əhmədin nağılı”, “Ağıllı uşaq”, “Mərd və Namərdin nağılı”, “Şir və Tülkü” kimi ibrətamiz məzmunlu nağıllar və “Ana maral”, “Xan sarayı”, “Çahargah” kimi hikmətamiz əfsanələrin tədrisi nəzərdə tutulmuşdur. Bu nümunələrin oxusu zamanı məktəblilər ibrətamiz həyatı dərslər alırlar.

Dastanların yüksək tərbiyəedici təsiri nəzərə alınaraq, əvvəlki dərslərdən fərqli olaraq, yeni dərslərdə kifayət qədər çox boy və qollar (“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından “Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu”, “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”, “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy”, “Koroğlu” eposundan “Həmzənin Qıratı qaçırması”, “Düratın itməyi”, “Durna teli”, “Koroğlu ilə Bolu bəy” qolları) dərslərdə tədris materialı kimi öz əksini tapmışdır. Ədəbi irsimizin ən yaxşı nümunələrindən olan “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu” dastanının tədrisi nəticəsində qəhrəmanlıq nümayiş etdirən obrazların timsalında xalqımızın mərd oğul və qeyrətli qızları qəhrəmanlıq rəmzi kimi şagirdlərin xarakterinin formalaşmasına təsir göstərir. Hər iki dastanın əsas süjet xəttini xalqın azad, firavan yaşamaq uğrunda zülmkarlara qarşı mübarizəsi və düşmən hücumuna məruz qalarkən birlik nümayiş etdirməsi təşkil edir. Bugünkü reallıqda bu düşüncələrin şagirdlərə aşılması və onların qəhrəmanlıq ruhunda tərbiyə olunması baxımından dastanların tədrisi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Həm elmi, həm də metodoloji konsepsiyaya uyğun olaraq hazırlanmış və ədəbi irsin öyrədilməsinə nəzərdə tutulan bugünkü dərslərdə bir sıra inkişafetdirici pedaqoji prinsiplərin tələbləri gözlənilsə də, bəzi çatışmayan cəhətlər özünü göstərir. Düzdür, dərslərdə təbiətə, anaya və vətənə məhəbbət, insan əməyinin düzgün qiymətləndirilməsi və digər önəmli mövzularda bir sıra əsərlər tədris olunur. Həmçinin maarifçi qəhrəmanların haqsızlığa, şərə qarşı çıxaraq cəhəllə, geriliklə mübarizə aparması, oxucuları tərəqqi və yüksəlişə səsləməsi ilə yüksək insani keyfiyyətləri aşılamaq əsərlər də yer almışdır. Lakin Qərbi Azərbaycandan – öz doğma yurdlarından azərbaycanlıların didərgin düşməsi və bu ağırlı tarixi keçmişimizi özündə əks etdirən bədii nümunələrin tədrisi nəzərdə tutulmamışdır. Əlbəttə, tarix dərslərində şagirdlərə soydaşlarımızın

əzəli torpaqlardan deportasiya nəticəsində 750 mindən artıq azərbaycanlının Qərbi Azərbaycandan didərgin salınması haqqında geniş məlumatlar verilir. Lakin bu mövzu Azərbaycan ədəbiyyatında da işıqlandırılmış, bir sıra bədii əsərlər ərsəyə gəlmişdir. Fikrimizcə, bu ədəbi nümunələrin dərslikdə yer alması gələcək nəsillərə tarixi keçmişimizin öyrədilməsi baxımından dəyərli ola bilər. Məsələn, müasir Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış simalarından olan Mahirə Nağıqızının Qərbi Azərbaycanla bağlı şeirlərində, bayatılarında doğma el-obadan ayrı düşmüş lirik qəhrəmanın vətən nisgili, ürək yanğısı, həsrəti bədii poetik ifadələrlə verilmişdir. Bundan başqa, yazıçı Zəkiyyə Elruhun “Köç” poemasında “vətəninədən ayrılan ölüncə ağlar” motivi öz əksini tapmışdır. Düşünürük ki, tarixi Azərbaycan torpaqlarının qayıdışı üçün təhsilalanların azadlıq-istiqlal mübarizəsinə ruhlandırılması məqsədilə bu mövzuda bədii əsərlərin də tədrisi dərsliklərdə nəzərdə tutulmalıdır.

Ədəbi əsərlərin problem-mövzu üzrə təhlilinin şagirdlərin bədii-estetik tərbiyəsində rolu

Şagirdlərin bədii-estetik tərbiyəsinin formalaşmasında ədəbi əsərlərin problem-mövzu üzrə təhlil edilməsinin təlimi əhəmiyyəti böyükdür. Məlumdur ki, ədəbiyyat dərsləri məzmunca həm elmi-nəzəri məsələləri, həm də emosional və estetik cəhətləri xarakterizə etdiyinə görə bəzi spesifik xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bu xüsusiyyətlərdən birincisi budur ki, şagirdlər dərs zamanı bir tərəfdən ədəbi-nəzəri anlayışları öyrənir, digər tərəfdən bədii ədəbiyyatın oxucusu kimi fəaliyyət göstərərək əsərləri mövzu və ideya baxımından təhlil edir, yeri gəldikdə isə fənlərustü əlaqəni reallaşdıraraq öyrəndiklərini real həyatda tətbiq edirlər. İkinci tərəfdən, məktəblilərin oxuduğu hər bir bədii əsər onların emosional hiss və düşüncələrinə güclü təsir edərsə, bu zaman onlarda şəxsiyyət üçün lazım olan dəyərlər, xarakter formalaşacaq.

Ədəbiyyat dərslərində məktəblilərin müstəqil mühakimə etmə qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi ən zəruri məsələlərdən biridir. Şagirdlərin müstəqilliyinin inkişafı və fikri fəallığının gücləndirilməsi üçün ən yaxşı vasitələrdən biri də əsərlərin düzgün təhlili üzərində işlər aparılmasıdır (Ədəbiyyat, 1978: 8). Bu metodik fikirlərdən belə bir nəticəyə gəlirik ki, təlim prosesinin ardıcıl, düzgün qurulması əsərin məzmunu və təhlil üzərində işin təşkilinə müsbət təsir göstərə bilər. Tədqiqatlar göstərir ki, istər ədəbiyyat fənni üzrə ədəbi təhsilin birinci mərhələsində, yəni V – VII siniflərdə, istərsə də tam orta təhsil pilləsində deduktiv dərslərdə əsərdən seçilmiş zəruri parçalar üzərində təhlil xarakterli iş aparılması müəllimdən xüsusi səriştə tələb edir. İlk növbədə, təhlil dərslərində konseptual və prosedural biliyi inkişaf etdirən elə suallar verilməlidir ki, şagirdlər daha dərin düşünərək təbliğ olunan mənəvi-əxlaqi dəyərləri, əsərin ideya-bədii xüsusiyyətlərini düzgün şərh edə bilsinlər. Düzgün şərhətmə nəticəsində obrazların bədii portreti bütün incə detalları ilə şagirdlərin gözü önündə canlanır, nəticədə əsərin əsas ideyası müəyyənləşdirilir, bu isə, şübhəsiz ki, şagirdlərin xarakterinin formalaşmasına güclü təsir edə bilər.

Fikrimizcə, bədii əsərləri düzgün təhlil etmək və şagirdlərin bədii-estetik tərbiyəsinin yaxşılaşdırılması üçün aşağıdakı məqamlar diqqətdə saxlanılmalıdır:

- şagirdlərdə mütaliə vərdişini formalaşdırmaq;
- əsərin qavranılması və təhlili zamanı yaradıcı suallarla onları obrazları mühakimə etməyə həvəsləndirmək;
- dərin və emosional təhliyə bacarığını inkişaf etdirmək üçün şagirdlərə öz düşüncələrini həm şifahi, həm də yazılı şəkildə ifadə etmək imkanı yaratmaq.

Şagirdlər əsərdə müəllifin mühakimələrini diqqətdə saxlamaqla əsas obrazların xarakter və düşüncəsini, obrazlar arasında bir-birilə vəhdət təşkil edən konfliktləri və digər məsələləri ardıcılıqla təhlil etməlidir. Bədii nümunələrdə işlənən xalq deyimlərinin təhlili isə mənəvi-əxlaqi dəyərlərin təbliğ və təlqinində xidmət edəcək. Həmçinin əsərə xəlqilik, milli kolorit bəxş edən sınımaların, qarğış və alqışların işlədilməsinin rolu məktəblilərə izah edilməlidir (Yusifov, 2023: 99).

Bədii əsərlərin problem-mövzu üzrə təhlili zamanı əsas diqqət yetirilməli məsələlərdən biri də sənətkarın uğurlu ədəbi fəaliyyətini şagirdlərə aşılamaqdır. Çünki bədii nümunələr üzərində iş aparılarkən ədibin dünyagörüşünü səciyyələndirən əsas cəhətlərin dərstdə işıqlandırılması şagirdlərin əsəri mövzu və problem baxımından daha yaxşı təhlil etməsinə təsir edə bilər. Bundan sonra

şagirdlərlə əsərdəki obrazların mənəvi-estetik baxışlarının real həyat hadisələri ilə oxşarlığı müzakirə edilməlidir. Bu cür ardıcılıqla təhlilin aparılmasının şagird şəxsiyyətində ədəbi-estetik baxışların formalaşmasına müsbət təsirini müşahidə etmək olar.

Ədəbiyyat dərslərində şagirdlərin bədii-estetik tərbiyəsinin yaxşılaşdırılması nəticəsində onlarda aşağıdakı həyati bacarıqlar və qabiliyyətlər formalaşır:

- şəxsiyyət kimi şagirdin sosial fəallığı artar, onlarda yüksək mənəvi dəyərlər və xarakter formalaşa bilər;
- şagirdlərin obrazlı, məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkürü inkişaf edə bilər;
- köhnəliyə, avamlığa, ədalətsizliyə, şər qüvvələrə və s. qarşı qəzəb və nifrət hissi formalaşacaq;
- milli ədəbiyyatımızı oxumağa sonsuz rəğbət və maraq yarana bilər.

Deməli, bədii əsərlərin problem-mövzu baxımından təhlil edilməsi üçün təlim prosesinin yuxarıda sadaladığımız ardıcılıq üzrə düzgün qurulması önəmlidir. Belə ki, bu ardıcılıq əsərin bədii xüsusiyyətlərinin açılmasına, məzmun və təhlil üzərində işin təşkilinə, didaktik vəzifələrin yerinə yetirilməsinə təsir edən əsas məsələlərdən biri ola bilər (Ədəbiyyat, 2001: 32).

Nəticə

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, bu gün ədəbiyyat kursu üçün önəmli sayılan əsas məsələlərdən biri də şagirdlərin dərstdə aktiv iştirakına nail olmaqdır. Buna görə də təlim prosesində bu fənnin məzmun və mahiyyətindən doğan estetik tələblər nəzərə alınmalı, tədris prosesi maraq üzərində qurulmalıdır. Son on ildə şagirdlərdə təlimə münasibəti dəyişmək üçün bir sıra üsul və vasitələrdən istifadə olunur ki, bu üsullar hazırda dünya təcrübəsində də uğurla tətbiq olunmaqdadır. Tədqiqatlar göstərir ki, dərslərə marağı artırmaq məqsədilə müxtəlif vasitələrdən istifadə edilməsi ədəbiyyat fənninin də daha dərindən öyrənilməsinə geniş imkanlar yaradır. Şagirdlərdə bu fənnə maraq yaratmaq, təlim materiallarını öyrənməyə sövq etmək məqsədilə təhlil xarakterli dərslərdə bəzi üsul və texnologiyaların tətbiq olunması məqsəduyğundur və bunların mütəmadi olaraq araşdırılması, tətbiq olunması dövrün, zamanın tələbidir.

Ədəbiyyat

1. Yusifov, F. (2023). Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 414 s.
2. "Səs" qəzeti. (7 may 2021). S. 7.
3. Həsənlı, B. (2016). Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı: Müəllim, 359 s.
4. Ədəbiyyat. (2012). XI sinif üçün dərslik. Tərtib edənlər: Cəfərov N., Həbibbəyli İ., Əliyeva N., Bakıxanova A. Bakı: Çarşıoğlu, 118 s.
5. Hüseynoğlu, S. (2021). Ədəbiyyatın məktəbdə öyrədilməsi (metodik vəsait). Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 179 s.
6. Ədəbiyyat. (2003). VIII sinif üçün dərslik. Tərtib edənlər: Hüseynoğlu S., Abbaslı B. Bakı: Təhsil, 255 s.
7. <https://eric.ed.gov/?id=EJ1304598> 2
8. Ədəbiyyat. (1999). X sinif üçün dərslik. Tərtib edənlər: Əsgərli Z., Mirəhmədov Ə. Bakı: Maarif, 430 s.
9. Ədəbiyyat. (1978). X sinif üçün müntəxəbat. Tərtib edənlər: Əliyeva Z., Qasımzadə F. Bakı: Maarif, 243 s.
10. Ədəbiyyat. (2001). XI sinif üçün müntəxəbat. Tərtib edənlər: Hüseynoğlu S., Ələsgərqızı H. Bakı: Maarif, 397 s.

Göndərilib: 18.03.2024

Qəbul edilib: 27.04.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/35/102-108>

Gülzar Rəhimova

Gəncə Dövlət Universiteti

dissertant

gulnar.rahimova1989@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-4267-4953>

SİYASİ PARTİYALARIN PARLAMENT SEÇKİLƏRİNDƏ FƏALLIĞI SİYASİ İŞTİRAKIN GÖSTƏRİCİSİ KİMİ

Xülasə

Çağdaş demokratik sistemlərdə vətəndaşların idarəetmə sistemində yer alması əsas göstəricilərdən biridir. Vətəndaşların fərdi şəkildə hərəkət edərək öz siyasi məqsədinə çatması mümkün deyil. Fərdi iradələrini birləşdirərək, məqsədyönlü şəkildə istifadə edərək onların əhəmiyyət qazandıran özünəməxsus təşkilatlara ehtiyac vardır. Belə təşkilatlar demokratik sistem üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən siyasi partiyalardır. Partiyalar müəyyən siyasi görüş və ideologiyalar fonunda birləşən vətəndaşların öz şəxsi qərarları ilə təşkil etdikləri və heç bir təsirə məruz qalmadan üzv olub, üzvlükdən imtina etdikləri qeyri-hökumət təşkilatlarıdır. Siyasi partiyalar fəaliyyət göstərdikləri ölkədə bir sıra funksiyaları ilə seçilən təşkilatlardır. Onlar vətəndaşların siyasi sosiallaşmasında, siyasi iştirakında, ictimai rəyin formalaşmasında əhəmiyyətli rola sahibdirlər. Siyasi partiyalar vətəndaşların siyasi iştirakını təcəssüm etdirən təşkilatlar olmaqla, demokratik rejimin əsas elementlərindən biridir. Bu məqalədə vətəndaşların siyasi iştirakı prosesində siyasi partiyaların rolu seçkilər fonunda tədqiq edilmişdir.

Bu məqsədlə, siyasi partiyaların parlament seçkilərində iştirakına dair mövcud elmi ədəbiyyat təhlil edilmiş, seçki nəticələrindən istifadə edilməklə vətəndaşların siyasi iştirakının təminində siyasi partiyaların əhəmiyyəti müəyyən edilməyə çalışılmışdır.

Məqalənin əsas elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, vətəndaşların siyasi iştirakının təmin edilməsində siyasi partiyaların rolunun parlament seçkiləri təmsalında təhlili aparılmış, bu zaman Azərbaycan Milli Məclisinə seçkilər zamanı siyasi partiyaların iştirakına dair göstəricilərdən də istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın əsas nəticəsi ondan ibarətdir ki, demokratikləşmənin əsas göstəricilərindən biri kimi siyasi partiyaların sayı və onların parlament seçkilərində iştirak səviyyəsi mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi kimi, parlamentdə təmsil olunan partiyaların sayı da bu baxımdan diqqətəlayiq sayılır. Bu isə vətəndaşların siyasətə marağına təsir edən başlıca amillərdən biridir.

***Açar sözlər:** siyasi partiya, parlament seçkiləri, siyasi iştirak, siyasi fəallıq səviyyəsi, demokratiya*

Gulnar Rahimova

Ganja State University

dissertatist

gulnar.rahimova1989@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-4267-4953>

Activity of Political Parties in Parliamentary Elections as an Indicator of Political Participation

Abstract

In modern democratic systems, the participation of citizens in the management system is one of the main indicators. It is impossible for citizens to achieve their political goals by acting individually. There is a need for unique organizations that combine individual wills and use them in a purposeful manner. Such organizations are political parties that are important for the democratic

system. Parties are non-governmental organizations organized by citizens who unite on the basis of certain political views and ideologies and join and refuse membership without any influence. They have an important role in the political socialization of citizens, their political participation, and the formation of public opinion. Political parties are one of the main elements of the democratic regime, being organizations that embody the political participation of citizens. In this article, the role of political parties in the process of political participation of citizens is studied against the background of elections.

For this purpose, the existing scientific literature on the participation of political parties in parliamentary elections was analyzed, and the importance of political parties in ensuring the political participation of citizens was determined using the election results.

The main scientific innovation of the article is that the role of political parties in ensuring the political participation of citizens was analyzed on the example of parliamentary elections, and indicators of the participation of political parties during the elections to the Milli Majlis of Azerbaijan were also used.

The main result of the research is that the number of political parties and their level of participation in parliamentary elections is important as one of the main indicators of democratization, and the number of parties represented in parliament is also noteworthy in this regard. This is one of the main factors affecting citizens' interest in politics.

Keywords: *political party, parliamentary elections, political participation, level of political activity, democracy*

Giriş

Demokratik ölkələrdə siyasi partiyalar və seçki sistemləri ilə bağlı vahid hüquqi baza mövcud deyil. Məsələn, Avropa İttifaqının yuridistikasına daxil olan ölkələrin hər birinin özünəməxsus seçki qanunu olmasına baxmayaraq, on yeddi ölkənin doqquzunda – Belçika, Danimarka, Yunanistan, İrlandiya, İtaliya, Lüksemburq, Niderland Krallığı, İsveç və İsveçrədə siyasi partiyalar haqqında qanun mövcud deyil. Həmin ölkələrdə siyasi fəaliyyətlər konstitusiyaya çərçivəsində tənzimlənir. Amerika Birləşmiş Ştatlarında isə daha da təəccüb doğuran bir məqam ondan ibarətdir ki, bu ölkədə siyasi partiyalar haqqında qanun olmadığı kimi, eyni zamanda konstitusiyada da partiyalarla bağlı heç bir müddəə yer almır. Siyasi partiyaların yaranması İstiqlal Bəyannaməsində yer alan 1-ci dəyişiklik maddəsi ilə təminat altına alınmışdır. Siyasi partiyalar haqqında qanunun qüvvədə olduğu ölkələrdə isə əsas etibarilə, siyasi partiyaların maliyyələşməsi və məhdudiyyətlər / öhdəliklər məsələsi tənzimlənir. Baxmayaraq ki, İsveçrədə siyasi partiyalar haqqında qanun mövcud deyil, ancaq ölkə konstitusiyasının 137-ci maddəsi daha çox partiyaların fəaliyyətinin əsas məramı kimi onların xalqın siyasi dünyagörüşünə və siyasi mövqeyinə töhfə verməkdə məsuliyyət daşıdıqlarını qeyd edir.

Almaniya, Portuqaliya və İspaniya kimi irəli demokratiyaya malik Avropa ölkələrində isə siyasi partiyalar haqqında mövcud qanunvericilikdə siyasi partiyaların maliyyələşmə məsələləri, öhdəlikləri və vəzifələri kimi məsələlərlə yanaşı, həm də partiyaların təşkilatlanması və davranışları kimi məsələlər də öz əksini tapmışdır. Məsələn, alman konstitusiyasının 21-ci maddəsində qeyd olunan siyasi partiyalar haqqında müddəalar, siyasi partiyaların daxili təşkilatlanması, demokratik prinsiplərə uyğunluğu və maliyyə resurslarının xalqın məlumatlanmasına açıq olması kimi daha geniş məsələləri tənzimləyir. Beləliklə, siyasi partiyaların həm daxili auditə, həm də ictimai rəyin tənqidinə açıq olması nəzərdə tutulur.

Siyasi partiyaların parlament seçkilərində iştirakı demokratiyanın göstəricisi kimi

Siyasi partiyaların siyasi sistemin əsas tərkib hissələrindən biri kimi malik olduqları hüquqlarla yanaşı, eyni zamanda bir sıra öhdəlikləri və funksiyaları da mövcuddur ki, həmin öhdəlikləri dörd əsas başlıq altında cəmləşdirmək mümkündür. Bunlar (Tezich, 1998: 326 – 327):

- cəmiyyətdə mövcud olan müxtəlif siyasi görüşləri, təklif və meyilləri konkret qruplar daxilində cəmləşdirərək açıqlıq və müntəzəmlik kəsb etdirir;

- siyasi partiyalar dövlətin idarə edilməsində yer almaq istəyən kütlələri məlumatlandırır və maarifləndirir. Onların siyasi və sosial mədəni səviyyələrini inkişaf etdirir;
- seçkilərdə namizəd irəli sürmək və seçicilərin namizədləri tanımalarına kömək etməklə həmin namizədlərin seçkidə qalib gəlməsinə xidmət edir;
- seçkilərdə çoxluğu əldə edən siyasi partiya siyasi hakimiyyəti həyata keçirir. Azlıqda qalanlar isə müxalifət olaraq iqtidara nəzarət vəzifəsini öz üzərinə götürürlər.

Vətəndaşların qanunla müəyyən edilmiş şərtlərə uyğun olaraq müstəqil və ya siyasi partiya tərkibində seçmək, seçilmək və siyasi fəaliyyətlə məşğul olmaq, referendumda iştirak etmək hüququ vardır. Belə ki, aşağıda qeyd edilənlər vətəndaşlar üçün başlıca siyasi hüquqlar olaraq müəyyən edilmişdir (Shafak, 2016: 63):

- seçmək,
- seçilmək,
- müstəqil şəkildə siyasətlə məşğul olmaq,
- istədiyi siyasi partiya daxilində siyasətlə məşğul olmaq,
- səs verməkdə iştirak etmək.

Səs vermək və seçilmək bütün ölkə üzrə keçirilən ümumi seçkilərdə iştirak etmək demək deyil, həmçinin dövlətin müxtəlif qanunvericilik və icra orqanlarına seçilmək və bu orqanların üzvlərini seçmək mənasında siyasi hüquqdur. Hər iki siyasi hüquqdan istifadə etmək baxımından isə bir sıra şərtlərin formalaşması vacibdir. Məsələn, 18 yaşını bitirmiş hər bir azərbaycanlı səs vermək və referendumda iştirak etmək hüququna malikdir (3).

Siyasi təşkilatlarda işin fəal hissəsi həqiqi şəxslər olan vətəndaşlar, passiv hissəsi isə şəraitə görə onların təşkil etdiyi siyasi partiyalardır. Siyasi partiyalar demokratik siyasi həyatın əsas atributlarından biri olduğu kimi, vətəndaşların həm siyasi cəhətdən sosiallaşması, həm də fəal siyasi fərdlərə çevrilməsində rol oynaması başlıca siyasi təşkilatlardır. Siyasi partiyalar hər hansı qeyri-hökumət təşkilatlarından fərqlənir. Belə ki, digər qeyri-hökumət təşkilatlarından istənilən birinin mövcud olmaması demokratiya və onun fəaliyyəti üçün çox da neqativ təsir göstərmədiyi halda, istənilən ölkədə siyasi partiyaların mövcud olmaması demokratiyanın ortadan qalxmasını ifadə edir. Yaradılması cəhətdən də fərqlənən siyasi partiyalar, digər qeyri-hökumət təşkilatlarından fərqli olaraq əvvəlcədən icazə almadan təşkil edilirlər və ölkə konstitusiyası və müvafiq qanunverici baza əsasında fəaliyyət göstərirlər (Boratav, 2004: 153-154). Məhz bu səbəbdən, dünyanın demokratik rejimə sahib ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda onlarla siyasi partiya fəaliyyət göstərir. Lakin onlardan ancaq xalqın etimadını qazananlar hakimiyyətə gələ bilmək imkanı əldə edirlər.

Vətəndaşların siyasi partiyalara üzv olması, seçkilərdə fəal iştirak etməsi, üzv olduğu partiyanın seçkilərdə yüksək nəticə əldə etməsi bir sıra faktorlardan asılıdır. Məsələn, partiyadaxili demokratiya qədər onların qanunverici orqana seçkilər zamanı topladığı səs miqdarı da bu kontekstdə mühüm rol oynayır. Cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin təşkilatlanmasına və partiyaların qərar qəbul etmə orqanlarında yer almaları üçün şərait yaratmaq başlı-başına demokratiyanın mövcud olması üçün kifayət etmir. Demokratik bir seçki sisteminin müxtəlif, lakin konstruktiv fikirlərin qanunverici məclisdə təmsil edilməsini təmin edəcək şəkildə formalaşdırılması son dərəcə əhəmiyyətlidir. Məsələn, sabitliyin təmin edilməsi, separatçı qüvvələrin təmsil olunmasının qarşısının alınması üçün bəzi ölkələrdə tətbiq edilən və ölkə miqyasında seçklərin müəyyən hissəsinin (məsələn, 10 faiz) səsinin qazanılmasına əsaslanan məhdudlaşdırıcı senz düzgün müəyyən edilmədiyi təqdirdə, cəmiyyətdə müəyyən bir hissənin təmsil olunmamasına və siyasətdən kənarlaşdırılmasına gətirib çıxarır. Cəmiyyətdə mövcud olan fikir ayrılıqları siyasi plüralizm baxımından əhəmiyyətli olduğu kimi, belə senzlərin lazımi həddə tətbiq edilməməsi, belə fikir ayrılıqlarını aradan qaldırmadığı kimi məclis daxilində müxtəlif fikirlərin müzakirə prosesinə cəlb olmasının qarşısını alaraq demokratik sistemin düzgün işləməsinə əngəl törətməkdədir.

Seçkilər fərdlərin həm passiv, həm də aktiv seçki hüququndan maksimal dərəcədə istifadə etməsi, başqa bir ifadə ilə onların fəal siyasi iştirakı üçün, vətəndaşların tələblərinin parlamentdə təmsil olunmasını təmin etmək üçün seçki sisteminin düzgün müəyyən edilməsi vacib məqamdır.

Seçki dairələri siyasi partiyaların qanunverici orqanda nə dərəcədə təmsil olunacağını müəyyən edən ən mühüm elementlərdən biri olduğu üçün bütün seçki sistemi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Seçki dairələri inzibati sərhədlər nəzərə alınmaqla müəyyən edilməlidir, lakin seçki dairələrinin cəmiyyəti parçalayacaq, təmsilçilik və səsvermə gücündə irq, rəng, din və ideologiya əsasında ayrı-seçkiliyə yol açacaq şəkildə müəyyən edilməsi demokratik ölkələrdə qəbul edilməzdir. Rəqabətli və plüralist sistem üçün seçki dairələri cəmiyyətin bütün təbəqələrini təmsil edən şəffaf proses vasitəsilə müəyyən edilməlidir.

Azərbaycanda siyasi partiyaların seçkilərdə iştirak təcrübəsi

Müstəqilliyinin ilk günündən etibarən demokratik inkişaf yolunu seçən Azərbaycan Respublikası ulu öndər Heydər Əliyevin xalqın təkidli tələbi ilə hakimiyyətə yenidən qayıtmasından sonra demokratiyanın ən mühüm atributlarını formalaşdırmaq, ölkənin siyasi və hüquqi sistemini yeni reallığın tələblərinə formalaşdırmaq üçün qısa müddətdə çox böyük işlər gördü. Uzaqgörən siyasətçi kimi ulu öndər təkcə iqtisadi sahədə deyil, hüquq və siyasət sahəsində də mühüm qərarlar qəbul etdi, başda Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası olmaqla, vətəndaşların hüquqlarının, demokratik inkişafının təminatçısı olan mühüm qanunların qüvvəyə minməsində rol oynadı.

Bütün bu addımlar icra və qanunverici orqanlara seçkilərin müntəzəm olaraq keçirilməsi, vətəndaşların istər fərdi, istərsə də təşkilatlı şəkildə siyasətdə fəal iştirak etməsinə müsbət təsir göstərdi. Azərbaycan Milli Məclisinə keçirilən bir neçə millət vəkili seçkisinin nəticələrinin fonunda vətəndaşların siyasi iştirak səviyyəsini daha yaxından nəzərdən keçirək.

Dövlət müstəqilliyinin yenidən əldə edilməsindən sonra Azərbaycanda ilki 1995-ci ildə olmaqla hər beş ildən bir Milli Məclisə seçkilər keçirilmişdir. 1995 və 2000-ci illərdə təşkil edilmiş seçkilərdə 100 millət vəkili majoritar, 25 millət vəkili isə proporsional seçki sistemi üzrə həyata keçirilmişdir. 2005-ci ildən etibarən isə Milli Məclisə seçkilər qarışıq seçki sistemi ilə deyil, tam majoritar seçki sistemi ilə keçirilməyə başlanmışdır.

Milli Məclisə deputatlar 125 tək mandatlı seçki dairəsindən beş illik müddətə seçilir. Milli Məclisə seçkilər 2003-cü ildə qəbul edilmiş Seçki Məcəlləsi ilə keçirilir. Seçki Məcəlləsinə 2005, 2008, 2010, 2017 və 2018-ci illərdə əlavə və dəyişikliklər edilib (5).

Namizədin qeydiyyatı üçün depozit və namizədlərə dövlət vəsaitinin ayrılması ləğv edilib. İstər məclis seçkiləri, istərsə də bələdiyyə seçkiləri onu göstərir ki, vətəndaşların siyasi fəallığı həm passiv seçki hüququ nöqtəyi-nəzərdən, həm də seçkilərdə səsvermə səviyyəsinin yüksək olması baxımından yüksəlir. Azərbaycan vətəndaşlarının siyasi iştirak səviyyəsinin yüksəlməsi gender amilində də özünü açıq şəkildə göstərir. Məsələn, 2010-cu ildə keçirilmiş Milli Məclis seçkiləri zamanı qadınların daha fəal siyasi iştirakı müşahidə edilmişdir. Əslində, bu fəallıq bələdiyyə seçkilərində də özünü büruzə vermiş və 2009-cu ildə keçirilmiş bələdiyyə seçkiləri nəticələrinə əsasən, bələdiyyələrdə qadın üzvlərin sayı dörd faizdən iyirmi səkkiz faizə qədər yüksəlmişdir (6).

Azərbaycanda qanunverici ali orqanda zərif cinsin nümayəndələrinin göstəricisi 1975-ci ildə 37,8 %, 1980-ci ildə 39,8 %, 1985-ci ildə 39,8 %, 1990-cı ildə 4,3 %, 1995-ci ildə 12,1 %, 2000-ci ildə 10,7 %, 2005-ci ildə 10,5 %, 2006-cı ildə 11,2 % təşkil etmişdir. 2010-cu ildə keçirilən Milli Məclis seçkilərinin nəticələrinə görə isə isə bu göstərici 19 % təşkil etmişdir ki, bu isə əvvəlki seçkilərə görə onların fəallığının yüksəldiyini göstərir.

Azərbaycanda 52 siyasi partiya dövlət qeydiyyatından keçsə də, 2010-ci ildə keçirilən seçkilərdə 5 siyasi partiya bloku və 22 partiya iştirak etmişdir (Cədvəl 1).

Cədvəl 1.

2010-cu il seçkilərində iştirak edən seçki blokları və bu bloklara daxil olan partiyalar

Seçki blokları	Daxil olan partiyalar				Namizəd sayı	Qeydə alınan namizəd sayı
Qarabağ	Ümid Partiyası	Azərbaycan Demokrat Partiyası	Aydınlar Partiyası		99	32
İslahat	Bütöv Azərbaycan Xalq Cəbhəsi Partiyası	Böyük Quruluş Partiyası	Ədalət Partiyası	Azərbaycan Təkamül Partiyası	106	31
İnsan Naminə	Azərbaycan Liberal Partiyası	Vətəndaş və İnkişaf Partiyası			83	19
Demokratiya	Vətəndaş Həmrəyliyi Partiyası	Azərbaycan Demokratik İslahatlar Partiyası			101	17
AXCP-Müsavat	Azərbaycan Xalq Cəbhəsi Partiyası	Müsavat Partiyası			92	35

Mənbə: Müəllif tərəfindən 2010-cu il seçkilərinə dair göstəricilər əsasında hazırlanmışdır.

Mərkəzi Seçki Komissiyasının 2010-ci ilin 17 oktyabr tarixli məlumatına əsasən, ümumilikdə 125 seçki dairəsi üzrə 719 deputatlığa namizəd qeydiyyatına alınmışdır ki, həmin namizədlərdən 621-i kişi, 98 nəfəri isə qadın olmuşdur. Qeyd etmək olar ki, 2005-ci il Milli Məclis seçkilərində 2063 namizəd iştirak etmişdir.

Partiya xətti ilə qeydiyyatına alınan namizədlərin sayında isə Yeni Azərbaycan Partiyası diqqətçəkən üstünlüyə malikdir. Belə ki, Yeni Azərbaycan Partiyası 113, KXCP 30, AMİP 23, DADP 20, Ana Vətən Partiyası 7, Müasir Müsavat Partiyası 7, AMDP 2, ASDP 2, Azərbaycan Milli Dövlətçilik Partiyası 1, Azərbaycan Tərəqqi Partiyası 1 namizədlə 7 noyabr 2010-cu il Milli Məclisə keçirilən seçkilərdə iştirak etmişdir (Zülfüqarlı, 2010: 16).

2010-cu ildə Milli Məclisə keçirilmiş seçkilərdə Yeni Azərbaycan Partiyası 72 dairədə daha çox səs toplayaraq qalib gəlmişdir. 41 dairədə bitərəf namizədlər, 12 seçki dairəsində isə digər partiya nümayəndələri millət vəkili seçilərək təmsilçilik hüququ əldə etmişlər.

7 noyabr 2010-cu il tarixli AR Milli Məclisinə seçkilərin təşkili, namizədlərin qeydiyyatı, təşviqat kampaniyası və səsvermə əsasən mövcud qanunvericiliyə uyğun həyata keçirilmiş, nümayəndəli demokratiyanın təmin olunmasında, legitim parlamentin formalaşmasında, seçkilərin təşkilində irəliyə doğru mühüm addım atılmışdır.

2015-ci il noyabr ayının 1-də keçirilmiş beşinci çağırış Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi deputatlarının seçkilərini təhlil etdikdə, əvvəlki seçkilərlə müqayisə etdikdə, vətəndaşların siyasi iştirak səviyyəsində diqqət çəkən bir sıra pozitiv məqamların olduğunu görmək olar. Hər şeydən əvvəl onu qeyd etmək lazımdır ki, bu seçkilərdə iştirak etmək üçün 2431 nəfərlə rekord sayda namizədlik üçün müraciət edilmişdir. Müraciət edən namizədlərin qeydə alınması baxımından da müsbət tendensiyanın müşahidə edildiyini qeyd etmək mümkündür. Belə ki, 2431 nəfər müraciətdən 1637 nəfəri namizədlik üçün uyğun görülmüş və qeydə alınmışdır. Ancaq bu namizədlərdən 767-si mandat uğrunda seçkilərdə iştirak etmiş, geri qalan hissəsi isə könüllü olaraq namizədliyini geri almışdır. Onlardan 331 nəfəri 24 siyasi partiyayı təmsil etmişdir. Maraqlı məqam

isə ondan ibarətdir ki, namizədliyini geri götürənlərin bir çoxu hakim Yeni Azərbaycan Partiyasının (YAP) üzvləri olmuşdur. Namizədlərin passiv seçki hüququndan istifadə edərək namizədliklərini irəli sürməsi vətəndaşların siyasi maraq və iştirakını əks etdirməsi üçün əhəmiyyətli göstəricisi hesab olunur.

Dairə seçki komissiyalarında qeydə alınmış, seçkidə iştirak edəcək partiyaların və namizədlərin siyahısı belədir: Yeni Azərbaycan Partiyası – 116 namizəd, Birləşmiş Azərbaycan Xalq Cəbhəsi Partiyası – 28 namizəd, Milli İstiqlal Partiyası – 12 namizəd, Müsavat Partiyası – 25 namizəd, REAL Hərəkəti – 17 namizəd, Böyük Quruluş Partiyası – 25 namizəd, Ümid Partiyası – 17 namizəd (8).

Seçki nəticələrinə görə isə 12 siyasi partiyanın namizədi Milli Məclisə üzv seçilmişdir. Eyni zamanda 45 bitərəf namizəd yeni məclisdə təmsil etmə haqqı əldə etmişdir (Cədvəl 2).

Cədvəl 2.
2015-ci il seçkilərində ən çox namizədlə təmsil olunan partiya və bloklar

Siyasi partiya	Sədr	Səs %	Mandat	
			sayı	+ / -
Yeni Azərbaycan Partiyası	İlham Əliyev	47,20	71	-1
Bitərəf		40,50	41	-
Vətəndaş Həmrəyliyi Partiyası	Sabir Rüstəmxanlı	1,32	2	-1
Ana Vətən Partiyası	Fəzail Ağamalı	1	1	-1
Azərbaycan Demokratik İslahatlar Siyasi Partiyası	Asim Mollazadə	0,74	1	-
Azərbaycan Demokratik Maarifçilik Partiyası	Elşən Musayev	0,47	1	+1
Azərbaycan Sosial Demokrat Partiyası	Araz Əlizadə	0,40	1	+1
Azərbaycan Sosial Rifah Partiyası	Xanhüseyn Kazımlı	0,77	1	-
Bütöv Azərbaycan Xalq Cəbhəsi Partiyası	Qüdrət Həsənzadə	1,49	1	-
Böyük Quruluş Partiyası	Fazil Mustafa	1,20	1	-
Milli Dirçəliş Hərəkəti Partiyası	Fərəc Quliyev	0,42	1	-
Vəhdət Partiyası	Tahir Kərimli	0,53	1	+
Vətəndaş Birliyi Partiyası	Sabir Hacıyev	0,48	1	-

Mənbə: 1 noyabr 2015-ci il seçkilərinin göstəriciləri əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Digər partiyalar – Vətəndaş Həmrəyliyi Partiyası, Böyük Quruluş Partiyası, Bütöv Azərbaycan Xalq Cəbhəsi Partiyası, Böyük Azərbaycan Partiyası, Azərbaycan Təkamül Partiyası, Azərbaycan Sosial Rifah Partiyası, Vəhdət Partiyası, Azərbaycan Xalq Demokratik Partiyası, Azərbaycan Liberal Demokrat Partiyası, Azərbaycan Demokratik Maarifçilik Partiyası.

Seçici siyahılarına daxil edilmiş seçicilərin ümumi sayı – 5.211.765, səsvermədə iştirak edən seçicilərin sayı isə 2.894.515 olmuşdur (9).

Nəticə

Tədqiqatın əsas nəticəsi ondan ibarətdir ki, demokratikləşmənin əsas göstəricilərindən biri kimi siyasi partiyaların sayı və onların parlament seçkilərində iştirak səviyyəsi mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi kimi, parlamentdə təmsil olunan partiyaların sayı da bu baxımdan diqqətəlayiq sayılır. Bu isə vətəndaşların siyasətə marağına təsir edən başlıca amillərdən biridir. Bir digər mühüm nəticə parlament və bələdiyyə seçkilərində tədqiq edilən dövrdə gender amilinin önə çıxmasıdır. Belə ki, həmin dövrdə keçirilən seçkilərdə qadınların fəallığının yüksəldiyi müşahidə edilmişdir. Bu həm namizədlərin sayında, həm də seçki nəticələrində özünü göstərir.

Tədqiqatın mühüm nəticələrindən biri Azərbaycanda qanunvericilik orqanına keçirilən seçkilərdə vətəndaş fəallığı, ölkənin demokratik inkişafının göstəricisi olması nöqtəyi-nəzərindən bir sıra məqamları özündə əks etdirir. Tədqiq edilən 2010-cu və 2015-ci il seçkiləri onu deməyə əsas verir ki, vətəndaşların həm müstəqil, həm də partiya sıralarından öz namizədliklərini irəli sürməsi əvvəlki seçki ilə müqayisədə yüksək həddə çatmışdır. Bu isə ölkənin demokratik siyasi mühitinə olan inamı və bu inam fonunda vətəndaşların siyasi iştiraka olan marağının artdığını göstərir.

Ədəbiyyat

1. Tezich, E. (1998). Constitutional Law. Istanbul: Beta Publications, 608 p.
2. Shafak, A. (2016). On political parties and the electoral system from the perspective of constitutional studies. HAK-Ish International Labor and Society Journal, No. 5/12, pp. 54 – 83.
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. (12 noyabr 1995).
<https://e-qanun.az/framework/897>
4. Boratav, K. (2004). Where is the new world order? Ankara: Imge, 303 s.
5. Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsi. (2003). Bakı.
<https://e-qanun.az/framework/46953>
6. Bələdiyyə seçkiləri. 23 dekabr 2009-cu il səsvermənin ümumi yekunlarına dair Mərkəzi Seçki Komissiyasının Protokolu. <https://belediyye.gov.az/municipal-elections>
7. Zülfüqarlı, M. (2010). Seçkilərin nəticələri ilə bağlı yerli və beynəlxalq təşkilatların mövqeyi. Bakı: Azərbaycanda Vətəndaş Cəmiyyətinin İnkişafına Yardım Assosiasiyası, 72 s.
8. Azərbaycan parlament seçkiləri barədə bələdçi. (28 oktyabr 2015).
<https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan/2015/10/151028>
9. Azərbaycan Respublikası adından, 2015-ci il noyabr ayının 1-də keçirilmiş beşinci çağırış Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi deputatlarının seçkilərinin nəticələrinə dair Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun Qərarı. (24 noyabr 2015). Bakı.

Göndərilib: 01.03.2024

Qəbul edilib: 30.04.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/35/109-112>

Heyvagül Vəliyeva
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
heyvagulveliyeva@gmail.com
UOT34:343.1.01

CİNAYƏTKAR HƏRƏKƏTSİZLİYİ NÖVLƏRİ

Xülasə

Məqalə "Cinayətkar hərəkətsizliyi növləri" adlanır. Məqalədə obyektiv cəhətin zəruri əlaməti olan ictimai təhlükəli əməlin – hərəkət və hərəkətsizliyin anlayışı verilir. Məqalədə həmçinin hərəkətsizliyin növləri göstərilir. Hərəkətsizliyin təmiz və qarışıq, birdəfəlik və uzanan növləri təhlil edilir, hər birinə aid misallar gətirilir. Məqalədə eyni zamanda hərəkətsizliyə görə hansı hallarda, hansı andan məsuliyyətin yaranma, hansı hallarda məsuliyyətdən azad edilmə də göstərilir.

Açar sözlər: cinayətkar hərəkət, hərəkətsizlik, təmiz hərəkətsizlik, qarışıq hərəkətsizlik

Hayvagul Valiyeva
Baku State University
master student
heyvagulveliyeva@gmail.com
UOT34:343.1.01

Types of Criminal Inaction

Abstract

The article is called "Types of criminal inaction". The article provides the concept of socially dangerous act-action and inaction, which is a necessary sign of the objective aspect. The article also shows the types of inactivity. Pure and mixed, one-time and prolonged types of immobility are analyzed, examples of each are given. At the same time, the article also shows in what cases, from what moment the liability arises, and in what cases the liability can be exempted due to inaction.

Keywords: criminal act, inaction, pure inaction, mixed inaction

Giriş

Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyində cinayət məsuliyyətinin iki əsası vardır. Bu əsaslardan biri faktiki əsasdır. Faktiki əsas dedikdə, ictimai təhlükəli əməl, yəni insanın davranış aktı nəzərdə tutulur. Digər əsas isə hüquqi əsasdır. Hüquqi əsas dedikdə isə, insanın ictimai təhlükəli əməlində cinayət tərkibinin mövcudluğu nəzərdə tutulur. Əməlin xarici (obyektiv) və daxili (subyektiv) əlamətləri vardır. Xarici – obyektiv reallıqda insan davranışının təzahürüdür; daxili – bir şəxsin zehində baş verən və davranışını müəyyən edən daxili-zehni proseslərdir (ehtiyaclar, maraqlar, motivlər və s.).

İnsan davranışının obyektiv və subyektiv əlamətlərə bölünməsi ictimai təhlükəli əməlin cinayət hüquqi tövsifində hər bir əlamətin rolu və əhəmiyyətini müəyyənləşdirmək baxımından vacibdir.

Obyektiv əlamətlər bütün cinayət tərkibləri üçün ümumidir. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 14-cü maddəsinə görə, cəza təhdidi altında qadağan olunmuş ictimai təhlükəli əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) təqsirli olaraq törədilməsi cinayət sayılır (1).

Yəni qanunverici cinayətin ictimai cəhətdən təhlükəli və qeyri-qanuni bir hərəkət olduğunu müəyyən edir, belə bir əməli obyektiv əlamət kimi xarakterizə edir. Bununla belə, cinayətin obyektiv cəhəti Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin maddələri ilə

bağlıdır. Yuxarda qeyd etdiyimiz kimi, cinayətin obyektiv cəhətinin varlığını müəyyən edən ünsürlərdən biri də müəyyən obyektə qəsd edən hərəkət və ya hərəkətsizlikdir.

Xüsusi hissənin maddələrində, obyekt, subyekt və subyektiv cəhəti oxşar olan cinayətləri bir-birindən fərqləndirmək üçün obyektiv cəhəti müəyyən edən əlamətlərdə bu cinayətləri fərdiləşdirən ünsürlər nəzərdə tutulmuşdur. Hərəkət və ya hərəkətsizlik hər hansı bir cinayətin obyektiv cəhətinin məcburi əlamətidir. Prof. F. Səməndərovun da mövqeyinə görə, ictimai təhlükəli “hərəkət” və ya “hərəkətsizlik” cinayət qanununda nəzərdə tutulan bütün tərkiblərə daxil edildiyindən, belə əlamətlər cinayət tərkibinin obyektiv cəhətinin zəruri əlamətləri sayılır (Səməndərov, 2018: 152; Nazarova, 2015).

“Hərəkət” fasiləliklə fasiləsizliyin vəhdətidir. “Hərəkət” yaradılmır. O, həm də məhvedilən deyildir. O yalnız bir formadan digərinə çevrilə bilər. Hərəkət son dərəcə müxtəlif və mürəkkəb dəyişiklikləri əhatə edir. Hərəkət təsadüfi baş vermir və yaxud obyektlərə kənardan gətirilmir. Hərəkətin məzmununa elementar hissəciklərdən tutmuş böyük səma cisimlərinə qədər bütün obyektlərdə baş verən dəyişikliklər daxildir. Aristotələ görə isə ümumi götürülən hərəkət ilə onun konkret növləri bir-biri ilə əlaqəlidir. O, həm də hərəkəti gerçək varlıq kimi təsəvvür edərək yazırdı: “Mən hərəkət dedikdə, imkan şəklində olanın həyata keçirilməsini başa düşürəm” (Aristotel, 1975: 219).

Cinayət hüququnda hərəkət dedikdə, insan davranışının aktiv forması, hərəkətsizlik dedikdə isə müəyyən bir vəziyyətdə hərəkət etmək məcburiyyətində olan şəxsin passiv davranışı başa düşülür (Aristotel, 1975: 54).

Hərəkət insanın qadir olduğu istənilən bədən hərəkətləri ilə, o cümlədən fiziki əzələ qüvvəsindən, jestlərdən, şifahi və ya yazılı nitqdən istifadə etməklə başqa insanlara və ətraf mühitin digər əşyalarına təsir kimi təzahür edən bədən hərəkətləri ilə ifadə oluna bilər. Cinayətlərin əksəriyyəti hərəkətlə həyata keçirilir. Məsələn, oğurluq və digər növ talamalar həmişə aktiv hərəkətlərlə həyata keçirilir. Qeyd edək ki, şəxsin müəyyən şəraitdə yerinə yetirməli olduğu hərəkətlər hüquqi cəhətdən təsbit edilən öhdəliklərlə bağlı olmalıdır. Bunlar aşağıdakı hallarda yaranabilir:

- şəxs üçün öhdəlik qanunla, yaxud qanun qüvvəli aktla müəyyən edilə bilər;
- müəyyən öhdəçiliyin yerinə yetirilməsi peşənin xarakteri ilə bağlı ola bilər;
- müqavilə əsasında yaranan öhdəliyin yerinə yetirilməməsi;
- şəxsin öz davranışı ilə özü üçün öhdəlik yaratması, lakin belə öhdəliyi yerinə yetirməməsi.

Bir sıra ictimai təhlükəli əməllər isə yalnız passiv bir davranış forması ilə – hərəkətsizliklə törədilir. Hərəkətsizlik ictimai təhlükəli əməlin ikinci növüdür. Özünün sosial və hüquqi xassələrinə görə hərəkətsizlik hərəkətlə eynidir. O da hərəkət kimi xarici aləmə obyektiv təsir göstərərək bu aləmdə dəyişikliklər törədə bilər. Hərəkətdən fərqli olaraq, hərəkətsizlik şəxsin konkret şəraitdə müəyyən əsaslara görə etməli olduğu və edə biləcəyi hərəkətləri etməməkdən ibarət olan passiv davranışdır. Cinayət qanunu ilə qorunan ictimai münasibətlərə ziyan vurmağa yönələn aktiv bədən hərəkətlərindən ibarət olan cinayətkarcasına hərəkətdən fərqli olaraq, hərəkətsizlik passiv davranışdan, yəni şəxsin edə biləcəyi və etməli olduğu hərəkətləri yerinə yetirməməsindən ibarətdir. Hərəkətsizlik öz ictimai və hüquqi xüsusiyyətlərinə görə hərəkətlə eyni və bircinsli olmaqla, ondan yalnız fiziki (zahiri) cəhəti – bədən hərəkətinin olmaması ilə fərqlənir. Cinayət hüquqi hərəkətsizlik zamanı da insan müəyyən fəaliyyətdə ola bilər, lakin onun bu fəaliyyəti cinayət-hüquqi baxımdan neytral hesab edilir. Cinayətkarcasına hərəkətsizlik – cinayətkarın qeyri-müəyyən “yaygın təhlükəli əməl” deyil, zamanda və məkanda müəyyən hədlərə malik konkret davranışdır. Cinayətkarcasına hərəkətsizliyin başlıca əlamətləri onun ictimai təhlükəsizliyi və bununla şərtlənən hüquqazidliyi hesab olunur. Cinayət hüquqi mənada hərəkətsizlik şəxsin etməli olduğu və edə biləcəyi hərəkətləri etməməsi və ya qarşısını almalı olduğu nəticələrin baş verməsinə mane olmamasıdır. Cinayətkarcasına hərəkətsizlik (latınca “delictum ommisionis”) cinayət-hüquqi termin olmaqla, cinayət əməlinin elə bir formasıdır ki, bu zaman təqsirkar hüququn öz mahiyyətinə görə məcbureddici normasına qəsd edir, yəni kriminal hərəkətsizlik – ictimai zəruri hərəkətin edilməməsidir (Aliyev: 29).

Cinayət hüquq ədəbiyyatlarında hərəkətsizliyin iki növü fərqləndirilir:

- hərəkətsizliyin təmiz forması,
- hərəkətsizliyin qarışıq forması.

Belə ki, əgər müəyyən hərəkətsizliyin göstərilməsi birbaşa kriminal (cinayət) əməl kimi elan edilirsə, bu, təmiz hərəkətsizlik adlanır. Məsələn, cinayət haqqında xəbər verməmək (maddə 307.1), hərbi xidmət keçməkdən boyun qaçırmaq (maddə 321) və s.

Əgər hərəkətsizliyin kriminallığı ictimai təhlükəli nəticənin baş verməsindən asılı olarsa, bu, qarışıq hərəkətsizlik adlanır. Məsələn, xəstəyə kömək göstərməmə (maddə 142.1), səhlənkarlıq (maddə 314.1) və s. (Səmədova, Bayramova, Rzayeva, Musayeva, Nəzərova, 2022: 24).

Müəlliflərdən İ. Ağayev isə hərəkətsizliyi birdəfəlik və uzanan olmaqla iki növə ayırır. O, lazımı hərəkətin edilməsindən boyun qaçırmanın bir fakt ilə ifadə olunmasını birdəfəlik hərəkətsizlik (maddə 142, 143, 298), hüquqi vəzifəni yerinə yetirməkdən uzun müddət ərzində boyun qaçırmanı isə uzanan hərəkətsizlik adlandırır (Ağayev, 2005: 132).

Ümumilikdə, Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsində nəzərdə tutulan tərkibləri təhlil edərkən həmin tərkibləri üç yerə ayıra bilərik: yalnız hərəkətlə törədilən cinayətlər, yalnız hərəkətsizliklə törədilən cinayətlər və həm hərəkətlə, həm də hərəkətsizliklə törədilən cinayətlər. Demək olar ki, Cinayət Məcəlləsində nəzərdə tutulan cinayətlərin əksəriyyəti hərəkətlə törədilir. Məsələn, sülh və insanlıq əleyhinə törədilən cinayətlərin hamısı hərəkətlə törədilir. İkinciyə misal olaraq, xəstəyə kömək göstərməmə (maddə 142.1), təhlükədə qoyma (maddə 143) və s., həm hərəkətlə, həm hərəkətsizliklə törədilən cinayətlərə isə qəsdən adam öldürmə (maddə 120), dövlət sirrini yayma (maddə 284) və s. aid etmək olar.

Fikrimizcə, ümumi olaraq cinayətkar hərəkətsizliyin mövcud olması üçün üç şərtin olması vacibdir:

- birincisi, şəxsin üzərində müəyyən bir şəkildə hərəkət etmək öhdəliyi olmalıdır;
- ikincisi, hərəkət etmək imkanı olmalıdır;
- üçüncüsü, şəxs borelu olduğu və edə biləcəyi hərəkətləri yerinə yetirməməlidir.

Məsələn, müəyyən peşə sahibləri (həkimlər) fəvqəladə hallarda, hətta iş vaxtından kənar da öz vəzifələrini yerinə yetirməlidirlər. Digər hallarda, məsuliyyət yalnız şəxsin iş yerində olması lazım olan müddət ərzində hərəkətsizliyə görə yaranır. Əmək və ya digər mülki müqavilədən irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməməsinə görə də məsuliyyət yarana bilər (əmək haqqının ödənilməməsi, əmlakın lazımı qaydada saxlanmaması). Qeyd edək ki, cinayətkar hərəkətsizliyin başladığı an, o an hesab edilməlidir ki, insan hərəkət etməli olduğu halda, əksinə, bundan çəkinir.

Nəticə

Şəxs hərəkətsizliyə görə o zaman cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilər ki, onun hərəkətsizliyi qanunsuz və ictimai təhlükəli olsun, şəxsin hərəkət etmək vəzifəsinin olmasına baxmayaraq, həmin şəxsin lazımı və tələb olunan şəkildə hərəkət etmək imkanı olsun, lakin hərəkət etməsin, müəyyən bir şəkildə hərəkət etmək öhdəliyinə xitam verilsin, hərəkət etmək vəzifəsini yerinə yetirməyi qeyri-mümkün edən hallar yaransın. Məsələn, bir sıra hallarda qanunverici özü müəyyən şərtlər daxilində hərəkət etmək öhdəliyini məhdudlaşdırır (məsələn, maddə 269).

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. (2013). Bakı: Hüquq Yayın Evi, 908 s.
2. Səmədova, Ş., Bayramova, M., Rzayeva, S., Musayeva, A., Nəzərova, K. (2022). Cinayət hüququ: dövlət imtahanına hazırlıq kursu (azərb. və rus dillərində). Dərs vəsaiti. Bakı: "Mütərcim" nəşriyyatı, 176 s.
3. Aristotel. (1975). Kompozitsii. V. 4, I. 1, 219 s.
4. Aliyev, C. Cinayətkarcasına hərəkətsizliyin anlayışı və mahiyyəti. "Hüquqi dövlət və qanun" jurnalı, № 9, s. 29.
5. Səməndərov, F. Y. (2018). Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Dərslük. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 724 s.

6. Nazarova, K. O. (2015). Ugolovnoye pravo Azerbaydzhanskoy Respubliki. Obshaya chast'. Uchebnik. Bakı: Elm i tehsil, 908 s.
7. Ağayev, İ. B. (2005). Cinayət tərkibi. Dərs vəsaiti. Bakı: "Təhsil" nəşriyyatı, 496 s.
8. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. (2023). Bakı: Hüquq Yayın Evi, 64 s.

Göndərilib: 26.02.2024

Qəbul edilib: 16.05.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/35/113-119>

Tarja Sariyeva
Baku State University
master student
sarievatarca@gmail.com

CONCEPT OF DIGITAL PERMANENT ESTABLISHMENT AND THE LEGAL ANALYSIS OF NECESSITY OF ITS APPLICATION IN THE TAX SYSTEM OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Abstract

The rise of the digital economy has become a major concern for the global society since it has drastically altered tax laws worldwide. Existing national tax policy is designed on the basis of the “permanent establishment” concept when determining the tax liability of business. However digitalization allows businesses to function without meeting the permanent establishment requirement in any jurisdiction. In addition, tax authorities finds it difficult to characterize the income of foreign (non-resident) digital companies for tax purposes as they can easily move across jurisdictions, skip registration process and etc.

It is without question necessary to adapt existing tax system to the new way of doing business and establish legislative answers at the Azerbaijani level to the difficulties posed by the digital economy. The revenues of foreign digital companies are currently untaxed in the Republic of Azerbaijan. At that point, digital companies generating revenues from Azerbaijani source without having a permanent establishment in the Republic of Azerbaijan should get the same tax treatment as those with a physical permanent establishment.

Keywords: *digital permanent establishment, digital economy, nexus rules, non-resident, digital company, income tax, profit tax*

Tərcə Sariyeva
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
sarievatarca@gmail.com

Rəqəmsal daimi nümayəndəlik anlayışı və onun Azərbaycan Respublikasının vergi sistemində tətbiqi zərurətinin hüquqi analizi

Xülasə

Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı dünya miqyasında vergi qanunlarını kəskin şəkildə dəyişdirədiyi üçün global cəmiyyət üçün vacib problemlərdən birinə çevrilmişdir. Mövcud milli vergi siyasətində biznesin vergi öhdəliyinin müəyyən edilməsi zamanı “daimi nümayəndəlik” konsepsiyası əsas götürülür. Bununla belə, rəqəmsallaşma bizneslərə hər hansı yurisdiksiyada daimi nümayəndəlik tələblərinə cavab vermədən fəaliyyət göstərməyə imkan verir. Bununla yanaşı, xarici (qeyri-rezident) rəqəmsal şirkətlərin müxtəlif yurisdiksiyalar arasında asanlıqla hərəkət edə bilməsi, qeydiyyat prosesini atlaması və bu kimi digər səbəblərdən vergi orqanları vergi məqsədləri üçün onların gəlirlərini xarakterizə etməkdə çətinlik çəkirlər.

Şübhəsizdir ki, mövcud vergi sisteminin biznesin yeni üsuluna uyğunlaşdırılması və rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı ilə ortaya çıxan məsələlərin Azərbaycan qanunvericiliyində tənzimlənməsi mütləqdir. Hazırda Azərbaycan Respublikasında xarici (qeyri-rezident) rəqəmsal şirkətlərin mənfəətindən (gəlirindən) vergi tutulmur. Bununla belə, Azərbaycan Respublikasında daimi nümayəndəliyi olmadan Azərbaycan mənbəyindən gəlir əldə edən xarici rəqəmsal şirkətlər fiziki daimi nümayəndəliyi olanlarla eyni vergi rejiminə malik olmalıdırlar.

Açar sözlər: rəqəmsal daimi nümayəndəlik, rəqəmsal iqtisadiyyat, neksus qaydaları, qeyri-rezident, rəqəmsal şirkət, gəlir vergisi, mənfəət vergisi

Introduction

One of the important issues on the agenda of the international community is the development of the digital economy, which has significantly changed tax regulation around the world. The OECD's final report on BEPS Action 1 noted that the digitalization of the economy has raised a number of complex challenges in the field of direct taxation, mainly related to the issue of distribution among states of the right to tax profits derived from cross-border activities in the digital era (1). The new nexus based on digital presence is not just about preventing base erosion and profit shifting, but more importantly, it is about a new distribution of tax rights.

The main characteristic of the digital economy is the reduced need for physical presence in markets (Petruzzi, Buriak, 2018: 18-19). Value is created through user interaction and is concentrated in intangible assets that are easily transferred to tax havens in order to minimize taxable income. However, corporate tax systems are still based on the economic reality of the 1920s, when tax rules were established based on territorial and resident principles. In the absence of consensus, many states have begun to formulate unilateral tax rules for the digital economy. The inconsistency of these rules will increase the tax burden of multinational corporations, given that each state seeks to protect its interests.

Global proposals for taxing digital economy. On 16 March 2018, the OECD presented an interim report on tax challenges arising from digitalization (hereinafter referred to as the OECD interim report) (3). On 21 March 2018, the European Commission published draft directives on taxation of the digital economy (4). The Digital Tax Work Program was adopted on the BEPS Inclusive Platform at the May 2019 OECD meeting and endorsed by the Group of Twenty (G20) Ministers on 9 June 2019.

On January 31, 2020, 137 BEPS countries endorsed the OECD's idea to require companies to pay taxes in the countries where they make profits, not just where they are registered (5). In the digital era, the distribution of tax rights and taxable profits can no longer be limited solely by reference to physical presence.

The OECD's work on tax issues arising from the digitalization of the economy follows two tracks: pillar 1 and pillar 2 (6). Pillar 1 examines the rules relating to profit shifting, as well as the revised tax nexus rules. Pillar 2 consists of a global proposal to combat BEPS. Solutions proposed to date include tax measures that indicate source or destination jurisdiction. Options for taxing digital companies discussed at the OECD, UN and EU levels also include short-term solutions aimed at adapting the existing international tax system to the digital reality (7) until a globally agreed solution is reached.

The purpose of the measures proposed by the OECD and the UN to address the tax challenges of the digital economy is to determine the taxable nexus (Petruzzi, Buriak, 2018: 18-19). At the same time, digital companies should not be isolated from traditional ones, since the ultimate goal of creating new tax rules for digital companies is the creation of a global tax mechanism and an effective tax system. Moreover, given that many states have already introduced unilateral measures, either by extending the concept of permanent establishment to national tax law or by introducing new equalization mandatory payments (9), the main challenge for the EU has become to prevent fragmentation of the internal market and to establish new rules that would bring profit taxation into line with a value creation standard.

The question of the legal nature of a permanent establishment is closely related to categories that are basic in international and European doctrine and practice, but have no analogues in the Azerbaijani language and Azerbaijani tax legislation. These are the categories nexus (connection, tax link) and threshold (threshold value, lower tax limit).

As Professor B. Arnold notes, a permanent establishment is the minimum degree of presence of a non-resident in the country required for levying tax. Rules for determining the connection (nexus

rules) and rules for determining the source – rules that establish the nexus on the basis of which a non-resident becomes taxable in the state (Arnold, 2003: 477).

The term "nexus" describes a situation in which an enterprise is subject to taxation within a state because of its connection with it. The literature traditionally notes that the list of tax links that provide the necessary connection (nexus) of the subject with the state includes: citizenship (nationality); domicile or residence; presence or conduct of business in the country; the location of property on the territory of the country or the implementation of transactions or transactions that resulted in income being received on the territory of the country (Gustafson, Peroni, Crawford, 2006: 15).

The state must decide whether to tax all profits of a non-resident in the country or whether the tax liability is considered to arise only after exceeding the minimum threshold, i.e. duration or scale of business activity. Any degree of such connection is sufficient, such as direct sales, property, provision of services to customers, operations or physical presence in the country.

It is formulated four types of threshold values that delimit the rights of states to tax the business income of non-residents: 1) the principle of permanent establishment; 2) certain level of physical presence; 3) volume and nature of activity and 4) income in monetary terms (Arnold, 2003: 127). If the minimum threshold for the occurrence of a tax liability is reached, it is necessary to legislate the rules governing how much of a non-resident's profit is subject to tax.

In its interim report, the OECD acknowledged that a changing global economy calls into question the adequacy of the two main concepts underpinning the tax system. This is a profit sharing problem and a nexus problem. The OECD's final report on BEPS Action 1 highlights that the new permanent establishment nexus requires "significant changes to key international tax standards", adding that at this stage there is no clarity on the need for changes to international principles for the allocation of tax rights.

The OECD has considered the following tax options for the digital economy: tax linkage in the form of significant economic presence; income tax on certain types of digital transactions; equalization charge levied on the turnover of non-resident enterprises with a significant economic presence as a means of ensuring equal treatment for national and foreign companies (13).

Indicators to establish significant economic presence may include the presence of a user base; the volume of digital content received from the jurisdiction; billing in local currency or using a local form of payment; maintaining a website in the local language; Responsibility for the final delivery of goods to users (customers) or provision of ancillary services, such as after-sales service or repair and maintenance; sustainable sales activity.

In 2019, the OECD published a policy note to explore proposals in two main areas. The first pillar focuses on the distribution of tax rights, while the second pillar addresses issues related to BEPS and uncoordinated unilateral action by states (14).

The document contains three proposals to revise the rules of profit sharing related to digitalization: the "user participation" proposal, which focuses on the value that businesses create by developing and extracting an active and engaged user base data and materials; option based on the concept of intangible assets associated with the commercial use of goods, works, services (the marketing intangibles alternative): after the distribution of income among all other functions using existing profit distribution principles, income from intangible assets will be distributed between jurisdictions based on agreed indicators; model of significant economic presence alternative.

All of these alternatives would deviate from the modern application of the arm's length principle and existing transfer pricing rules. The distribution of profits of a company with a significant economic presence in a jurisdiction will be made in a formal manner, taking into account the company's global profits and the distribution factors of sales, assets, employees and users.

The criterion of significant economic presence takes into account the following factors:

- income-based factor,
- digital factors,
- user factors (section 7.6.1 of the OECD final report).

In 2018, the European Commission presented a draft directive that considers the taxation of the digital economy as part of the digital single market initiative and intends to regulate this area at EU level unilaterally (EC, 2018: 9).

The draft directive presents short-term and long-term measures. The most important long-term goals are to determine the appropriation of the added value created, as well as to adjust the international tax rules of the permanent establishment.

The definition of a digital permanent establishment given in Article 4 of the draft directive is based on the existence of a “significant digital presence” (16). It is tied to the state if the enterprise for the tax period, together with associated enterprises of this entity: – provides digital services to users in that Member State, resulting in revenues in excess of €7 million; – provides digital services to more than 100 thousand users in that Member State, determined by the location (IP address) of the device used to access the digital interface through which the digital services are provided; – or enters into more than 3 thousand contracts for the supply of digital services in this Member State, in the course of doing business.

Profits will be distributed to such a representative office based on economically significant functions, namely its activities through a digital interface connected to data and users (17). These activities are considered to be economically significant and include the collection, processing and sale of user data, the collection, processing and display of user content, the sale of advertising space on the Internet and the provision of content created by third parties in the Internet market (Articles 5(3), 5(5)) draft Directive).

According to a number of European researchers, the decision to focus the value proposition on users and their data as the value drivers for most highly differentiated business models is a positive step, but this should be followed by a thorough examination of the value creation process within these business models and an analysis of the location of implementation significant economic activity (Kofler, Mayr, Schlager, 2018: 125).

However, enterprises are increasingly using multiple business models within the same legal entity. For example, there is no single tax model for online platforms. These platforms are often built on a principal-agent model; the platform itself does not provide goods or services and serves only as an intermediary between the seller and the buyer, and therefore cannot create a taxable presence in the state.

Even if such a presence exists, many traditional value drivers (such as high-value intellectual property) may lie outside the jurisdiction. As a result, the amount of tax on the profits of such a company in countries where the company has a large user base may be very small or even zero.

This approach is interesting for consolidating the peculiarities of taxation of foreign digital companies in Azerbaijani tax legislation, for example, using elements of the design of an agency permanent establishment.

The introduction of the concept of a digital permanent establishment in the EU will facilitate the redistribution of taxes from member states with small user bases (where large digital enterprises are often resident, for example Ireland) to large member states.

An important disadvantage of unilateral actions is the possibility of double taxation. In the absence of tax benefits provided by the home jurisdiction, tax will be paid twice on any profits allocated to the virtual permanent establishment: once on the profits allocated to the permanent establishment and a second time in the home jurisdiction. Income by itself is not a sufficient factor for establishing tax binding, therefore, in order to provide tax certainty for participants in cross-border activities, it is necessary to use a set of factors: the number of users in the state, the amount of data collected in the state, as well as expenses for research and development, marketing and etc. The European Commission took into account the recommendations of the OECD interim report, which proposes to consider users and data as drivers of value for digital companies.

The introduction of the concept of a digital permanent establishment, in our opinion, is the preferred way to tax digital companies conducting cross-border activities to sell goods or provide

services via the Internet to users located in different jurisdictions. The main problem associated with the implementation of this concept is that this requires amendments to the DTT.

The OECD and EU are therefore moving in the same direction when it comes to taxing digital companies, but the European Commission has taken a decisive step forward.

In the absence of measures on taxation of digital companies at EU or global level several member states applied national regulations. For example Austrian Digital Services (DTS) Tax, that is effective from 1 January 2020 applies to companies with a global turnover that exceeds €750 million and a national turnover of at least €25 million. At the same time revenues from domestic online advertising services are taxable if they are targeted at Austrian users. The tax rate has been established at 5% (EP, 4).

The French Digital Service Tax that is retroactively applied from January 2019, defines the same threshold for global and national turnover that set by Austrian DTS. However the tax rate is applied for on the gross revenues for those digital activities where French users are targeted in value creation (21).

National responses

We believe that the need to prepare responses to the challenges of the digital economy in the new conditions at the level of Azerbaijani legislation is beyond doubt. In addition, the effectiveness of the new rules can be ensured only if the measures implemented in the legislation of as many states as possible are harmonized. Otherwise, it will be impossible to ensure uniform regulation of cross-border tax relations.

Currently, Azerbaijani legislation establishes the specifics of paying taxes when foreign organizations (non-residents) provide work and services in electronic form (Article 169.3 of the Tax Code of the Republic of Azerbaijan) (22). However, the introduction of this norm did not solve the problem. (First of all, this norm establishes the imposition VAT tax for provided work and services rather than profit tax. At the same time the norm does not specifically contains the term of “sales of goods” which is totally different type of activity in comparison with the provision of work and services.

At the same time, section 3.1 of the Decision of Cabinet of Ministers of Republic of Azerbaijan “On the approval of the "Regulation on electronic tax registration, re-registration and de-registration of a non-resident who carries out electronic trade through the Internet information resource" dated 30 October, 2023 (then – Decision of Cabinet of Ministers) defines that “non-residents conducting electronic trade are registered electronically for VAT purposes” (23).

As it seems, non-resident foreign companies are not liable for profit tax in the territory of Republic of Azerbaijan for the revenues received at the expense of users located in the territory of the Azerbaijan. They pay this tax in the countries where they are tax residents. The profit generated in this way has an economic connection with the Azerbaijani market, since it is generated by Azerbaijani users, and foreign companies target their services to the Azerbaijani audience through Azerbaijani-language sections of services and user agreements adapted for users from the Republic of Azerbaijan.

Thus, the current regulation does not allow the full collection of taxes on the revenue of foreign digital companies from sales of goods, providing work or services targeted to users located in the territory of Azerbaijan.

In this regard, we believe that it is necessary to provide special rules for the calculation and payment of profit tax for foreign digital companies. The increasing share of the digital economy in the volume of the traditional economy raises questions of revising approaches to taxation of permanent establishments both in the doctrine of tax law and in tax legislation.

We believe that the key challenges in regulating the taxation of digital companies in the Republic of Azerbaijan are: protection of competition; ensuring equal conditions for all market participants, regardless of the origin of capital and the underlying jurisdiction; the presence of effective enforcement mechanisms; introduction of a tax regime that stimulates the development of the Azerbaijani market and national digital companies.

To conclude, it is necessary to determine the general criteria for a (digital) permanent establishment – a significant economic presence in the Republic of Azerbaijan including the criteria defined by section 1.5 of Decision of Cabinet of Ministers dated 30 October, 2023:

1. Achieving the threshold number of users of a site, application, resource from the Republic of Azerbaijan;
2. Achieving the minimum threshold of income from digital services to consumers in the Republic of Azerbaijan.

Conclusion

With the emergence of modern business models, it became doubtless that what was invented almost 100 years ago may not be appropriate for today's reality. The purpose of this research was to understand how permanent establishment principle takes care of profit taxation in digital economy, mainly through international and national approaches. It was concluded that with the rise of the digital economy, the physical presence is not necessary in order to have a substantial economic presence, thus current rules to certain extent are not able to properly regulate taxing rights based on origin of wealth.

References

1. <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/9789264241046-en.pdf?expires=1716299740&id=id&accname=guest&checksum=60AE61C8464E6295DCFA7CBAABAEED69>
2. Petrucci, R., Buriak, S. (2018). Addressing the Tax Challenges of the Digitalization of the Economy – A Possible Answer in the Proper Application of the Transfer Pricing Rules? 72 Bulletin for International Taxation, 4a/Special Issue, p. 18-19;
3. <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/9789264293083-en.pdf?expires=1716300836&id=id&accname=guest&checksum=3305CEFC1435D6678C92880BB4B81ED3>
4. https://taxation-customs.ec.europa.eu/system/files/2018-03/proposal_significant_digital_presence_21032018_en.pdf
5. https://taxation-customs.ec.europa.eu/taxation-1/corporate-taxation/minimum-corporate-taxation_en
6. <https://www.oecd.org/tax/beps/policy-note-beps-inclusive-framework-addressing-tax-challenges-digitalisation.pdf>
7. Supra note 4.
8. Supra note 2.
9. https://www.pwc.in/assets/pdfs/news-alert-tax/2018/pwc_news_alert_16_march_2018_amendments_to_the_finance_bill_2018.pdf
10. Arnold, B. (2003). Threshold requirements for taxing business profits under tax treaties. Bulletin for International Fiscal Documentation, No. 10. Fn. 7, 477 p.
11. Charles, H., Gustafson, Robert, J., Peroni, Richard Crawford Pugh. (2006). Taxation of International Transactions: materials, texts and problems. Thomson West Publishing, Third Edition, p. 15.
12. Arnold, B., Sasseville, J., Zolt, E. (2003). Summary of proceedings of an invitational seminar on the taxation of business profits under tax treaties. Bulletin for International Fiscal Documentation, No. 5, p. 127.
13. <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/9789264293083-en.pdf?expires=1716322586&id=id&accname=guest&checksum=88B1D8EEDCAC641C11AE2EFF5A9FC789>
14. Supra note 6.

15. European Commission 2018. (21 March 2018). Proposal for a Council Directive laying down rules relating to the corporate taxation of a significant digital presence. Brussels, COM/2018/0147 final – 2018/072 (CNS), p. 9.
16. Supra note, p. 16.
17. Supra note, p. 15.
18. Ibid
19. Kofler, G., Mayr, G., Schlager, C. (2018). Taxation of the Digital Economy: A Pragmatic Approach to Short-Term Measures. *European Taxation*, Volume 58, No. 4, p. 125.
20. European Parliament. (2021). Taxing the digital economy: New developments and the way forward. *European Parliamentary Research Service*, p. 4.
21. Ibid.
22. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. <https://e-qanun.az/framework/46948>
23. <https://e-qanun.az/framework/55514>

Received: 10.04.2024

Accepted: 22.05.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/35/120-124>

Səid Məhəmmədli
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
seid.mehemmedli822@gmail.com

VERGİ HÜQUQ MÜNASİBƏTLƏRİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ ZAMANI YOL VERİLƏN KORRUPSİYA HALLARI VƏ ONUNLA MÜBARİZƏ

Xülasə

Məqalədə, bütövlükdə, vergi cinayətlərinin törədilməsi zamanı yol verilən korrupsiya əməllərinin törədilməsinin və onların qarşısının alınmasının cinayət-hüquqi və kriminoloji üsullarının təhlilindən bəhs edilir. Belə ki, korrupsiya cinayətləri vəzifəli şəxslər tərəfindən törədilən cinayətlər olduğuna görə vergi hüquq münasibətlərinin iştirakçılarının digər bir subyekti vəzifəli şəxslər ola bildiyi üçün belə münasibətlər yaranarkən korrupsiya əməllərinin baş verməsi halları mümkündür. Odur ki belə ictimai təhlükəli əməlləri araşdırmaq və onlarla mübarizə üsullarını aşkara çıxarmaq zərurəti ortaya çıxır. Elə məqalədə də bu kimi məsələlərin araşdırılması və hərtərəfli təhlil edilərək müəyyən nəticələrə gəlinməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Bundan əlavə, məqalədə vergi hüquq münasibətlərinin həyata keçirilməsi zamanı ortaya çıxan bilən mümkün korrupsiya cinayətləri ilə bağlı ədəbiyyatlarda müəlliflər tərəfindən səsləndirilən fikirlərə istinad edilməklə, adı çəkilən ictimai təhlükəli əməlin mahiyyət və məzmununa da aydınlıq gətirilir.

Açar sözlər: vergi, vergi hüquq münasibətləri, vergi cinayətləri, korrupsiya, vəzifəli şəxs, saxta sənədlər

Said Mahammadli
Baku State University
master student
seid.mehemmedli822@gmail.com

Cases of Corruption in the Implementation of Tax Legal Relations and the Fight Against it

Abstract

The article, as a whole, deals with the analysis of the criminal-legal and criminological methods of the commission of corruption and their prevention during the commission of tax crimes. Thus, since corruption crimes are crimes committed by officials, the other subjects of the tax legal relations can be officials, so when such relations are formed, cases of corruption are possible. Therefore, there is a need to investigate such socially dangerous acts and to reveal methods of combating them. In the same article, it is planned to investigate such issues and arrive at certain conclusions by analyzing them in every way.

In addition, the article clarifies the nature and content of the mentioned socially dangerous act by referring to the opinions expressed by the authors in the literature regarding possible corruption crimes that may arise during the implementation of tax legal relations.

Keywords: tax, tax legal relations, tax crimes, corruption, official, forged documents

Giriş

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra qəbul olunan ilk Vergi Məcəlləsi qüvvəyə minənə qədər (1 yanvar 2001-ci il) Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyi bu, yaxud digər vergilər haqqında müxtəlif qanunlardan, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarından və Baş Vergi Müfəttişliyinin ayrıca təlimatlarından ibarət idi. Vergi ödəyicisinin

hüquqlarına məxsus vergi qanunvericiliyi onlardan hər birinin yuxarı vergi orqanı və məhkəməyə şikayət etmələri barədə müddəa ilə kifayətlənirdi. Vergi orqanlarının vəzifələri belə mahiyyət baxımından vergi ödəyicisinə tələblər önə sürmək, fəaliyyəti üzrə nəzarət etmək, eyni zamanda məcburiyyət tədbirlərini tətbiq etmək hüquqi formada müəyyən edilirdi. Bu baxımdan, vergi hüquq münasibətlərində vətəndaşlar və təsərrüfat subyektlərindən hər birinin vəzifələri hüquqlarına nəzərən kəskin şəkildə üstünlük təşkil edirdi. Onların qanuni mənafələri insan azadlıqlarının və hüquqlarının qorunması cəhətdən vergi münasibətləri faktiki şəkildə tənzimlənməmiş qalırdı (Aghayev, 2009).

Ümumiyyətlə, vergi hüquq münasibətlərinin hər birinə bütün başqa hüquq münasibətləri üzrə mövcud olan eyni məxsusi əlamətlər xasdır: hüquq münasibətləri ancaq hüquq normaları əsasında əmələ gəlir, dəyişdirilir, yaxud onlara xitam verilir. Odur ki onların iştirakçıları qarşılıqlı şəkildə bir-birinə subyektiv hüquqlar və vəzifələri ilə bağlıdır və bu səbəbdən hüquq münasibətləri iradəvi xarakter üzrə səciyyəlidir. Ona görə ki onlarda hüquq normaları vasitəsilə dövlətin, həmçinin başqa iştirakçı subyektlərin iradəsi bildirilməkdədir; hüquq münasibətlərində konkret müəyyən olunan qarşılıqlı hüquq və vəzifələrə sahib fərdiləşmiş subyektlər iştirak etməkdədirlər (2).

Qeyd edək ki, vergi hüquq münasibətinin özünəməxsus məzmunu, subyekt, eyni zamanda obyekt vardır. Bu münasibət üzrə hüquqi məzmun iştirakçılarının hüquqları və vəzifələrindən ibarət olmaqdadır (hüquq və vəzifələri gerçəkləşdirmək üçün iştirakçıların etdikləri davranışlar isə hüquq münasibətinin faktiki məzmunu sayılmaqdadır). Vergi ödəyicisinin dövlət büdcəsi, yaxud yerli büdcəyə qanunla müəyyənləşdirilən qayda və həcmdə pul həcmi ödəmək vəzifəsi, dövlət, yaxud yerli özünüidarətmə orqanlarının da vergi ödəyicisindən həmin kütləvi-hüquqi vəzifənin yerinə yetirməsini tələb etmə hüququ, habelə vergilərin ödənilməsinə təmin etmə vəzifəsi vergi hüquq münasibəti üzrə məzmununu təşkil edir. Vergiləri ödəmə vəzifəsinin kütləvi-hüquqi xüsusiyyəti ondan irəli gəlməkdədir ki, həmin vəzifə ölkənin qeyd-şərtsiz tələbi olaraq bütün vergi ödəyicilərinin hər birinə şamil edilir. Bu, öz-özlüyündə vergini ödəmə vəzifəsinin birtərəfli xarakteri və ödənişin əvəzsizliyini müəyyənləşdirir, vəzifənin icra edilməsinə zəmanət kimi məcburi olaraq istifadəni nəzərdə tutur (3).

Bu cür hüquq münasibətlərində tərəflərin biri (vergi ödəyicisi) qarşı tərəfin (vergilərin büdcə üzrə yığılmasını təmin etmiş dövlət, yaxud bələdiyyə orqanının) hökmünə tabe olmaqdadır. Vergi hüquq münasibətlərinin hər birinə onların mahiyyəti və xüsusiyyətlərindən önə gələn “hökmvermə üsulu” məxsusdur. Bu üsul ondan ibarət olmaqdadır ki, subyektlərin hüquqları və vəzifələri müqavilə ilə yox, qanun və başqa normativ hüquq aktları vasitəsilə müəyyənləşdirilir. Ancaq hökmvermə metodu və ona müvafiq “hökmə tabe olma” prinsipinin özü vergi ödəyənin iqtisadi, sosial və başqa hüquqlarına riayət edilməsini istisna etmir, əksinə, vergi ödəyicisinin vergi ödəmə vəzifəsi mütləq şəkildə müvafiq hüquqları ilə şərtləndirilməkdədir (Quliyev, İmanov, 2004).

Məhz bu səbəbdən, vergi hüquq münasibətlərinin həyata keçirilməsi zamanı korrupsiya hallarına rast gəlmək mümkündür. Ümumiyyətlə, korrupsiya anlayışına ayrı-ayrı mənbələrdə müxtəlif cür izahatlar, şərh və təriflər verilsə də, etimoloji cəhətdən götürüldükdə, korrupsiya sözü (“corruptio”) latın dilindən tərcümədə “satın almaq” mənasını verir. Yəni korrupsiya siyasi və ictimai xadimlərin, vəzifəli şəxslərin pul və ya digər maddi nemətlərlə ələ alınmasını nəzərdə tutur. Rus dili lüğətlərində isə korrupsiya “vəzifəli şəxslərin və ictimai xadimlərin pula satılması, satqınlığı” kimi başa düşülür. Digər mənbələrdə isə, “vəzifəli şəxsin vəzifəsinə görə ona verilən hüquqlardan şəxsən varlanmaq məqsədi ilə bilavasitə istifadə etməsindən ibarət cinayət”, “vəzifəli şəxslərin ələ alınması, satqınlığı” korrupsiya hesab edilir (Aslanov, Hacıyev, 2003: 19). Elə bu baxımdan, müəlliflərdən A. İ. Dolqova da korrupsiyanı “dövlət qulluqçularının və ya digər qulluqçuların ələ alınması – satqınlığı ilə xarakterizə olunan və bu əsasda rəsmi qulluq səlahiyyətlərindən, bunlarla bağlı nüfuz və imkanlardan şəxsi, yaxud məhdud qrup, korporativ mənafələr üçün tamah məqsədi ilə istifadə edilməsi” kimi müəyyən edir (Kriminologiya, 1977: 501). Elə korrupsiyanı ictimai təhlükəli təzahür kimi səciyyələndirməyə əsas verən amillərdən ən birincisi korrupsiyalaşma prosesində ayrı-ayrı vəzifəli şəxslərin tamah niyyətlərini reallaşdırmaq məqsədi ilə öz səlahiyyətlərini xüsusi mülkiyyətə çevirmələridir. Bununla əlaqədar olaraq, vaxtilə

Hegel demişdir: “Dövlət hakimiyyətinin konkret fərdin özü üçün əldə edilən hissəsi ümumi hakimiyyət üçün itirilmişdir” (Mustafayev, 2015: 258).

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “Korrupsiya ilə beynəlxalq mübarizə haqqında” məlumat sənədində korrupsiya “şəxsi məqsədlərlə fayda götürmək üçün dövlət hakimiyyətindən sui-istifadə” kimi başa düşülür (Mustafayev, 2002: 47). Ona görə ki korrupsiya şəxsi mənfəət əldə etmək məqsədi ilə dövlət hakimiyyətindən sui-istifadədir. Məhz bu səbəbdən də, qaçılmaz haldır ki, vergi hüquq münasibətlərinin həyata keçirilməsi zamanı korrupsiya əməllərinə və ya faktlarına rast gəlinməsin. Bu yerdə, ilk olaraq, onu qeyd edək ki, bütövlükdə korrupsiya cinayətlərinin törədilməsinə qarşı mübarizə işinə mənfəət təsir edən amillərdən biri bu təzahürə münasibətin rüşvət alma, rüşvət vermə, yaxud vəzifədən sui-istifadə etmə cinayətləri ilə məhdudlaşdırılmasıdır. Yəni bu növ əməllər təkcə rüşvətxorluqdan ibarət deyildir. Odur ki nəzərə almaq lazımdır ki, törədilən korrupsiya cinayətlərinə qarşı mübarizə işində konkret vəzifəli şəxsin rüşvət almasının müəyyən edilməsi ilə kifayətlənməməli, belə əməllərin sistemli xarakterə malik olmasını nəzərə alaraq dövlətin ayrı-ayrı qurumlarında bu təzahürün mütəşəkkil formalarının aşkar edilməsinə diqqət yetirilməlidir. Bu baxımdan, profilaktika probleminin tədqiqi və bir çox şərtlərə riayət edilməsi ilə yanaşı, təcrübə tövsiyələrin işlənilib hazırlanması, həmçinin cinayətlərin profilaktikası nəzəriyyəsinə və praktikasına istifadə edilən tərif və anlayışlar barədə yekdil bir təsəvvür olmasını tələb edir. Ancaq realıqda biz, onların qavranılmasının birmənalı olmadığı ilə qarşılaşırıq (12). Müəlliflərdən Ç. F. Mustafayev yazır ki, “bu gün korrupsiya cinayətlərinin qarşısının alınmasının səmərəliliyinin artırılması cəmiyyətin yükünü xeyli dərəcədə artıran neqativ əhəmətlərin düzgün və vaxtında müəyyən edilməsini və onların aradan qaldırılması üçün mümkün olan sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni, təşkilati və hüquqi imkanların yaradılmasını, bu istiqamətdə müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi zamanı səmərəliliyin, sistemliliyin, ardıcılığın və mütəmadiyyətin təmin edilməsini tələb edir”. Burada səmərəlilik dedikdə, profilaktikanın konkret nəticələrə istiqamətlənməsi başa düşülür. Odur ki bu sahədə profilaktika tədbirlərinin səmərəliliyinin göstəricisi kimi cinayətkarlığın və onun ayrı-ayrı növlərinin səviyyəsinin aşağı düşməsi, sabitləşməsi və ya inkişaf tempinin ləngidilməsi qəbul edilir. Bu istiqamətdə cinayətkarlığın profilaktikasının səmərəliliyi onu həyata keçirən subyektlərin peşəkarlığından, elmi nailiyyətlərdən istifadə etmə imkanlarından, fəaliyyətlərinin təşkilati və hüquqi əsaslarının keyfiyyətindən asılıdır. Bu gün profilaktika sahəsində həyata keçirilən fəaliyyət geniş texniki imkanlara malik olmalı, bundan ötrü ixtisaslı mütəxəssislər hazırlanmalı, həmçinin korrupsiya cinayətləri törətmiş və belə cinayətlər törətməyə meyilli olan şəxslər barəsində geniş məlumat bazası olmalıdır. Bundan əlavə, əhalinin, dövlət və qeyri-dövlət təsərrüfat və təhsil strukturlarının sosial-profilaktik fəallığının keyfiyyətli yüksəlişi, profilaktika işinin ictimai fikir tərəfindən müdafiə edilməsi də qeyd olunan sistemə aid edilir. Burada isə, sistemlilik profilaktikaya sosial idarəetmənin xüsusi forması kimi yanaşmanı, tədbirlər kompleksini, profilaktikanın subyektlərinin fəaliyyətlərinin koordinasiyasını və bu siyasətin proqramlaşdırılmasını əhatə edir (Mustafayev, 2015: 98-99).

Ümumiyyətlə, vergi hüquq münasibətləri yaranarkən vergi orqanlarının vəzifəli şəxslərinin cinayətkar fəaliyyətinin qarşısının alınması çoxsəviyyəli xarakter daşmalıdır. Belə ki, bu istiqamətdə ilk növbəli vəzifələrdən biri kimi bir sıra normativ-hüquqi aktlar, o cümlədən Vergi Məcəlləsi, Cinayət Məcəlləsi, Cinayət-Prosessual Məcəlləsi, “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında”, “Polis haqqında” Qanunlar və s. göstərilir. Diqqətə çatdıraq ki, vergi orqanlarının vəzifəli şəxsləri tərəfindən törədilən hüquqpozumaların qarşısının alınmasının bəzi məsələləri müxtəlif müəlliflər tərəfindən nəzərdən keçirilmişdir. Məsələn, belə təklif irəli sürülür ki, vergi orqanlarında korrupsiya cinayətlərinin qarşısının alınmasının ən effektiv vasitələrindən biri kimi vəzifəli şəxslərin işinə müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının timsalında dövlət nəzarəti gücləndirilsin. Ancaq bu proses vergi orqanlarının fəaliyyəti mürəkkəbləşdikcə və çoxşaxəli olduqca, daha da çətinləşir (Novikov, 1996: 15; 13).

Təkcə vergi orqanları deyil, həmçinin digər orqanlardan, məsələn, gömrük orqanları ilə bağlı digər müəlliflərdən D. A. Fyodorkovun da söylədiyi kimi, gömrük orqanlarının vəzifəli şəxsləri tərəfindən törədilən korrupsiya cinayətlərinin qarşısının alınması məqsədi ilə aşağıdakı vəzifələrin həll edilməsi vacib əhəmiyyətlidir:

- a) valyuta nəzarətinin xüsusi təşkilati-hüquqi formasını işləyib hazırlamaq və tətbiq etmək (gömrük valyuta nəzarətində “idxal-ixrac əməliyyatlarının gömrük nəzarəti”nə xüsusi diqqət yetirilməlidir);
- b) gömrük orqanlarının rolu müəyyən edilməklə valyuta nəzarəti təşkilinin xarici təcrübəsini tətbiq etmək;
- c) idxal-ixrac əməliyyatlarının valyuta nəzarəti sahəsində gömrük orqanlarının vəzifəli şəxslərinin hüquqpozmalarının (cinayətlərinin) müntəzəm təhlilini aparmaq. Bu məqsədlə, valyuta sahəsində gömrük təşkilatlarının fəaliyyətini, eləcə də idxal-ixrac əməliyyatlarının gömrük valyuta nəzarətinin, onu təşkil edən elementlərin aşkar edilməsi ilə mexanizmini tənzimləyən hüquqi əsasları təkmilləşdirmək (Fedorkov, 2002: 11-12).

Nəticə

Bu baxımdan, bütövlükdə, korrupsiya cinayətlərinin qarşısının alınması üzrə aparılan mübarizə tədbirlərinin əsas vasitələrindən biri kimi özündə səmərəli və çevik idarəçiliyi, iqtisadi inkişafı, sosial rifahın yüksəldilməsini, dövlət orqanlarına ictimai etimadın artırılmasını ehtiva edən şəffaflıq çıxış edir. Ona görə ki şəffaflığın olmaması korrupsiyanın yayılmasına şərait yaradır, vergi və iqtisadi sabitliyin pozulmasına səbəb olur. Şəffaflıqdan danışıarkən, onun dövlət idarəetmə sistemində, iqtisadiyyatda və hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətində mövcudluğu vəziyyəti ön plana gəlir. Qeyd edək ki, inkişaf etmiş ölkələrdə şəffaflıq dövlət idarəetməsinin mühüm və ayrılmaz hissəsi kimi yüksək dəyərləndirilir. Bu baxımdan, şəffaflığın bütün sahələrdə təmin olunması dövlət hakimiyyətinin fəaliyyətinin əsas məqsədlərindən biridir (14). Şəffaflığın qorunub saxlanması, həmçinin büdcə prosesinə də əhəmiyyətli təsir göstərir. Respublikanın iqtisadi təhlükəsizliyinin təminatında və əhalinin sosial rifahının yaxşılaşdırılmasında isə büdcə tarazlıq rolunu oynayır. Şəffaflıq büdcə prosesində ictimai iştirakı təmin edərək büdcə haqqındakı informasiyaların konkretləşməsinə, büdcə vəsaitlərinin məqsədli təyinatda və səmərəli xərclənməsində əsas mexanizm olaraq korrupsiyaya qarşı mübarizədə mühüm nəzarət funksiyası yerinə yetirməsinə, icra orqanlarının büdcənin işlənməsi və yerinə yetirilməsi istiqamətində məsuliyyətini artırır, qanunverici orqan tərəfindən ona yönələn nəzarətin güclənməsinə kömək edir, əhalinin və vətəndaş cəmiyyətləri institutlarının hakimiyyətə olan etibarını yüksəldir və ictimai etimadın möhkəmlənməsinə kömək edir (Aslanov, Hacıyev, 2003: 19).

Ç. F. Mustafayevin mövqeyinə görə, göstərilən sahələrdə şəffaflığın təmin edilməsinin korrupsiyaya qarşı mübarizədə əhəmiyyətini qəbul edərək hesab edirik ki, qanunvericilik sahəsində də şəffaflıq təmin edilməlidir. Çünki bəzi ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, mütəşəkkil cinayətkar birliklər cəmiyyətdə korrupsiya fəaliyyətinin səmərəliliyini və mühafizəsini təmin etmək məqsədi ilə qanunyaradıcılıq fəaliyyətinə də təsir edirlər. Belə ki, bəzi hallarda mütəşəkkil cinayətkarlıq korrupsiya xarakterli əməliyyatların həyata keçirilməsi üçün süni olaraq qanunlarda müəyyən boşluqların yaradılmasına, müəyyən əməliyyatların keçirilməsinə qanuni don geydirilməsi üçün heç bir zərurət olmadan bəzi qanunlara əlavə və dəyişikliklərin edilməsinə nail olmağa çalışırlar (Mustafayev, 2015: 270-271).

Qeyd edək ki, şəffaflıq eyni zamanda korrupsiyaya qarşı mübarizədə nəzarət orqanlarının işini asanlaşdırır. Bu isə, öz növbəsində, həmin orqanların özlərinin şəffaf işləməsinə tələb edir. Bundan başqa, dövlət gəlirləri və xərcləri üzərində ictimai nəzarətin gücləndirilməsi dövlət orqanlarının fəaliyyətinin səmərəli surətdə təhlil edilməsinə, qiymətləndirilməsinə və ictimai müzakirəsinə şərait yaradır, dövlət qurumlarına etimadı gücləndirir, onların məsuliyyətini artırır və nəticədə bu sahədə fəaliyyətin təkmilləşməsinə, sui-istifadə hallarının aradan qaldırılmasına gətirib çıxarır (Məmmədov, 2016: 373-374; 15).

Ədəbiyyat

1. Aghayev, I. B. (2009). Ugolovnoye pravo Azerbaydzhanskoy Respubliki. Obshchaya i osobennaya chast': Uchebnik. M.: Yurist, 684 s.
2. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun qərarlar məcmuəsi (1991 – 2016). (2017). Bakı: “MSV NƏŞR”, 480 s.
3. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası. (2018). H.e.d., prof. F.Y.Səməndərovun redaktəsi ilə. Yenidən işlənmiş təkrar nəşr. I hissə. CM-nin 1-189-1-ci maddələrinin şərhli. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 704 s.
4. Quliyev, R. İ., İmanov, M. N. (2004). Cinayət hüququ. Xüsusi hissə: dərslik. Təkrar nəşr. Bakı: Qanun, 816 s.
5. Aslanov, O. R., Hacıyev, V. S. (2003). Gömrük orqanlarının vəzifəli şəxsləri tərəfindən törədilən vəzifə cinayətləri. Bakı: Mütərcim, 200 s.
6. Kriminologiya: Uchebnik. Pod obshchim red. A. I. Dolgovoy. (1977). Moskva, 608 s.
7. Mustafayev, Ç. F. (2015). Kriminologiya: dərslik. Bakı: “Xəzər Universiteti”, 332 s.
8. Mustafayev, Ç. F. (2002). Cinayətkarlıq və cəmiyyət. Bakı: Azərnəşr, 101 s.
9. <http://www.e-qanun.az/framework/897> – Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci il Konstitusiyası.
10. Novikov, A. B. (1996). Obzhalovaniye resheniy tamozhennykh organov kak sredstvo obespecheniya zakonnosti v sfere tamozhennogo dela. Ucheniye zapiski Sankt-Peterburgskogo im. V. B. Bobkova filial RTA. SPb., № 1, s. 13 – 20.
11. <http://www.e-qanun.az/framework/46947> – Azərbaycan Respublikasının 30 dekabr 1999-cu il Cinayət Məcəlləsi.
12. Fedorkov, D. A. (2002). Tamozhenny valyutnyy kontrol' eksportno-importnykh operatsiy v Rossiyskoy Federatsii: Avtoref. diss... kand. yurid. M.: Nauka, 22 s.
13. <http://www.e-qanun.az/framework/46948> – Azərbaycan Respublikasının 11 iyul 2000-ci il Vergi Məcəlləsi.
14. Məmmədov, N. (2016). Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatasının korrupsiyaya qarşı mübarizədə rolu. Korrupsiyaya qarşı mübarizə: sistemli yanaşma (məqalələr toplusu). Bakı, s. 363-375.
15. <http://www.e-qanun.az/framework/46960> – Azərbaycan Respublikasının 29 dekabr 2015-ci il İnzibati Xətalər Məcəlləsi.

Göndərilib: 21.03.2024

Qəbul edilib: 20.05.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/35/125-134>

Shamkhal Badalov
Khazar University
master student
shamxal.badalov2022@khazar.org

RECONSTRUCTION OF AZERBAIJANI EFL LEARNERS' IDENTITY IN LIGHT OF SLA EXPERIENCE

Abstract

Recently, second foreign language acquisition and reconstruction of identity is one of the most frequently addressed topics in linguistics. The qualitative research conducted aimed to investigate how Azerbaijani language learners of English perceive the relationship between English language acquisition and the reconstruction of their identities. Data was gathered through focus-group interviews involving thirty students of Khazar University. Participants discussed various aspects of identity, including personal and social traits, ethnic backgrounds, locations, religious beliefs, national customs, and moral values. Most learners acknowledged that learning English significantly influenced their self-perception, with the majority viewing this impact as positive and advantageous for their language learning journey. Many participants expressed a strong desire to assimilate and identify with English language and culture. However, some learners resisted linking language acquisition to identity reconstruction, citing a utilitarian rather than integrative approach to learning English. The study underscores the importance of motivation, English as a global language, and discursive practices in shaping and reconstructing identity during second language (L2) acquisition. In conclusion, the results show impacts of SLA on identities of Azerbaijani learners.

Keywords: *reconstruction, Azerbaijani learners, identity, second language acquisition, experience*

Şamxal Bədəlov
Xəzər Universiteti
magistrant
shamxal.badalov2022@khazar.org

Azərbaycanlı ingilis dilini öyrənənlərin kimliyinin ikinci dilin mənimsənilməsi zamanı yenidən formalaşması

Xülasə

Son zamanlar ikinci xarici dilin mənimsənilməsi və kimliyin yenidən formalaşması dilçilikdə ən çox müzakirə olunan mövzulardan biridir. Bu tədqiqatın məqsədi azərbaycanlı ingilis dilini öyrənənlərin ingilis dilinin mənimsənilməsi ilə öz kimliklərinin yenidən formalaşması arasındakı əlaqəni necə qavradıqlarını araşdırmaq idi. Məlumatlar Xəzər Universitetində otuz tələbənin iştirak etdiyi fokus qrup müzakirələri vasitəsilə toplanmışdır. İştirakçılar kimliyin müxtəlif aspektlərini, o cümlədən şəxsi və sosial xüsusiyyətlər, etnik mənsubiyyətlər, dini inanclar, milli adət-ənənələr və mənəvi dəyərləri müzakirə ediblər. Tələbələrin əksəriyyəti ingilis dilinin öyrənilməsinin onların özünü anlamaya əhəmiyyətli dərəcədə təsir etdiyini etiraf etdi; əksəriyyəti bu təsiri müsbət hesab edirdi. Bir çox iştirakçı ingilis dili və mədəniyyətini mənimsəmək arzusunu ifadə etdi. Bununla belə, bəzi tələbələr ingilis dilini öyrənmək üçün integrativ yanaşmadan daha çox pragmatik yanaşmanı əsas götürərək dil mənimsənilməsinin kimliyin yenidən qurulması ilə əlaqələndirilməsi fikri ilə razı olmadılar. Tədqiqat motivasiyanın, global dil kimi ingilis dilinin və ikinci dilin (L2) mənimsənilməsi zamanı şəxsiyyətin formalaşdırılması və yenidən qurulmasında diskursiv təcrübələrin əhəmiyyətini vurğulayır. Yekun olaraq, nəticələr ikinci xarici dilin mənimsənilməsinin azərbaycanlı tələbələrin kimliklərinə təsirini göstərir.

Açar sözlər: yenidənformalaşma, azərbaycanlı öyrənənlər, kimlik, ikinci dilin mənimsənilməsi, təcrübə

Introduction

Language is the basic tool for self-expression and self-development (Ochs & Schieffelin, 2008; Edwards, 2009). Cultural, historical and religious values are largely transferred from generation to generation through language. Therefore, language is seen as an important evidence that reveals both the individual's self-identity and the identities of individuals speaking the same language in other groups (Babayigit, 2020). It is a known fact that learning a language has many cognitive benefits. People who speak more than one language have better memory, problem-solving and critical thinking skills, the ability to multitask, better listening skills and higher motivation than monolingual people. They also show signs of greater creativity and flexibility. In addition, being bilingual or multilingual helps prevent mental aging and cognitive decline (Karaduz, 2010; Marian & Shook, 2012). Acquiring a new language also means acquiring a new identity (Lightbown & Spada, 2006; Pavlenko & Lantolf, 2000).

While experiencing learning a second language, language learners see themselves differently as speakers of their native language and as learners of a second language. Especially individuals who become aware of this difference experience identity confusion in the process of learning a new language (Cameron & Larsen-Freeman, 2007).

For this reason, concepts such as self and identity have recently gained importance in the language learning literature. It is argued that speakers can also demonstrate their identity in the L2 through the L1. The concept of identity has evolved from an unchanging perception of self to the perception that personality is a dynamic, contradictory phenomenon encompassing many dimensions (Block, 2006; Pavlenko, 2002). However, there is a complexity about the definition of this concept in the literature (Menard-Warwick, 2005). According to Le Ha (2008), the concept of identity is seen differently in the west and east. For instance, Kasper (as cited in Johnson & Johnson, 1999) and Tamimi Sa'd and Modirxhamene (2015) observed that language learners retain L1 norms, such as speaking with an L1 accent, to indicate their identity, rather than as a sign of negative pragmatic transfer.

To date, specific processing problems have been addressed by the research on SLA and identity reconstruction. The empirical studies reviewed in this section provide valuable insights into the dynamic process of identity reconstruction among language learners within the context of second language acquisition (SLA). The most influential study establishing a strong relationship between identity and language learning belongs to Norton (1997). Norton (1997) argues that researchers studying second language acquisition have difficulty conceptualizing the link between language learning and the social world because a broad theory of social identity has not been developed. According to him, language researchers focus on individual or social variables in the language learning process, but do not pay enough attention to the integration of the two. For this reason, Norton (1997) drew attention on post-structuralist approaches to language learning and developed her own social identity theory by examining the language learning experiences of immigrant women in a six-month language course in Canada. Another term that Norton (2001) introduced to the literature to help us understand the relationship between language learning and identity is 'imagined communities'. Imaginary communities refer to groups of people with whom only an imaginary connection is made, as distinct from the direct daily interaction that people have with many people in their communities, workplaces, schools, or religious communities. He adapted Wenger's (1998) definition of imagination as "self-improvement by transcending time and space, imagining the world and ourselves in new ways" (p. 176) to the language learning process. Giampapa (2001) investigated how Italian-Canadian adolescents construct their identities through their use of language; found that participants had multiple identities and positions that changed and developed in different environments. The researcher stated that language is a powerful factor in helping participants find a place in society and have an identity. He also concluded that the

participants constantly displayed different identities, that the identity was never permanent, but was a complex, multicultural and multilingual expression of the participants' desires. There are a limited number of studies on the relationship between identity and language learning in Turkey. Atay and Ece (2009) investigated how prospective English teachers in Turkey approached foreign language learning and identity issues and their multiple identity conflicts. In particular, they focused on whether learning English affects the development of Turkish English teacher candidates' socio-cultural identities. In the study conducted by Aydemir (2013), the relationship between cultural identity and accent has been examined. It focused on the relationship between the identity perceptions of 20 native English speakers and those who have been living in Turkey for a long time and the Turkish accent in terms of proximity to the locality. A cultural identity survey was applied to the participants, audio recordings were made while reading a few Turkish texts aloud, scored, and interviews were held afterwards.

The findings of this research have shown that there is a relationship between cultural identity and accent, the more the participants define themselves as "Turkish", the better their accent scores are, that is, the second cultural identity acquired increases the pronunciation success of the learned language.

The process of second language acquisition (SLA) is not solely about acquiring linguistic skills; it also involves a profound transformation of identity, shaped by the interaction between the learner's native culture and the target language and culture. While numerous studies have explored the intersection of language learning and identity construction, there remains a gap in understanding how Azerbaijani learners reconstruct their identity through the SLA experience. The purpose of this study is to explore the reconstruction of identity among Azerbaijani learners in light of their SLA experiences. This research attempts to enhance comprehension of the intricate relationship between identity, culture, and language through investigating how Azerbaijani learners manage their self-perception when acquiring a second language.

The results of the study are expected to have an impact on teacher preparation programs, needs analysis, and critical education. The objective of the study was three-folds: a) examining how Azerbaijani language learners define, view, and understand identity b) examining language learners' perceptions of their national and Iranian identities c) examining how language learners understand L2 identity reconstruction.

In conclusion, the subsequent research inquiries are proposed:

1. How do Azerbaijani EFL students define and interpret who they are?
2. What is the significance of Azerbaijani identity to Azerbaijani EFL students?
3. How do Azerbaijani EFL students view the process of reconstructing their identity by learning English?

Methodology

Participants and Setting

In the current study, a cohort of thirty learners of English as a Foreign Language (EFL) participated, all of whom were pursuing majors in English education and translation. These participants were specifically chosen from Khazar University in Azerbaijan, representing third and fourth-year students within the university. Their selection was intentional, as these stages of academic progression typically indicate a significant level of proficiency and engagement with the English language curriculum. The participants' ages ranged between 19 and 21 years old, reflecting a relatively homogeneous age group within the sample population. Notably, their cumulative English learning experience spanned from 5 to 15 years, highlighting a diverse range of exposure and engagement with the language over time.

Instruments

The data for this study were elicited through the facilitation of focus-group interviews, a method chosen for its capacity to foster dynamic discussion and capture diverse perspectives on the multifaceted concept of identity. These interviews were thoughtfully structured around eight probing questions, meticulously designed to explore various dimensions of identity, ranging from

its conceptualization and significance to its evolution through the process of foreign language acquisition. Each question was crafted to stimulate reflection and encourage participants to articulate their thoughts and experiences related to identity in a comprehensive manner. Specifically, participants were prompted to share their definitions of identity, reflect on its significance in their lives, and contemplate the influence of foreign language learning on their sense of self.

Procedure and Data Analysis

The present study adopts a qualitative research approach, aiming to delve deeply into the experiences and perceptions of Azerbaijani learners in the context of second language acquisition (SLA). Data collection was carried out through the facilitation of focus group interviews, which offered a rich platform for participants to express their thoughts, experiences, and reflections on their language learning journey. These interviews were meticulously tape-recorded to ensure accuracy and fidelity to the participants' narratives. The recorded data were subsequently transcribed and subjected to thorough analysis. During the analysis process, a rigorous examination was conducted to identify recurring themes, patterns, and emergent categories embedded within the interview transcripts. This approach allowed for a comprehensive exploration of the multifaceted aspects of the participants' experiences. It is noteworthy that the interviews were conducted in English, but some of them were conducted in Azerbaijani. The answers of the participants who answered in Azerbaijani have been translated from Azerbaijani to English, ensuring accessibility and comprehension for the broader academic community.

Results

The objective of the study was three-folds: a) examining how Azerbaijani language learners define, view, and understand identity b) examining language learners' perceptions of their national and Azerbaijani identities c) examining how language learners understand L2 identity reconstruction.

Understanding of “Identity”

The initial question in the interviews focused on the participants' conceptualization of identity. Participants were instructed to provide their concept of 'identity' and describe what they believed constituted identity (Question #1).

Some definitions are as follows:

Interviewee 1. Identity in my opinion is my personality, my ethnic background, my family.

Interviewee 7. Identity is our ethnicity, our way of life, and our family. All these are identities in my opinion.

These answers, taken as a whole, suggest that identity is a multidimensional term that encompasses a variety of aspects, including personality traits, cultural background, family relationships, fundamental values, beliefs, and experiences. In addition, it implies that one's identity can be formed by both the personal and professional parts of one's life, so stressing the complexity and uniqueness of the ways in which each individual perceives themselves.

Importance of “Identity”

Question #2 explored the importance of possessing and aligning oneself with a certain identity, as well as the reasons behind its significance or its absence. The data from the survey indicates that 16 out of the total number of interviews, accounting for 53 %, expressed a strong belief in the need of aligning oneself with a distinct identity. Conversely, 14 interviewees, representing 47 %, did not perceive this as particularly significant. Below are some of the quotes:

Interviewee 5. Actually, yes. Because every country has different values or ideas and we grow in a country that has different culture, tradition and it affects us.

Interviewee 9. I think, yes. Because it is important to differentiate people each other and you have special ethnic background which makes them really different. So, it is important.

In conclusion, these reactions emphasize the significance of identity in molding individuals' perception of themselves, their engagement with society, and their comprehension of their role in

the world. They emphasize the interdependence of cultural, personal, and societal elements in the formation of identity.

Based on the answers provided, it is evident that the participants defined identity not only based on the components (such as nationality, race, ethnicity, behavior, etc.), but also considered these aspects as part of their whole identity. Identity is claimed to be essential just due to its composition. In essence, identity holds intrinsic significance. Nevertheless, a number of the participants considered identification to be insignificant. Examine the following quotations:

Interviewee 4. I believe, no. It's the sole for me, not the where you are from, where do you live, what is your background. It's not important.

Interviewee 11. It's not important because we all are humans. It is not necessary where we were born.

Overall, these responses challenge the notion that identity is inherently important or defining. Instead, they prioritize individuality, universality, and the intrinsic worth of each person irrespective of their background or identity markers. This perspective highlights a belief in the fundamental equality and humanity of all individuals, regardless of external differences.

Reconstruction of Azerbaijani learners identity through English

Next, the participants were asked to indicate if and how the acquisition of English and exposure to this language have influenced their identity (Question #3). In addition, they were obligated to indicate whether they perceived this impact as positive or negative. The findings were as follows: out of the total 30 participants, 18 expressed that learning English has influenced their perception of their identity. Out of the total number of participants, 16 considered this impact to be favorable, 3 considered it to be negative, and 2 persons had mixed views, considering it to be both positive and negative. Conversely, 9 interviewees said that acquiring English language skills had no impact on their feeling of identity. The subsequent quotations were expressed in response to the inquiry regarding the impact of acquiring English language skills on an individual's sense of self:

Interviewee 3. Yes, it affected a lot. Because in Azerbaijan we have some kind of ethnic ideas, thoughts about staff that happened in the environment, in daily life, as English learner it affected my opinion about my whole life, my studies, even my future life.

Interviewee 11. Yes, and it is positive. Because when we learn a new language, we think as them. We share their ideas and it affects us.

Interviewee 27. I can't say exactly about English, but I can feel the effect of learning Chinese. Sometimes I feel very negative about it. It creates negative thoughts on me.

These responses provide insight into how learning English, or in one case, learning a different language (Chinese), has influenced the perspectives and attitudes of Azerbaijani individuals.

Overall, these responses illustrate various ways in which learning English or another language has affected the perspectives, attitudes, and knowledge of Azerbaijani individuals, with most emphasizing positive outcomes such as expanded worldview and access to information. However, Interviewee 27 introduces a different perspective by mentioning negative thoughts associated with learning Chinese, suggesting that language learning can also have complex and possibly negative effects on one's mindset.

Following the participants' exposure to the experience of learning English, the fourth question was asked to them, which inquired about their beliefs regarding their current notions of identity in the L2 language. The following are some of the responses that were received in response to this question:

Interviewee 8. The process of learning English has redirected my attention from just depending on my own language to comprehending and valuing many linguistic forms. This experience has heightened my consciousness of the abundance of language and its influence on the formation of cultural identities.

Interviewee 14. The process of learning English has confronted and disprove my preexisting beliefs and biases regarding different cultures. It has fostered a greater sense of open-mindedness

and acceptance towards cultural variety, leading me to recognize the value in learning from and appreciating various ways of life.

Many of the participants have mentioned that studying English has helped them have a deeper comprehension of the variety of languages and the role that language plays in the formation of cultural identities. They demonstrate an increased knowledge of the various languages that exist and the ways in which these languages influence the construction of cultures. The participants have reported that the process of learning English has caused them to question their preconceived notions and prejudices regarding various cultures.

However, some participants noted that learning English hasn't changed their identities.

Interviewee 20. I am of the opinion that an individual's character and values are influenced by variables that go beyond the mere process of learning a language. Acquiring proficiency in the English language has served as a means of communication and obtaining knowledge, however, it has not fundamentally altered my identity or the manner in which I engage with the world.

Interviewee 26. My sense of self is deeply influenced by my cultural heritage and individual life encounters, rather than the languages I acquire. Although my English ability has enhanced my communication skills, it has not changed my core values or perspective on the world. I maintain my authenticity regardless of the languages I communicate in.

The participants demonstrated a firm attachment to their cultural heritage and traditions, suggesting that their sense of identity is firmly rooted in their intrinsic characteristics and principles. Although recognizing the advantages of gaining fluency in English, such as expanded outlooks and enhanced ability to communicate, the individuals assert that this experience has not fundamentally transformed their fundamental beliefs or perspective on the world.

Attitudes on the process of reconstructing learners' identity

Question #5 of the interview addressed the participants' opinions regarding the influence, if any, that English has had on their perception of identity. The findings indicated that 90 % of the participants, a total of 27 individuals, expressed the idea that they experienced or anticipated experiencing a sense of satisfaction with the impact that learning English had or would have on their perception of identity. The following quotes illustrate this pleasure:

Interviewee 11. I view the impact of English on my identity as overwhelmingly positive, as it has enabled me to embrace the richness of global diversity while celebrating the uniqueness of my Azerbaijani heritage.

Interviewee 28. English learning has empowered me to embrace cultural diversity and appreciate the richness of different perspectives. It has sparked my curiosity about the world and motivated me to explore new ideas and experiences. I feel more confident and capable of navigating the complexities of our interconnected world.

Participants believe that acquiring English language skills has broadened their perspective by granting them access to a wide range of viewpoints and cultures from across the globe. They emphasize the sense of empowerment that comes from engaging with persons outside their local group and sharing their Azerbaijani heritage on a worldwide level.

Nevertheless, as anticipated, certain dissenting opinions were expressed in the following manner:

Interviewee 4. I hold the belief that even while acquiring a new language, it is important for one's cultural identity to remain unchanged. Although there are advantages to acquiring English language skills, I am resolute in my dedication to safeguarding my cultural history and customs. My sense of self is deeply connected to my cultural heritage, and I view language primarily as a means of communication rather than a defining factor of one's identity.

Participants demonstrate a resolute dedication to preserving their cultural heritage and traditions while also becoming proficient in English. They consider their cultural heritage to be essential to their identity and make it a priority to preserve its importance when learning a new language. Participants recognize the benefits of acquiring English skills for effective communication and accessing opportunities. However, they underline that language ability should not overwhelm or

alter their cultural identity. They perceive language as a tool for communication rather than a factor that defines one's identity.

Disadvantages of identity reconstruction

Continuing from the previous one, the following interview question investigated whether the influence of English on the language learner is beneficial or detrimental, regardless of its impact on the participants' opinion of their identity (Question #7). The data obtained from this question indicates that 20 respondents perceived this impact as positive, whereas 2 respondents perceived it as negative, and 7 respondents had mixed feelings. Ultimately, 1 participants reported no discernible impact from their English language instruction.

Interviewee 1. I feel positive and negative at the same time. It's so because as an English speaker when I am in the environment where there are Azerbaijani people, when I express myself, they find hard it to understand me. So, it's a bit challenging for me, but at the same time, I feel positive. There is a saying – the more language you know, more people you become.

Interviewee 9. Acquiring proficiency in the English language provides the capacity to expand our perspectives and cultivate a more profound comprehension of worldwide cultures. Embracing various languages can enhance our lives and foster intercultural discussion and understanding, despite the potential for it to challenge our preconceived notions and social norms.

In summary, these responses indicate that the influence of acquiring English language skills on one's identity is complex and can differ greatly among individuals. Although there are advantages such as increased prospects and social networks, there are also difficulties and possible clashes with cultural heritage and self-confidence.

Views of peers and parents

Considering the influence of other individuals, such as learners' parents and group mates, on the process of language learning and identity reconstruction is highly justified, as both activities are inherently social in nature. Thus, in order to maintain a consistent flow of interview questions, the participants were instructed to express their opinions on the topic of foreign language acquisition and identity reconstruction. Specifically, they were asked to share their perspectives on how their peers and parents perceive identity reconstruction in the second language (Question #8). The results indicated that 24 participants were of the opinion that their parents and peers would be receptive to identity reconstruction, while 3 participants anticipated that the beliefs of their peers and parents would be unfavorable. Two participants expressed that the viewpoints of their peers and parents might vary, ranging from contradictory to ambivalent, depending on the circumstances. Lastly, one participant had no knowledge regarding this matter. Parents' perspectives are significant due to their ability to shape their children's beliefs, influence their perspectives, maintain regular communication with them, and guide their children's educational and emotional development in terms of socioeconomics and emotions. Here are some remarkable answers:

Interviewee 12. I have noticed the positive effect of learning English on my friends. They applied to study abroad by learning English. Thus, it had a positive effect on their career and circle of friends.

Interviewee 18. Actually my family is proud of me. And contacting with my friends in English is easy. It's positive.

Participants highlight how learning English opens up opportunities for communication, education, and cultural exchange. They believe that proficiency in English enriches individuals' understanding of the world and facilitates personal growth. Learning English is seen as a valuable skill that can lead to greater career prospects and connections on a global scale. Participants note how their friends have applied to study abroad or expanded their circle of friends through English proficiency, resulting in positive effects on their careers and social networks. Family members are often proud of individuals for their English language skills, seeing it as a positive attribute. Additionally, contacting friends in English is seen as easy and convenient, fostering positive interactions and relationships.

However, one interviewee expressed the belief that his parents and friends disapprove of the potential influence of English on learners' identity and culture, considering it to be negative:

Interviewee 4. I think my parents think a little bit negative. Because they don't understand when I sometimes use the English words. It just happens, I can't control it.

Influential Factors

The interviewees were also inquired regarding the factors that influenced their identity reformation as they set out to learn English (Question #6).

The participants' responses identified two primary influences: a) media and the press (such as the Internet, movies, textbooks, games, etc.) and b) the cultural environment of English-speaking nations (such as interacting with native speakers of English through travel to English-speaking countries). This section generated quotations such as the ones shown below:

Interviewee 7. Television shows and documentaries have been instrumental in my English language learning journey. Through watching these programs, I've been exposed to various accents, colloquial expressions, and cultural references, which have significantly enriched my language proficiency and cultural awareness.

Interviewee 22. I find that watching English-language television series and listening to podcasts provides me with authentic language input and helps me improve my listening skills. Additionally, it exposes me to different cultural contexts and societal norms, contributing to a more holistic understanding of the English language and its usage.

Conclusion

The results of this study made important and useful contributions to the topic of reconstruction of identity in light of SLA experience in the context of Azerbaijan. The results also indicate how learning a second foreign language reconstructs identity. It shows whether the formation is positively or negatively perceived by the learners, which learners are most affected by the changes and the attitude of their friends and families towards these changes. One of the contributions of the study is that Azerbaijani learners of English understand learning English not only as acquiring language skills, but also as integrating into the culture of English-speaking countries. This integration leads to the reconstructing of their identities. Some of the learners even point out that they start to think like an English person and this leads to misunderstandings in their communication with other people in the society. In addition, such an assumption applies here that Azerbaijani learners who have a positive view of learning English change their identity more than those who have a negative view. According to Scoon (1971), this can act as a powerful motivator and one of the key mediators of success in language learning

This research has implications for critical pedagogy. The results suggest the integration of research-based critical pedagogy into language teacher education programs. By providing the opportunity to critically examine language experiences and power dynamics, teachers can promote social justice and equality in language education. Language educators must acknowledge and comprehend the diverse identities of students within the classroom. This necessitates establishing an all-encompassing educational setting wherein students are encouraged to confidently articulate their varied linguistic and cultural heritages. Through acknowledging and affirming students' identities, educators can cultivate a feeling of inclusion and promote favorable language acquisition situations. Teachers ought to capitalize on students' good attitudes towards reconstructing their identities in the second language as an encouragement for language acquisition. By integrating cultural content into language instruction and promoting intercultural dialogue, instructors can enhance students' involvement to acquire knowledge.

A further suggestion arising from this research is that future studies should use more rigorous sampling procedures to ensure representativeness of the data. To obtain a more diverse and balanced sample of participants, random sampling techniques or stratified sampling techniques can be used.

Research on the impact of language learning on identity formation can be expanded to include different cultural and linguistic contexts. Comparative studies across different sociocultural settings can provide valuable insights into the complex interplay of language, identity, and culture. Another interesting research topic could be the effect of learning Chinese on identity or the comparison of the effect of learning English and Chinese on identity. Because two of the participants in the surveys were studying Chinese and they mentioned that this language had a negative impact on their identity.

The major limitation was the relatively small sample size of Azerbaijani learners involved in the study, which may restrict the generalizability of findings to a broader population. Data obtained from respondents picked through convenience sampling may exhibit bias and shouldn't be construed as being representative of the full population (see to Mackey and Gass, 2005).

References

1. Ochs & Schieffelin. (2008). *The Theory of Language Socialization*.
2. Babayigit, M. V. (2020). Expressions of Determination, Success, Diligence, Stability and Laziness in Kurdish, Turkish and English Proverbs. *International Journal of Kurdish Studies* 6 (2), pp. 244 – 257. DOI: <https://doi.org/10.21600/ijoks.760441>.
3. Karaduz, A (2010). *Language Skills And The Critical Thinking*.
4. Marian, V., & Shook, A. (2012). *The Cognitive Benefits of Being Bilingual*. *Cerebrum: the Dana Forum on Brain Science* (Vol. 2012). Dana Foundation. Retrieved from: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3583091/>.
5. Lightbown, P. M. & Spada N. (2006). *How languages are learned* (3rd ed.). Oxford, U.K., Oxford University Press.
6. Pavlenko, A., & Lantolf, J. P. (2000). Second language learning as participation and the (re) construction of selves. *Sociocultural theory and second language learning*, p. 155, 177.
7. Cameron, L., & Larsen-Freeman, D. (2007). *Complex systems and applied linguistics*.
8. Block, D. (2006). Identity in applied linguistics. *The sociolinguistics of identity*, pp. 34 – 49.
9. Pavlenko, A. (2002). We have room for but one language here: Language and national identity in the US at the turn of the 20th century. *Multilingua*, 21(2-3), pp. 163 – 196.
10. Menard-Warwick, J. (2005). Both a fiction and an existential fact: Theorizing identity in second language acquisition and literacy studies. *Linguistics and Education*, 16(3), pp. 253 – 274.
11. Le Ha, P. (2008). Teaching English as an international language: Identity, resistance and negotiation. *Multilingual Matters*.
12. Johnson, K., & Johnson, H. (Eds.). (1999). *Encyclopaedic dictionary of applied linguistics*. Oxford, UK: Blackwell Publishing.
13. Tamimi Sa'd, S. H., & Modirxamene, S. (2015). Examining Acculturation Model in an EFL context: Learners' attitudes towards target language accent vs. L1 accent. *GEMA Online Journal of Language Studies*, 15(1), pp. 25 – 38. Retrieved from: [http://journalarticle.ukm.my/8257/1/5373220531-PB\(1\)](http://journalarticle.ukm.my/8257/1/5373220531-PB(1)).
14. *Journal of Applied Linguistics*, 17(2), pp. 226 – 239.
15. Norton, B. (1997). Language, identity, and the ownership of English. *TESOL quarterly*, 31(3), pp. 409 – 429.
16. Norton, B. (2001). Non-participation, imagined communities, and the language classroom. *Learner contributions to language learning: New directions in research*. London: Pearson Education Limited, pp. 159 – 171.
17. Wenger, E. (1998). *Communities of practice: Learning, meaning, and identity*. Cambridge: Cambridge University Press.
18. Giampapa, F. (2001). Hyphenated identities: Italian-Canadian youth and the negotiation of ethnic identities in Toronto. *International Journal of Bilingualism*, 5(3), pp. 279 – 315.
19. Atay, D., & Ece, A. (2009). Multiple identities as reflected in English-language education: The Turkish perspective. *Journal of Language, Identity & Education*, 8(1), pp. 21 – 34.

20. Aydemir, A. B. (2013). The relationship between cultural identity and accent (Unpublished Master's Thesis). Bilkent University, Ankara.
21. Tamimi Sa'd, S. H. (2017). Foreign Language Learning and Identity Reconstruction: Learners' Understanding of the Intersections of the Self, the Other and Power.
22. Scoon, A. R. (1971). Affective influences on English language learning among Indian students. *TESOL Quarterly*, 5(4), pp. 285 – 292.
23. Mackey, A., & Gass, S. M. (2005). *Second language research*. New Jersey, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

Received: 05.03.2024

Accepted: 28.04.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/35/135-138>

Nərmin Rəhimova

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
magistrant
nerminabdullayeva188@gmail.com

GƏNCLƏRLƏ SOSIAL İŞİN ƏSASLARI

Xülasə

Bəşəriyyətin yaşlandıqca yaşadığı körpəlik, uşaqlıq, gənclik, yetkinlik və qocalıq dövrlərinin ən mühüm mərhələlərindən biri olan gənclik mərhələsi insan həyatının ən dinamik, aktiv, sürətli, səmərəli, bəlkə də, ən çətin həyat proseslərindən biridir. Deyə bilərik ki, bir cəmiyyətdə bəşəri olaraq doğulmaqla, müxtəlif təcrübələr və sosiallaşma prosesləri nəticəsində “insan” olmağa doğru irəliləyirik. Sosial işin subyektini olan gənclərin sosial problemləri sosial iş obyektinin və sosial problemin subyektinin, yəni gənc nəslin xüsusiyyətlərinə görə spesifik xarakter daşıyır. Ona görə də təsadüfi deyil ki, sosial işçinin əsas fəaliyyət sahələrindən biri gənclərlə sosial işdir. Bu səbəbdən də müasir dövrdə gənclərlə sosial işin təşkili aktualıq təşkil edir.

Açar sözlər: gənclər, sosial iş, cəmiyyət, yeniyetmə, ailə

Narmin Rahimova

Azerbaijan Tourism and Management University
master student
narminabdullayeva188@gmail.com

Basics of Social Work with Young People

Abstract

The youth period, which is one of the most important stages of infancy, childhood, youth, adulthood and old age, is one of the most dynamic, active, fast, efficient and perhaps the most difficult life processes of a person. We can say that by being born as a human in a society, we progress towards becoming a "human" as a result of various experiences and socialization processes. The social problems of young people who are the subjects of social work have a specific character due to the characteristics of the object of social work and the subject of the social problem, that is, the young generation. Therefore, it is no coincidence that one of the main fields of activity of a social worker is social work with young people. For this reason, the organization of social work with young people is relevant in modern times.

Keywords: youth, social work, society, adolescent, family

Giriş

Hazırda bütün dünyada gənclər əhəmiyyətli və sürətlə böyüyən sosial qrupdur. Onlar müasir dünyada baş verən, demək olar ki, hər şeydə iştirak edir. Cəmiyyət gənclərə artan tələblər qoyursa, gənclərin özləri də cəmiyyətlə münasibətlərdə getdikcə daha tələbkar və fəal olurlar. Təəssüf ki, müasir gənclər cəmiyyətdəki ən problemlə qruplardan biridir; cəmiyyətimizin sosial, siyasi və digər strukturlarının bütün elementləri ilə münasibətlərinin daim mürəkkəbləşməsinə məruz qalır. Gənclərin problemləri öz-özünə mövcud deyil, onlar ictimai inkişafın özü ilə üzvi şəkildə toxunur. Buna son onilliklərdə düzəlməyən sosial-iqtisadi və mənəvi qeyri-sabitlik, cəmiyyətin kriminallaşması, dövlət və regional gənclər siyasətinin zəifliyi şərait yaradır.

Gənclərlə sosial iş dövlət, regional, bələdiyyə, kommertiya və ictimai təşkilatlar, ayrı-ayrı vətəndaşlar tərəfindən həyata keçirilən gənc nəslin güzəranının dəstəklənməsinə, eləcə də gənclərin inkişafının yüksəldilməsinə yönəlmiş xüsusi peşə fəaliyyəti növüdür. Bu fəaliyyət növü gənc nəsil arasında neqativ halların və tendensiyaların inkişafının qarşısının alınması, habelə sosial

əhəmiyyətli xassələrin formalaşdırılması üçün hüquqi, sosial-tibbi, iqtisadi, psixoloji, pedaqoji, təşkilati, profilaktik, məlumatlandırma və digər tədbirlər kompleksini əhatə edir (Məmmədova, 2019).

Gənclərlə sosial işin xarakterik xüsusiyyəti gənclərin böhran vəziyyətini aradan qaldırmaq və gənc nəslə aktivləşdirmək üçün özlərini ictimai fəaliyyətə cəlb etməkdir. Xaricdə “gənclər işi” anlayışından daha çox istifadə olunur ki, bu da təkcə sosial iş deyil, həm də gənclərin asudə vaxtının təşkilini, mikro və makro səviyyədə qruplararası münasibətlərin optimallaşdırılmasını əhatə edən daha geniş, mürəkkəb fəaliyyət növüdür. İşimizdə biz də bu anlayışdan istifadə edəcəyik. Xüsusi fəaliyyət növü kimi gənclərlə sosial iş bir sıra komponentləri ehtiva edir: obyekt, subyekt, mövzu, məzmun, funksiyalar, vasitələr, məqsəd və vəzifələr. Bu komponentlərə daha yaxından nəzər salmaq. Gənclərlə sosial iş onun fəaliyyət obyektinin müəyyənləşdirilməsinin çətinliyi ilə xarakterizə olunur. Birincisi, hazırda ölkəmizdə 18 yaşdan 35 yaşa qədər olan dövrü əhatə edən gənclər (sosial-demoqrafik qrup kimi) üçün dəqiq yaş məhdudiyyətinin olmaması ilə əlaqədardır.

Biz öz işimizdə qüvvədə olan “Dövlət statistikasına haqqında” qanunla müəyyən edilmiş gənclərin yaş həddinə, yəni 18 – 30 yaş həddinə əməl edəcəyik. Bununla belə, yeniyetmələrin gənclikdən ayrılmasının sıx əlaqəsini və mürəkkəbliyini nəzərə alsaq (gənc nəslin bu kateqoriyalarının yaş sərhədlərinin müəyyən edilməsində yuxarıda qeyd olunan fərqlər, habelə onların kəşif maraqları, məşğulluq, təhsil və asudə vaxt sahələri ilə əlaqədar), yeniyetmə uşaqları (14 – 17 yaş) da gənclərlə sosial iş obyektinə kimi nəzərdən keçirməyi təklif edirik (Firsov, Studenova, 2018).

Yeniyetmə və gənclərin vahid sosial iş obyektində birləşdirilməsi həm də profilaktika prinsipinin daha səmərəli həyata keçirilməsinə imkan verəcək. Yeniyetmə və gənclərlə işləyən müxtəlif sosial qurumların əməkdaşları nəinki bir-biri ilə sıx əməkdaşlıq şəraitində, həm də gənc nəslin sosial müdafiəsinin təşkili üçün ümumi prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərməlidirlər.

İkincisi, gənclərin bütün nümayəndələrinin sosial işçilərin, yoxsa yalnız bəzilərinin – əlverişsiz adlanan yeniyetmələrin və gənclərin köməyinə ehtiyacı olduğunu müəyyən etməkdə çətinlik var.

Belə bir fikir var ki, “normal” gəncləri qorumağa ehtiyac yoxdur, lakin bunun baş verməsi üçün zəruri və kifayət qədər sosial, hüquqi və iqtisadi şərait yaradılmalıdır. Müvafiq hüquqi dəstək, sosial-iqtisadi müdafiə, keyfiyyətli təhsil və tərbiyə almanın möhkəm təminatları, böyüklərin diqqəti olmadan gənc nəslin müasir sosial-iqtisadi məkanda naviqasiyası, məsuliyyətli və adekvat qərarlar qəbul etməsi çətinləşir.

Bütövlükdə sosial iş nöqtəyi-nəzərindən onun obyektinə çətin həyat vəziyyətində olan və onun uğurlu həlli üçün kənardan peşəkar yardıma ehtiyacı olan bütün fərdlər, qruplar və icmalardır. Gənclər öz xüsusiyyətlərinə və vəziyyətlərinə görə ən çox böyüklərin köməyinə ehtiyac duyurlar, çünki onlar müstəqil fəaliyyət üçün lazımı bacarıq və vasitələrə (təhsil, təcrübə, bacarıq, maddi resurslar və s.) malik deyillər. Şübhəsiz ki, gənc nəslin sosiallaşması, tərbiyəsi və təhsili üçün ən mühüm institut ailədir, ona görə də o, həm də gənclərin sosial işçilərinin təsir dairəsinə daxil edilməlidir ki, onların da vəzifəsi yeniyetmə ailəsinə lazımı peşəkar yardım göstərməkdən, onun böyüməsi və inkişafı boyunca dəstəkdən ibarət olmalıdır: ailənin möhkəmləndirilməsi; valideyn təlimi; təhsildə yardım; evdə əlverişli psixoloji iqlim yaratmaq; böhranlı, qeyri-funksional ailələrə yardım və sağlam “normal” ailələrə dəstək, həmçinin gənc nəslin əlverişli fiziki və mənəvi inkişafına töhfə verən digər fəaliyyətlər (Duyan, 2010).

Beləliklə, gənclərlə sosial işin obyektinə, fikrimizcə, gənclərin aşağıdakı kateqoriyaları olmalıdır: yeniyetmələr (14 – 17), gənclər (18 – 30), habelə yetkinlik yaşına çatmayan yeniyetmə uşaqları olan ailələr.

Yeniyetmə və gənclərin özləri, habelə yeniyetmə uşaqları olan ailələrlə yanaşı, sosial işçilərin də səyləri onların yaxın sosial mühitinə: qonşularına, dostlarına, sinif yoldaşlarına və s. gənc insan, ətrafdakı mühitə ona böyük təsir göstərir, həm mənfi, həm də müsbət təsir edir.

Yeniyetmələr və gənclərlə sosial işin subyektləri arasında aşağıdakıları ayırmaq lazımdır (Duyan, 2010):

- peşəkar sosial yardım göstərənlər (sosial işçilər, gənclər təşkilatlarının işçiləri, habelə könüllülər);

- bu fəaliyyətdən dərs deyənlər, gənclərlə sosial iş üzrə tədqiqatçılar;
- dövlət iyerarxiyasının müxtəlif səviyyələrində ölkədə sosial (o cümlədən gənclər) siyasəti formalaşdırın və həyata keçirən inzibati və idarəetmə strukturları;
- gənclərin özləri və onların birlikləri.

Gənclərin özlərini sosial işçilərə, müəllimlərə, pedaqoqlara könüllü köməkçi kimi cəlb etmək lazımdır. Konkret sosial vəziyyət, müştəri problemi (gənc əhalinin nümayəndəsi və ya onun ailəsi) gənclərlə sosial işin predmetini – sosial işçinin səy göstərdiyi bilavasitə sahəsini təşkil edir (Duyan, 2010).

Gənclərlə sosial işin ən mühüm komponenti onun informasiya, diaqnostik, konsaltinq, proqnostik, təşkilati, psixoloji-pedaqoji, profilaktik, əlaqələndirmə və idarəetmə funksiyaları, habelə praktiki yardımın göstərilməsi funksiyaları ilə müəyyən edilən məzmunudur. Gənclərlə sosial iş bu fəaliyyətin məqsədinə çatmağa imkan verən müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilir. Əsas vasitələr arasında gənclərlə sosial işin həm spesifik metodları və texnologiyaları, həm də digər əlaqəli fəaliyyət sahələrindən (sosiologiya, psixologiya, iqtisadiyyat, hüquq, menecment və s.) qəbul edilmiş müxtəlif metod və texnologiyalar var ki, bu da gənclərlə sosial iş sahəsində fəaliyyətlərin müxtəlif funksiyaları və fənlərarası əlaqəsi ilə əlaqədardır (Gudek, 2012).

Gənclərlə sosial işin (ümumilikdə sosial siyasətin) ümumi məqsədi müasir şəraitdə dövlətin uğurlu inkişafı tələblərinə cavab verəcək gənc əhalinin nümayəndələrində belə keyfiyyət və xassələrin formalaşması əsasında Azərbaycan Respublikasının dövlət təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlıdır. Bu müddəaya əsasən, gənclərlə sosial işin vəzifələrinin siyahısına aşağıdakılar daxildir (Qəhrəmanov, Əhmədov, 2014):

- gənc nəslin həyat təminatı sisteminin və ailə institutunun uğurlu fəaliyyəti üçün şəraitin (sosial, iqtisadi, psixoloji, hüquqi, təşkilati və s.) yaradılması;
- gənclərin keyfiyyətinin (həyatının) yaxşılaşdırılması.

Gənclər arasında müxtəlif problemlərin olması onlarla sosial işin aparılmasını zəruri edir. “Dövlət gənclər siyasətinin əsas istiqamətləri haqqında” qərarında gənclərə sosial xidmətlər göstərilməsinə təminat verilir. Həmçinin bu sənədə əsasən, yetkinlik yaşına çatmayanlar və gənclərlə işləmək üçün xüsusi hazırlanmış sosial xidmət müəssisələri yaradılmalıdır (gənclər üçün sosial xidmət). Belə xidmət aşağıdakı sahələri əhatə edir: gənclərin informasiya ehtiyaclarının ödənilməsinə köməklik; psixoloji, pedaqoji, hüquqi və narkoloji yardımın göstərilməsi; gənc əlillərin, tərxis olunmuş hərbi qulluqçuların, cəzaçəkmə müəssisələrindən azad edilmiş, narkomaniyadan, alkoqolizmdən müalicə kursu keçmiş şəxslərin reabilitasiya tədbirlərinin həyata keçirilməsi; gənc ailələrə patronaj xidmətləri və digər sosial xidmət və yardım növlərinin göstərilməsi (8).

Nəticə

Təəssüf ki, gənclər arasında bəzi neqativ tendensiyalar XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq artmaqda davam edir və bəzən təhlükə yaradır. Buna sosial-iqtisadi və mənəvi vəziyyətin yaxşılaşmaması, cəmiyyətin daha da kriminallaşması və bürokratlaşması, dövlət gənclərinin və daha geniş sosial siyasətin zəifliyi şərait yaradır. Cəmiyyətin və dövlətin iqtisadi və sosial inkişafın ən mühüm şərti kimi insan potensialının gənclik komponentinin keyfiyyətinə ciddi diqqət yetirməsinin vaxtı çatıb. Yetkinlik yaşına çatmayanlar siyasəti gənc nəslin hərtərəfli sosiallaşmasının mühüm vasitələrindən birinə, onların fəal müstəqil həyata səmərəli hazırlanması amilinə, mövcud gənclik potensialının qorunması, çoxaldılması və istifadə edilməsi şərtinə çevrilməlidir. Gənclər əhalisinin xüsusiyyətləri və onun spesifik sosial problemləri bizi zəngin yerli və xarici təcrübəyə əsaslanaraq mövcud olanların uyğunlaşdırılmasına və gənclərlə sosial iş üçün innovativ texnologiyaların işlənilməsinə yeni yanaşmaya vadar edir.

Gənclərlə sosial işin problemlərinin təhlili və aradan qaldırılması yollarını mənimsəməklə əmin ola bildiniz ki, gənclərlə sosial iş gənc nəslin müxtəlif kateqoriyalarının çoxsaylı problemlərinin uğurla həllinin səmərəli vasitələrindən biri kimi XXI əsr Azərbaycan üçün cəmiyyətin uğurlu iqtisadi və siyasi islahatları üçün ən mühüm amil və əsas şərt ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Məmmədova, R. O. (2019). Sosial işə giriş. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: Ecoprint, 208 s.
2. Fırsoy, M. V., Studenova, E. Q. (2018). Sosial işin nəzəriyyəsi. Ali məktəblər üçün dərslik. 3-cü nəşr. Bakı: Elm və təhsil, 480 s.
3. Duyan, V. (2010). Social work with the community. In: Duyan V (ed). Social work fundamentals, approaches, intervention methods. 1st ed. Ankara, Turkey: Association of Social Workers publications, pp. 317 – 371.
4. Duyan, V. (2010). Social work with individuals. In: Duyan V (ed). Social work: foundations, approaches, intervention methods. Ankara: Association of Social Workers Publications, pp. 203 – 258.
5. Duyan, V. (2010). Social work with groups. In: Duyan V (ed). Social work fundamentals, approaches, intervention methods. 1st ed. Ankara, Turkey: Association of Social Workers publications, pp. 288 – 294.
6. Gudek, K. (2012). Introduction to Social Work (Before Therapy). Istanbul: Nobel Medical Bookstore.
7. Qəhrəmanov, E., Əhmədov, Y. (2014). Sosial işin əsasları. Bakı: B-print, 488 s.
8. Social Security Act. <https://www.archives.gov/milestone-documents/social-security-act>

Göndərilib: 04.03.2024

Qəbul edilib: 12.05.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/35/139-145>

Turan Məmmədzaadə
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
turan.mamedzade.93@mail.ru

İDMAN FƏALİYYƏTİ SAHƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MİLLİ QANUNVERİCİLİYİ VƏ İMPLEMENTASIYA PROBLEMLƏRİ

Xülasə

Məqalə Azərbaycan Respublikasının idman fəaliyyəti sahəsində milli qanunvericiliyi və tətbiqi problemlərinə həsr edilmişdir. Çoxsaylı daxili və beynəlxalq hüquq normaları təhlil edilmiş, elmi-nəzəri müddəaları nəzərdən keçirilmişdir. Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikasının ikitərəfli müqavilə təcrübəsinin idman qanunvericiliyinin formalaşmasına təsiri də təhlil edilib.

Açar sözlər: idman, bədən tərbiyəsi, beynəlxalq müqavilə, ikitərəfli sazişlər, Azərbaycan Respublikasının milli qanunvericiliyi, implementasiya, doping

Turan Mammadzadə
Baku State University
master student
turan.mamedzade.93@mail.ru

National Legislation and Implementation Problems of the Republic of Azerbaijan in the Field of Sports Activities

Abstract

The article is dedicated to the national legislation and implementation problems of the Republic of Azerbaijan in the field of sports activities. Numerous domestic and international legal norms were analyzed and scientific-theoretical provisions were reviewed. In addition, the influence of bilateral agreement practice of the Republic of Azerbaijan on the formation of sports legislation was also analyzed.

Keywords: sport, physical culture, international treaty, bilateral agreements, national legislation of the Republic of Azerbaijan, implementation, doping

Giriş

Müasir dövrdə dövlətlərin siyasi və beynəlxalq-hüquqi baxımdan suverenliyi heç də onların səlahiyyət və hərəkət imkanlarının məhdudiyətsiz olması fikrinə gəlməyə əsas vermir. Sözün müsbət mənasında bu məhdudiyətin formalaşmasına beynəlxalq hüquq normalarında dövlətlər üçün öhdəliklərin nəzərdə tutulması və həmin öhdəliklərin realizəsi kontekstində beynəlxalq hüquq normalarının dövlətdaxili qanunvericiliyə implementasiya edilməsinin zəruriliyi öz təsirini göstərir. Şübhəsiz ki, bu halda iki ayrı-ayrı, lakin bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan element özünü büruzə verir və məhz bu baxımdan, birinci istiqaməti beynəlxalq hüquq normaları təşkil edir. Digər tərəfdən, beynəlxalq hüquq normalarının dövlətdaxili qanunvericiliyə implementasiyasında mühüm rol oynayan amillərdən biri də məhz təkmil dövlətdaxili mexanizminin olmasıdır. Bu mexanizm isə öz-özlüyündə implementasiya üçün istifadə olunan milli-hüquqi vasitələrin və dövlətin beynəlxalq öhdəliklərinin realizəsi sahəsində səlahiyyətli dövlət orqanlarının məcmusu hesab olunur. Şübhəsiz ki, hər bir dövlətin ümumi və səciyyəvi əlamətlərə malik olan mexanizmi onun tarixi keçmişi, dövlətçilik ənənəsi və hüquqi düşüncə ilə sıx bağlılığa malikdir. Bununla belə, beynəlxalq hüquq normalarının realizəsi üçün istifadə olunan milli-hüquqi vasitələr öz müxtəlifliyi ilə seçilir. Məsələn, beynəlxalq və dövlətdaxili hüququn əlaqəsini, beynəlxalq müqavilələrin bağlanması, icrası və ləğvini tənzimləyən, eləcə də beynəlxalq hüququn implementasiyası sahəsində dövlət

orqanlarının səlahiyyətini müəyyən edən ümumi xarakterli normativ hüquqi aktlar; konkret beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn beynəlxalq öhdəliklərin realizəsinin təmini məqsədlə qəbul edilən milli hüquq aktları; beynəlxalq hüququn normalarında müəyyən edilən göstərişlərin dövlətdaxili səviyyəsində implementasiyası ilə bağlı dövlət orqanlarının hüquq təmini fəaliyyəti; milli hüquq tətbiqi təcrübəsi və s. (Əliyev, 2015: 31-32).

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə beynəlxalq hüquq normalarının qarşılıqlı əlaqəsi məsələsi öz ilkin mənbəyini ölkənin müstəqillik qazandığı illərdə qəbul olunan müxtəlif sənədlərdən götürmüşdür. Belə ki, 1991-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı”nın preambulasında və bir sıra müddəalarında (məsələn, maddə 1, 5, 7, 8, 16, 19) beynəlxalq hüquq normalarına istinad olunmuşdur. Hətta Aktın 16-cı maddəsində birbaşa olaraq göstərilmişdir ki, hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikası digər dövlətlərlə münasibətlərini dövlətlərin suveren bərabərliyi, zor işlətməmək və zor işlətməklə hədələməmək, dövlət sərhədlərinin toxunulmazlığı, mübahisələrin dinc yolla nizama salınması, başqa dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq, insan hüquqlarına və əsas azadlıqlarına hörmət etmək, xalqların bərabərliyi və onların öz müqəddəratını təyin etməsi hüququ, dövlətlərin əməkdaşlığı, beynəlxalq hüquqi öhdəliklərin yerinə yetirilməsi prinsipləri əsasında qurur (Məlikova, 2012: 9-10). Lakin sözügedən sənəddə beynəlxalq hüquq normalarına istinad olunması hələ integrasiyanın ilkin bazası ola bilərdi. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinin beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırılması və Avropa dəyərlərinə integrasiyasını tam şəkildə təmin etmək üçün lazımı, xüsusilə cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində beynəlxalq müqavilələrə qoşulmaq təxirəsalınmaz vəzifə olmuşdur. Hətta bunun hüquqi sübutu kimi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrə qoşulmasının nizama salınması sahəsində bəzi tədbirlər haqqında” 16 avqust 1994-cü il tarixli 106 nömrəli Sərəncamında müvafiq istiqamətdə bir sıra tədbirlərin görülməsi nəzərdə tutulmuşdur:

1. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətlərinə uyğun olaraq beynəlxalq münasibətlərin ayrı-ayrı sahələrində Azərbaycan Respublikasının dövlət mənafeələrini təmin etmək məqsədi ilə bu sahələrə aid olan beynəlxalq müqavilələrin siyahısının tərtib olunması;
2. Həmin müqavilələrin Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə təqdim olunmasının ardıcılığını müəyyən etməklə, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim olunması;
3. Həyata keçirilməsi zəruri olan digər tədbirlərlə yanaşı, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə dəyişikliklər edilməsi zərurəti yarandıqda həmin məsələnin qeyd olunması, müvafiq dövlət orqanları ilə razılaşdırılması və dəyişikliklər edilməli olan qanunvericilik aktlarının göstərilməsinin vacibliyinin nəzərə alınması (4).

Hətta Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci il Konstitusiyasının qəbulu və ali hüquqi sənəddə beynəlxalq hüquq normalarının üstünlüyünə dair müddəaların təsbit olunması dövlətimizin beynəlxalq öhdəliklərinin lazımı qaydada icrası, bəzi hallarda isə qabaqlayıcı tədbir qismində nəzərdən keçirilməlidir. Belə ki, Konstitusiyanın bir sıra müddəaları, xüsusilə beynəlxalq münasibətlərin prinsiplərinə dair 10-cu maddəsi, dövlətin ali məqsədi ilə bağlı 12-ci maddəsi, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi olmasına dair 148-ci maddəsi, beynəlxalq aktların hüquqi qüvvəsi barədə 151-ci maddəsi nəzərdən keçirdiyimiz məsələnin sübutu sayılmalıdır. Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının “Normativ hüquqi aktlar haqqında” 21 dekabr 2010-cu il tarixli Konstitusiya Qanununun 22-ci maddəsində birbaşa olaraq göstərilmişdir ki, Azərbaycan Respublikası beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsip və normalarının üstünlüyünü tanıyır və Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin onlara uyğunluğunu təmin edir (11). Aparılan elmi araşdırmalarda dövlətin istənilən hər hansı normativ-hüquqi aktında təsbit olunan əsasların, onların məzmununun və konstruksiyasının inkişaf altında dəyişməsi və dövrün tələblərini əks etdirməsi fikrini (Əsgərov, 2011: 76 -77) isə tam şəkildə qəbul etmək olmaz. Çünki demokratik, sosialist, avtoritar və ya totalitar olmasından asılı olmayaraq, hər bir dövlətin konstitusiyası beynəlxalq hüquq normalarının tələbləri nəzərə alınmaqla tərtib olunur. Həmin normaların realizəsi

təsbit olunan müddəalarla uyğunluq təşkil etməsə də, müvafiq normalar əksərən beynəlxalq hüquqi öhdəliklərin nəzərə alınması obrazını xatırladır. Deməli, burada söhbət mahiyyət və məzmunundan deyil, onun realizə imkanlarının mövcudluğu və bunun təcrübədə tətbiqindən gedir. Yəni müxtəlif siyasi rejimlərə malik konstitusiyalar beynəlxalq-hüquqi öhdəliklər baxımdan eyni mahiyyət və məzmunu ehtiva etsələr də, konstitusiyalarda ehtiva olunan müddəaların tətbiqi baxımından birbirlərindən fərqlənirlər. Bu işə son nəticədə dünya dövlətlərini beynəlxalq hüququn *jus cogens* normalarının və öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi vəzifəsindən azad etmir.

İdman sahəsində mövcud qanunvericilik bu sahədə qəbul olunan beynəlxalq müqavilələrə birbaşa olaraq istinadı özündə ehtiva edir. Belə ki, “Bədən tərbiyəsi və idman haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 61.1-ci maddəsinə əsasən, bədən tərbiyəsi və idman sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq beynəlxalq müqavilələrə və qanunvericiliyə əsasən həyata keçirilir. Sözügedən maddə həm də respublika bədən tərbiyəsi-idman təşkilatlarına müstəqillik imkanlarının yaradılmasını nəzərdə tutur (5).

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq müqavilələrin Azərbaycan Respublikasının milli qanunvericiliyinə implementasiyası özünü həm də ayrı-ayrı idman növləri üzrə dövlət proqramlarının qəbulu və icrasında göstərir. Həmin sənədlər ümumi sahəvi qanunvericilik aktlarının fərdi qaydada idman növlərinin inkişafı və müəyyən olunmuş dövrlər üzrə inkişaf istiqamətlərini və gözlənilən nəticələri özündə ehtiva edir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 5 may tarixli 260 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “2009 – 2014-cü illərdə Azərbaycanda şahmatın inkişaf etdirilməsi Dövlət Proqramı” əsas istiqamətlər kimi dünyada şahmat sahəsində qabaqcıl dövlətlərin təcrübəsindən istifadə edərək Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil müəssisələrində mərhələli surətdə şahmatın tədrisinə başlanılmasını, şahmat üzrə Azərbaycan dilində yeni təhsil proqramlarının işlənilib hazırlanmasını, şahmat üzrə metodik vəsait və tövsiyələrin hazırlanmasını, şagird və tələbələrin şahmat üzrə çempionatlarının təşkil edilməsi, şahmatçıların və şahmat üzrə milli yığma komandaların beynəlxalq yarışlarda, o cümlədən dünya və Avropa çempionat və birinciliklərində, Ümumdünya Şahmat Olimpiadasında, klub komandalarının dünya və Avropa turnirlərində iştirakının təmin edilməsini, şahmat üzrə mütəxəssislərin hazırlanması sisteminin təkmilləşdirilməsini, şahmatın təbliğ edilməsini və şahmatın inkişafı sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsini müəyyən etmişdir (1).

Şübhəsiz ki, bu öz əksini tədris prosesində də tapmışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası təhsil nazirinin 2012-ci il 3 iyul tarixli 1258 nömrəli “Ümumtəhsil məktəblərində “Şahmat” fənninin tədrisinin davam etdirilməsi tədbirləri haqqında” əmri ilə 2012-2013-cü dərs ilində “Şahmat” fənni tədris edilən pilot ümumtəhsil məktəblərinin şəbəkəsinin genişləndirilməsi məqsədə uyğun hesab olunmuş və bu fənnin tədrisi tapşırığı verilmişdir. Həmçinin “Şahmat” fənninin tədrisinə 2012-ci ilin yanvar ayından başlanmış pilot ümumtəhsil məktəblərində həmin fənnin III siniflərdə davam etdirilməsi də nəzərdə tutulmuşdur (12).

İdman sahəsində beynəlxalq müqavilələrin implementasiyasından danışıqda, bu sahədə mövcud olan hüquqazidd əməllərlə mübarizə sferasında beynəlxalq normalardan irəli gələrək milli qanunvericilik müddəalarının formalaşmasını da nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Nümunə qismində dopinqlə mübarizə fəaliyyətini göstərmək olar. Məsələn, Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətalər Məcəlləsi idmanda dopinqin istifadəsinə görə inzibati tənbeh tədbirlərini aşağıdakı hüquqpozmalara görə nəzərdə tutur:

- dopinq vasitələrindən və (və ya) üsullarından istifadə və ya istifadəni təbliğ etmə (maddə 224);
- dərman vasitələrinin və qidaların tərkibinə dopinq vasitələri əlavə etməklə onların saxtalaşdırılması, satılması, həmçinin dopinq vasitələrinin hazırlanmasının, istehsalının, istifadəsinin vasitə və üsulları, onların əldə edilməsi mümkün olan yerlər haqqında məlumatların yayılması (maddə 225);
- dopinq nəzarəti qaydalarının pozulması (maddə 226) (3).

İnzibati Xətalər Məcəlləsindən fərqli olaraq, Cinayət Məcəlləsi müvafiq hüquqpozmanı (*dopinq vasitələrindən və (və ya) üsullarından istifadəyə məcbur etmə*) yalnız vahid normada – 143-1-ci

maddədə nəzərdə tutmaqla, həmin əməli böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayət kateqoriyasına aid etmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun və həmin Qanunla təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin tətbiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2000-ci il 25 avqust tarixli, 387 nömrəli Fərmanının 3-cü maddəsinin birinci abzasına əsasən, müvafiq hüquqpozma ilə bağlı cinayət işi üzrə ibtidai istintaq Azərbaycan Respublikasının daxili işlər (polis) orqanları tərəfindən aparılır (2).

“İdmanda dopinq vasitələrindən və üsullarından istifadəyə qarşı mübarizə haqqında” 2016-cı il 29 noyabr tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu isə “İdmanda dopinqə qarşı mübarizə haqqında” Beynəlxalq Konvensiyasının və Ümumdünya Antidopinq Məcəlləsinin tələblərinin Azərbaycan Respublikasında tətbiqini, idmançıların dopinqdən azad idmanda iştirak hüquqlarının təmin edilməsini, beynəlxalq və milli səviyyədə dopinqlə mübarizə proqramlarının həyata keçirilməsini və bu sahədə qadağan edilmiş maddə və üsullardan istifadə ilə mübarizənin səmərəli mexanizminin hazırlanmasını, idmanda dopinqdən istifadənin qarşısının alınması və onunla mübarizə sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərini, bu sahədə idarəetməni, idman subyektlərinin hüquq və vəzifələrini, dopinq nəzarətinin yerinə yetirilməsi qaydalarını və bununla bağlı aşkar edilmiş pozuntulara görə cavabdehliyi müəyyənləşdirir, habelə Azərbaycan Respublikasının bu sahədə beynəlxalq öhdəliklərinə və dürüst oyun prinsipinə uyğun olaraq antidopinq siyasətinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur (8).

Bununla yanaşı, müvafiq qanunvericilik aktı idmanda dopinqlə mübarizənin müxtəlif aspektləri istiqamətində fəaliyyət göstərən aşağıdakı orqanları müəyyən etmişdir:

Milli antidopinq qurumu

Qanunun 6-cı maddəsinə uyğun olaraq, Milli antidopinq qurumu maliyyə sərbəstliyinə və öz büdcəsinə malik olmaqla fəaliyyətini onun Nizamnaməsi ilə nəzərdə tutulmuş funksiya və öhdəliklərini müstəqil şəkildə həyata keçirir. Qanunla müəyyən edilmiş hüquq (maddə 8) və vəzifələrə (maddə 7) malik olan qurum müvafiq yurisdiksiyaya – özünün müəyyən etdiyi qaydalarda əks edilmiş test, təhsil, tədqiqat və digər fəaliyyətləri əhatə edən antidopinq proqramını icra edir və bu sahələr üzrə müvafiq proqramların və prosedurların hazırlanması kimi funksiya və səlahiyyətə malikdir. Şübhəsiz ki, idman subyektləri milli antidopinq qurumunun səlahiyyətlərini tanımalı və onun müəyyən etdiyi qaydaların tələblərinə riayət etməlidirlər.

Terapevtik istifadəyə icazə qurumu

Qanunun 11.1-ci maddəsinə və həmin Qanunun tətbiqi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 14 dekabr tarixli, 1158 nömrəli Fərmanının 3.1-ci və 4.3-cü yarımbəndlərinə əsasən, sözügedən icazə qurumunun yaradılması və onun Əsasnaməsinin təsdiqi Gənclər və İdman Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir. İcazə qurumu müvafiq səlahiyyətlərə (*terapevtik istifadəyə icazə sertifikatlarının verilməsi üçün milli səviyyəli idmançıların müraciətlərini qəbul etmək və qiymətləndirmək; müraciətin qiymətləndirməsinin nəticəsindən asılı olaraq terapevtik istifadəyə icazə sertifikatını vermək və ya onu verməkdən imtina etmək; qanunvericiliklə ona verilən digər səlahiyyətləri həyata keçirmək*) də malikdir.

İntizam qurumu

Qanunun 13-cü maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının Gənclər və İdman Nazirliyi intizam qurumunu yaradır və onun Əsasnaməsinə təsdiq edir. İntizam qurumu öz vəzifələrinin icrasını müstəqil və qərəzsiz həyata keçirmək üçün tələb olunan hüquqlara malikdir. İntizam qurumu antidopinq qayda pozuntularını müəyyənləşdirmək və onlarla bağlı işlərə baxmaq səlahiyyətinə malikdir. Beynəlxalq və milli səviyyəli idmançıların nəticələrin idarə edilməsi üzrə antidopinq təşkilatının, ÜADA-nın və digər antidopinq təşkilatlarının razılığı ilə ilkin dinləmə olmadan birbaşa İdman Arbitraj Məhkəməsində dinləmə keçirilə bilər. Həmçinin sözügedən qurum antidopinq qayda pozuntularına görə tətbiq edilən sanksiyaları müəyyənləşdirmək hüququna malikdir.

Apellyasiya qurumu

Apellyasiya qurumunun yaradılması və onun Əsasnaməsinin təsdiqi də Azərbaycan Respublikasının Gənclər və İdman Nazirliyinin səlahiyyətinə daxildir. Apellyasiya qurumu öz vəzifələrinin icrasını müstəqil və qərəzsiz həyata keçirmək üçün tələb olunan hüquqlara malikdir. Apellyasiya qurumu Qanunda və milli antidoping qurumunun qaydalarında nəzərdə tutulan pozuntu hallarını müəyyənləşdirmək və onlarla bağlı işlərə baxmaq hüququna malikdir. ÜADA Məcəlləyə uyğun olaraq, şikayət etmək hüququna malik olarsa və tərəflərdən biri yekun qərardan şikayət verməzsə, bu qərarla bağlı ÜADA birbaşa İdman Arbitraj Məhkəməsinə şikayət edə bilər.

Apellyasiya qurumu həmçinin antidoping qayda pozuntularına görə tətbiq edilən sanksiyaları müəyyənləşdirmək hüququna malikdir. Onun tərəfindən tətbiq edilən son qərar və ya antidoping qayda pozuntularına görə tətbiq edilən sanksiyalar İdman Arbitraj Məhkəməsindən başqa digər məhkəmə, münəfiq, dinləmə orqanı tərəfindən ləğv edilə, dəyişdirilə və ya etibarsız hesab edilə bilməz. İdman subyektləri apellyasiya qurumunun tələblərinə riayət etməlidirlər.

İdman subyektləri

Qanunun 1.1.8-ci maddəsinə əsasən, respublika idman federasiyaları, idmançılar, idmançıların köməkçi heyəti və “Bədən tərbiyəsi və idman haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda (5) nəzərdə tutulan digər şəxslər (*bədən tərbiyəsi və idman siyasətini həyata keçirən dövlət orqanları və bələdiyyələr; mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bədən tərbiyəsi-idman təşkilatları, o cümlədən respublika idman federasiyaları (assosiasiyaları), idman klubları, respublika bədən tərbiyəsi və idman veteranları şurası, bədən tərbiyəsi və idman sahəsində fəaliyyət göstərən elm və təhsil müəssisələri; Milli Olimpiya Komitəsi; Paralimpiya Komitəsi; Deplimpiya Komitəsi; Xüsusi Olimpiya Komitəsi; hərbi-tətbiqi və xidməti-tətbiqi idman növlərinin inkişafını həyata keçirən dövlət orqanları; həmkarlar ittifaqları təşkilatları; idman arbitrajı; bədən tərbiyəsi ilə məşğul olan şəxslər, idmançılar və onların kollektivləri (idman komandaları), idman hakimləri, məşqçilər, bədən tərbiyəsi və idman sahəsində digər mütəxəssislər və s.*) idman subyektləri sayılır.

Respublika idman federasiyaları

Qanunun 20-ci maddəsinə əsasən, idmançıya və ya onun köməkçi heyətinə sanksiya tətbiq edildiyi halda respublika idman federasiyaları qanunvericiliyə və milli antidoping qurumunun qaydalarına uyğun olaraq, həmin sanksiyanın icra edilməsini təmin etməlidirlər. Bir məsələ də nəzərdən qaçmamalıdır ki, respublika idman federasiyaları tərəfindən bu öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi pozuntu hesab olunur və dövlət büdcəsindən ayrılan maliyyə dəstəyinin həmin tələblər yerinə yetirilənədək kəsilməsinə səbəb olur (8).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 22 iyul tarixli 1334 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsinə və narkomanlığa qarşı mübarizəyə dair 2019-2024-cü illər üçün Dövlət Proqramı”nın 4.4.23-1-ci yarımbəndində narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qəbulu ilə bağlı problemlər haqqında idmançıları maarifləndirmək məqsədilə müasir metodiki vasitələrdən istifadə etməklə təbliğat işinin təşkili, bu istiqamətdə mexanizmin təkmilləşdirilməsi, müvafiq qurumlarla əlaqə yaradılması və mövcud beynəlxalq təcrübənin tətbiqi nəzərdə tutulmuşdur. İcraçı orqanlar qismində isə Gənclər və İdman Nazirliyi, Azərbaycan Milli Antidoping Agentliyi, digər aidiyyəti dövlət orqanları (qurumları) müəyyən edilmişdir (10).

Ölkəmizin milli qanunvericiliyini təhlil edərkən, müqayisəli təhlilin aparılması məqsədilə bu sahədə xarici dövlətlərin milli qanunvericiliyinə də nəzər yetirilməlidir. Məsələn, Avstriya, İtaliya, Çin, Yunanıstan, ABŞ, Fransa kimi əksər dövlətlər dopingin tətbiqinə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən etmişdir. Belə ki, İtaliya Cinayət Məcəlləsinin 445C maddəsi dopingin tətbiqinə görə 6 aydan 2 ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə və ya 103 avrodan 1032 avroya qədər cərimə cəzası nəzərdə tutur (Croombridge, 2016: 8).

Digər tərəfdən, Fransada idmanda dopingdən istifadə cinayət qanunu ilə cəzalandırılan hüquqazidd əməl kimi qiymətləndirilirdi. Bununla belə, 1989-cu il Qanunu dopingə verilən anlayışı daha da geniş mənada ifadə edərək, insanlar və heyvanlara münasibətdə dopingin tətbiqini nəzərdə tutan anlayışları müəyyən etdi.

Həmçinin dopinqin mövcudluğu şübhəsi əsasında araşdırılmanın aparılmasından imtina etmək və ya imtina etməyə cəhd göstərmə, yaxud inzibati məhdudiyət tədbirlərindən kənarçıxmalar hüquqpozma qismində təsbit olunmuşdur. Qanun, həmçinin federasiyaların həyata keçirdiyi antidopinq tədbirlərində dövlətin repressiv aparatının imkanlarından istifadə etməyə geniş imkanlar yaratdı (Henne, 2010: 312-313).

Bütövlükdə, Fransada aşağıdakı əməllər cəza və ya tənbeh təhdidi adı altında qadağan olunan əməllər siyahısına daxildir:

- a) nəzarətin həyata keçirilməsinə mane olma;
- b) idman federasiyalarının və Fransa Anti-dopinq Agentliyinin intizam xarakterli qərarlarının pozulması;
- c) qadağan olunmuş maddələrə və üsullara malik olma;
- d) qadağan olunmuş maddələrin (qanunsuz ticarətin) və üsulların yayılması;
- e) dopinq nəzarəti, nümunə və ya analizlə bağlı faktiki məlumatların saxtalaşdırılması, təhrif edilməsi, məhv edilməsi.

Bütövlükdə, dopinqin dövriyyəsi və istifadəsinə münasibətdə xarici dövlətlərin cəza məhrumiyyət tədbirləri nəzərdə tutan milli qanunvericiliyini aşağıdakılar üzrə təsnifləşdirmək olar:

- Kipr, Çexiya, Finlandiya, Macarıstan, İtaliya, Litva, Niderland və Sloveniyada cinayət qanunları ilə;
- Avstriya, Belçika, Danimarka Almaniya, İrlandiya, Niderland, Portuqaliya, Rumıniya, İsveç və Böyük Britaniyada anti-dopinq qanunvericiliyi ilə;
- Fransa, Yunanıstan, Lüksemburq və İspaniyada idman haqqında qanunlarla (Paoli, Donati, 2014: 198 – 201).

Nəticə

Hər bir dövlətdə olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında da beynəlxalq hüquq normalarının milli qanunvericiliyə implementasiyası təkcə çoxtərəfli beynəlxalq hüquqi sənədlərə tərəf olmaqda və milli qanunvericilik normalarının qəbulunda özünü göstərmir, həm də ikitərəfli əməkdaşlığa təkan verəcək və spesifik şərait nəzərə alınmaqla hüquqi tənziyyətə rolunu oynayacaq beynəlxalq müqavilələrin imzalanmasını şərtləndirir.

Nümunə qismində “Azərbaycan Respublikasının Gənclər və İdman Nazirliyi ilə Qırğız Respublikası Hökuməti yanında Gənclər, Bədən Tərbiyəsi və İdman Məsələləri üzrə Dövlət Agentliyi arasında bədən tərbiyəsi və idman sahəsində əməkdaşlıq haqqında” 29 noyabr 2019-cu il tarixli Saziş, “Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında gənclər və idman sahələrində əməkdaşlıq haqqında” 25 fevral 2020-ci il tarixli Saziş, 22 avqust 2023-cü il tarixli “Azərbaycan Respublikasının Gənclər və İdman Nazirliyi ilə Özbəkistan Respublikasının Gənclər Siyasəti və İdman Nazirliyi arasında gənclər siyasəti və idman sahələrində əməkdaşlıq haqqında” Saziş və s.-ni misal göstərmək olar.

Bəzən belə ikitərəfli beynəlxalq-hüquqi sənədlər beynəlxalq tədbirlərin təşkili üçün tənziyyətə rolunu oynamaqla, özündən sonrakı təcrübə üçün əsaslı presedent formalaşdırmış olur. 2022-ci il 28 oktyabr tarixində Paris şəhərində imzalanmış “Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı arasında 2023-cü il 14 – 17 mart tarixlərində Bədən Tərbiyəsi və İdman üzrə Nazirlərin və Yüksək Vəzifəli Şəxslərin VII Beynəlxalq Konfransının (MINEPS VII), eləcə də əlaqədar yığıncaqların təşkilinə dair Ev Sahibliyi haqqında” Saziş bunun bariz təəcəssümüdür. Yeri gəlmişkən, sözügedən beynəlxalq tədbir idman, bədən tərbiyəsi və fiziki aktivlik sahəsində mövcud beynəlxalq siyasətdə baş verən dəyişikliklərin qiymətləndirilməsi məqsədini güdməklə, lazımi qərarların qəbulu ilə nəticələnmişdir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, S. F. (2015). İnsan hüquqları sahəsində beynəlxalq hüquq normalarının realizəsi üzrə beynəlxalq və dövlətdaxili hüququn qarşılıqlı əlaqəsi problemi. "Qanun" jurnalı, № 2, s. 28 – 35.
2. Məlikova, M. F., İsmayılov, X. C. (2012). Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasının hüquqi əsasları. Bakı Universitetinin Xəbərləri, Sosial-siyasi elmlər seriyası, № 1, s. 5 – 13.
3. "Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrə qoşulmasının nizamına salınması sahəsində bəzi tədbirlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. <https://e-qanun.az/framework/8970>
4. "Normativ hüquqi aktlar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <https://president.az/az/articles/view/1616>
5. Əsgərov, Z. A. (2011). Konstitusiyə hüququ. Dərslik. Bakı: "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 760 s.
6. "Bədən tərbiyəsi və idman haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <https://e-qanun.az/framework/18303>
7. "2009-2014-cü illərdə Azərbaycanda şahmatın inkişaf etdirilməsi Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. <https://e-qanun.az/framework/17228>
8. Ümumtəhsil məktəblərində "Şahmat" fənninin tədrisinin davam etdirilməsi tədbirləri haqqında Azərbaycan Respublikası təhsil nazirinin əmri. <https://edu.gov.az/az/esas-senedler/5718>
9. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsi. <https://e-qanun.az/framework/46960>
10. "Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun və həmin Qanunla təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin tətbiq edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. <https://e-qanun.az/framework/360>
11. "İdmanda doping vasitələrindən və üsullarından istifadəyə qarşı mübarizə haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <https://e-qanun.az/framework/34359>
12. "Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsinə və narkomanlığa qarşı mübarizəyə dair 2019 – 2024-cü illər üçün Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. <https://e-qanun.az/framework/42971>
13. Croombridge, N. (2016). Sports Criminology: A Critical Criminology of Sport and Games (New Horizons in Criminology). Bristol: Policy Press, 204 p.
14. Henne, K. (2010). WADA, the Promises of Law and the Landscapes of Antidoping Regulation. Political and Legal Anthropology Review, Vol. 33, No. 2, pp. 306 – 325.
15. Paoli, L., Donati, A. (2014). The Sports Doping Market. Understanding Supply and Demand, and the Challenges of Their Control. New-York, Springer, 304 p.

Göndərilib: 02.03.2024

Qəbul edilib: 19.04.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/35/146-150>

Kanan Aghasiyev
Karabuk University
master student

kaasiyev@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-3969-1879>

REVISITING THE THEMES OF BERNARD SHAW'S "THE DEVIL'S DISCIPLE"

Abstract

In "*The Devil's Disciple*", George Bernard Shaw artfully explores the themes of *appearance and reality, hypocrisy, and identity shifting* against the backdrop of colonial America during the Revolutionary Era. Through a series of unexpected twists and character transformations, Shaw challenges societal norms and understanding, urging audiences to look beyond surface appearances and confront the hypocrisy inherent in conventional morality. The play's characters, particularly Richard and Anderson, undergo profound shifts in their identities, demonstrating Shaw's belief in the power of individual agency and the potential for personal growth. Through compelling dialogue and vivid imagery, Shaw delivers a timeless message about the resilience of the human spirit and the enduring capacity for personal growth and fulfillment.

Keywords: *The Devil's Disciple, George Bernard Shaw, hypocrisy, identity shifting, Colonial America, Superman*

Kənan Ağasıyev

Karabük Universiteti
magistrant

kaasiyev@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-3969-1879>

Bernard Şounun "Şeytanın şagirdi" əsərinin mövzularına təkrar baxış

Xülasə

"*Şeytanın şagirdi*" əsərində Corc Bernard Şou İncilab dövründə müstəmləkəçi Amerika fonunda *dəyişən görünüş və reallıq, ikiüzlülük və şəxsiyyət* mövzularını sənətkarlıqla araşdırır. Bir sıra gözlənilməz bükülmələr və xarakter dəyişiklikləri vasitəsilə Şou ictimai norma və qavrayışlara meydan oxuyur, tamaşaçıları səthi görünüşlərdən kənara çıxmağa və ənənəvi əxlaqa xas olan ikiüzlüləklə üzləşməyə çağırır. Tamaşanın personajları, xüsusən də Riçard və Anderson şəxsiyyətlərində köklü dəyişikliklərə məruz qalır, Şounun fərdi agentlik gücünə və şəxsi inkişaf potensialına olan inamını nümayiş etdirirlər. Məcburi dialoq və canlı təsvirlər vasitəsilə Şou insan ruhunun möhkəmliyi və şəxsi inkişafın yerinə yetirilməsi üçün davamlı imkanlar haqqında əbədi mesaj verir.

Açar sözlər: *Şeytanın şagirdi, Corc Bernard Şou, ikiüzlülük, şəxsiyyətin dəyişdirilməsi, Kolonial Amerika, Supermen*

Introduction

The Devil's Disciple by George Bernard Shaw, an Irish playwright, premiered on stage in 1897. Set in Websterbridge, Colonial America during the Revolutionary Era, the play introduces us to Richard, a character who challenges societal norms and is consequently labeled as a follower of the devil. Despite its historical backdrop of events purportedly occurring in 1777, Shaw skillfully infuses the narrative with elements of modernism and realism. Central to Shaw's ideology was the belief that societal improvement could only be achieved through education, vehemently opposing

violence as a means to an end. Shaw's advocacy for what he termed the *Superman* concept shines through in his portrayal of the ideal man: intelligent, physically strong, honorable, and opposed to violence. In *The Devil's Disciple*, Shaw masterfully weaves these themes into the fabric of the story, exploring concepts such as appearance versus reality, hypocrisy, and identity transformation. Through Richard's character and the unfolding events, Shaw challenges the audience to question societal norms and perceptions, urging them to look beyond surface appearances and confront the hypocrisy inherent in conventional morality. As the narrative unfolds, Richard's transformation from a perceived outsider to a figure embodying Shaw's vision of the Superman serves as a testament to the playwright's belief in the power of individual agency and the potential for personal growth and redemption. Through this lens, *The Devil's Disciple* emerges not only as a gripping tale set against the backdrop of colonial America but also as a profound exploration of timeless themes and enduring human dilemmas. In this play, Shaw shows all these concepts by using three main themes: *Appearance and reality, hypocrisy, and identity shifting* (Afrozuddin, & Isaac, 2015).

Discussion

One of the most obvious themes of the play is *appearance and reality*. Throughout the whole play, the audiences see countless twists. The characters that are expected to be evil become good, and at the same time, the characters that are expected good turn out to be evil. The following lines show the first example of the theme of appearance and reality: "ANDERSON. Hold your tongue, woman; and get me the pistols...If they took him for me in my coat, perhaps they'll take me for him in his..." (p. 45, Act II, Shaw). Obviously, even today, if society sees a representative of the religion, the first thing that comes to people's minds is being innocent and pure. The question arises, how the man of God, the person that believes only in peace can have a pistol? Everyone would expect it from Richard to have a weapon on him all the time, but no one would even dare to imagine that Anderson would prefer to solve a problem with a pistol. The first thing that comes to his mind is the pistol to protect himself from the British (Beecher, 1956).

Another example of the same theme is his following speech to his wife Judith: "JUDITH. Is it of any use to pray, do you think Tony? / ANDERSON. Pray! Can we pray Swindon's rope off. JUDITH. / God may soften Major Swindon's heart. / ANDERSON. Let him, then. I am not God, and I must go to work another way. " (p. 45, Act II, Shaw). In these lines, Shaw perfectly shows the blindness of society. Anderson acts as he has never even read the Bible. He truly believes that there is no God. And even if there is one, still, he (the God) cannot do anything to save Richard and him. Also, Shaw does not forget to "slap" Judith with the harsh words of Anderson (3). "ANDERSON. You are a fool, a fool, Judith... You don't know the man you're married to... " (p. 45, Act II, Shaw). Anderson's words are a message to society. To everyone that is reading or watching this play. He tries to say that no one is sure about the purity of the person that lives together. Judith has been lying in the same bed and sharing the same roof with Anderson. But, until now, she does not know that Anderson is the head of the rebels. In contrast, everyone without thinking would say that Richard is a rebel, even his mother. That is the foolishness and ignorance of Judith. And in fact, Judith is the representative of the society. In the shape of Judith, Anderson sends a message to the whole Websterbridge, even to all the men in the world (Encyclopædia Britannica, 2024).

Hypocrisy is another very essential theme of the play. Mrs. Dudgeon and her relatives consider themselves as the follower of Jesus. They all think that they are good Christians, but they all are hypocrites. Everyone in the play is pretending to be the persons that they are not in nature. Even though the play is set so many years before Shaw's time, this theme is actual for today too. The first hypocritic scene the audiences see is in the monster-like behavior of people towards Essie (Kanan's Literary Garden, 2022):

MRS. DUDGEON. I thought that would be more in your way than getting the house ready (Essie comes back.) Oh, here you are! (Severely) Come here: let me see you. (Essie timidly goes to her. Mrs. Dudgeon takes her roughly by the arm and pulls her round to inspect the results of her attempt to clean and tidy herself – results which show little practice and less conviction.) Mm! That's what you call doing your hair properly, I suppose. It's easy to see what you are and how you

were brought up. (She throws her arms away, and goes on, peremptorily.) (p. 12, Act I, Shaw) (Mills, 1970).

The description of Mrs. Dudgeon and her harsh attitude towards Essie is very heartbreaking. She behaves with her as Essie is a tool but not a human being. She simply behaves with her in the worst matter because Essie is a "bastard" in her eyes and as well as in the eyes of people around her. And then her speech continues as:

Now you listen to me and do as you're told. You sit down there in the corner by the fire, and when the company comes don't dare to speak until you're spoken to. (Essie creeps away to the fireplace.) Your father's people had better see you and know you're there: they're as much bound to keep you from starvation as I am. At any rate, they might help. But let me have no chattering and making free with them as if you were their equal. Do you hear? (p. 12, Act I, Shaw).

Mrs. Dudgeon thinks that she is doing something good for Essie. But in fact, she is not doing anything but hurting her childish heart. The last words of her "as if you were their equal" (p. 12, Act I, Shaw). are no more than an insult. They do not want to accept that it is not Essie's fault if her parents were not legally in the relationship. She does not want to accept that Essie is a human being just like they are, and she is equal to them as all human beings are equal.

The only person that understands the sufferings of Essie is Richard. Not surprisingly, at the same time, Essie understands that Richard is the only one who understands her: "RICHARD...Now (...) which of you good men will take this child and rescue her from the house of the devil? / JUDITH (...). I will. You should be burnt alive. / ESSIE. But I don't want to" (p. 24, Act I, Shaw). Shaw tries to say that if they are good religious people, then why they do not want to take care of Essie? Why do they not want to rescue her from the hands of a cursed disciple? Only Judith reacts. However, her action is no more than a fake drama. As Essie understands that all the people sitting behind the table are fake and arrogant, she feels scared and refuses Judith's "proposal." Essie feels safe with the devil rather than the liars around her.

Another example of the fake religious belief happens in the scene where the British want to hang Richard: RICHARD (fixing his eyes on him). "Thou shalt not kill." / The book drops in Brudenell's hands. / CHAPLAIN (confessing his embarrassment). What am I to say, Mr. Dudgeon? RICHARD. / Let me alone, man, can't you?" (p. 70, Act I, Shaw). This scene of the play is a very outstanding twist. The writer wants to say that even the man that is in the way of God, the chaplain, is easily ignoring his religious belief and obeys a few coins. Richard's words shock him. The irony is that chaplain reads the Bible in his hand and says the words that "Thou shalt not kill" (p. 70, Act I, Shaw) while he sends someone to death.

The last, however, but the most important theme of the play is *identity shifting*. The two main characters of the play, Anderson and Richard, dramatically change their identities close to the middle of the play. The soldiers without asking Richard's name, take him since he wears the cassock of Anderson. Shaw tries to say that people are being appreciated and valued for their external appearance, and only a few ask to care about inner values. Shaw's use of the stage direction to depict Richard's identity shift through the act of putting on Anderson's coat is a powerful visual cue for the audience: he rises and takes a step towards his own coat; then recollects himself, and, with his back to the sergeant, moves his gaze slowly around the room without turning his head until he sees Anderson's black coat hanging up on the press. He goes composedly to it; takes it down, and puts it on... (p. 35, Act II, Shaw).

This moment not only marks a physical change in Richard's appearance but also symbolizes a deeper transformation in his character. The soldiers' immediate assumption that Richard is Anderson simply because he is wearing his coat underscores Shaw's critique of a society that values surface-level attributes over intrinsic qualities. This highlights the pervasive tendency to judge individuals based on their external appearance rather than their true essence. Shaw suggests that this tendency leads to a lack of genuine appreciation for individuals' inner worth and contributes to the perpetuation of false perceptions and social inequalities. Furthermore, the fact that Richard is able to seamlessly assume Anderson's identity without question suggests a fluidity in identity that

challenges traditional notions of fixed selfhood. Shaw may be commenting on the performative nature of identity, implying that it is not static but rather can be constructed and manipulated according to social context and personal objectives. Overall, Shaw's exploration of identity shifting in the play serves as a poignant commentary on the superficiality of societal judgments and the fluidity of self-concept. Through Richard's transformative act of donning Anderson's coat, Shaw invites audiences to reflect on the complexities of identity construction and the importance of looking beyond external appearances to recognize individuals' true worth.

The theme of identity shifting gets even deeper close to the ending of the play when Anderson appears out of nowhere: "ANDERSON (shouting as he rushes into the marketplace). Amen; and stop the execution. (He bursts through the line of soldiers opposite Burgoyne, and rushes, panting, to the gallows.) I am Anthony Anderson, the man you want" (p. 73, Act II, Shaw). Truly, no one is expecting him to be there as a rebel to put his life in danger. Then he goes on and says "There's my safe-conduct, sir" (p. 73, Act II, Shaw). It is the moment that, officially, a priest becomes the head of the rebels against the British. Furthermore, the town of Websterbridge becomes an American town.

Richard and Anderson find their true identities. They both find their actual profession. From a priest, Anderson becomes the Capitan of the town. At the same time, Richard becomes the new priest. Besides, even though Anderson is fifty years old, he does not mind it. Shaw tries to say that is it is never late to do what you want. Through Anderson's reflection on his and Richard's transformations, Shaw conveys the idea that individuals may not fully realize their true calling until faced with challenges that test their beliefs and values (7).

ANDERSON (between Judith and Richard). Sir: it is in the hour of trial that a man finds his true profession. This foolish young man (placing his hand on Richard's shoulder) boasted himself the Devil's Disciple; but when the hour of trial came to him, he found that it was his destiny to suffer and be faithful to the death. I thought myself a decent minister of the gospel of peace; but when the hour of trial came to me, I found that it was my destiny to be a man of action and that my place was amid the thunder of the captains and the shouting. So, I am starting life at fifty as Captain Anthony Anderson of the Springtown militia, and the Devil's Disciple here will start presently as the Reverend Richard Dudgeon, and wag his pow in my old pulpit, and give good advice to this silly sentimental little wife of mine (putting his other hand on her shoulder) (p. 75, Act II, Shaw).

Anderson's assertion that "it is in the hour of trial that a man finds his true profession" underscores the idea that adversity can serve as a catalyst for personal growth and self-realization. The contrast between Richard's initial self-proclamation as the "Devil's Disciple" and his eventual acceptance of his role as a faithful and compassionate clergyman highlights the transformative power of experience and introspection. Similarly, Anderson's transition from a passive minister to a military captain demonstrates the capacity for individuals to adapt and evolve in response to changing circumstances. Moreover, Anderson's assertion that he is "starting life at fifty" as Captain Anthony Anderson reinforces Shaw's message that it is never too late to pursue one's true calling or reinvent oneself.

By rejecting the notion of age as a barrier to personal fulfillment, Shaw challenges societal norms and encourages individuals to embrace opportunities for self-discovery and growth at any stage of life. The exchange between Anderson, Richard, and Judith further emphasizes the theme of self-realization as Anderson expresses confidence in Richard's ability to fulfill his new role as a clergyman and offers support for his transition. This moment of camaraderie and mutual understanding underscores Shaw's belief in the importance of community and collaboration in the journey towards self-actualization. Overall, Shaw's poignant portrayal of identity transformation in this scene serves as a testament to the resilience of the human spirit and the potential for individuals to uncover their true purpose through adversity and self-reflection. Through Anderson and Richard's journeys of self-discovery, Shaw delivers a powerful message about the enduring capacity for personal growth and fulfillment, regardless of age or circumstance (8).

Conclusion

George Bernard Shaw's *The Devil's Disciple* stands as a timeless masterpiece, blending historical narrative with contemporary themes and showing Shaw's professionalism as a playwright. Set in colonial America during the Revolutionary Era, the play introduces us to Richard, a character who defies societal norms and confronts hypocrisy head-on, embodying Shaw's vision of the ideal man – the Superman. Shaw's exploration of *appearance versus reality*, *hypocrisy*, and *identity shifting* are shown throughout the narrative, challenging audiences to question conventional morality and societal norms. Through Richard's transformation from societal outcast to a figure of moral strength and integrity, Shaw highlights the power of individual agency and the potential for personal growth and redemption. Shaw's ideology was the belief in education and passive resistance as tools for societal improvement, opposing violence as a means to an end. In *The Devil's Disciple*, Shaw masterfully weaves these themes into a trilling tale set against the backdrop of colonial America, creating a modern realist play that remains relevant and thought-provoking even over a century after its premiere.

References

1. Afrozuddin, M., & Isaac, V. L. I. (2015). Humanity and religion in the shade of GB Shaw's *The Devil's Disciple*. *Research Journal of English Language and Literature (RJELAL)*.
2. Beecher, J. (1956, April 27). *The Devil's Disciple*. *The Harvard Crimson*.
3. Education Department of The Shakespeare Theatre of New Jersey. (n.d.). *The Devil's Disciple Audience Guide*.
4. Encyclopædia Britannica. (2024). George Bernard Shaw. *Encyclopædia Britannica*.
<https://www.britannica.com/biography/George-Bernard-Shaw>
5. Kanan's Literary Garden. (2022). *The Devil's Disciple's themes and analysis and Shaw's perspective of superman*.
6. Mills, C. H. (1970). Shaw's Superman: A Re-Examination. *The Shaw Review*, 13(2), pp. 48 – 58.
<http://www.jstor.org/stable/40682505>
7. National Gallery of Ireland. (n.d.). Five things about GBS. *National Gallery of Ireland*.
8. Shaw. (1 January 2003). "The Devil's Disciple by Bernard Shaw". Project Gutenberg.
www.gutenberg.org/ebooks/3638

Received: 18.03.2024

Accepted: 13.05.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/35/151-156>

Zümrüd Hətəmovə
Azərbaycan Respublikasının
Dövlət Gömrük Komitəsi Akademiyası
magistrant
zumrudhtmova@gmail.com

İQLİM DƏYİŞİKLİKLƏRİNİN LOGİSTİK FƏALİYYƏTƏ TƏSİRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – iqlim dəyişikliklərinin baş verdiyi hallarda davamlı və uğurlu logistik təcrübə formalaşdırmaq, logistik şirkətlər tərəfindən inkişaf etdirilməkdə olan yeni texnologiyaların tədqiqatını aparmaq və onların fəaliyyət istiqamətlərini müəyyən etməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası – müqayisəli təhlil, analiz, sintez.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – ölkə iqtisadiyyatının yüksək faizini təşkil edən logistik fəaliyyətin həyata keçirilməsi zamanı yaranan və iqlim dəyişikliklərindən irəli gələn maneələrin qarşısını almaqda strategiya planlamasını təşkil etmək və BMT-nin İqlim Dəyişmələri haqqında Çərçivə Konvensiyasının məqsədlərinin inkişaf istiqamətini analiz etməkdir.

Tədqiqatın nəticəsi – müxtəlif növ iqlim dəyişikliklərinə qarşı dayanıqlı və logistikanın fasiləsiz axınını davam etdirəcək istiqamətlərin planlaşdırılması və onların tətbiqi məsələlərinin araşdırılmasıdır.

Açar sözlər: *logistika, texnologiya, iqlim dəyişiklikləri, infrastruktur, uyğunlaşma*

Zumrud Hatamova
Academy of the State Customs Committee
of the Republic of Azerbaijan
master student
zumrudhtmova@gmail.com

The Impact of Climate Change on Logistics Activities

Abstract

The aim of the study – is to develop sustainable and successful logistics practices in case of climate change. To conduct a study on new technologies being developed by logistics companies and determine the direction of their activities.

The methodology of the study – is comparative analysis, analysis, synthesis.

The practical importance of the study – is to organize strategic planning to overcome the obstacles caused by climate change in the implementation of logistics activities that constitute a high percentage of the country's economy. It is to analyze the development direction of the objectives of the UN Framework Convention on Climate Change.

Findings of the study – planning aspects that are resilient to different types of climate change and ensure a continuous logistics flow. Evaluation of implementation problems.

Keywords: *logistics, technology, climate change, infrastructure, adaptation*

Giriş

İqlim dəyişikliyi qlobal logistika sənayesi üçün əhəmiyyətli təhlükə yaradan və diqqət tələb edən məsələlərdən biridir. İqlim dəyişikliyi Yer kürəsinin iqliminin zamanla və tədricən dəyişməsidir. Bu, atmosferdəki karbon qazı kimi istixana qazlarının səviyyəsinin artması səbəbindən planetin orta temperaturu yüksəldikdə baş verir. Bu istiləşmə ətraf mühitə və insan fəaliyyətinə təsir göstərə bilən ekstremal hava hadisələri, dəniz səviyyəsinin qalxması və ekosistemlərdə dəyişikliklər kimi müxtəlif təsirlərə səbəb ola bilər.

Bu məsələlər qarşısında logistika sənayesi iqlim dəyişikliyinəki roluna əsasən ətraf mühitə məhz bu iqlim dəyişikliklərinin təsirini azaltmaq üçün davamlı təcrübələri fəal şəkildə inkişaf etdirməlidir. Məqalədə iqlim dəyişikliyi və logistika arasındakı kritik əlaqəni, qarşıya çıxan çətinlikləri və sənaye üçün davamlı gələcək qurmaq üçün ekoloji cəhətdən təmiz həllərin qəbul edilməsinin vacibliyini araşdırırıq.

Təşkilatlar iqlim dəyişikliyinə məruz qala bilən yüzlərlə təchizat zənciri aktivindən asılı ola bilər. Təchizat zənciri iqlim təhlükəsi səbəbindən pozularsa və ya dayanırsa, bu, gündəlik iş proseslərinə və əməliyyatlara böyük təsir göstərə bilər. Təşkilatınızın təchizat zəncirinin iqlim böhranından necə təsirlənə biləcəyinə dair ümumi məlumat əldə etmək istənilən davamlılıq strategiyasının mühüm hissəsidir.

Məsələn, əczaçılıq sənayesində tədarük zəncirindəki pozulmalar ictimai sağlamlıq və təhlükəsizliyi risk altında qoya bilər. Keçən illərdə biz gördük ki, qlobal miqyasda tədarük zəncirləri ən çox ehtiyac duyulan vaxtlarda dərmanların istehsalını və paylanmasını necə gecikdirə və ya dayandıra bilər ki, bu da əczaçıları dərmanlara tələbatın ödənilməsindən narahat edir. Bu yaxınlarda Adderall kimi dərmanların təkrar reseptlərinə ehtiyacı olan xəstələr gündəlik vacib dərmanların mövcud olmadığını aşkar etdilər.

Təchizat zəncirləri ilə bağlı nəzərə alınmalı bir çox amil var. Məsələn, quraqlıq və istilik stressi su tutumlu istehsal proseslərində istehsalı dayandıra və enerji infrastrukturuna təsir göstərə bilər. 2022-ci ilin avqust və sentyabr aylarında quraqlıq və istilik dalğalarının birləşməsi su çatışmazlığına səbəb oldu. Bu, Çinin cənubundakı su elektrik enerjisinin məhdudlaşdırılmasına, Sıçuan əyalətinin əsas istehsal mərkəzində fabriklərin bağlanması, avtomobil və yarımkeçirici sənayelər üçün təchizat zəncirlərinin dəyişməsinə səbəb oldu.

Getdikcə daha ciddi iqlim təhlükələri infrastrukturunu zədələyir və dayanıqlığı azaldır. İnfrastrukturun olmaması ticarət yollarına mane olur və gözləmə vaxtlarını artırır, bütün təchizat zəncirində fasilələrə səbəb olur. 2021-ci ilin iyulunda Belçika, Hollandiya və Almaniyada baş verən daşqınlar gecikmiş daşımaların sayını 26 %-dən 32 %-ə qaldırır.

İqlim dəyişikliyi logistikaya necə təsir edir?

İqlim dəyişikliyi logistika sənayesinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edərək bir sıra çətinliklərə və onun inkişafında fasilələrə səbəb olur. Ekstremal hava hadisələri daha tez-tez və intensiv olur, kritik nəqliyyat infrastrukturuna ziyan vurur; dəniz səviyyəsinin yüksəlməsi limanları və sahiləyi əraziləri su altında saxlayır və dəniz əməliyyatları üçün təhlükə yaradır; istilik dalğaları avtomobil yollarının və dəmiryollarının bağlanmasına səbəb olur, malların hərəkətini və daşıma prosesini ləngidir. Bu amillərin logistikaya mənfi təsirini azaltmaq üçün istifadə edilə bilən strategiyalar qurulmalı və inkişaf etdirilməlidir (Hornok, Koren, 2015: 527).

1. Ekstremal hava hadisələri

Fırtınaların, qasırğaların və daşqınların tezliyinin artması məhz bu ekstremal hava hadisələrinə nümunə kimi göstərilə bilər. Ekstremal hava hadisələri yollara, körpülərə və dəmir yolu şəbəkələrinə ziyan vurur, yolların bağlanmasına və tədarük zəncirinin marşrutlarında fasilələrə səbəb olur. Həmçinin daşqınlar və tufanlar anbar obyektlərinə zərər verə, saxlama qabiliyyətinə təsir edə və inventar itkisi riskini artırır.

Ekstremal hava hadisələrinin təsirlərini azaldılması üçün isə bir neçə istiqamət vardır:

- infrastruktur sabitliyini dəstəkləmək,
- proqnozlaşdırıcı hava təhlilindən istifadə etmək,
- nəqliyyat marşrutlarını şaxələndirmək.

Məhz bu istiqamətlərdə fəal tədbirlərin həyata keçirilməsi ekstremal hava hadisələrinin təsirini minimuma endirməyə gətirib çıxara bilər.

2. Yüksələn dəniz səviyyələri

Okean səviyyəsinin yüksəlməsi sahiləyi ərazilərin və limanların su altında qalmasına səbəb olur, hansı ki, bu da liman əməliyyatlarına, yüklərin idarə edilməsinə və daşıma prosesinə birbaşa təsir göstərir.

Su səviyyəsinin yüksəlməsi və dəyişən cərəyanlar gəmilər üçün naviqasiya çətinlikləri yarada bilər, bu da potensial gecikmələrə və dəniz nəqliyyatında fasilələrə səbəb ola bilər (Michael, Maloni, Craig, Carter, 2020: 5).

Dəniz logistikasına iqlim dəyişikliklərinin mənfi təsirlərinin azaldılması üçün aşağıdakı istiqamətlərdə güclü inkişaf aparılmalıdır:

- adaptiv sahil idarəetmə strategiyalarından istifadə etmək,
- liman infrastrukturunu təkmilləşdirmək,
- dayanıqlı sahil mühafizəsinə sərmayə qoymaq.

3. İstilik dalğaları

Həddindən artıq temperatur yol səthlərinin yumşalmasına və deformasiyaya səbəb ola bilər ki, bu da yolun bağlanması və malların vaxtında çatdırılmasına təsir edən əsas səbəb ola bilər. Həmçinin uzun müddət davam edən istilik dalğaları dəmir yolu relslərinin genişlənməsinə və bükülməsinə səbəb ola bilər ki, bu da dəmir yolu xətlərinin müvəqqəti bağlanmasına və logistik gecikmələrə səbəb ola bilər.

İstilik dalğalarının mənfi təsirlərini yol tikintisində istiliyə davamlı materiallardan istifadə, dəmir yolu relslərinin vəziyyətinə nəzarət etmək və iqlimə davamlı nəqliyyat infrastrukturuna investisiya qoymaq azalda bilər.

4. Quraqlıq

2023-cü ildə rekord qıran temperatur qlobal quraqlığı daha da pisləşdirdi. BMT-nin Səhrələşmə ilə Mübarizə Konvensiyasının (UNCCD) dərc etdiyi 2023 Qlobal Quraqlıq Snapshot hesabatına əsasən, son iki ildə əldə edilən məlumatlar quraqlığın üzləşdiyimiz ən ciddi problemlərdən biri olduğunu göstərir. 2023-cü ilə qədər qlobal temperatur sənayedən əvvəlki səviyyədə 1,18 °C (34,1 °F) yuxarı qalxmışdır. Hesabatda bu rəqəm 1,5 °C-yə (34,7 °F) çatarsa, dünyada 120 milyon insanın həddindən artıq quraqlıq yaşayacağı proqnozlaşdırılır.

ABŞ Geoloji Xidməti də quraqlığın əhəmiyyətli problem olduğu ilə razılaşır: “İqlim dəyişikliyi təbii quraqlıq modelini daha da dəyişərək quraqlıqları daha tez-tez, uzun və şiddətli edib”. Kənd təsərrüfatı, enerji, su, kommunal xidmətlər və istehsalat da daxil olmaqla bir çox sektorlar quraqlıqdan təsirlənir. Təchizat zəncirlərinə təsir edən son iki böyük quraqlığa nəzər salaq (Drake, 2023: 12):

- **Panama kanalı quraqlığının təchizat zəncirinə təsiri.** Aprel ayında Panama kanalı İdarəsi suyun səviyyəsini yenidən qiymətləndirəcək. May ayında gözlənilirdi kimi yağış yağarsa, kanal gündəlik reyslərin sayını gündə 36 gəmiyə çatdırmağı hədəfləyir.
- **Çində quraqlığın təchizat zəncirinə təsiri.** Asiyanın ən uzun çayına ev sahibliyi edən Yangtze çayı hövzəsində illik 3 milyard tondan çox yük daşınması heyrətamizdir. Lakin yağışın az olması və temperaturun yüksəlməsi buxarlanmanı sürətləndirib, çayda suyun səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olub. 2022-ci ilin avqust ayına qədər bu su səviyyələri orta hesabla 60 % aşağı düşmüşdü ki, bu da 1865-ci ildən bəri görülən ən aşağı səviyyədir. Ümumdünya Meteorologiya Təşkilatının məlumatına görə, bu quraqlıq su elektrik enerjisinə təsir etdi, gəmiçilik fəaliyyətini dayandırdı və Çinin cənubunda beş milyon insana təsir etdi.

2023-cü ildə dünyanın ən mühüm su yollarından biri olan Panama kanalı son 140 ildən çox zamanın ən quraq illərindən biri ilə üzləşdi. Su qıtlığı Panama kanalı yükəndərənələrini fəvqəladə gecikmələr və xərclərin aşılması ilə üzləşdirdi və bir xatırlatma rolunu oynadı ki, tədarükçü müqavilələri və logistika planlaşdırılmasında dəyişən iqlim və hava şəraiti daha çox nəzərə alınmalıdır. Hələlik Panama kanalı 2024-cü ilin aprel ayına qədər gündə 24 gəminin keçməsinə icazə vermək üçün rahatlaşdırılıb.

5. Qasırğa

Qasırğalar qlobal tədarük zəncirlərinə təsir edə biləcək, itkin və ya gecikmiş daşımalara, limanın pozulmasına, ləğv edilmiş yük uçuşlarına və balanssız tələb və təklifə səbəb ola biləcək başqa bir ekstremal hava hadisəsidir. Məsələn, 2022-ci ildə İan qasırğası Floridada sitrus bitkilərinə 416 milyon dollardan çox ziyan vurdu (amerikalıların istehlak etdiyi bütün sitrus meyvələrinin yarısı).

Milli Okean və Atmosfer Administrasiyasına (NOAA) görə, 2023-cü il Atlantik qasırğa mövsümü bir ildə ən çox qeyd olunan fırtınalar arasında dördüncü yerdədir. 2024-cü ildə qasırğalar mövsümü iyunun 1-dən noyabrın 30-dək həmin ərazilərdə davam edəcək.

6. Meşə yanğınları

Tez-tez iqlim dəyişikliyinə səbəb olduğu quraqlıqlardan qaynaqlanan meşə yanğınları 2024-cü ildə qlobal təchizat zəncirləri üçün təhlükə yaradır. Şimali Amerikada, xüsusən də 2023-cü ildə 42 milyon akrdan çox ərazinin yandığı Kanadada milyonlarla hektar ərazini yandıran rekord meşə yanğınlarının logistika, nəqliyyat şəbəkələri və ümumi biznes əməliyyatlarına təsiri əhəmiyyətli ola bilər. Dünyadakı meşə yanğınları iyirmi il əvvəl olduğu kimi, demək olar ki, iki dəfə çox ağac örtüyü yandırır və böyük gecikmələr və xərclərlə təchizat zəncirinin pozulmasını daha da artırır.

İqlim dəyişikliyinə bir çox bölgələrdə quraqlıq və meşə yanğınlarını daha da pisləşdirəcəyi gözlənilir. *Acclimatise* iqlim riski konsaltinqinin təhlilinə görə, qlobal pambıq tədarükü pisləşən quraqlıqlara, isti dalğalarına və meşə yanğınlarına qarşı xüsusilə həssas hesab olunur. Pambıq 2040 hesabı göstərir ki, 2040-cı ilə qədər qlobal pambıq istehsal edən rayonların yarısı daha çox risk altında olacaq. Pambıq yalnız 12 milyard dollar dəyərində bir sənaye olsa da, 600 milyard dollarlıq qlobal iqtisadi təsirə malik olan tekstil və geyim sənayesində istifadə olunan xammalın 31 %-ni təşkil edir. Yanğın mövsümləri bir çox bölgələrdə daha erkən başlasa və daha uzun sürsə də, yanğın riski hələ də mövsümi xarakter daşıyır və bu, riskin proaktiv şəkildə azaldılmasına imkan verir.

İqlim dəyişikliyinə logistikaya xərc təsiri

İqlim dəyişikliyi logistika sənayesinə əhəmiyyətli maliyyə təsirləri göstərir və gözərdi edilə bilməyən müxtəlif xərc problemlərinə gətirib çıxarır. Bununla belə, artan temperatur və gözlənilməz hava şəraiti ilə sənaye ümumi əməliyyat xərclərinə təsir edən daha yüksək yanacaq qiymətləri ilə üzləşir. Ekstremal hava hadisələri və daşınma marşrutlarının pozulması səbəbindən daşınma və çatdırılmada daha uzun gecikmələrə çox rast gəlinir (Food Supply Chain, 2020).

Bundan əlavə, ekstremal hava şəraiti zamanı əmlak və avadanlıqların zədələnməsi riskinin artması əhəmiyyətli maliyyə riskləri yaradır. Bu, qoruyucu tədbirlərə əlavə investisiyalar tələb edir. Həmçinin iqlimlə bağlı hadisələrin tezliyi və şiddəti artdıqca logistika şirkətləri daha yüksək sığorta haqları ilə üzləşirlər. İqlim dəyişikliyi artmağa davam etdikcə xərc təsirlərinin aradan qaldırılması logistika sənayesinin davamlı inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İqlim dəyişikliyinə uyğunlaşma

İqlim dəyişikliyinə uyğunlaşma fərdlərin iqlim dəyişikliyinə təsirlərinin öhdəsindən gəlmək üçün etdikləri yeniliklərə aiddir. Hansı ki, bunlar fiziki infraquruluş, siyasət və təcrübələrə edilə bilər. İqlim dəyişikliyinə uyğunlaşmanın müxtəlif üsulları vardır.

- sahil icmalarını daşqınlardan qorumaq üçün dəniz divarlarının tikintisi,
- quraqlığa davamlı məhsulların inkişafı,
- şiddətli hava hadisələri üçün erkən xəbərdarlıq sistemlərinin yaradılması,
- istixana qazı emissiyalarını minimuma endirmək üçün qabaqcıl texnologiyaların inkişafı,
- bərpa olunan enerjiyə investisiya.

Logistika sənayesinin iqlim dəyişikliyinə necə uyğunlaşdığına dair bəzi konkret nümunələr göstərmək olar.

Yeni texnologiyalara investisiya

Logistika şirkətləri emissiyalarını azaltmaq üçün elektrikli nəqliyyat vasitələri və bərpa olunan enerji kimi yeni texnologiyalara sərmayə qoyurlar. Məsələn, UPS 2040-cı ilə qədər 100 % bərpa olunan enerjiden istifadə etməyi öz öhdəsinə götürüb (5).

Təchizat zəncirlərini daha davamlı etmək

Logistika şirkətləri tədarük zəncirlərini qasırğa, daşqın və meşə yanğınları kimi ekstremal hava hadisələrinə qarşı daha davamlı etmək üçün çalışırlar. Məsələn, KOBİ hava şəraitini izləmək və tədarük zəncirindəki potensial pozuntuları müəyyən etmək üçün yeni sistem hazırlayıb (Məhərrəmov, 2021: 15-16).

Başqa bir misal, Dünya İqtisadi Forumu qlobal logistika fəaliyyət planını işə salıb. Bu plan 2030-cu ilə qədər iqlim dəyişikliyinə logistikaya, ətraf mühitə təsirinə 50 % azaltmağı hədəfləyir.

Bu addımları atmaqla logistika sənayesi iqlim dəyişikliyinə uyğunlaşmağa və onun təsirlərini azaltmağa kömək edir.

2024-cü ildə iqlim dəyişikliyinə təchizat zəncirinə təsiri

Qasırğalar, quraqlıqlar, daşqınlar və meşə yanğınları getdikcə daha çox baş verir və bütün dünyada infrastruktur, iqtisadiyyat və dolanışıq vasitələri üçün əhəmiyyətli problemlər yaradır. Panama kanalındakı quraqlıq iqlim dəyişikliyinə kritik global ticarət yollarına təsirini vurğulayır. Su qıtlığı, həmçinin Türkiyə, Suriya və İraq kimi ölkələr arasında su ehtiyatları ilə bağlı münaqişələrdə görüldüyü kimi, məhsuldarlığın azalmasına və ərzaq qiymətlərinin artmasına, sosial-iqtisadi bərabərsizliklərin və geosiyasi gərginliyin şiddətlənməsinə səbəb olan əhəmiyyətli risklər yaradır. O, həmçinin yarımkeçirici istehsalını təhdid edir, çünki tək bir fabrik gündə milyonlarla gallon su tələb edir (Drake, 2023: 6).

Bu cür hadisələr iqlimlə bağlı pozuntuların normaya çevrildiyi gələcəyin xəbərdaredici əlamətləridir. Bu reallığa məhəl qoymamaq tədarük zəncirlərini artan maliyyə riski altına qoyur. Dünya Bankı hesab edir ki, iqlim dəyişikliyi 2050-ci ilə qədər inkişaf etməkdə olan ölkələrə ildə 500 milyard dollara başa gələcək. İqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə geosiyasi əməkdaşlıq böyük əhəmiyyət kəsb edir. 2015-ci ildən bəri 196 ölkəni birləşdirən Paris Sazişi kimi təşəbbüslər bunu sübut edir. Bərpa olunan enerji sərmayələrini təşviq etmək üçün ABŞ-da inflyasiyanın azaldılması aktı kimi daxili səylərə baxmayaraq, problemlər qalmaqdadır və gələn il davam edən riskləri təmsil edir (Chetindash, Chelik, 2023).

COP29

İqlim dəyişikləri ilə bağlı 2024-cü il noyabr ayında Azərbaycanda keçiriləcək COP29 konfransı məhz iqlim dəyişiklərinin bütün sahələrə mənfi təsirinin və bu təsirlərin aradan qaldırılması üçün hazırlanmış yeni strategiyaların danışıqlarından ibarət olacaq. İnfrastrukturun bütün sahələrinə, o cümlədən iqlim dəyişikliklərinin logistika fəaliyyətinə təsiri açıq-aydındır. Konfransda irəli sürülən təkliflər və həyata keçiriləcək danışıqlar həm Azərbaycan Respublikasının, həm də digər dünya dövlətlərinin qarşılaşdığı və iqlim dəyişikliklərindən yaranan problemlərə yeni həll mexanizmləri gətirəcəkdir.

COP29 ümumilikdə BMT-nin İqlim Dəyişmələri haqqında Çərçivə Konvensiyası və həmin Konvensiyanın Kioto protokolunda nəzərdə tutulan məqsədlərə nail olmaq üçün mühüm strateji məqamdır.

Nəticə

Dayanıqlığın yaradılması təchizat zənciri risklərinin idarə edilməsi proqramlarına və texnologiyasına investisiya kimi proaktiv tədbirlər tələb edir. İqlim təhlükəsini tanıyan və onu fəal şəkildə azaldan müəssisələr təkcə öz əməliyyatlarını qorumayacaq, həm də dəyişən iqlimin nəticələri ilə getdikcə daha çox mübarizə aparan dünyada rəqabət üstünlüyü əldə edəcəklər.

İqlim dəyişikliyinə təsiri global sənaye üçün çətin bir problem yaratsa da, müsbət dəyişiklik üçün də fürsət təqdim edir. Bununla belə, proaktiv tədbirlər və davamlı təcrübələrlə logistika şirkətləri dəyişən iqlimə uyğunlaşa və ətraf mühitə təsirlərini minimuma endirə bilər.

Bundan əlavə, onlar daha təmiz texnologiyalara keçməklə, davamlı materialları təşviq etməklə və emissiyaları azaltmaqla iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə mərkəzi oyunçu ola bilərlər. Bu təşəbbüsləri qəbul etməklə logistika sənayesi bütün ölkələr üçün daha davamlı gələcəyə doğru irəliləyə və gələcək nəsillər üçün daha yaşıl, daha sağlam dünyanı təmin edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Hornok, C., Koren, M. (May 2015). Per-Shipment Costs And The Lumpiness Of International Trade, 97 (2), pp. 525 – 530.
2. Michael, J., Maloni, Craig, R. Carter. Opportunities for Research in Third-Party Logistics. Transportation Journal.
3. Drake, J. (December 2023). Services in the Digital Age. University of Adelaide Press.

4. Knowing and managing the logistics tools into the Circular Economy along the Food Supply Chain. EFFL 5|2020.
5. <https://science.nasa.gov/climate-change/effects/>
6. Məhərrəmov, S. (08.02.2021). Logistika təminatı sahəsində beynəlxalq təcrübənin Azərbaycanda tətbiqi imkanları.
7. Rzayev, E., Fidan, Y., Chetin, S. (31.12.2022). General situation of Azerbaijan logistics sector and areas that can be improved. Istanbul Commerce University, Journal of Social Sciences.
8. Chetindash, A., Chelik, M. (14.05.2023). The Impact of Internal Integration on Logistics Speed and Reliability: The Mediating Role of Customer Integration. Journal of Transportation and Logistics.

Göndərilib: 06.03.2024

Qəbul edilib: 18.05.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/35/157-162>

Aysel Səfərova

Azərbaycan Texniki Universiteti
magistrant

ayselseferova00@gmail.com

Emin Abdullayev

Azərbaycan Texniki Universiteti
magistrant

emineminabdullayev@gmail.com

Rüfət Əhmədli

Azərbaycan Texniki Universiteti
magistrant

rufatahmadli11@gmail.com

Səid İsmayilov

Azərbaycan Texniki Universiteti
magistrant

seid_5@list.ru

İntizam Məmmədov

Azərbaycan Texniki Universiteti
magistrant

intizammemmedov001@gmail.com

TEXNOPARKLARIN İQTİSADİYYATDA ROLU

Xülasə

Məqalədə, xüsusən sürətlə dəyişən bazar dinamikası, istehlakçı tələbləri, artan rəqabət və texnoloji irəliləyişlər şəraitində bilik və ideyaların innovasiyalara çevrilməsinin idarə edilməsinin əsas rolu müzakirə olunur, innovativ və bilik tutumlu iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək üçün elm, təhsil və istehsal sektorları arasında əlaqələrin gücləndirilməsinin və müvafiq idarəetmə mexanizmlərinin işlənilib hazırlanmasının zəruriliyi vurğulanır.

Məqalədə həmçinin 1950-ci illərdə professor Frederik Termanın Silikon Vadisi kimi yüksək texnologiyalı sənaye parklarının yaradılmasına səbəb olan konsepsiyasına qədər uzanan universitet-sənaye əməkdaşlığının tarixi və əhəmiyyəti araşdırılır. Bu cür modellərin uğurundan ilhamlanaraq bir çox ölkələr iqtisadi artımı və regional inkişafı stimullaşdırmaq məqsədilə yüksək texnologiyalı sənayeləri inkişaf etdirmək və texnoloji potensialı təşviq etmək üçün elm parklarının yaradılması strategiyalarını qəbul etdilər.

Məqalədə rəqabətqabiliyyətli yüksək texnologiyalı məhsulların inkişafı və istehsalı üçün mərkəzlər kimi xidmət edən innovasiyaların və iqtisadi inkişafın təşviqində texnoparkların mühüm rolu vurğulanır, milli iqtisadiyyatda innovasiyaları gücləndirmək, nəticədə iqtisadi artım və rifahı təmin etmək üçün siyasət stimulları və dövlət dəstəyi müdafiə edilir.

Açar sözlər: texnopark, elm, innovasiya, texnologiya, sənaye

Aysel Safarova

Azerbaijan Technical University
master student

ayselseferova00@gmail.com

Emin Abdullayev

Azerbaijan Technical University
master student

emineminabdullayev@gmail.com

Rufat Ahmadli

Azerbaijan Technical University
master student
rufatahmadli11@gmail.com

Said Ismayilov

Azerbaijan Technical University
master student
seid_5@list.ru

Intizam Mammadov

Azerbaijan Technical University
master student
intizammemmedov001@gmail.com

The Role of Technoparks in the Economy

Abstract

The article discusses the key role of managing the transformation of knowledge and ideas into innovations, especially in the face of rapidly changing market dynamics, consumer demands, increased competition and technological advances. It emphasizes the need to strengthen the relationship between the science, education and production sectors and develop appropriate management mechanisms to develop an innovative and knowledge-intensive economy.

The article also explores the history and importance of university-industry collaboration dating back to Professor Frederick Terman's concept in the 1950s that led to the creation of high-tech industrial parks such as Silicon Valley. Inspired by the success of such models, many countries have adopted strategies for creating science parks to develop high-tech industries and promote technological potential with the aim of stimulating economic growth and regional development.

The article highlights the important role of technology parks in promoting innovation and economic development, serving as centers for the development and production of competitive high-tech products. It advocates policy incentives and government support to foster innovation in the national economy, resulting in economic growth and prosperity.

Keywords: *technopark, science, innovation, technology, industry*

Giriş

Biliyə əsaslanan müasir sənayelər ənənəvi istehsal mərkəzli yanaşmalardan innovasiyaya əsaslanan strukturlara keçiblər. İnnovativ texnologiya müəssisələri indi innovasiyalara üstünlük verərək davamlı inkişafa nail olmaq və məşğulluğun genişləndirilməsi, innovasiya və iqtisadi inkişafa töhfə verməklə rəqabət üstünlüyü əldə etməyə çalışırlar. Nəticə etibarilə, bütün dünyada iqtisadi rifahı gücləndirmək üçün texnologiyaya əsaslanan şirkətləri inkişaf etdirməyə yönəlmiş təşəbbüslərdə artım müşahidə olunur. Bu təşəbbüslər arasında elm və texnologiya parklarının yaradılması əsas strategiya kimi önə çıxır.

Texnoparklar, texnopolislər və texnologiyanın inkişafı zonaları kimi müxtəlif formalarda ifadə olunan bu parklar innovativ texnologiyaların transformasiyasında universitetlər, sənayelər və dövlət qurumları arasında əməkdaşlığın təşviqi üçün mühüm platforma rolunu oynayır. Elmi parkların faydalılığı geniş şəkildə qəbul edilsə də, onların fəaliyyəti və gözləntilərə uyğunluğu həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə müzakirə mövzusu olaraq qalır.

ABŞ-dakı Silikon Vadisi kimi qabaqcıl səylərin uğurundan ilhamlanaraq bir çox ölkələr yüksək texnologiyalı sənayeləri inkişaf etdirmək və texnoloji potensialdan istifadə etmək üçün elmi parklar konsepsiyasını mənimsəmişlər. Bu proaktiv yanaşma regional inkişafa, sənayenin canlandırılmasına və akademik-sənaye əməkdaşlığının təşviqinə yönəlmiş texnologiya inkişafı zonalarının yaradılmasına səbəb olmuşdur.

Müəyyən sahələrdə fəaliyyət göstərən müxtəlif şirkətlərdən ibarət texnologiyanın inkişafı zonaları elm, texnologiya və innovasiyaların təşviqi üçün katalizator rolunu oynayır, universitetlər və tədqiqat mərkəzləri ilə rəsmi və qeyri-rəsmi əlaqələri gücləndirir. Akademiya və sənaye arasında uçurumu aradan qaldıraraq bu zonalar sənaye və kommertiya innovasiyalarını stimullaşdırır, texnologiya transferini təşviq edir və innovasiya üçün əlverişli mühit yaradır.

Bələliklə, texnoloji parklar rəqabətqabiliyyətli yüksək texnoloji məhsulların inkişafı və istehsalı üçün mərkəzlər kimi xidmət edən innovasiyaların və iqtisadi artımın inkişafı üçün mühüm mərkəzləri təmsil edir. Əhəmiyyətli dəstək xidmətləri təqdim etməklə və əməkdaşlığı inkişaf etdirməklə, bu parklar bizneslərin inkişaf etməsinə imkan verir və bununla da iqtisadi modernləşmə və rifaha təkən verir.

Sürətlə dəyişən bazar şəraiti, istehlakçı tələbləri, artan rəqabət və texnoloji inkişaf şəraitində bilik və ideyaların innovasiyalara çevrilməsi prosesinin idarə edilməsi iqtisadiyyatda prioritet sahə kimi qiymətləndirilir. Bugünkü dünya iqtisadiyyatının bilik, texnologiya və innovasiya əsasında formalaşmasında elm, təhsil və istehsal sahələri arasında əlaqələrin gücləndirilməsi və müvafiq idarəetmə mexanizmlərinin işlənilməsi çox vacibdir. İnnovativ və bilik tutumlu iqtisadiyyatın formalaşması və rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalının genişləndirilməsi ölkənin yüksək texnologiyalara əsaslanan ixrac potensialının artmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərəcək. Bu baxımdan, innovasiya milli, regional və institusional inkişaf üçün mühüm motivasiyadır (Lamperti et al., 2017).

Biliyə əsaslanan müasir sənayelər istehsal amillərindən və investisiya yönümlü yanaşmadan uzaqlaşaraq innovasiya yönümlü struktura çevrilib. İnnovativ texnologiya müəssisələri istehsal amillərinin ənənəvi məhdudiyyətlərini aradan qaldırmaq və bunun əvəzinə səmərəli və davamlı inkişafa nail olmaq üçün ümumi sənaye üstünlüyü inkişaf etdirməyə meyillidirlər. Texnologiya yönümlü şirkətlərin məşğulluğun artmasına, innovasiyalara və iqtisadi inkişafa töhfələri danılmazdır. Bu kontekstdə dünyada texnologiyaya əsaslanan şirkətlərin böyüməsini və inkişafını dəstəkləmək və nəticədə iqtisadi rifahı artırmaq üçün təşəbbüslərin sayı artmağa başlayıb. Elm və texnologiya parklarının yaradılması bu istiqamətdə atılan ən mühüm addımlardan biridir (Lecluyse et al., 2019).

Hazırda müxtəlif ölkələrdə texnopark, texnopolis, texnologiyanın inkişafı zonası, innovasiya parkı kimi müxtəlif formalarda ifadə olunan elm parkları innovativ texnologiyaların çevrilməsi prosesində universitet-sənaye-dövlət əməkdaşlığının təmin edilməsində çox mühüm vasitədir. Elm parkı konsepsiyasının faydalılığına dair geniş fikir birliyi olsa da, elm parklarının fəaliyyət göstəriciləri və gözləntilərə nə dərəcədə cavab verməsi həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün müzakirə mövzusu olmuşdur.

Beynəlxalq Elm Parkları Assosiasiyasının (IASP) məlumatına görə, “texnologiya və elm parkı” “texnoloji park”, “texnopolis”, “tədqiqat parkı” və “elm parkı” anlayışlarını özündə birləşdirən ümumi anlayışa aiddir, əsas məqsədi innovasiya mədəniyyətini, əlaqəli bizneslərin və biliyə əsaslanan institutların rəqabət qabiliyyətini təşviq etməklə cəmiyyətin sərvətini artırmaq olan ekspert peşəkarlar tərəfindən idarə olunan təşkilatdır. Elmi parklar bu məqsədlərə çatmaqda mühüm rol oynayır. Akademiya, R&D təşkilatları və sənaye arasında qarşılıqlı əlaqəni gücləndirir; informasiya və texnologiya axınına idarə edir. O, innovasiyaya əsaslanan şirkətlərin yaradılmasını və inkişafını təşviq edir. Bundan əlavə, yüksək keyfiyyətli infrastrukturunu və fiziki imkanları ilə şirkətlərinə əlavə dəyər yaradan xidmətlər təqdim edir (IASP, 2022).

UNESCO-nun məlumatına görə, “elm və texnologiya parkı” termini texnoşəhər, elm parkı, elm şəhəri, kiber park, yüksək texnologiyalar (sənaye) parkı, innovasiya mərkəzi, AR-GE parkı, universitet tədqiqat parkı, texnopark, texnoloji inkubasiya mərkəzi, texnopolis və inkubasiya mərkəzi kimi bütün növ yüksək texnologiyalı klasterləri əhatə edir (Hobbs et al., 2017).

Universitet-sənaye əməkdaşlığı ideyası ilk dəfə 1951-ci ildə Stanford Universitetinin Mühəndislik fakültəsinin dekani professor Frederik Terman tərəfindən gündəmə gətirilmişdir. Universitetlərin sadəcə öyrənmə məkanı olmadığını iddia edən Termanın universitetlərin fəaliyyət göstərdikləri ölkənin sənaye həyatına müsbət təsirləri ilə bağlı fikirləri bu gün kimi tanınan ilk yüksək texnologiyalı sənaye parkının (Stanford Araşdırma Parkı) “Silikon Vadisi”, kommertiya,

akademik və dövlət qurumlarının maraqlarının sinergik baxışda birləşdiyi yer kimi inkişafına əsaslanır (Almaamory & Al Slik, 2021).

Biliyə əsaslanan sənayelərin inkişafın yeni sürücüsü kimi əhəmiyyətini dərk edərək, ABŞ-dakı Silikon Vadisinin uğurundan ilhamlanan bir çox ölkələr yüksək texnologiyalı sənayelərin inkişafına kömək etmək və texnoloji potensialı təşviq etmək üçün elm parklarının yaradılması strategiyasını qəbul etdilər (Jongwanicha, Kohpaiboonb & Yangc, 2014).

Texnologiyanın inkişaf zonalarının iqtisadi artımı stimullaşdırdığına inam inkişaf etmiş ölkələrdə, xüsusən 1970-1980-ci illərdə müxtəlif formaların yayılmasına səbəb oldu. Dünya ölkələri təyin olunmuş yerlərdə firmanın formalaşmasını təşviq etmək üçün siyasət stimulları təklif edərək klaster modelini təqlid etməyə cəhd göstərmişlər. Bunun ardınca 1990-cı illərdə inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda texnoloji inkişaf zonalarının yayılması izləndi. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin hökumətləri elm parklarının yaradılmasında proaktiv strategiyaya əməl etmişlər. Bəzi ölkələr regional inkişafı təmin etmək, yüksək texnologiyalı sənaye zonalarını canlandırmaq və akademik-sənaye əməkdaşlığını təşviq etmək üçün texnologiya inkişaf zonalarını işə salıblar (Henriques et al., 2018).

Texnologiyanın inkişafı zonalarının ilkin məntiqi ondan ibarət idi ki, fiziki yaxınlıq yeni texnologiyaya əsaslanan icarəçi firmalar üçün əlavə dəyər yaradacaq. Texnologiyanın inkişafı zonalarının şirkətlərə və yerli bölgəyə təsiri baxımından bir çox məqsədləri var. Firma ilə əlaqəli məqsədlər universitet texnologiyalarının transferini asanlaşdırmaq, yeni innovasiyaya əsaslanan texnologiya firmalarının yaradılmasını təşviq etmək, mövcud yüksək texnologiyalı firmaların böyüməsini təmin etmək, qabaqcıl texnologiyalarda iştirak edən firmaları cəlb etmək və strateji ittifaqları/şəbəkələri dəstəkləməkdir. Regional təsirlərlə bağlı məqsədlərə iqtisadi inkişaf, məşğulluğun yaradılması və sənaye tənəzzülü yaşayan regionların canlandırılması daxildir.

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları ətrafında strukturlaşdırılaraq daim transformasiya olunan bir konsepsiyayı təmsil edən texnologiyanın inkişaf zonaları müasir informasiya cəmiyyətinin ilk şəhər modellərindən biri hesab olunur. Texnologiyanın inkişafı zonaları elmin, texnologiyanın və innovasiyanın təşviqinə və universitetlər, tədqiqat mərkəzləri və digər ali təhsil müəssisələri ilə rəsmi və qeyri-rəsmi əlaqələr qurmağa yönəlmiş konkret bir yerli ərazidə fəaliyyət göstərən müxtəlif şirkətlərdən ibarətdir.

Akademiya və sənayenin çox vaxt bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən iki fərqli dünyanı təmsil etdiyinə inam akademik elm və sənaye texnologiyası arasında uçurum yaradır (Henriques et al., 2018). Texnologiyanın inkişafı zonaları tədqiqat institutları və şirkətlər arasında qarşılıqlı əlaqənin təşviq edildiyi bir mühit təmin etməklə bu boşluğu doldurur. Texnologiyanın inkişafı zonaları həm də sənaye və kommersiya innovasiyalarını, yenidən sənayeləşməni və regional davamlı inkişafı stimullaşdıran mexanizmlərdir. Universitetlər və özəl şirkətlər arasında qarşılıqlı əlaqə ilə dəstəklənən texnologiya inkişaf zonaları kiçik biznesə öz məhsullarını inkişaf etdirməyə, rəqabət qabiliyyətini artırmağa, texnologiya transferini təşviq etməyə və innovasiya üçün uyğun mühit yaratmağa kömək edə biləcək texniki, logistik və inzibati infrastruktur təmin etməyi hədəfləyir.

Texnologiyanın inkişafı zonaları coğrafi yaxınlığı gücləndirmək, firmalar, tədqiqat və texnologiya təşkilatları arasında əməkdaşlığı gücləndirən digər yaxınlıq növlərini təşviq etmək məqsədi daşıyır. Bu yaxınlığın mühüm nəticəsi daha müxtəlif və daha uzun əlaqələrdir. Fiziki olaraq yerləşmiş firmalar arasında əlaqələrin əməkdaşlığı necə gücləndirdiyinə dair müzakirələr iki əsas arqumentə əsaslanır:

Birincisi, coğrafi yaxınlıq informasiya axını və nəticədə öyrənmə proseslərini asanlaşdırır, çünki fiziki yaxınlıq qarşılıqlı əlaqələrin sayına müsbət təsir göstərir. Maskell və Malmberg (1999) biliyin gizli olduğunu iddia edirlər. Gizli bilik innovasiya proseslərində mühüm rol oynayır, tez-tez və təkrarlanan üz-üzə təmaslar gizli biliklərin ötürülməsinin açarıdır. Bu kontekstdə coğrafi yaxınlıq vacibdir. Müvafiq olaraq, klasterli firmalar arasında innovasiya tərəfdaşlığı təmin etdikləri daha müxtəlif əlaqələr sayəsində daha yüksək bilik axını təmin edir.

İkincisi, coğrafi yaxınlıq qeyri-müəyyənliyi azaldır. O, həmçinin axtarış xərclərini azaltmaqla müxtəlif innovasiya tərəfdaşları ilə əməkdaşlıq imkanlarını artırır. Eyni zamanda etimadın qurulmasına töhfə verir ki, bu da birgə layihələrdə iştirak edən əməliyyat xərclərini azaldır, daha

sabit və uzunmüddətli əlaqələrə gətirib çıxarır. Daha uzun əlaqələr isə daha dəyərli məlumatların paylaşılmasını təşviq edir, nəticədə daha çox inam və əməkdaşlıqdan əldə edilən gəlirlərin artmasına gətirib çıxarır. Bununla belə, effektiv təşkilatlararası öyrənmə üçün coğrafi yaxınlıq vacibdir, lakin bu kifayət deyil.

Təşkilatlararası qarşılıqlı əlaqədə təsirli olan iki fərqli yaxınlıq növü vardır. Bunlar “əməkdaşlıq edən iki aktorun bilik bazalarında üst-üstə düşmə dərəcəsi” kimi təyin olunan texnoloji yaxınlıq və “əvvəlcədən bunu necə edəcəyini müəyyən etməyə ehtiyac olmadan koordinasiyaya imkan verən açıq və ya gizli rutinlər toplusu” kimi müəyyən edilən təşkilati yaxınlıqdır. Texnologiyanın inkişafı zonaları coğrafi yaxınlığı təmin edir, firmalar, tədqiqat və texnologiya təşkilatları arasında əməkdaşlığı asanlaşdıran digər yaxınlıq növlərini təşviq edir.

Bu kontekstdə texnoloji inkişaf zonasında yerləşmə şirkətlər arasında innovasiya üçün əməkdaşlığı təşviq edir.

Müəssisə innovasiyasına təsir göstərmək üçün məhdud alətlər silsiləsi ilə, başlanğıcdan sənayeləşməyə qədər intellektual kapital və innovasiya mərkəzlərini cəmləşdirməyə ehtiyac var. Texnoloji parklar geniş spektrli xidmətlər təklif etmək, innovativ sahibkarlığın inkişafı üçün zəruri olan maddi, texniki, sosial-mədəni, informasiya və maliyyə əsaslarını gücləndirməklə onu dəstəkləmək üçün yaradılmış təşkilati strukturlar kimi xidmət edir. Yüksək texnologiyalar sektorunda texnoloji parkların yaradılmasının əsas məqsədləri aşağıdakılardır (Akgun, Guner, 2022: 243):

- ölkənin yüksək texnologiya sənayesini inkişaf etdirmək,
- yüksək texnologiya sektorunun investisiya cəlbediciliyinin artırılması,
- sərhədlərimiz daxilində istehsal müəssisələrinin yaradılmasına beynəlxalq şirkətlərin cəlb edilməsinə şərait yaradılması,
- yüksək texnologiyalı malların ixracının təşviqi və yüksək texnologiya sahəsində kiçik və orta müəssisələrin inkişafına kömək etmək.

Sənaye sektorunda yüksək texnologiyalar üzrə texnoloji parkların yaradılması yüksək texnologiyalı sənayenin artımını sürətləndirir, maliyyə və intellektual resursların ərazi cəmləşməsinə şərait yaradır.

Texnoloji parklar innovasiya klasterlərinin formalaşmasına təkan verən rəqabətqabiliyyətli yüksək texnologiyalı məhsulların inkişafı və istehsalı üçün mərkəz rolunu oynayır. Sənaye parklarının əsas məqsədi innovativ mühiti inkişaf etdirmək, əməliyyat proseslərini sadələşdirmək və innovativ infrastrukturla asanlaşdırılan müxtəlif sahələr üzrə yüksək kadr konsentrasiyası ilə xarakterizə olunan kompakt məkan daxilində bütün maraqlı tərəfləri bir araya gətirməkdir. Bu parklar müxtəlif sektorları, o cümlədən yüksək texnologiyalar, nanotexnologiyalar, biotexnologiyalar, informasiya texnologiyaları və digər sahələri, elmi müəssisələr, təhsil müəssisələri və əlaqəli müəssisələrin insan kapitalını əhatə edir.

Texnoloji parklar müxtəlif inkişaf mərhələlərində olan şirkətlərə xidmət göstərir, ilkin olaraq layihələri dəstəkləmək, hüquqi, maliyyə, informasiya texnologiyaları və marketinq dəstəyi kimi vacib xidmətləri göstərmək üçün biznes inkubator kimi fəaliyyət göstərirlər. Bu cür xidmətlər təklif etməklə, bu parklar müəssisələrə əhəmiyyətli xərcləri azaltmağa və əsas fəaliyyətlərinə diqqət yetirməyə imkan verir.

Hazırda sənaye müəssisələri innovasiya fəaliyyətinin aşağı səviyyəsini nümayiş etdirirlər, ilk növbədə investisiyalarını minimal tədqiqat və işlənmə ilə yeni avadanlıqların alınmasına yönəldirlər. İnnovasiya fəaliyyətinin əsas hərəkətverici qüvvəsi dövlət ehtiyacları üçün mal və xidmətlərin satın alınmasını tənzimləyən siyasət və təcrübələrdədir. İnnovasiyaları təşviq etmək və iqtisadi modernləşməyə təkan vermək üçün yerli istehsal və bilik iqtisadiyyatı infrastrukturunda innovativ komponenti vurğulayaraq, milli iqtisadiyyat daxilində iqtisadi stimulların gücləndirilməsinə ciddi ehtiyac var. Bu, sənaye parklarında innovasiyalardan səmərəli istifadə etmək və məhsul istehsal etmək üçün yerli istehsalçılara dövlət dəstəyinin prioritetləşdirilməsini və bununla da ölkənin iqtisadi artımının stimullaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Nəticə

Yekun olaraq qeyd edək ki, bilik və innovasiya proseslərinin idarə edilməsi müasir dinamik dünyada iqtisadi tərəqqinin təməl daşı kimi dayanır. Bazarlar sürətlə inkişaf etdikcə, istehlakçı tələbləri dəyişdikcə və texnoloji irəliləyişlər sənayeləri yenidən formalaşdırdıqca, ideyaları innovasiyalara çevirmək qabiliyyəti həyati əhəmiyyət kəsb edir. Bu kontekstdə elm, təhsil və istehsal sektorları arasında möhkəm əlaqələrin gücləndirilməsi innovativ və bilik tutumlu iqtisadiyyatın əsasını qoyaraq strateji vacib şərt kimi ortaya çıxır.

Müasir sənayelərin innovasiya yönümlü strukturlara keçidi innovativ texnologiya müəssisələrinin böyümə, məşğulluq və iqtisadi inkişafda əsas rolunu vurğulayır. Elm və texnoloji parkların yaradılması da daxil olmaqla, texnologiyaya əsaslanan şirkətlərin böyüməsini dəstəkləmək təşəbbüsləri qlobal miqyasda geniş vüsət almışdır ki, bu da innovasiyaların və rifahın dəstəklənməsi üzrə ortaq öhdəliyi əks etdirir.

Gələcəyə nəzər salsaq, yüksək texnologiyalı texnoloji parkların yaradılması yüksək texnologiyalı sənayenin artımının sürətləndirilməsi, innovasiya klasterlərinin təşviqi və yüksək texnologiyalı malların ixracının təşviqi baxımından vədlər verir. Bu parklar rəqabətə davamlı məhsulların inkişafı və istehsalı üçün mərkəzlər kimi xidmət etməklə, iqtisadi modernləşmə və artıma təkan verən maliyyə və intellektual resursların cəmləşməsini asanlaşdırır.

Bununla belə, xüsusilə müəssisə innovasiyalarının stimullaşdırılması və bilik iqtisadiyyatı infrastrukturunun istifadəsinin optimallaşdırılması ilə bağlı problemlər hələ də qalmaqdadır. Məqsədli dövlət dəstəyi ilə birlikdə daha güclü iqtisadi stimullar innovasiya fəaliyyətini stimullaşdırmaq və iqtisadi artıma təkan vermək üçün vacibdir. Əslində, canlı və innovasiyaya əsaslanan iqtisadiyyata doğru səyahət əməkdaşlığı gücləndirmək, bilik mübadiləsini təşviq etmək və innovasiyaların inkişafı üçün əlverişli mühit yaratmaq üçün birgə səylər tələb edir. Akademiyanın, sənayenin və hökumətin kollektiv təcrübəsindən və resurslarından istifadə etməklə, millətlər biliyə əsaslanan dövrdə davamlı inkişaf və tərəqqi istiqamətində bir kurs təyin edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Lamperti, F., Mavilia, R., Castellini, S. (2017). The role of science parks: a puzzle of growth, innovation and R&D investments. *Journal Technol. Transf*, 42 (1), pp. 158 – 183.
2. Lecluyse, L., Knockaert, M., & Spithoven, A. (2019). The contribution of science parks: a literature review and future research agenda. *The Journal of Technology Transfer*, 44(2), pp. 559 – 595.
3. International Association of Science Parks International Board (IASP). (2022). <https://www.iasp.ws/our-industry/definitions>
4. Hobbs, K. G., Link, A. N., & Scott, J. T. (2017). Science and technology parks: an annotated and analytical literature review. *The Journal of Technology Transfer*, 42(4), pp. 957 – 976.
5. Almaamory, A. T., & Al Slik, G. (2021 March). Science and Technology Park as an Urban Element Towards Society Scientific Innovation Evolution. In *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering* (Vol. 1090, No. 1, p. 012119). IOP Publishing.
6. Jongwanich, J., Kohpaiboon, A., & Yang, C. H. (2014). Science park, triple helix, and regional innovative capacity: province-level evidence from China. *Journal of the Asia Pacific Economy*, 19(2), pp. 333 – 352.
7. Henriques, I. C., Sobreiro, V. A., Kimura, H. (2018). Science and technology park: future challenges. *Technol. Soc.*, 53, pp. 144 – 160.
8. Akgun, E., Guner, M., (2022). The development and importance of technoparks in Turkey, pp. 239 – 261.

Göndərilib: 12.03.2024

Qəbul edilib: 21.05.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/35/163-168>

Farah Rajabova (Ibrahimova)
Khazar University
master student
farahrecebova@gmail.com

CASPIAN REGION IN US FOREIGN POLICY

Abstract

The South Caucasus region, one of the strategically important regions of the world, is surrounded by regional powers such as Russia, Iran, and Turkey and provides Europe's access and security to Asia. With the independence of the republics of Azerbaijan, Georgia, and Armenia following the dissolution of the Soviet Union, new gaps began to emerge in the political arena for the power struggle. At that time, one of the main goals of regional countries, in addition to resolving military conflicts, was to ensure economic security in newly established states, and to establish healthy mutual relations in the globalizing world. On the other hand, mutual relations between the South Caucasus and global powers have entered a new phase with the independence of the countries in the region. The South Caucasus, which came into the interest of the US political elite after gaining independence, was seen as a region of strategic importance in terms of preventing Russian influence in the region and ensuring the energy security of the European Union (EU). As it is known, it is always important to examine the bilateral relations of countries with global influence, including the USA and the South Caucasus republics. Therefore, in this article, the position of the USA in the Caspian region and its impact on the countries located in the South Caucasus have been investigated.

Keywords: *USA, foreign policy, Caspian region, energy, oil strategy, South Caucasus, Azerbaijan, Russia, Iran*

Fərəh Rəcəbova (İbrahimova)
Xəzər Universiteti
magistrant
farahrecebova@gmail.com

ABŞ-nin xarici siyasətində Xəzər regionu

Xülasə

Dünyanın strateji əhəmiyyətli regionlarından biri olan Cənubi Qafqaz Rusiya, İran və Türkiyə kimi regional güclərlə əhatə olunub, Avropanın Asiyaya çıxışını və təhlükəsizliyini təmin edir. Belə ki, Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikalarının müstəqillik əldə etməsi ilə siyasi arenada hakimiyyət uğrunda mübarizə üçün yeni boşluqlar yaranmağa başladı. Bu zaman regional dövlətlərin əsas məqsədlərindən biri, hərbi münaqişələrin həlli ilə yanaşı, yeni yaranmış dövlətlərdə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi və qloballaşan dünyada sağlam qarşılıqlı münasibətlərin qurulması olmuşdur. Digər tərəfdən, Cənubi Qafqazla qlobal güclər arasında qarşılıqlı əlaqələr region ölkələrinin müstəqillik qazanması ilə yeni mərhələyə qədəm qoyub. Müstəqillik əldə etdikdən sonra ABŞ siyasi elitasının maraq dairəsinə düşən Cənubi Qafqaz regionunda Rusiyanın təsirinin qarşısının alınması və Avropa İttifaqının (Aİ) enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından strateji əhəmiyyətə malik region kimi qəbul edilmişdir. Məlum olduğu kimi, qlobal nüfuza malik ölkələrin, o cümlədən ABŞ və Cənubi Qafqaz respublikalarının ikitərəfli münasibətlərini təhlil etmək vacibdir. Buna görə də məqalədə ABŞ-nin Xəzər regionunda tutduğu mövqe və onun Cənubi Qafqazda yerləşən ölkələrə təsiri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *ABŞ, xarici siyasət, Xəzər regionu, enerji, neft strategiyası, Cənubi Qafqaz, Azərbaycan, Rusiya, İran*

Introduction

The USA has long seen the region as an integral part of its Middle East policy and has evaluated the South Caucasus in the context of weakening the regional power of Iran and Russia. The economic and political preferences of the countries in the region have given a new direction to the relations, and as a result, the political preferences of all three countries have determined their foreign policy strategies. The USA, which is among the main states actively fighting for its interests in the region, acts mainly in line with its global geopolitical power claims and economic interests. The basis of the US's South Caucasus policy is the preservation of regional stability, preventing the revival of frozen conflicts, supporting democratic changes, as well as encouraging regional cooperation and integration between Azerbaijan, Georgia, and Armenia in the post-Second Karabakh War period. As for the factors that are effective in shaping the US's South Caucasus policy, the first factor is Russia's foreign policy in this region. This policy course precludes actions involving NATO expansion. The second important factor is Iran's ability to influence the region as a regional geopolitical player. Third, the existence of separatist conflicts in the South Caucasus region – outside the control of the United States – creates room for maneuver for the United States' geopolitical rivals. In addition to all this, having an important strategic position in the fight against international terrorism determines the priority of the South Caucasus direction in the US's foreign security policy. In the modern era of radical changes on a planetary scale, the geostrategic importance of the Caspian region, which is part of the "Eurasian Balkans", according to the opinion of Z. Brzezinski, a former adviser to the US president on national security issues and now a well-known expert in the field of geostrategy, has increased.

In the 20th and 21st centuries, the Caspian Sea has again become one of the most important geopolitical factors with its rich hydrocarbon resources (Nazarov, 2015). The sharp interest in this region by many large near and far countries was not only due to the presence of rich oil and gas resources at the bottom of the Caspian Sea and the realistic prospect of turning it into the "gas station of the world" in the 21st century but also due to the location of the world's competing geopolitical forces being in the most important position. The geopolitical conflict between the countries has gradually moved from the East and the Mediterranean basin to the Caspian region. In such circumstances, the geopolitical imperatives of the United States and NATO, on the one hand, and Russia and Iran on the other, come to the fore. Since the positions of Russia and Iran regarding the Caspian region have been mentioned in the previous paragraph, let us now take a look at the policy of the United States related to this region. Among the countries showing political and economic interest in the Caspian region, the most active are the Western countries and the United States of America. The US's political interest in the Caspian region is felt more prominently in Azerbaijan. The USA is the main participant and defender of strategically important projects and processes implemented in the South Caucasus and Central Asia. The US government has repeatedly declared that this region is within its sphere of vital interest. Even though the USA is located far from the Caspian region, after the fall of the USSR, it pursued geopolitical interests in the Caspian region. In recent times, he has become an influential actor in the Caspian Sea. The goal of the United States is not only to use the natural resources of the region but also to prevent Russia from becoming the only influence in the region from a geopolitical point of view. The US now has unrestricted access to this region, which was previously closed to the outside world. For this reason, in addition to its economic interests in the region, the United States pursues the economic interests of Europe and the Far East as well. Thus, the geopolitical power that the United States will gain will potentially give it a huge advantage. American official Sam Braumback stated that each of the states is independent and that the United States should treat them in this way, and stressed the importance of giving importance to this region to strengthen America not only politically, but also economically. For this, he stated that supporting Azerbaijan's position on the issue of the legal status of the Caspian Sea would be the most correct position for the West. The United States understands that the issue that will accelerate the economic development of the Caspian Sea is related to determining the legal status of the Caspian Sea. In addition, issues such as the division of

the Caspian Sea into sectors, determining the route of oil pipelines to be exported to world markets, and ensuring the environmental security of the region are also issues that can accelerate economic development. The USA wanted Caspian oil to be transported to the world market through the territory of Russia and Georgia. The position of the USA in the Caspian problem was also based on these factors. Oil consumption in this country is related to imports. Imported oil is cheaper than domestically produced oil (Hasanov, 2005).

The US wants to obtain oil imports from both the Middle East and the Caspian region. Moreover, there is also the issue of having political influence. Most of the most well-known specialists dealing with geopolitical issues also believe that the international system of the XXI century will mainly consist of 6 power centers – the United States, the European Union, China, Japan, Russia, and India. If this is the case, the distribution of world spheres of influence in a new format will take place precisely among these states, with their direct and indirect participation. Economically, militarily, and politically, the world's most powerful superpower, the United States' interest in the Caspian region consists of two main components: expanding its geopolitical influence and energy carriers (Hasanov, 2005).

Moreover, due to the unstable situation in the Middle East and to reduce energy dependence on one region, the US is forced to step up its activities to gain control over new energy sources and direct its attention to the Caspian region. In general, to ensure energy security, the "Greater Middle East" project was created. To implement these, the US should expand and strengthen its sphere of influence in the post-Soviet space, including the Caspian region, and Central and Central Asia. In general, the United States acted in the following directions to ensure its interests in the region: – To strengthen cooperation with the newly created states, and to help them implement reforms that will ensure the development of democracy in these countries. – Creation of new directions of the Europe-Asia transport corridor in addition to the traditional Russian route, taking into account that Russia's position on the status of the Caspian Sea is an obstacle to further development. The essence of the matter was that the Western countries already considered the security and free activity of their companies as the basis, as well as the preservation of peace and stability in the region and its importance for all countries because the policy of turning the Caspian Sea into a field of cooperation is important for the development of all states and the security of the region. had positive significance. All this was based on the provision of activity of each country independently in its sector of the Caspian Sea. It should be noted once again that in the last two decades, the Caspian region has become of great geopolitical importance for the Western world, especially for its irreplaceable leader, the United States.

Unable to find a common language with Russia since the mid-90s, the United States focused on Caspian oil to gain control over the Caucasus and the Caspian region. During this period, the USA did not have the opportunity to actively intervene in the post-Soviet space, so it identified three favorite countries: Ukraine, Azerbaijan, and Kazakhstan. With this, he set the geopolitical task of defining the borders of the expansion of Russia's influence in three main directions: the Balkans (Ukraine), the South Caucasus (Azerbaijan), and Central Asia (Kazakhstan). Over the past decades, the increase in US oil consumption and dependence on imported oil was one of the reasons why Washington focused on the energy resources of the Caspian Sea. With the arrival of the Americans in the region, the newly independent states became a battleground between supporters and opponents of the United States. The struggle for control of energy resources and their transportation routes began in the early 1990s. The weakness of the Russian government under the leadership of Boris Yeltsin has created a favorable opportunity for America to strengthen its influence in the region. In this regard, it should be noted that, by its strategic line, the US government supports the Baku-Tbilisi-Ceyhan project in the matter of the main oil pipeline, and in the matter of the legal status of the Caspian Sea, it defended the idea of dividing it into national sectors along the middle line between the five coastal states (Botta, 2019). Furthermore, after declaring a neutral position on the legal status of the Caspian Sea, the United States expressed its support for the sectoral division. In response to Russia's proposal to divide the Caspian into sectors on a limited basis, James Collins,

the special envoy of the United States for newly independent states, stated in his letter to President H. Aliyev that Washington "supports our investment companies and the idea of sectoral division of the Caspian Sea". The approach of the United States against Russia's position - the establishment of joint sovereignty in the Caspian Sea – was of great importance. As a result, changes in politics took place and the importance of the United States in the region began to increase.

The State Department in its report entitled "Energy Development of the Caspian Basin" (1997) defines the main four directions of the US policy in this region: 1. "Resolution of regional conflicts" (Aliyev, 2022). This paragraph is about the settlement of the Azerbaijan-Armenia conflict, the elimination of ethnic tensions in the Caucasus, as well as the cessation of the civil war in Tajikistan. According to the authors of the document, these conflicts create conditions for the intervention of foreign forces such as Iran. In addition, the prolongation of conflicts creates a favorable environment for the development of destructive Islamist movements; 2. The item "Increase and expansion of world energy supply" envisages the exploitation of energy resources of the Caspian basin as an addition and alternative to the Iranian Gulf, as well as to insure the energy interests of the West here; 3. "Independence and sovereignty of Caspian countries". The authors of the report believe that the main problem here is the elimination of dependence on the oil pipeline passing through the territory of Russia. Apart from the political problems, this dependence allows Russia to raise the cost of using the pipelines to an extraordinary level. It is necessary to have different and alternative energy-export ways to solve the problem. According to this logic, the idea of Baku – Tbilisi – Ceyhan is supported since the issue of trust in the oil pipeline that will pass through Iran has arisen. 4. "Isolation of Iran" (Aras, 2005). For this, it is required to limit the income of this country. Those revenues are spent on acquiring weapons of mass destruction, increasing the arsenal of destructive weapons, and supporting terrorism. The authors of the report see the best way to achieve this goal in preventing any Iranian involvement in the field of energy exploitation in the Caspian Sea. If we carefully examine this report of the US State Department dated 1997, we can see that the second Clinton administration aimed to create a new Caspian-centered world order (Ware, 2019). Since the end of the 90s of the last century, the West has strengthened its military and political influence in the region. This was because by using this region from a military-strategic point of view, it may be possible to deploy military forces from regions of important geostrategic importance, such as Central Asia, the Mediterranean Sea, the Middle East, and the Persian Gulf. Regarding the USA's attitude towards the Caucasus and the Caspian region as a whole, it should be noted that this country is trying to become a leading geopolitical actor in the region (Nazarov, 2015).

After that the Pentagon, taking into account the growing geostrategic importance of the Caspian region, removed its military forces located in Central Asia from the Pacific Command and placed them at the disposal of the United Central Command. This move was described by American analyst Michael Clare as "a rare example of changing military geography". In addition, since October 1, 2002, the jurisdiction of the US Military European Command (USEUCOM) has included a large part of the North Atlantic, the Caspian Sea, and Russia (Kurbanov, 2016).

According to I. Barnich, director of the Analytical and information center, "The struggle for influence in the South Caucasus region between Russia and the United States is determined not only by proximity to the strategically important oil fields of Azerbaijan"(Essen, 2023). The main reason is that the Caucasus is considered a strategic node where the interests of Russia, Turkey and Eastern countries intersect. The American publication stated that these countries are Ukraine, Belarus, Moldova, Georgia, and Azerbaijan and that the West can provide access to Caspian oil and gas through these countries (Aras, 2005).

At the NATO summit held in Istanbul in June 2004, the organization's plans to become a "security guarantor" of the Central Asian and Caucasian countries were officially defined, and the Caspian region as a whole was declared a strategically important region for the alliance (Nazarov, 2015). The Caspian region began to be of such great importance for the United States that a separate direction was allocated to the problems of this region in the foreign policy of the country's

administration: a special department for the region, a special working group was established under the security council under the president, a special adviser to the president and the secretary of state on energy issues of the Caspian region. the position was established. American interests related to oil resources in Central Asia and the Caspian region are mostly characterized by the efforts of the United States to maintain its influence over its allies, especially in Western Europe and Japan. The United States is interested in keeping the Central Asian states away from Russia's sphere of influence, weakening this country's ability to interfere with the geopolitical plans of the United States. The increasing influence of the United States in Central Asia after the beginning of military operations in Afghanistan after the events of September 11, 2001, gave it a geopolitical advantage over not only Russia, but also China, Iran, Southwest Asia, and South Asia. In addition, the US's Eurasian strategy reflects the attempts of official Washington to connect the Central Asian region to the "geographic belt" that includes Turkey, Saudi Arabia, and Pakistan by using the "Islamic fundamentalism and extremism" factor. However, without involving the Caspian region, Azerbaijan, Kazakhstan, and Turkmenistan in this process, the solution of the mentioned geostrategic task may be questioned (Ware, 2019). After the terrorist events of September 11, 2001, a new political situation is being observed, formed against the background of close relations of the United States with the Middle East, including Azerbaijan and Central Asia. The cooperation of the countries of the region within the framework of the GUAM (bloc is also established by the principles and interests of the United States, increasing its relevance in modern conditions (Ware, 2019). In addition, after the events of September 11, 2001, as part of the fight against terrorism, Washington concluded military pacts with some countries to maintain troops and establish military bases in the region, which has traditionally been under Russian influence. However, its military power in the region is not that strong compared to Russia. The main goals of the USA in the Caspian region are as follows: – To deter and isolate China, Iran, and Russia. – To control energy resources and ways of their delivery to international markets. – To cooperate with allies like Azerbaijan and Turkey. – Diversification of the Caspian energy export pipelines bypassing the territory of Russia through pipelines such as Baku – Tbilisi – Jeyhan (BTC – multi-billion dollar oil pipeline from Azerbaijan to Turkey through Georgia) and Nabucco (gas pipeline from the region to Europe) (Currently TANAP and TAP projects – N. M.). – Support liberal reforms and regime changes. – To strengthen its presence in the field of military and security (Aras, 2005).

In addition, the policy of the United States related to the region is to ensure the security of investments made by American companies, stability, accelerate the transition to democracy, ensure the effective functioning of the market economy, and strengthen commercial activities, regarding weapons of mass destruction. including eliminating problems that may arise and raising human rights standards. One of the main concerns of the United States regarding Central Asia is the control of the transportation of weapons of mass destruction collected in Kazakhstan and the development of nuclear weapons in the region. There are groups on the territory of Kazakhstan who want to have nuclear weapons left over from the USSR and wish the country to remain a nuclear-powered state. By April 1995, 1,040 SS-18 nuclear warheads were delivered to Russia. In exchange for the safe transfer of weapons to Russia, the US increased its support to Kazakhstan (Kurbanov, 2016). The US is wary of the threat of selling nuclear weapons to radical third-world countries or terrorist groups. At the same time, Kazakhstan is a country closely watched by the United States due to its long border with Russia and the number of Russian population in its territory. The fact that Kazakhstan receives the most economic aid among the countries of the region is an indicator of this attention. America supports the projects of transportation of Kazakh oil through the BTC pipeline to ensure the security of investments in Kazakhstan, and to prevent the transfer of energy pipelines to the Russian monopoly. Kazakhstan's access to the world market through alternative pipelines bypassing Russia means that it is free from Russian influence in a serious sense. However, Nazarbayev's government implements a balanced policy between the two powers, pursuing a policy with America in the economic, political, and strategic spheres with Russia. Another security concern of the United States is the threat of the spread of radical Islamist movements to Central

Asia (Ismayilov, 2022). The Islamic Republic of Iran is located at the intersection of the threat of nuclear weapons and the spread of radical Islamism. One of America's most important security goals is to surround Iran and prevent it from exporting its regime to the region.

Conclusion

Thus, as a result of political events at the end of the 20th century, the Caspian region, rich in hydrocarbon resources, began to attract the attention of the United States again. The main interests of the United States in the Caspian region are to strengthen its geopolitical influence in the region ahead of Russia and other strategic competitors, to exploit the economically important energy resources of the Caspian, to gain an advantage in terms of controlling the ways of transporting these resources to the world market, and to achieve security in the region by resolving conflicts and controversial issues and consists of ensuring stability. To achieve these goals, the United States is working towards accelerating the transition of the regional states to democracy, ensuring the effective functioning of the market economy, and promoting liberal reforms in those countries. It should be noted that currently the geopolitical importance of the Caspian oil projects for the USA is considered more important than the geo-economic importance. Thus, the control over the region can give the USA global domination over the Mediterranean Sea, the Black Sea, the Caspian Sea, the Persian Gulf, and the continent.

References

1. Nazarov, G. (2015). Amerikanskiye interesy i politika v Kaspiyskom regione: analiz i prognoz. Astana: Izdatel'stvo «Kazakhstanskaya pravda».
2. Hasanov, A. (2005). Modern international relations and foreign policy of Azerbaijan. Textbook. Baku: "Azerbaijan" publishing house, 631 p.
3. Botta, P. (2019). The growing geopolitical importance of the Caspian Sea. Retrieved from The Journal of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan 50.
<https://repositorio.uca.edu.ar/bitstream/123456789/16188/1/growing-geopolitical-importance.pdf>
4. Aliyev, A. (2022 October). The Energy factor and its place in the system of relations between the USA and the Republic of Azerbaijan Retrieved from The EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR). <https://eprajournals.com/IJMR/article/1747/abstract>
5. Aras, B. (2005 February 9). European Union and the Caspian region: geopolitical research report. TASAM (Turkish Asian Studies Centre)
https://tasam.org/trTR/Icerik/4153/avrupa_birligi_ve_hazar_bolgesi_jeopolitik_arastirma_raporu
6. Kurbanov, U. (2016). Amerikanskaya politika v Kaspiyskom regione: strategiya i realizatsiya. Tbilisi: Izdatel'stvo «Universitet».
7. Mirzayev, D. (2019). Rol' SSHA v Kaspiskom regione: vyzovy i perspektivy. Moskva: Izdatel'stvo «Novyy vek».
8. Essen, H. (2023 December 1). SCEEUS. Azerbaijan's Uncertain Geopolitical Rise in a South Caucasus Maelstrom. SCEEUS Report No. 17. Retrieved from SCEEUS.
<https://sceeu.se/en/publications/azerbajjans-uncertain-geopolitical-rise-in-a-south-caucasus-maelstrom/>
9. Ware, R. (2019 Summer). The Geopolitics of the Caucasus. Retrieved from The Brown Journal of World Affairs, Volume XV, Issue II. <https://bjwa.brown.edu/15-2/the-geopolitics-of-the-caucasus/>
10. Ismayilov, R. (2022). Strana SSSR v Prikaspiyskom regione: problema vzaimozavisimosti. Baku: Izdatel'stvo «Vyaz».

Received: 15.03.2024

Accepted: 12.05.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/35/169-173>

Fatimə Əliyeva
Azərbaycan Universiteti
magistrant
faliyeva035@gmail.com

ELEKTRON VERGİ XİDMƏTİNİN MÜASİR VƏZİFƏLƏRİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Elektron vergi xidmətlərinin cari vəzifələrinin təhlili və qiymətləndirilməsi, vergi idarələri və digər məsul şəxslər bu texnologiyaların məqsədəuyğunluğunu müəyyən edə bilirlər. Elektron vergi xidmətlərinin effektivliyini qiymətləndirmək üçün xüsusi ölçülər və performans göstəriciləri olmalıdır. Bu, proseslərin sürətini, məsul şəxslərin təşkilat daxilində vəzifələrini nə dərəcədə yerinə yetirdiyini və digər effektivliyin göstəricilərini ölçmək üçün istifadə edilə bilər. Elektron vergi xidmətlərinin digər vəzifələri arasında müştərilərin müraciətlərinə dərhal cavab vermək və onların digər vergi prosesləri ilə inteqrasiyası da daxildir. Müvafiq və digər xidmətlər vergi ödəyicilərinin və sahibkarlıq təşkilatlarının tələblərinə uyğun olaraq istənilən vaxt və istənilən yerdə göstərilməlidir. Elektron vergi xidmətləri ilə əlaqəli texnologiyaların müvafiq tətbiqi və inkişafı, müasir vəzifələrin təhlili və qiymətləndirilməsini asanlaşdırmaqdır. Blokçeyn, süni intellekt, maşın öyrənməsi və digər rəqəmsal texnologiyaların optimallaşdırılması və onların tətbiqi və müvafiq tətbiq sahələrinin müəyyən edilməsi. Elektron vergi xidmətləri yüksək səviyyədə mənfəət və təhlükəsizlik tədbirlərini təmin etməkdə maraqlı olan müasir müştərilərin ehtiyaclarını qarşılıyır. Buraya mülkiyyət hüquqları və mülkiyyətin qorunması, mülkiyyət siyasəti, əmlak təhlükəsizliyi standartları və əmlak riskinin idarə edilməsi prinsipləri kimi məsələlər daxildir. İnnovativ innovasiyaların təşviqi və tətbiqi: elektron vergi xidmətləri, yeni və innovativ rəqəmsal texnologiyaların təşviqi və tətbiqi ilə bağlı müasir vəzifələr və tədbirlər onu yüksəltməlidir. İnnovativ innovasiyalar mükəmməl xidmətlər və proseslər təqdim etməklə effektivliyi artırmağa kömək edir. Bu vəzifələrin müvafiq qiymətləndirilməsi və icrası elektron vergi xidmətlərinin keyfiyyətinin və səmərəliliyinin artırılması istiqamətində mühüm addımdır.

Açar sözlər: vergi, elektron, sistem, xidmət, müasir

Fatima Aliyeva
Azerbaijan University
master student
faliyeva035@gmail.com

Analysis and Assessment of Modern Tasks of Electronic Tax Service

Abstract

By analyzing and evaluating the current tasks of electronic tax services, tax authorities and other responsible persons can determine the appropriateness of these technologies. There should be specific measures and performance indicators to evaluate the effectiveness of electronic tax services. It can be used to measure the speed of processes, the extent to which responsible persons fulfill their duties within the organization, and other indicators of effectiveness. Other tasks of e-tax services include immediate response to customer requests and their integration with other tax processes. Relevant and other services should be provided at any time and in any place in accordance with the requirements of taxpayers and business organizations. The appropriate application and development of technologies related to electronic tax services is to facilitate the analysis and assessment of modern tasks. Optimization and application of blockchain, artificial intelligence, machine learning and other digital technologies and identification of relevant

application areas. Electronic tax services meet the needs of modern customers who are interested in ensuring a high level of profitability and security measures. This includes issues such as property rights and property protection, property policies, property security standards and property risk management principles. Promotion and implementation of innovative innovations: E-tax services, modern tasks and measures related to the promotion and implementation of new and innovative digital technologies should enhance it. Innovative innovations help increase efficiency by providing excellent services and processes. Appropriate assessment and implementation of these tasks is an important step towards increasing the quality and efficiency of electronic tax services.

Keywords: *tax, electronic, system, service, modern*

Giriş

Elektron vergi xidmətləri hər gün daha çox əhəmiyyət kəsb edir, çünki rəqəmsal çevrilmə proseslərinin bir hissəsi kimi, vergitutma proseslərini səmərəli və effektiv idarə etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Müasir elektron vergi xidmətləri, müxtəlif texnologiyalar, məsələn, rəqəmsal platformalar, bulud hesablamaları, maşın öyrənməsi, avtomatlaşdırılmış biznes prosesləri və s. bəzi texnologiyaların inteqrasiyası ilə inkişaf edir. Bu yazıda biz elektron vergi xidmətlərinin müasir vəzifələrinin təhlili və qiymətləndirilməsinə giriş edəcəyik.

Elektron vergi xidmətləri, ilk növbədə, vergi ödəyicilərinin və vergi idarələrinin tələblərini müvafiq qanunvericilik və qaydalar vasitəsilə asanlaşdırmaq və təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuş rəqəmsal platformalar və texnologiyalardır. Bu, əsasən məlumatların və tədbirlərin elektronlaşdırılmasına, vergi məlumatlarının avtomatlaşdırılmasına, elektron imzadan istifadəyə və digər rəqəmsal proseslərin tətbiqinə aiddir.

Onun cari vəzifələrindən biri elektron vergi platformalarının və texnologiyalarının məsuliyyət sahələri ilə bağlı effektivliyini və təhlükəsizliyini təmin etməkdir. Bu, vergi məlumatlarının mühafizəsi, məxfiliyi, mövcudluğu və müdafiəsi ilə bağlı tədbirlərin görülməsini tələb edir. Bundan əlavə, elektron vergi platformalarının təhlükəsizliyi və səmərəliliyi üçün yeni risksiz tədbirlərin və texnologiyaların tətbiqi, o cümlədən məsuliyyət sahələrinin inkişafı ilə bağlı işlərin başa çatdırılması onların təhlükəsizliyinin və daxili nəzarətinin təmin edilməsinə də kömək edir.

Elektron vergi xidməti (EVX) müasir dövrdə vergi inzibatçılığı sahəsində mühüm yeniliklərdən biridir. Bu xidmətin əsas vəzifələri vergi ödəyicilərinin işini asanlaşdırmaq, vergi yığımlarının effektivliyini artırmaq və şəffaflığı təmin etməkdir. EVX-nin müasir vəzifələrinin təhlili və qiymətləndirilməsi bu xidmətin iqtisadiyyat və cəmiyyət üçün nə dərəcədə faydalı olduğunu müəyyən etməyə imkan verir. Bu vəzifələrə ətraflı diqqət yetirək (Quliyev, 2017: 280).

1. Vergi ödəyicilərinə xidmətin təkmilləşdirilməsi

EVX vergi ödəyicilərinə göstərilən xidmətlərin keyfiyyətini və sürətini artırmağa kömək edir. Bu, vergi bəyannamələrinin elektron qaydada təqdim edilməsi, vergi ödənişlərinin onlayn şəkildə həyata keçirilməsi və digər rəqəmsal xidmətlər vasitəsilə mümkündür. Belə ki, bu xidmətlərin inkişafı vergi ödəyicilərinin vaxt itkisinin qarşısını alır və inzibati yüklərin azaldılmasına kömək edir.

Vergi ödəyicilərinə xidmətin təkmilləşdirilməsi vergi mühafizəsi sahəsində əsas prioritetlərdən biri kimi həm dövlət, həm də vergi ödəyiciləri üçün bir sıra üstünlüklər gətirir. Bu, vergi sisteminin daha səmərəli fəaliyyət göstərməsinə səbəb olur, vətəndaş məmnunluğunu yüksəldir və vergi yığımlarını artırır. Vergi ödəyicilərinə vergi bəyannamələrini onlayn təqdim etmələrinə icazə verilməsi prosesin sürətini artırır və səhvləri azaldır. Bu səbəbdən interaktiv və istifadəsi asan onlayn platformalar yaratmaq lazımdır. Elektron ödəniş sistemlərinin tətbiqi vergi ödəyicilərinə ödənişləri rahat və risksiz həyata keçirməyə imkan verir. Müxtəlif ödəniş üsullarının (bank kartları, elektron möhürlər və s.) olması ödəyicilər üçün əlverişli şərait yaradır. Vergi ödəyicilərinin məlumat əldə etməsi üçün müasir informasiya portallarından və mobil proqramlardan istifadə etmək vacibdir. Bu resurslar vasitəsilə vergi qanunvericiliyi, bəyannamələrin verilməsinin qeydiyyata və digər mühüm məlumatlar haqqında ətraflı məlumat vermək mümkündür. Vergi ödəyicilərinin maarifləndirilməsinin artırılması üçün mütəmadi olaraq təlim və seminarların təşkili zəruridir. Bu

tədbirlər vergi qanunvericiliyində baş verən dəyişikliklər barədə məlumat vermək və rəqəmsal xidmətlərdən necə yararlanmağı öyrətmək məqsədi daşıyır (Babayev, 2011: 222).

Yüksək keyfiyyətli çağrı mərkəzlərinin yaradılması vergi ödəyicilərinin suallarının səmərəli cavablandırılmasına və onların problemlərinin həllinə kömək edir. Çağrı mərkəzləri 24/7 fəaliyyət göstərir və istənilən vaxt vergi ödəyicilərinə dəstək göstərə bilər. Vergi ödəyicilərinin öz vergi məlumatlarına nəzarət edə biləcəyi onlayn platformaların yaradılması şəffaflığı təmin edir. Bu, vergi ödəyicilərinə ödənişlərini və hesablarını nəzarətdə saxlamağa imkan verir. Vergi ödəyicilərinin məmnunluq səviyyəsinin ölçülməsi və xidmətlərin daha da təkmilləşdirilməsi üçün əks əlaqə mexanizmlərinin tətbiqi vacibdir. Sorğular və təkliflər vasitəsilə əldə edilən məlumatlar xidmət keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün istifadə edilə bilər. Vergi ödəyicilərinə göstərilən xidmətlərin təkmilləşdirilməsi onların işini asanlaşdırır, vergilərin ödənilməsi prosesini sürətləndirir və şəffaflığı artırır. Bu tədbirlər nəticəsində vergi ödəyiciləri ilə vergi orqanları arasında qarşılıqlı etimad möhkəmlənir və ümumi vergi mühiti daha əlverişli olur. Müasir texnologiyaların tətbiqi və müştəri yönümlü yanaşma bu sahədə davamlı inkişafın əsasını təşkil edir (Əsədov, 2016: 304).

2. Şəffaflığın artırılması

EVX vergi inzibətçiliyində şəffaflığın artırılmasına mühüm töhfə verir. Vergi ödəyiciləri öz vergi məlumatlarını onlayn platforma vasitəsilə izləyə bilərlər ki, bu da məlumatların dəqiqliyini və dürüslüyünü təmin edir. Şəffaflıq həm də korrupsiya risklərini azaldır və vergi sisteminə olan ictimai inamı gücləndirir.

Şəffaflıq bir dövlət vəzifəlisi kimi vergi inzibətçiliyində əhəmiyyətli bir məsələdir. Vergi idarəetməsinin şəffaflığının artırılması, cəmiyyətin vergi sistemi ilə bağlı daha çox məlumat əldə etməsini, dövlət nəzarəti altında olan proseslərin və vergi qərarlarının açıq olmasını təmin edir. Bu, vergi məsələlərinin və proseslərinin daha şəffaf və açıq olması deməkdir. Şəffaflıq bir dövlət vəzifəlisi kimi vergi inzibətçiliyində əhəmiyyətli bir məsələdir. Vergi idarəetməsinin şəffaflığının artırılması, cəmiyyətin vergi sistemi ilə bağlı daha çox məlumat əldə etməsini, dövlət nəzarəti altında olan proseslərin və vergi qərarlarının açıq olmasını təmin edir. Bu, vergi məsələlərinin və proseslərinin daha şəffaf və açıq olması deməkdir (Bədəlov, 2012: 222).

3. Məlumatların təhlili və vergi auditi

EVX-nin vasitəsilə toplanan böyük həcmdə məlumatlar vergi inzibətçiliyi üçün əvəzolunmaz mənbədir. Bu məlumatların təhlili vergi qaçaqçılığının və digər qanun pozuntularının vaxtında aşkarlanmasına imkan verir. Müasir analitik alətlərdən istifadə edərək vergi orqanları riskləri daha effektiv idarə edə və hədəfli vergi auditləri həyata keçirə bilərlər.

Məlumatların təhlili və vergi auditlər, vergi inzibətçiliyinin ən əhəmiyyətli elementlərindən biridir. Bu proseslər vergi məlumatlarının və fəaliyyətinin dəqiqliyini yoxlamaq, qanun pozuntularını aşkar etmək və vergi əsaslarını yoxlamaq üçün istifadə olunur. Məlumatların təhlili və vergi auditlər vasitəsilə, dövlət vergi təmənnasının ən doğru şəkildə yerinə yetirilməsini təmin edir.

Məlumatların təhlili və vergi auditlər, dövlət və vergi ödəyiciləri üçün ən əhəmiyyətli proseslərdən biridir. Bu proseslər, vergi məsələlərinin ən doğru şəkildə həll edilməsini təmin edir və vergi sisteminin inteqrallığını təmin edir (Həmidov, 2015: 245).

4. Müasir texnologiyaların tətbiqi

EVX, blokçeyn, süni intellekt və digər qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi ilə vergi inzibətçiliyində yeniliklər gətirir. Blokçeyn texnologiyası məlumatların təhlükəsizliyini və dəyişməzliyini təmin edərkən, süni intellekt vergi inzibətçiliyi proseslərinin avtomatlaşdırılmasına və təkmilləşdirilməsinə imkan yaradır.

Müasir texnologiyaların tətbiqi vergi mühafizəsi sahəsində səmərəliliyin və şəffaflığın artırılmasında mühüm rol oynayır. Bu texnologiyalara məlumatın işlənməsi, təhlili, risklərin qiymətləndirilməsi və ayrı-ayrı tərəflərə daha effektiv xidmətlər göstərilməsi kimi bir sıra əməliyyatlar daxildir.

Süni intellekt alətləri məlumatların təhlili vasitəsilə vergi risklərini müəyyən etməyə kömək edir. Süni intellekt alətlərinin köməyi ilə vergi orqanları vergi məsələlərində potensial riskləri daha dəqiq qiymətləndirə və ağılabatan tədbirlər görə bilərlər. Süni intellekt məlumatı avtomatik

toplamaq və təhlil etməklə insan resurslarını azaltmağa kömək edir. Blokçeyn texnologiyası məlumatların təhlili və xülasəsində təhlükəsizlik və etibarlılığı təmin edir. Məlumat bloklar şəklində paylanır və dəyişdirilməsi çətindir, beləliklə, məlumat manipulyasiyası riskini azaldır. Blokçeyn texnologiyası vergi məlumatlarının təhlili və yoxlamaları üçün risksiz, şəffaflıq təmin edir. Vergi idarəsi orqanları ilə vergi ödəyiciləri arasında etibarlı məlumat mübadiləsi və nəzarət yaradır (İmanov, 2014: 352).

Əsas informasiya texnologiyaları böyük həcmli məlumatlardan məlumatın təhlilini və keyfiyyətini təmin edir. Bu, vergi orqanlarına daha dəqiq və daha sürətli qərarlar qəbul etmək üçün lazım olan məlumatları təqdim edir. Böyük verilənlərin analitikası məlumatların təhlili vasitəsilə riskləri müəyyənləşdirir və vergi administrasiyası orqanlarına daha effektiv nəzarət tədbirlərini planlaşdırmağa imkan verir. Rəqəmsal vergi xidmətləri vergi ödəyicilərinə və dövlət vergi orqanlarına onlayn platformalar təklif edir. Bu platformalar vasitəsilə vergi məlumatlarının təhlili, vergi bəyannamələrinin təqdim edilməsi və ödənişlərin həyata keçirilməsi daha asan və sürətli olur. Vergi inzibatçılığı orqanları və vergi ödəyiciləri üçün mobil proqramlar təklif etməklə istənilən vaxt və məkanda məlumat əldə etmək və mübadiləsini təmin edir. Müasir texnologiyalar vergi inzibatçılığı orqanları ilə digər dövlət təşkilatları arasında vergi məlumatlarının səmərəli şəkildə mübadiləsinə imkan verir.

Müasir texnologiyaların tətbiqi proseslərin səmərəliliyini artırır və vergi mühafizəsi sahəsində şəffaflığı təmin edir. Bu texnologiyalar vergi inzibatçılığı orqanlarına, vergi ödəyicilərinə və digər tərəflərə daha ətraflı məlumat verir, vergi proseslərinin daha tez və effektiv həyata keçirilməsinə kömək edir (Həsənov, 2013).

5. Beynəlxalq standartlara uyğunlaşma

EVX beynəlxalq vergi standartlarına uyğunlaşmanı asanlaşdırır. Rəqəmsal platformalar vasitəsilə vergi məlumatlarının beynəlxalq mübadiləsi sürətlənir və bu, xüsusilə çoxmillətli şirkətlər üçün vacibdir. Bu yanaşma həm də qlobal vergi məkanında Azərbaycanın mövqeyini gücləndirir. Beynəlxalq standartlara uyğunlaşma ölkənin vergi sisteminin, fiskal prinsiplərin və inzibati təcrübənin beynəlxalq standartlara və prinsiplərə uyğunluğunu təmin etmək üçün həyata keçirilən prosesdir. Bu, ölkəyə öz fiskal və vergi təcrübəsini digər ölkələrlə müqayisə etməyə, beynəlxalq ticarət və iqtisadi əməkdaşlığı daha səmərəli etməyə və maliyyənin beynəlxalq standartlara uyğun olmasını təmin etməyə imkan verir. Beynəlxalq standartlara uyğunlaşma ölkənin vergi sisteminin, fiskal prinsiplərin və inzibati təcrübənin beynəlxalq səviyyədə tanınmış standartlara uyğunlaşdırılması ilə bağlı prosesdir. Bu, ölkənin beynəlxalq ticarət-iqtisadi əməkdaşlığının daha səmərəli olmasını və maliyyə məlumatlarının daha dəqiq və aydın şəkildə təqdim olunmasını təmin edir.

EVX-nin fəaliyyəti göstərir ki, müasir texnologiyaların tətbiqi vergi inzibatçılığının effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Bununla belə, bəzi problemlər də mövcuddur. Məsələn, rəqəmsal savadlılığın aşağı olması və texnologiyalara çıxış imkanlarının məhdudluğu bəzi vergi ödəyicilərinin bu xidmətlərdən tam faydalana bilməməsinə səbəb ola bilər. Buna görə də rəqəmsal maarifləndirmə və infrastruktura investisiyaların artırılması vacibdir (Bədəlov, 2012: 192).

Ümumilikdə EVX-nin müasir vəzifələri vergi ödəyicilərinin rahatlığını artırmaqla yanaşı, vergi yığımlarının effektivliyini və dövlət büdcəsinə daxilolmaları artırır. Şəffaflıq və məlumatların təhlili isə vergi sisteminin dürüstlüyünü təmin edir və uzunmüddətli iqtisadi inkişaf üçün zəmin yaradır (Əsədov, 2019: 325).

Nəticə

Nəticədə, elektron vergi xidmətlərinin müasir vəzifələrində ədədi transformasiya və texnologiyaların tətbiqinin mühüm rol oynadığı aşkar edilmişdir. Bu xidmətlər vergi ödəyicilərinə və vergi idarələrinə səmərəli və məhsuldar xidmətlər göstərmək üçün rəqəmsal platformalar, avtomatlaşdırılmış proseslər, informasiya analitikası və s. bəzi texnologiyalardan istifadəni təmin edir. Elektron vergi xidmətlərinin cari vəzifələrinə operativliyin təmin edilməsi, müştərilərin müraciətlərinə operativ cavab verilməsi, yeni risksiz tədbirlərin həyata keçirilməsi, həmçinin

sahələr üzrə dəqiqliyin və daxili nəzarətin təmin edilməsi daxildir. Bundan əlavə, texnologiyaların inkişafı ilə vergi ödəyicilərinin və biznes qurumlarının tələblərinə daha effektiv cavab vermək mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Quliyev, V. (2017). Vergi auditorluğu. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti Nəşriyyatı, 280 s.
2. Babayev, M. (2011). Vergilər, mükafatlandırma və motivasiya. Bakı: Azərbaycan Təhsil və Tibb Nəşriyyatı, 222 s.
3. Əsədov, F., & Qurbanova, S. (2016). Mühəsibat və audit üzrə məktəblər üçün Vergi Məcəlləsi və Vergi Hüququ. Bakı: Mütərcim, 304 s.
4. Bədəlov, S. (2012). Vergi sazişləri və vergi planlaşdırması. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, 192 s.
5. Həmidov, R. (2015). Vergi hüququ və praktikası. Bakı: Azərbaycan Demokratik Tələbə Birliyi Nəşriyyatı, 245 s.
6. İmanov, M., & Səlimova, X. (2014). Maliyyə hüququ və vergi məəcəlləsi. Bakı: "IQ" nəşriyyatı, 352 s.
7. Həsənov, C. (2013). Azərbaycanda vergilər və vergi auditorluğu. Bakı: Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi Nəşriyyatı.
8. Əsədov, F. (2019). Maliyyə siyasəti və vergi sistemi. Bakı: Qafqaz Universiteti Nəşriyyatı, 325 s.

Göndərilib: 25.03.2024

Qəbul edilib: 25.05.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/35/174-178>

Cahangir Hüseynov
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
cahangir450@gmail.com

KORONAVİRUS (COVID-19) PANDEMİYASI ZAMANI DÖVLƏTİN İNSANLARI İDARƏETMƏ SİYASƏTİ

Xülasə

Rəsmi olaraq SARS-CoV-2 adlandırılan COVID-19 pandemiyası zamanı dövlətlərin güclü və ya zəif olduqları üzə çıxdı. Dövlətlərin vətəndaşının təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin peşəkarlığını göstərmək üçün bu pandemiya bir növ imtahan oldu.

COVID-19 virusu bütün dünyada sosial-iqtisadi inkişafa və siyasi mühitə təsir göstərdi. 2020-ci ilin əvvəlində 3 aydan az bir müddətdə COVID-19 böhranı qlobal bir pandemiya çevrildi. 2020-ci ilin yazında bir milyardan çox tələbə üçün məktəblər və universitetlər, insanlar üçün iş yerləri bağlandı. Dünya əhalisinin yarısından çoxu evlərində toplanma tədbirləri ilə kilidlənmə yaşadı – tarixdə ilk dəfə bu cür ölçüdə belə tədbirlər tətbiq olundu. Koronavirus insanlıq faciəsi olmaqla yanaşı, pandemiya son bir əsrdə ciddi iqtisadi böhrana səbəb oldu.

Açar sözlər: koronavirus, pandemiya, operativ qərargah, virtual məktəb, xüsusi karantin rejimi

Jahangir Huseynov
Azerbaijan State University of Economics
master student
cahangir450@gmail.com

People Management Policy of the State During the Coronavirus (COVID-19) Pandemic

Abstract

During the COVID-19 pandemic, officially called SARS-CoV-2, states have become vulnerable or weak. This pandemic was a kind of test to show the professionalism of the states in ensuring the safety of their citizens.

The COVID-19 virus has affected the socio-economic development and political environment around the world. At the beginning of 2020, in less than 3 months, the COVID-19 crisis became a global pandemic. In the spring of 2020, schools and universities were closed for more than a billion students, and workplaces for people. More than half of the world's population was locked down in history that such measures have been implemented on such a scale. In addition to being a human tragedy, the coronavirus pandemic has caused a serious economic crisis in the last century.

Keywords: coronavirus, pandemic, operative headquarters, virtual school, special quarantine regime

Giriş

COVID-19 pandemiyasının başlaması o qədər gözlənilməz bir hadisə oldu ki, hökumətlər bununla bağlı heç bir təcrübə və məlumata sahib deyildilər. Hər şeydən əvvəl, hökumətlər virusun yayılmasını ehtiva edən tədbirlər görməli, yoluxmuşların sayını müəyyən etməli, onlar üçün lazımı tədbirlər görməli və səhiyyə müəssisələrinin bu pandemiya qarşı düzgün təşkil olunduğundan əmin olmalı idilər.

Avropa Sosial Xartiyası-1 ilə müəyyən edilmiş qaydalara əsasən, iş vaxtı, bir qayda olaraq, artan əməkhaqqı və ya məzuniyyət hesabına ödənilməlidir. Bir sıra ölkələr, bəzən iş vaxtı üçün artan kompensasiyadan kənara çıxan COVID-19 ilə mübarizədə ön sıralarda olan işçilərə

kompensasiya vermək üçün tədbirlər tətbiq etdilər. Bəzi ölkələr maaşları artırdı və ya bu işi təhlükəli şəraitdə yerinə yetirdiyi hesab olunan işçilərə bunun üçün xüsusi müavinət verildi.

“Mövcud COVID-19 pandemiyası kimi fəvqəladə hallar, vətəndaşların həyatını, təhlükəsizliyini və sağlamlığını qorumaq üçün fəvqəladə tədbirlər tələb edir. Bu cür tədbirlər istər-istəməz dövlətin normal fəaliyyətindən kənara çıxan vəziyyətlərə səbəb olur. Mümkün olan ən təsirli və effektiv cavabı təmin etmək məqsədilə qanunvericilik dövlətlərə daha ehtiyatlı davranmağa, tez-tez görülən tədbirlər istər-istəməz insan hüquqlarına və əsas azadlıqlarına xələl gətirməyə icazə verir” (1).

2020-ci ilin fevralında qeydə alınan ilk hal ilə COVID-19 koronavirus pandemiyasının Azərbaycana yayıldığı təsdiqləndi. Fevralın 27-də koronavirus pandemiyasının səbəb ola biləcəyi təhlükənin qarşısını almaq, profilaktik və təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsi üçün Nazirlər Kabineti nəzdində Operativ Qərargah yaradıldı. Bu Qərargahın tərkibinə Azərbaycanın səhiyyə naziri Oqtay Şirəliyevin rəhbərlik etdiyi aidiyyəti dövlət qurumlarının rəhbərləri daxil idi.

“Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Əməliyyat Qərargahı martın 14-dən etibarən ölkə daxilində tətbiq olunan sosial təcrid tədbirlərini həyata keçirdi. Bu tədbirlərə toy, yas mərasimləri və digər kütləvi toplantıların qadağan edilməsi, mədəniyyət obyektlərinin, teatrların, muzeylərin, kinoteatrların, əyləncə mərkəzlərinin, idman mərkəzlərinin və digər əlaqəli obyektlərin bağlanması, xəstələrin bütün tibb müəssisələrində qohumlarının ziyarətinin qadağan edilməsi və s. daxildir...” (2).

Dövlətimizin başçısının 2020-ci il 19 mart tarixli Sərəncamının icrası ilə bağlı təsdiqlənmiş Tədbirlər Planında məşğulluğa və sosial rifaha dəstək məqsədilə 4 istiqamət üzrə 10 tədbir əksini tapıb. Aprelin 17-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən elan edilən yeni dəstək tədbirləri ilə 2,5 milyon vətəndaşı əhatə edən məşğulluq və sosial rifah istiqamətinə 600 milyon manat vəsait ayrıldı.

“İnsanların sosial müdafiəsi getdikcə daha da gücləndirilir. Pandemiyadan ən çox zərər çəkən sahələrdə işləyən insanların əmək haqlarının əhəmiyyətli hissəsi dövlət tərəfindən qarşılır və bu kateqoriyaya aid olan insanların sayı 300 mindən çoxdur. Eyni zamanda 300 minə yaxın mikro sahibkarın maliyyə vəziyyətinin təmin edilməsi üçün dövlət böyük maliyyə vəsaiti ayırır. Beləliklə, yalnız bu kateqoriyaya aid olan 600 minə yaxın insan dövlətdən maddi dəstək alır. Dövlət sektorunda işləyənlərin əməkhaqları tam ödənilir. Bu, dövlətimizin humanist mahiyyətini, onun siyasətinin mərkəzində Azərbaycan vətəndaşının dayandığını bir daha göstərir” (3).

COVID-19 pandemiyası dövründə hər bir ölkə vətəndaşlarını böhrandan az itki ilə çıxarmaq üçün öz strategiyasını, koronavirusa qarşı mübarizədə fərqli yanaşma tərzini və metodlarını tətbiq etdi. Hökumətimiz də pandemiyanın ilk günlərində qəbul etdiyi qərarlar və karantin rejiminin tətbiqi nəticəsində vəziyyəti nəzarət altında saxlamağa nail oldu.

Cənab Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə aparılan düzgün siyasət və atılan zəruri addımlar öz bəhrəsini verdi. Belə ki, vətəndaşlara ayrılan sosial yardımlar, vergi güzəştləri, sahibkarlara dəstək vətəndaşların rifah halının yaxşılaşdırılmasına xidmət etdi.

Koronavirusa qarşı aparılan mübarizədə nümayiş etdirilən müsbət və inamlı nəticələr onu sübuta yetirdi ki, bu gün Azərbaycan dövləti yalnız öz mənbələri hesabına pandemiya ilə mübarizə üzrə təsirli tədbirlər planını həyata keçirməyə, iqtisadiyyatın bütün sahələrinə dövlət dəstəyi verməyə qadirdir.

Avqustun 6-da (2020) ölkə başçısı cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə koronavirusla mübarizə sahəsində görülən tədbirlər və sosial-iqtisadi vəziyyətlə bağlı müşavirə keçirildi.

“Koronavirus xəstəliyinin bundan sonra da nəzarət altında saxlanılacağını bildirən prezident həkimlərimizin pandemiya ilə mübarizədə çox böyük əməyi olduğunu vurğuladı: “Məhz həkimlərin yorulmaz fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycanda bu xəstəlikdən ölənlərin sayı aşağı səviyyədədir. Bu gün 46 xəstəxana ancaq koronavirus xəstələrinə xidmət göstərir. Həmin xəstəxanaların 41-i son 17 il ərzində tikilib və ya əsaslı şəkildə təmir edilib, müasir avadanlıqlarla təchiz olunmuşdur” (4).

Azərbaycan Respublikasının ərazisində yeni növ koronavirus pandemiyasının yayılmasının qarşısının alınması məqsədi ilə 2020-ci il mart ayının 3-dən bütün təhsil müəssisələrində tədris prosesi müvəqqəti dayandırıldı. Bu proses dünya ölkələrinin əksəriyyətini əhatə etdiyindən

UNESCO təhsildə yaranan fasilələri məhdudlaşdırmaq üçün distant təhsil proqramlarından istifadəni tövsiyə etdi.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi isə bu gözlənilməz hadisəyə doğru reaksiya verdi. Qısa müddətdə teledərs, virtual məktəb layihələrini həyata keçirməklə yaranan boşluğu qismən də olsa, doldurdu.

“Pandemiya şəraitində Azərbaycanda təhsilin fasiləsizliyinin təmin edilməsi bir sıra istiqamətləri və mərhələləri əhatə etmişdir. Belə ki, ilk mərhələdə, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 30 yanvar 2020-ci il tarixli 35s nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında yeni koronavirus xəstəliyinin yayılmasının qarşısının alınmasına dair Fəaliyyət Planı”nın icrası ilə bağlı Təhsil Nazirliyi tərəfindən Tədbirlər Planı hazırlanıb həyata keçirilməsinə başlandı. Nazirlikdə 7/24 saat rejimində fəaliyyət göstərən Qərargah yaradıldı və hər gün hər bir təhsil müəssisəsindən vəziyyətlə bağlı məlumatlar toplandı, ümumiləşdirildi və Nazirlər Kabineti yanında Operativ Qərargaha ötürüldü” (5).

Koronavirusun ilk üzə çıxdığı zamandan etibarən Azərbaycan dövləti vətəndaşlarının sağlamlığı və təhlükəsizliyini özünün ən ali məqsədi və vəzifəsi hesab edərək bütün potensialını pandemiya qarşı mübarizəyə yönəltdi. Bu istiqamətdə həyata keçirilən kompleks tədbirlər ölkəmizdə qlobal böhranın təsirlərinin minimuma endirilməsi məqsədi daşıyırdı. Qısa zamanda səhiyyə infrastrukturunun pandemiya ilə mübarizəyə istiqamətləndirilməsi, xəstələrin dövlət hesabına müalicə ilə yanaşı, həkimlərin sayının artırılması və təcrübə mübadiləsi məsələləri də kompleks şəkildə həll olundu.

“Prezident İlham Əliyevin tapşırığına uyğun olaraq, ilk növbədə, ölkə səhiyyəsi koronavirusla səmərəli mübarizə üçün tələb olunan standartlara uyğunlaşdırılıb. Yeni tibb müəssisələri açılıb, modul tipli xəstəxanalar quraşdırılıb. 600 yerlik “Yeni Klinika”nın açılması, 11 modul tipli xəstəxananın inşa edilməsi, bu xəstəxanalarda 4100 çarpayı sayının olması COVID-19 ilə aparılan mübarizədə çox önəmli rol oynayıb.

Fövqəladə Hallar Nazirliyinin Tibb Mərkəzinin koronaviruslu xəstələrin müalicəsi üçün nəzərdə tutulan modul tipli növbəti hospitalının açılışında videoformatda iştirak edən Prezident İlham Əliyev tibb sahəsində görülən işlərə toxunaraq bildirdi ki, pandemiya dövründə ölkəmizdə yeni xəstəxanaların tikintisi geniş vüsət alıb” (6).

Azərbaycan dövlətinin koronavirus (COVID-19) pandemiyası ilə mübarizə çərçivəsində qəbul etdiyi anti-böhran strategiyası, müvafiq dövlət siyasətinin ictimai rəy əsasında qiymətləndirilməsi hökumətin qarşıdakı dövr üçün qərarlarının planlaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynadı. Dünyada koronavirus pandemiyası təkcə ölkələrin iqtisadiyyatını, sosial rifahını, daxili və xarici əlaqələrini, bir sözlə, ictimai həyatın bütün sahələrini əhatə etdiyi kimi, bizə görə, ilk növbədə, dövlət rəhbərlərini, siyasi liderləri çətin sınaqlar qarşısında qoydu.

“...pandemiya zamanı ölkələr siyasi-əxlaqi, mənəvi seçimlərlə üz-üzə qaldı: “Vətəndaşların sağlamlığının, yoxsa iqtisadiyyatın xilas ediləcəyini seçim edərkən, müxtəlif dövlətlər müxtəlif seçimlər etdilər. Azərbaycanın dövlət başçısı bəyan etdi ki, insanların həyatından vacib heç nə ola bilməz. Beləliklə, Azərbaycan rəhbərliyinin vətəndaşların sağlamlığını, rifahını və təhlükəsizliyini strateji prioritet olaraq önə çəkməsi yaranmış vəziyyətdə verilmiş ən düzgün qərarlardan oldu” (7).

COVID-19-un dünyanın bir sıra aparıcı ölkələrinə sosial-iqtisadi cəhətdən zərbələr vurduğu göz önündədir. Belə ki, insanların sağlamlıqları ilə yanaşı, sosial həyatlarına da ciddi sirayət edən qlobal pandemiya təhlükəsi hətta aparıcı dünya dövlətlərini, habelə beynəlxalq qurumları artıq ciddi ölçülərin götürülməsi barədə düşünməyə vadar etdi. Xüsusilə vətəndaşlarının sosial rifahlarının təminatını minimal olsa belə saxlamağa çalışan ölkələr, təşkilatlar müxtəlif çıxış yolları axtarmağa, sınaq dövründən az itkilərlə çıxmaq üçün planlar, layihələr üzərində işləməyə başladılar.

Vətəndaşların sağlamlığının mühafizəsi ilə yanaşı, ərzaq bolluğunun təminatı, habelə məşğulluğun, sosial rifahın dəstəklənməsi sahəsində analoqu olmayan addımlar atıldı.

“Digər tərəfdən, pandemiya dövründə iş yerlərinin və əməkhaqlarının qorunması istiqamətində də müvafiq təxirəsalınmaz tədbirlər gerçəkləşdirilir. Misal üçün, dövlət və qeyri-dövlət sektoru üzrə iş yerlərinin və işçilərin əməkhaqqı gəlirlərinin qorunması üçün məqsədyönlü işlər aparılıb, eləcə də

elektron sistem üzərindən gündəlik nəzarət həyata keçirilib. Bu tədbirlərin nəticəsidir ki, əhatə dairəsi 1 milyon 629 min işçini təşkil edir. Onlardan dövlət sektoru üzrə 910 mini, özəl sektor üzrə isə 719 mini çalışmaqdadır. Xüsusilə qeyd etmək yerinə düşərdi ki, ötən dövrdə əmək müqaviləsi sayında azalma deyil, əksinə, artım baş verib. Belə ki, 1 – 17 aprel (2020) tarixləri arasında 55 min artım, 1 yanvar – 17 aprel (2020) müddətində isə 77 min artım olmuşdur” (8).

Pandemiyanın sosial-iqtisadi fəsadlarının azaldılması və postpandemiya dövrünə hazırlıq məqsədi ilə görülməli tədbirlərin maliyyələşdirilməsi üçün büdcədən 1 milyard manat vəsait ayrılmışdı. Daha sonra bu vəsait 3.5 milyard manata çatdırıldı. Koronavirus pandemiyasının bütün sahələrə təsirlərini nəzərə alıb həm sahibkarlara, həm də əhaliyə dəstək paketləri hazırlandı. Hökumət üçün ən asanı formal əmək bazarında işləyənlərlə bağlı dəstək paketinin hazırlanması oldu.

“Azərbaycan Respublikasının Baş naziri Əli Əsədov “Koronavirus (COVID-19) pandemiyası dövründə xüsusi karantin rejiminin tətbiq olunması ilə əlaqədar işsiz kimi qeydiyyatda olan şəxslərə birdəfəlik ödəmənin verilməsi şərtləri və qaydası”nın təsdiq edilməsi barədə Nazirlər Kabinetinin Qərarını imzalayır.

Qərara əsasən, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin Mərkəzləşdirilmiş elektron informasiya sisteminin “Məşğulluq” altsistemində işsiz kimi qeydiyyatda olan şəxslərə koronavirus (COVID-19) pandemiyası ilə əlaqədar xüsusi karantin rejiminin tətbiq olunduğu dövrdə aylıq 190 (yüz doxsan) manat məbləğində birdəfəlik ödəmə veriləcək.

Nazirlər Kabinetinin müvafiq Qərarına əsasən, həmçinin “Koronavirus (COVID-19) pandemiyası dövründə xüsusi karantin rejiminin tətbiq olunması ilə əlaqədar işsiz kimi qeydiyyatda olan şəxslərə birdəfəlik ödəmənin verilməsi şərtləri və qaydası” təsdiq edilib” (9).

BMT-nin İqtisadi və Sosial Məsələlər üzrə Departamentinə (UN DESA) əsasən, dövlətlər üçün, xüsusilə böhran dövründə insanları dəqiq, faydalı və ən yeni məlumatlarla təmin etmək mühüm əhəmiyyət daşıyır. Nə üçün dövlət? Çünki pandemiya və ümumilikdə böhranla bağlı sistemli və əlaqələndirilmiş tədbirlər dövlət aparatı tərəfindən həyata keçirilir. Bu xüsusda, məhz dövlətin təmin etdiyi etibarlı informasiya əsasında ictimai etimad formalaşır, məlumatlı əhali gündəlik həyatı üçün düzgün qərarlar qəbul edə bilir və bu dövlətə epidemiyanın ümumi təsirini azaltmaq üçün qətiyyətli addımlar atmağa imkan yaradır.

“Danılmaz bir faktdır ki, əhaliyə rəqəmsal məlumat ötürmək və rəqəmsal dövlət və özəl xidmətlər təklif etmək heç vaxt bugünkü qədər əhəmiyyətli və əlçatan olmamışdır. Pandemiya ilə mübarizə dövrü həm də dövlətlərin bir növ böhran vəziyyətində idarəetmə bacarıqlarını, dövlət xidmətlərinin təmin olunmasında və böhran kommunikasiyasının düzgün qurulmasında yaradıcı həll yollarını, rəqəmsal texnologiyalardan istifadə bacarıqlarını yoxlamadan keçirmiş oldu” (10).

Nazirlər Kabinetinin 2021-ci il 16 yanvar tarixli Sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasında COVID-19 xəstəliyi əleyhinə 2021-2022-ci illər üçün Vaksinasiya Strategiyası” qəbul olundu. Prezident İlham Əliyevin böyük uzaqgörənliklə ölkəmizə daxil etdiyi vaksinasiya platformaları öz bəhrəsini verdi. Bunun nəticəsidə əhali 4 növ vaksin seçimi əldə etdi.

Qeyd edək ki, Azərbaycanda COVID-19 pandemiyasına qarşı mübarizə planlı şəkildə aparıldı. Dövlətimiz əhalinin sağlamlığının qorunmasını özünün əsas vəzifəsi hesab etdi. Pandemiya təhlükəsi başlayanda dövlət vacib addımlar atdı. Nazirlər Kabinetinin Sərəncamı ilə 2020-ci il 30 yanvar tarixində “Azərbaycan Respublikasında yeni koronavirus xəstəliyinin yayılmasının qarşısının alınmasına dair Fəaliyyət Planı” təsdiq edildi. Həmçinin Koronavirusla Mübarizəyə Dəstək Fondu yaradıldı. Bundan başqa, bu xəstəliyə qarşı xüsusi laboratoriya və xəstəxanaların sayı artırıldı.

“Məlum olduğu kimi, əhalinin vaksinasiyadan keçməsinə müəyyənləşdirmək üçün “İmmunitet sertifikatı” və onun etibarlılıq müddəti müəyyənləşdirilmişdir. “İmmunitet sertifikatı” koronavirusa yoluxduqdan sonra yaranan immun cavabını təsdiq edir. COVID-19 xəstəliyini keçirmiş və bununla bağlı PCR testi vermiş, nəticəsi pozitiv çıxmış, rəsmi qeydiyyatda düşmüş və sağalmış şəxslər “İmmunitet sertifikatı” əldə edə bilirlər” (11).

Nəticə

Məqalədə müəllif Koronavirus (COVID-19) pandemiyası zamanı dövlətin üzərinə düşən missiyanı hansı formada yerinə yetirdiyini araşdırmışdır. XXI əsrin bəlası statusunu almış COVID-19 pandemiyası bütün dünyanı bürüdüyündən insanlar ilk günlərdə şokda idilər. Lakin qısa zamanda dövlətlər öz vətəndaşlarının təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə lazım olan tədbirləri görərək kütləvi insan itkisinin qarşısını almağı bacardılar. O cümlədən Azərbaycan dövləti əsas yükü üzərinə götürərək vətəndaşının sağlamlığı naminə imkan daxilində lazımı tədbirləri həyata keçirdi və insanları panikaya düşməyə qoymadı. İnsanların idarə olunması sayəsində Azərbaycan xalqı, bəlkə də, dünyada COVID-19 pandemiyasından ən az itki ilə qurtula bildi.

Tədqiqatçı araşdırmasında qarşısına qoyduğu məqsədin öhdəsindən uğurla gəlməyi bacardığı üçün onun araşdırmasını yüksək qiymətləndirmək olar.

Ədəbiyyat

1. kafkassam.com>koronavirus-covid-19-pandemiyasının...
2. az.wikipedia.org>Azərbaycanda COVID-19 pandemiyası
3. azertag.az>xeber/Azərbaycan_koronavirus_...
4. <http://qax-ih.gov.az>>/news/631.html
5. edu.gov.az>az/news-and-updates/18449
6. azerbaijan-news.az>az/post/detail/azerbaycan-...
7. report.az>daxili-siyaset/pandemiya-ile-mubarizede...
8. ikisahil.az>post/koronavirus-/pandemiyası-dovru-...
9. nuhcixan.az>news/cemiyyet/28048-covid-19-...
10. <https://report.az>>Biznes
11. <https://gdu.edu.az>>Covid-19-pande...

Göndərilib: 11.03.2024

Qəbul edilib: 17.05.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/35/179-184>

Farid Sadigov
Azerbaijan State University of Economics
master student
faridsadigov287@gmail.com

ASSESSMENT OF SYSTEMIC RISKS IN THE FINANCIAL SYSTEM OF AZERBAIJAN

Abstract

This article undertakes an in-depth examination of systemic risks pervasive within the financial system, employing a multidimensional approach to assess and mitigate potential vulnerabilities. Systemic risk, a critical concern in contemporary financial landscapes, transcends individual institutions, permeating the interconnected fabric of global markets. Leveraging empirical data and advanced analytical methodologies, this study delineates the intricate interplay of factors contributing to systemic vulnerabilities, elucidating the cascading effects of market disruptions. Through rigorous examination, it elucidates the imperative of proactive risk management strategies to safeguard financial stability and resilience in the face of systemic threats.

Keywords: Azerbaijan, finance, systemic risk, banks, credit

Fərid Sadıqov
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
faridsadigov287@gmail.com

Azərbaycanın maliyyə sistemində sistemik risklərin qiymətləndirilməsi

Xülasə

Məqalədə potensial zəiflikləri qiymətləndirmək və yumşaltmaq üçün çoxölçülü yanaşmadan istifadə edərək, maliyyə sistemi daxilində yayılmış sistem risklərinin hərtərəfli tədqiqi aparılır. Müasir maliyyə mənzərələrində kritik narahatlıq doğuran sistem riski qlobal bazarların bir-biri ilə əlaqəli toxumasına nüfuz edən fərdi qurumları üstələyir. Empirik məlumatlardan və qabaqcıl analitik metodologiyalardan istifadə edərək bu tədqiqat sistem zəifliklərinə töhfə verən amillərin mürəkkəb qarşılıqlı təsirini təsvir edir, bazarın pozulmasının ardıcıl təsirlərini aydınlaşdırır. Ciddi yoxlama vasitəsilə sistemli təhlükələr qarşısında maliyyə sabitliyini və dayanıqlığını qorumaq üçün proaktiv risklərin idarə edilməsi strategiyalarının vacibliyi aydınlaşdırılır.

Açar sözlər: Azərbaycan, maliyyə, sistem riski, banklar, kredit

Introduction

In an increasingly interconnected global economy, the assessment of systemic risks in the financial system emerges as a paramount concern for stability and prosperity. Specifically, within the context of Azerbaijan, the financial system's vulnerability to systemic risks demands rigorous scrutiny. The complex interplay between financial networks and systemic risk regulation in Azerbaijan underscores the importance of a multifaceted system risk analysis. This examination is not only essential for safeguarding against potential crises but also for fostering a resilient financial environment. By identifying financial systemic risk and understanding systemic risks examples, stakeholders can better mitigate threats and protect the integrity of financial operations.

This article aims to provide a comprehensive assessment of systemic risks in the Financial System of Azerbaijan, delving into its banking sector dynamics, the role of non-banking financial institutions (NBFIs), and the patterns of credit and lending within the financial system. Furthermore, it explores systemic risk management strategies and the regulatory and supervisory

framework shaping the system's risk assessment capabilities. Through a detailed analysis of risk indicators and systemic risk examples within Azerbaijan's financial system, the study endeavors to highlight the challenges and opportunities that lie ahead, offering insights for enhancing financial systemic risk management. This systematic approach not only illuminates the current state of the financial system in Azerbaijan but also contributes to the broader discourse on financial stability and systemic risk management at a global level (1).

Financial system of Azerbaijan

The financial system in Azerbaijan is predominantly bank-centric, with banks holding approximately 95 % of the total assets within the financial sector. This central role of banks highlights their significant influence on the economic landscape of the country. The banking system comprises the Central Bank of Azerbaijan along with 30 operational banks, including two state-owned and 28 private commercial banks. The primary objectives of the Central Bank include ensuring price stability and fostering the stability and development of the banking and payment systems. The banking sector in Azerbaijan plays a pivotal role in the country's financial landscape, accounting for approximately 95 % of the total assets within the financial sector.

In the early stages of development, the banking sector in Azerbaijan was primarily dominated by state-owned banks. However, under the guidance of the Central Bank of Azerbaijan and fueled by the country's solid economic growth, private banks have rapidly grown and become more competitive. This transition has been marked by a significant shift in market dominance from state-owned to private banks, particularly between 2006 and 2010. During this period, the assets and loan portfolios of private banks grew at a compounded annual growth rate (CAGR) significantly outpacing that of state-owned banks. The public's confidence in private banks has also seen a substantial increase, as evidenced by the growth rates in total bank deposits. Notably, AccessBank emerged as a leader in private banking growth, demonstrating robust performance across various banking metrics without compromising portfolio quality. AccessBank's success in accessing international markets for additional funding further underscores the potential for growth and stability within the private banking sector.

The Azerbaijani banking sector has attracted considerable interest from foreign investors, including the European Bank for Reconstruction and Development (EBRD), International Finance Corporation (IFC), and several German financial institutions. These entities have taken equity stakes in various private banks, signaling confidence in the sector's potential for growth and development. The pursuit of correspondent relationships with U.S. banks by many Azerbaijani banks further illustrates the sector's openness to international collaboration and investment. This influx of foreign investment has not only bolstered the competitiveness of the banking sector but also facilitated the expansion of bank lending activities, contributing to the sector's overall growth and diversification (Mammadov, 2013).

The regulatory environment in Azerbaijan has undergone significant reforms aimed at enhancing the stability and efficiency of the banking sector. Notable reforms include the banking management reform carried out in December 2019, which centralized control over banks and credit institutions under the Central Bank of Azerbaijan. This reform aimed at consolidating regulatory oversight and improving sector stability in the aftermath of economic challenges faced by the country. Additionally, the presence of foreign banks in Azerbaijan is permitted, subject to the same regulations as domestic banks, albeit with certain additional restrictions. These regulatory measures, coupled with the country's de-dollarization efforts and the stable currency market, have contributed to the recovery of capital levels and profitability within the banking sector, laying a foundation for sustained growth and stability. The dynamics of the banking sector in Azerbaijan, characterized by the growth of private banks, the attraction of foreign investment, and a supportive regulatory environment, present a landscape of opportunities and challenges. These factors are integral to the assessment of systemic risks in the financial system of Azerbaijan, offering insights into the potential pathways for enhancing the resilience and prosperity of the financial system (Strategic Roadmap for the development of financial services in the Republic of Azerbaijan, 2016).

AMFA's efforts have helped strengthen the capacity of MFIs while promoting effective collective actions to advance the microfinance community and its clients. Despite facing challenges such as currency devaluations and regulatory changes, the microfinance sector has shown resilience. The introduction of interest rate caps and the subsequent financial strain on MFIs highlight the need for strategic measures to sustain growth. The sector's adaptability is evident from its diversified loan products ranging from business loans to consumer and specialized loans, which cater to a broad spectrum of financial needs (Central Bank of the Republic of Azerbaijan, 2022: 88).

Azerbaijan's collaboration with international organizations such as the United Nations Development Programme (UNDP) and the United Nations Children's Fund (UNICEF) has been beneficial for the broader economic development and specific sectors like NBFIs. These partnerships focus on various developmental projects, including economic restructuring, private sector growth, and post-conflict rehabilitation. The support from UNDP, for instance, has been crucial in enhancing the operational capabilities of institutions like the Azerbaijan Rehabilitation and Reconstruction Agency (ARRA) and the Azerbaijan National Agency for Mine Action (ANAMA). Such international cooperation not only aids in immediate economic recovery but also in building a robust framework for sustainable growth and development of NBFIs. The strategic integration of NBFIs within Azerbaijan's financial system, supported by international partnerships and regulatory frameworks, is essential for achieving financial stability and inclusive economic growth. These institutions bridge the gap in financial services, particularly for underserved communities, playing a pivotal role in the country's socio-economic development (Mammadov, 2021).

Credit unions in Azerbaijan, regulated under the Law "On Credit Unions" since 2000, are significant players in the NBFIs landscape. These institutions operate on the principle of mutual credit and are structured to meet the financial needs of their members, including both individuals and small businesses. The law stipulates that credit unions cannot accept deposits from non-members, focusing instead on mutual lending funded through member contributions and external credits or grants. The governance of credit unions involves a General Meeting, Supervisory Board, Managing Board, and Credit Committee, ensuring a democratic decision-making process. However, the sector faced severe setbacks following the economic downturns and currency devaluations in 2015, which impacted their operational stability and loan performance. The recovery and growth of credit unions are contingent upon overcoming challenges related to fund attraction, organizational efficiency, and competitive positioning in the financial market (Azerbaijan Microfinance Association, 2019: 25).

In Azerbaijan, small and medium-sized enterprises (SMEs) face significant challenges in accessing credit, which is a critical barrier to their development. Despite the increasing number of SMEs, their economic contribution remains limited, primarily due to institutional, legislative, cultural, and geographic factors that restrict their access to finance. The financial literacy rate among SME owner/managers is low, and the high interest rates imposed by banks further restrict access to necessary funds. Recent legislative improvements aimed at enhancing SME financing have been made, but their effectiveness remains insufficient. The European Investment Bank (EIB) has initiated several programs to improve this situation. For instance, the EIB's MSME Outreach Initiative for the Southern Caucasus, including a dedicated loan of €25 million to finance SME projects in Azerbaijan, aims to improve access to term finance under favorable conditions. This initiative is expected to support the development of the private sector, contribute to job creation, and increase living standards.

The landscape of interest rates and loan terms in Azerbaijan's financial system shows a complex picture influenced by various economic factors. The Central Bank of Azerbaijan reports a monthly Bank Lending Rate, which as of March 2024 stood at 14.375 % per annum, showing a slight decrease from the previous month. Historically, the rates have seen significant fluctuations, with an all-time high of 18.746 % in January 2009 and a record low of 12.048 % in December 2016. These rates impact the affordability and accessibility of loans, particularly for SMEs and consumers. Furthermore, the banking sector in the Caucasus region, including Azerbaijan, has experienced

wider interest margins, driven by higher interest rates on assets coupled with low funding costs due to abundant liquidity. However, the rapid loan growth and material dividend payouts in Azerbaijan have put pressure on capital ratios, though they are expected to remain reasonable due to strong profitability (7).

In the financial landscape of Azerbaijan, systemic risks pose significant challenges, impacting the stability and functionality of the financial system. These risks, which can potentially trigger a financial crisis, are multifaceted and include external economic shocks, issues related to bank liquidity and solvency, and foreign currency exposure. A comprehensive understanding of these systemic risks is essential for developing effective regulatory and management strategies to safeguard the financial system. Azerbaijan's economy, heavily reliant on the hydrocarbon sector, is particularly susceptible to external economic shocks, primarily due to fluctuations in global oil and gas prices. Since 2011, the nation has experienced low and volatile GDP growth, with an annual average real GDP growth of just +1.5 % over the past 13 years.

Despite measures aimed at supporting the banking sector during the pandemic, such as the approval of a package of measures by the Central Bank of Azerbaijan (CBA) in April 2020, vulnerabilities persist. The sector has witnessed the closure of four medium-sized banks with long-standing solvency issues, and while capital and liquidity ratios improved in 2020, profitability worsened due to weak credit demand and loan impairment charges. Additionally, the banking sector has undergone a regulatory clean-up over the past decade, resulting in a reduction of the number of banks and an emphasis on stricter recognition and provisioning for problem loans (Law of the Republic of Azerbaijan "On Credit Unions", 2000).

The Azerbaijani financial system's high dollarization rate exposes it to foreign currency risks, particularly in the context of ongoing exchange rate fluctuations. The transition back from a floating exchange rate regime to a stabilized arrangement in April 2017 has maintained the manat's trading position, but the real effective exchange rate analysis indicates a significant overvaluation of the local currency.

Regulatory and control mechanisms in the financial system of Azerbaijan

The regulatory and supervisory framework of the financial system in Azerbaijan has undergone significant transformations aimed at enhancing the stability and integrity of the financial markets. This section delves into the key aspects of this framework, focusing on financial market supervision, consumer protection, and bank resolution mechanisms. The Financial Market Supervisory Authority (FIMSA), established in February 2016, played a pivotal role in the oversight of Azerbaijan's financial markets until November 2019. FIMSA was tasked with supervising a wide range of financial entities, including banks, non-bank credit organizations, insurance companies, and securities dealers. Its responsibilities encompassed the implementation of macro-prudential supervision, participation in drafting normative legal acts for financial market regulation, and issuing licenses in the financial markets. However, in November 2019, a presidential order led to the dissolution of FIMSA, transferring its authorities, including regulatory and supervisory functions, to the Central Bank of the Republic of Azerbaijan. This transition aimed at consolidating financial market oversight and enhancing regulatory efficiency (9).

Consumer protection within the Azerbaijani financial sector is a critical component of the regulatory framework, reflecting the global shift towards ensuring fair treatment of customers and stability of the financial sector. Historical supervision focused primarily on prudential aspects, but the growing complexity of financial products and their widespread use among the public necessitated an equal emphasis on market conduct. The state has underscored the importance of consumer protection in financial services, amending laws to define the roles of financial market supervisors in both market stability and conduct, including the protection of investors and consumers' rights. Effective supervision relies on a robust legal environment, the ability of supervisors to issue detailed guidelines, and the imposition of sanctions to enforce compliance. Additionally, tools such as mystery shopping have been advocated for on-the-spot control of sales processes, ensuring transparency and the provision of accurate information to potential clients.

Azerbaijan's economy has demonstrated remarkable growth, tripling in size over the past 15 years, with a strategic vision to further expand by capitalizing on the non-oil sector. The current economic structure, heavily reliant on oil and gas, which constitutes more than 90 percent of exports, underscores the urgent need for diversification. The Economic Complexity Index provides a new perspective on balancing immediate opportunities with strategic leaps into sectors with potential for future diversification. Initiatives such as the development of the Sumgait Chemical Industry Park and leveraging Azerbaijan's geographical position for transport and logistics services are pivotal. The adoption of a Balanced Portfolio approach, balancing risk and reward, is essential for navigating the diversification challenge and harnessing growth in strategic areas with diversification potential (Law of the Republic of Azerbaijan on the "Central Bank of the Republic of Azerbaijan", 2019).

The financial literacy levels in Azerbaijan, as indicated by the OECD/INFE financial literacy survey, reveal significant gaps in understanding fundamental financial concepts such as inflation, interest rates, and the time value of money. This limited financial knowledge, coupled with low confidence levels in financial decision-making, poses a barrier to effective saving and investing practices. Addressing these shortcomings requires a concerted effort to enhance the financial literacy of the population, focusing on key areas of deficit. Collaborative efforts involving various stakeholders, including government ministries, financial regulatory authorities, and educational institutions, are paramount in designing and implementing comprehensive national strategies aimed at improving financial literacy. Incorporating behavioral insights into program design can further augment the effectiveness of these initiatives, targeting behavioral issues that hinder sound financial decision-making (Aslanli, Aghayev, 2013). The rise of fintech, although still nascent compared to traditional financial institutions, is reshaping the financial services landscape, introducing innovative solutions that automate and enhance traditional financial processes. This technological evolution, however, brings forth challenges in terms of financial stability and policy implications, particularly as fintech expands into riskier segments of the financial sector. The integration of technologies such as high-speed broadband, cloud computing, e-commerce, and artificial intelligence has the potential to significantly improve SME performance, enhance firm productivity, and elevate living standards. Nonetheless, the transformative impact of these technologies necessitates a regulatory environment that fosters innovation while ensuring financial stability and consumer protection. In conclusion, the path ahead for Azerbaijan's financial system is fraught with challenges but also abundant with opportunities (12). The strategic diversification of the financial sector, concerted efforts to increase financial literacy, and the embrace of technological innovations are crucial steps towards realizing the vision of a robust, inclusive, and sustainable financial ecosystem. As Azerbaijan navigates these challenges and opportunities, the commitment to innovation, collaboration, and strategic planning will be instrumental in shaping the future of its financial landscape.

Conclusion

Navigating the intricacies of Azerbaijan's financial system unveils a landscape where strategic interventions and regulatory fidelity can bolster economic resilience and expansion. The dissected analytical examination of the banking sector, non-banking financial institutions, and the systemic risks inherent within, compounds the significance of a poised approach towards financial stability and inclusivity. The synthesis of the findings iterates the pivotal role of comprehensive regulatory oversight and the imperative adaption to technological innovation, fostering a holistic environment conducive to growth. This narrative encapsulates the essence of the deliberations, underscoring the necessity for a balanced amalgamation of regulatory prudence and innovation in navigating the financial ecosystem.

The transformative potential embedded within technological advances, coupled with the enhancement of financial literacy, delineates a path fraught with opportunities for systemic improvement and widespread inclusion. The prospective advancements starkly contrast with the

prevailing challenges, delineating a roadmap towards an integrated and robust financial architecture. This duality of challenges and opportunities cultivates a fertile groundwork for strategic developments, instrumental in realizing the envisioned paradigm of a sustainable and inclusive financial landscape. In essence, the culmination of the discussions accentuates the imperative for strategic foresight, regulatory dexterity, and an unwavering commitment to innovation, empowering Azerbaijan's journey towards financial resilience and prosperity.

References

1. United Nations – Azerbaijan Partnership Framework 2016-2020. (2017). Progress report, p. 44.
2. Mammadov, Z. F. (2013). Basics of Bank Activity. Baku, p. 269.
3. Strategic Roadmap for the development of financial services in the Republic of Azerbaijan. (2016). Baku, p. 59.
4. Central Bank of the Republic of Azerbaijan. (2022). Financial Stability Report. Report, p. 88.
5. Mammadov, I. (2021). Risk Management in Banks. Baku, 208 p.
6. Azerbaijan Microfinance Association. (2019). Public Union Crowe, p. 25.
7. <https://www.cbar.az/page-188/credit-institutions>
8. Law of the Republic of Azerbaijan "On Credit Unions". (2000). Baku.
9. <https://president.az/az/articles/view/17670>
10. Law of the Republic of Azerbaijan on amending the Law of the Republic of Azerbaijan on the "Central Bank of the Republic of Azerbaijan". (2019). Baku.
11. Aslanli, K., Aghayev, R. (2013). Evaluation of Economy and Export Diversification. Ganun, p. 85.
12. <https://xalqqazeti.az/az/iqtisadiyyat/173108-azerbaycanin-maliyye-sistemi-davamli-inkisafa>

Received: 04.04.2024

Accepted: 19.05.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/35/185-190>

Günəl Quliyeva
Azərbaycan Respublikası
Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyası
magistrant
m.gunelguliyeva@gmail.com

GÖMRÜK TARİF MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ HÜQUQİ PROBLEMLƏR

Xülasə

Müasir dövrdə tariflərin tənzimlənməsinin istehsalın inkişafına təsirini araşdırmaq çox vacibdir. Dünya miqyasında dövlətlər tariflərin tənzimlənməsinin faydalarını tanıyır və bu tədbirləri qlobal iqtisadiyyatın idarə olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatlar göstərir ki, beynəlxalq ticarətin ilk üç oyunçusu – ABŞ, Yaponiya və Avropa İttifaqı tariflərin tənzimlənməsindən geniş şəkildə istifadə edir. İqtisadi cəhətdən güclü və inkişaf etmiş dövlətlər tarif tənzimlənməsindən yerli istehsalı gücləndirmək üçün mühüm alət kimi istifadə etdikdə, bu məsələnin əhəmiyyəti daha aydın görünür. Gömrük tarifi münasibətlərinin tənzimlənməsində beynəlxalq hüquqi problemlər müasir qlobal ticarət idarəçiliyində çoxşaxəli problemlər yaradır. Bu məsələlərin əsasında milli suverenlik və beynəlxalq əməkdaşlıq arasındakı gərginlik dayanır. Millətlər yerli sənayeləri tariflər vasitəsilə qorumağa çalışır, lakin bu, ədalətli ticarət təcrübələri ilə bağlı mübahisələrə səbəb ola bilər və iqtisadi inteqrasiya səylərinə maneə ola bilər. Əhəmiyyətli problemlərdən biri müxtəlif hüquq sistemləri və ticarət müqavilələri arasında gömrük qaydalarının uyğunlaşdırılmasıdır. Tarif təsnifatlarında və qiymətləndirmə metodologiyalarında uyğunsuzluqlar tez-tez yaranır və bu, ticarət danışıqlarını və icrasını çətinləşdirir. Bundan əlavə, güzəştli ticarət sazişlərinin yayılması bu mürəkkəbliyi daha da artırır, çünki müxtəlif mənşə qaydaları və tarif cədvəlləri parçalanmış ticarət mənzərəsi yaradır. Tarif tədbirləri ilə bağlı mübahisələr tez-tez ticarət qaydalarının ziddiyyətli şərtlərinin həll edilməli olduğu Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) kimi beynəlxalq forumlara yol tapır.

Açar sözlər: gömrük, tarif, gömrük tarifləri, beynəlxalq hüquq, gömrük siyasəti

Günəl Quliyeva
Academy of the State Customs Committee
of the Republic of Azerbaijan
master student
m.gunelguliyeva@gmail.com

Legal Problems in Regulating Customs Tariff Relations

Abstract

In modern times, it is very important to study the effect of tariff regulation on the development of production. States around the world recognize the benefits of tariff regulation and consider these measures to be important in managing the global economy. Research shows that the top three players in international trade - the United States, Japan and the European Union – make extensive use of tariff regulation. The importance of this issue becomes more evident when economically strong and developed countries use tariff regulation as an important tool to strengthen domestic production. International legal problems in the regulation of customs tariff relations create multifaceted problems in modern global trade management. Underlying these issues is the tension between national sovereignty and international cooperation. Nations try to protect domestic industries through tariffs, but this can lead to disputes over fair trade practices and hamper efforts at economic integration. One of the important challenges is the harmonization of customs rules

between different legal systems and trade agreements. Inconsistencies in tariff classifications and valuation methodologies often arise, complicating trade negotiations and enforcement. Furthermore, the proliferation of preferential trade agreements adds to this complexity, as different rules of origin and tariff schedules create a fragmented trade landscape. Disputes over tariff measures often find their way to international forums such as the World Trade Organization (WTO), where conflicting interpretations of trade rules must be resolved. However, the effectiveness of these mechanisms depends on the willingness of member states to comply with their decisions.

Keywords: *customs, tariffs, customs tariffs, international law, customs policy*

Giriş

Azərbaycan Respublikası daxilində xarici ticarətin asanlaşdırılmasında gömrük tariflərinin tənzimlənməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. O, dövlətin gömrük əməliyyatlarının iqtisadi və maliyyə sahəsinə daxil olmaqla, xarici ticarət siyasətinin uzunmüddətli və əsas aləti kimi xidmət edir. Bu normativ-hüquqi baza Azərbaycanın hüquqi bazasında, xüsusilə “Gömrük tarifi haqqında” 20 iyun 1995-ci il tarixli Qanun çərçivəsində təsbit edilmişdir. Bu müasir qanunvericilik çərçivəsində gömrük tariflərinin tənzimlənməsi dövlətin xarici ticarətə nəzarəti üçün əsas rol oynayır və daxili ticarəti effektiv şəkildə əlaqələndirir. Beynəlxalq həmkarları ilə bazarlar Azərbaycanda gömrük tariflərinin tənzimlənməsi xarici iqtisadi fəaliyyətin idarə edilməsinin əsas mexanizmi kimi çıxış edir.

Tədqiqatlar göstərir ki, xarici iqtisadi fəaliyyətlərin gömrük tariflərinin tənzimlənməsi dövlətlərin global iqtisadi çərçivəyə inteqrasiyasına təsir edən, onların təhlükəsizliyinə töhfə verən və iqtisadi artıma təkan vermək üçün yerli istehsalı gücləndirən mühüm amil kimi dayanır. Gömrük tariflərinin effektiv tətbiqi ölkələrin ümumi iqtisadi səmərəliliyinə dərindən təsir edir. Hazırda respublikamızın iqtisadi təhlükəsizliyinin qorunmasında, iqtisadi maraqlarının müdafiəsində yaxşı işləyən gömrük tariflərinin tənzimlənməsi mexanizmi həlledici rol oynayır. Gömrük tariflərinin tənzimlənməsinin milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində mühüm rolu beynəlxalq təşkilatların sənədlərində öz əksini tapır. Məsələn, BMT Baş Assambleyasının 1985-ci ildə qəbul etdiyi “Beynəlxalq İqtisadi Təhlükəsizlik haqqında” qətnaməsi dövlətlərin iqtisadi təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsində gömrük tariflərinin əhəmiyyətini vurğulayır (Choi, 2017: 72).

Ölkə daxilində gömrük tarifi münasibətlərini araşdırdıqda məlum olur ki, gömrük siyasəti çərçivəsində “gömrük” və “tarif”i fərqləndirmək çox vacibdir. “Gömrük” gömrük sərhədindən keçirilən mallardan tutulan vergi və rüsumlara aiddir, “tarif” isə beynəlxalq ticarətdə iştirak edən bütün mallara tətbiq edilən vergiləri diktə edən şərtləri əhatə edir. Gömrük tariflərinin tənzimlənməsini nəzərdən keçirərkən, gömrük tarifinin əsas xüsusiyyətlərini vurğulamaq vacibdir. Bu tənzimləmə gömrük rüsumlarının yığılmasını və dövlət büdcəsinə daxil olmasını təmin edir. Beləliklə, fiskal funksiya tənzimləmə funksiyası ilə iç-içədir, onun məqsədi idxal olunan malların strukturunu tənzimləmək, idxal və ixrac arasında əlverişli balans saxlamaq, xarici valyutanın gəlir və xərclərini idarə etməkdir. Gömrük tarifləri tənzimlənməsinin əsas aləti kimi xidmət edən gömrük rüsumları fiskal, proteksionist və balanslaşdırma funksiyalarını yerinə yetirir. Respublikamızda mövcud olan gömrük tarifləri ilk növbədə bu funksiyalara xidmət edir (Feyzullabəyli, 2001: 129):

İqtisadi tənzimləmə funksiyası

malların gətirilməsi və çıxarılmasının, valyuta gəlirlərinin və xərclərinin əlverişli nisbətinin təmin edilməsi

ölkədə malların istehsal və istehlak strukturunda mütərəqqi dəyişikliklər üçün şərait yaradılması

valyuta nəzarəti funksiyası

fiskal funksiya

inteqrasiya funksiyası

Ölkədaxili gömrük tarifi müəyyən dərəcədə yerli istehsalın və ixracın irəliləməsinə kömək edir, daxili qiymətlərə təsir edir. Ona görə də gömrük tarifinin onun həyata keçirilməsində əsas rolunu və bütövlükdə iqtisadiyyata təsirini nəzərə alaraq, rüsum dərəcələrini təyin edərkən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübələrini nəzərə almaq vacibdir. İnkişaf etmiş ölkələr çox vaxt rəqabətqabiliyyətli mallar istehsal edərək, daxili bazarı qorumaq və ya əlavə tədbirlər vasitəsilə ixracı stimullaşdırmaq üçün yüksək rüsumlara ehtiyacı aradan qaldırır, eyni zamanda gömrük ödəyicilərindən büdcəyə gəlir gətirir (3).

İnkişaf etmiş ölkələrdə rüsum dərəcələri adətən 10 faizdən aşağı düşür, ikinci səviyyəli ölkələrdə isə 20 – 50 faiz arasında dəyişir. Nəticədə, inkişaf etməkdə olan ölkələr müəyyən mallara 50, hətta 100 faizə qədər yüksək tariflər tətbiq edə bilər. Təcrübədən aydın olur ki, tarifləri, növlərini, malların təsnifatını, gömrük qiymətləndirmə üsullarını və tarif güzəştlərini əhatə edən gömrük rüsumları üstünlük və imtiyazlara tabedir.

Dünya miqyasında gömrük tariflərinin ilkin xüsusiyyətlərinin təhlili onların təsnifləşdirilməsini və müxtəlif meyarlar əsasında gömrük rüsumlarının ayrıca öyrənilməsinə zəruri edir. İqtisadi ədəbiyyatda vurğulanır ki, rüsum dərəcələrindən ibarət gömrük tarifi funksiyalarının və onun gömrük əməliyyatlarında rolunun hərtərəfli araşdırılması gömrük tariflərinin təsnifatına gətirib çıxarır. Buna görə də gömrük rüsumlarının düzgün tətbiqi dövlətin gömrük siyasəti ilə sıx bağlıdır.

Gömrük rüsumlarının dərəcələri təkcə malların növündən deyil, həm də onların mənşə ölkəsindən asılıdır. Ölkələr üzrə gömrük tariflərinin təsnifləşdirilməsinin əhəmiyyəti hər bir ticarət istiqamətinə uyğunlaşdırılmış gömrük rüsumlarının tətbiqinə daha pragmatik yanaşmanın təmin edilməsindədir. İxrac və idxal tarifləri, eləcə də sadə və mürəkkəb tariflər arasında fərq qoyulması mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki onlar ölkəyə daxil olan və ya ölkədən çıxan malların hərəkətini tənzimləyir, onların hər biri fərqli inkişaf metodlarına malikdir.

100-dən çox ölkə tərəfindən geniş şəkildə tətbiq edilən idxal tarifləri ənənəvi ticarət siyasəti alətini təmsil edən dövlətin gömrük ərazisinə daxil olan mallardan alınan ümumi gömrük rüsumları dərəcələrini təşkil edir. İdxal tarifinin hesablanması malların gömrük tarifində mövqeyinin müəyyən edilməsini, habelə onların gömrük dəyərinin və mənşə ölkəsinin qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur.

Tətbiq olunan gömrük tariflərinin ikinci növü, ilk növbədə, məhdud sayda dövlətlər, xüsusən də xammal ehtiyatları ilə zəngin olan inkişaf etməkdə olan ölkələr tərəfindən tətbiq edilən ixrac tarifləridir. Burada ixrac tarifləri ixrac rüsumlarının qoyulması vasitəsi kimi çıxış edir (4).

İxrac tariflərinin tətbiqində əsas məqsəd daxili qiymətləri sabitləşdirmək və ölkənin valyuta ehtiyatlarını gücləndirməkdir. Bununla belə, ixracın həcmi və strukturunu ixrac tarifləri vasitəsilə tənzimləmək cəhdləri mənfi iqtisadi nəticələr verə bilər, potensial olaraq ölkənin ixrac potensialını, ticarət modellərini poza və inflyasiyaya təkan verə bilər.

Dünyanın müxtəlif ölkələrində gömrük tarifləri sadə və ya mürəkkəb sistem əsasında qurulur. Sadə gömrük tarifləri, mənşə ölkəsindən asılı olmayaraq, hər bir əmtəyə təyin edilmiş sabit gömrük ödənişi dərəcəsinə əsaslanır və güzəştli və ya ayrı-seçkilik edən tarifləri əhatə etmir. Əksinə, Konqo, Venesuela və Mali kimi ölkələrdə mövcud olan kompleks gömrük tarifləri antidempinq və kompensasiya rüsumlarını özündə birləşdirir və müxtəlif dövlətlər arasında tarif maddələrində dəyişikliklərə səbəb olur (Bown, 2011: 23).

Məsələn, Yaponiyada gömrük tarifi dörd kateqoriyaya qruplaşdırılmış çoxmaddəli sistemdə təşkil edilmişdir. Bunlara qanunla nəzərdə tutulmuş birtərəfli qaydada müəyyən edilmiş ümumi rüsum dərəcələri, GATT/ÜTT tərəfindən müəyyən edilmiş rüsum dərəcələri, güzəştli gömrük rüsumları və müvəqqəti tarif tədbirləri ilə müəyyən edilmiş rüsum dərəcələri daxildir (Melo, 2009: 4).

Bu arada, Avropa İttifaqında vahid gömrük tarifi beş element üzrə strukturlaşdırılıb. Birinci bənd Aİ üçün birləşdirilmiş nomenklatura əsasında malların kodunu, ardınca malların təsvirini, avtonom və müqavilə gömrük rüsumlarının dərəcələrini və ölçü vahidlərini təyin edir.

Qonşu Rusiyada idxal gömrük tarifi üç ballıq sistemlə işləyir. Orta nöqtə əsas kimi xidmət edir, birinci bənd inkişaf etmiş ölkələrin mallarına tətbiq edilən rüsumları, üçüncü nöqtə isə iqiqat rüsumları əks etdirir. Xüsusilə sadə və mürəkkəb gömrük tariflərinin təhlili zamanı aydın olur ki,

mürəkkəb tariflər dövlətə öz iqtisadi siyasətlərini və maraqlarını həyata keçirmək üçün çəviklik verir. Bu, həm proteksionist tədbirləri, həm də müxtəlif ölkələrin öz bazarına cəlb edilməsinə yönəlmiş strategiyaları əhatə edir. Bundan əlavə, inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün fərqli gömrük rüsumları müəyyən edilir (Magalhães, 2015: 16).

Bütün dünyada gömrük tarifləri, ilk növbədə, iki səviyyəli gömrük vergitutma prinsipi əsasında qurulur. Səviyyə I güzəştli gömrük tariflərini təsvir edir, adətən, ticarət müqavilələri saxtalaşdırılan ölkələrin mallarına tətbiq edilir və daha əlverişli gömrük vergisi rejiminə səbəb olur. Səviyyə II adətən ikitərəfli ticarət müqavilələri olan ölkələrdən idxala tətbiq edilən gömrük rüsumlarının maksimum səviyyəsini təyin edir. Qeyd edək ki, gömrük tarifləri daxilində rüsumların təsnifatı müxtəlif xalqlar arasında dəyişir.

Dünya üzrə gömrük tarifləri, ilk növbədə, gömrük rüsumuna məruz qalan malları adlarına görə əlifba sırası ilə təsnif etməklə müəyyən edilir. Bundan əlavə, heyvanlardan, bitkilərdən, minerallardan alınan məhsullar və istehsal dərəcələri mənsəyinə görə təsnif edilir.

Müasir qloballaşan dünyada ticarət siyasətinin liberallaşdırılması şəraitində gömrük rüsumları xarici ticarət fəaliyyətinin əsas iqtisadi tənzimləyicisi rolunu oynayır. Gömrük rüsumları vasitəsilə hökumətlər iqtisadi məqsədlərinə uyğun olaraq konkret məhsulların idxalını və ixracını stimullaşdırır və ya məhdudlaşdırır bilərlər (Əlirzayev, 2015: 33).

Bundan əlavə, gömrük tarifləri yerli istehsalçılar və onların beynəlxalq analoqları arasında ədalətli iqtisadi şərait yarada, xarici ticarət sahəsində konkret iqtisadi, elmi-texniki, ekoloji və valyuta-maliyyə siyasətlərinin həyata keçirilməsini asanlaşdırır bilər. Bundan əlavə, onlar xarici ticarətlə məşğul olan subyektlərin fəaliyyətini milli və yerli maraqlar istiqamətində istiqamətləndirirlər.

Bu kontekstdə görkəmli alman iqtisadçısı D. L. Erhardın perspektivi xüsusilə diqqəti çəkir. Erhard rəqabətin maddi rifahın yüksək standartını təmin etmək üçün ən güclü vasitə olması fikrini müdafiə edirdi. O, rəqabətin əmək məhsuldarlığının artırılmasına birbaşa töhfə verməyən elementləri aradan qaldırdığını müdafiə etdi. Bundan əlavə, Erhard iddia edirdi ki, rəqabət vasitəsilə mənfəətin ictimailəşməsinə və terminin əsl mənasında tərəqqiyə nail olmaq mümkündür (Səmədzadə, 1998: 5).

Hazırda respublikamız proteksionist tədbirlərin görülməsinə, xüsusən də yerli və qlobal qiymətlər arasındakı fərqi aşaraq idxal rüsumlarının tətbiqinə görə beynəlxalq tənqidə üzləşir. İnkişaf etməkdə olan bir ölkə olaraq biz özümüzü inkişaf etmiş ölkələr arasında beynəlxalq təşkilatlar vasitəsilə asanlaşdırılan maraqların kəsişməsində tapırıq. Bununla belə, əvvəllər qeyd edildiyi kimi, büdcəmizin idxaldan asılılığı və daxili bazarı qorumaq imperativi hələ də qalmaqdadır. Dünyanın hər yerindən gələn təcrübə birbaşa xarici investisiyaları inkişaf etməkdə olan ölkələrin geniş reproduksiyası üçün mühüm element kimi vurğulayır.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun təşkilatı gənc dövlətlərin iqtisadi inkişaf tempinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir, bəzən tərəqqini sürətləndirir və ya əngəlləyir. Müasir qloballaşma şəraitində bəzi inkişaf etməkdə olan dövlətlər xarici ticarət fəaliyyətlərində nəzərəcarpacaq irəliləyişlər əldə ediblər ki, onların sırasında Azərbaycan da var.

Bu yaxınlarda qəbul edilmiş “Strateji Yol Xəritəsi” respublikamızda sosial-iqtisadi islahatlarda nəzərəcarpacaq irəliləyişləri vurğulayır, yüksək geosiyasi və geoiqtisadi məlumatlılığı əks etdirir. Xarici ticarəti yerli maraqlara uyğun şəkildə yenidən qurmaq və xarici iqtisadi əlaqələrin iqtisadiyyatımıza təsirini diqqətlə təhlil etmək hər şeydən vacibdir.

Gömrük qaydaları ölkəmizdə xarici iqtisadi siyasətə mühüm təsir göstərir. Azərbaycanda həyata keçirilən gömrük siyasətinin əsas məqsədi gömrük nəzarəti mexanizmlərindən istifadənin optimallaşdırılması və ölkənin gömrük ərazisində əmtəə dövriyyəsinin tənzimlənməsi, bununla da qarşıda duran məqsədlərə nail olunmasının stimullaşdırılmasıdır. Ölkəmizin daha geniş iqtisadi siyasət çərçivəsinə inteqrasiya olunmuş gömrük tarif siyasəti xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsinə, yerli sahibkarlığın, istehlakçıların maraqlarının və dövlətin iqtisadi rifahının nəzərə alınmasına xidmət edir.

Azərbaycanın gömrük qanunvericiliyi xarici ticarətin formalaşdırılmasında müxtəlif tənzimləmə üsullarının tətbiqini məcbur edir. İqtisadi, inzibati, texniki və digər tənzimləyici yanaşmalardan istifadə etməklə, xarici ticarət əlaqələrinin vaxtında tənzimlənməsinə və irəliləməsinə şərait yaradır. Ölkəmizdə iqtisadi üsullara üstünlük verilir, çünki onlar xarici ticarət əlaqələrinin inkişafına kömək edir və sağlam daxili rəqabəti təşviq edir.

Ölkəmizin strateji iqtisadi-coğrafi mövqeyini, maddi və ixtisaslaşdırılmış istehsal mallarının bolluğunu nəzərə alaraq, biz qlobal iqtisadi sistemdə fəal iştirak edirik. Müasir qloballaşma dövründə dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya hər bir inkişaf etmiş dövlət üçün zəruridir. Belə başa düşülür ki, daxili tələbatı ödəmək üçün yalnız yerli istehsala arxalanmaq iqtisadi cəhətdən sərfəli və ya səmərəli deyil. Ölkəmiz sosial-iqtisadi inkişaf etdikcə əhalinin istehlak nümunələri inkişaf edir, istehlak malları daha çox tələb olunur. Belə ki, aşağı həyat səviyyəsinin olduğu dövrlərdə əsas ehtiyaclar istehlakda üstünlük təşkil etdiyi halda, istehlakçıların üstünlükləri iqtisadi inkişafı saxələdir.

Nəticə

Dünya miqyasında dövlətlərin istər beynəlxalq, istərsə də regional səviyyədə iqtisadi siyasətləri beynəlxalq ictimai və xüsusi hüquq normaları ilə tənzimlənilir. Bu normalara riayət olunmasına ölkələr və beynəlxalq regional təşkilatlar tərəfindən nəzarət edilir. Ticarət əlaqələrinin dərinləşməsinə və mürəkkəbliyini nəzərə alaraq, bu normalar vaxtaşırı tamamilə və ya ölkələr arasında xüsusi müddəalar çərçivəsində yenidən işlənilir, yeni normalar qəbul edilir.

Müasir qloballaşma dövründə qlobal iqtisadi fəaliyyət dünya iqtisadiyyatında gedən proseslər və dövlətlərin xarici iqtisadi siyasətləri ilə sıx bağlıdır. Hal-hazırda mal və xidmətlər bazara xarici ticarət və ya xarici komponentlərdən istifadə etməklə istehsal yolu ilə daxil olur. Maraqlıdır ki, son 50 ildə dünya əmtəə dövriyyəsi 16 dəfə, məhsul istehsalı isə cəmi 7 dəfə artmışdır.

Ticarət müqavilələrinin fərqli şərtləri ilə birləşən ziddiyyətli milli siyasətlər çox vaxt mübahisələrə və uzunmüddətli danışıqlara səbəb olur. Üstəlik, yeni ticarət texnologiyalarının və biznes təcrübələrinin ortaya çıxması daha bir mürəkkəblilik qatını əlavə edir, aktual və effektiv qalmaq üçün qanunvericilik bazalarının daimi uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Bu problemlərin həlli millətlər arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsini, mübahisələrin şəffaf həlli mexanizmlərini və ədalətlik və qarşılıqlılıq prinsiplərini dəstəkləmək öhdəliyini tələb edir. Gömrük prosedurlarını sadələşdirmək, şəffaflığı təşviq etmək və ticarət maneələrini azaltmaq səyləri qlobal ticarət sistemə daha çox proqnozlaşdırıla bilənliyi və etibarını gücləndirə bilər. Nəhayət, gömrük tariflərinin tənzimlənməsində beynəlxalq hüquqi problemləri həll etmək üçün birgə səylər daha inklüziv, ədalətli və dayanıqlı qlobal iqtisadiyyatın inkişafı üçün vacibdir.

Dünya iqtisadiyyatının vahid bir quruma çevrilməsi və bir çox milli və regional məsələlərin qlobal narahatlıq doğurması ilə beynəlxalq iqtisadi təşkilatların rolu əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Ümumdünya Ticarət Təşkilatının əsas prinsip və qaydalarına ayrı-seçkilikdən kənar ticarətə əsaslanan dövlətlərə “ən əlverişli rejim” şərtlərinin təqdim edilməsi, idxal olunan mal və xidmətlər üçün “milli rejim”in qarşılıqlı tanınması, idxalda tarif üsullarına üstünlük verilməsi, yəni ticarətin tənzimlənməsi, kəmiyyət məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılması, ticarət siyasətinin şəffaflığının təmin edilməsi, ticarət əlaqələrinin danışıqlar və məsləhətləşmələr yolu ilə həlli daxildir.

Ədəbiyyat

1. Choi, W. M. (2017). *Customs Valuation in the World Trade Organization: Legal and Constitutional Aspects*. Springer.
2. Feyzullabəyli, İ. Ə. (2001). *Beynəlxalq ticarət işi*. Bakı.
3. “Gömrük tarifi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2013-cü il 13 iyun tarixli 687 nömrəli Qanunu.
4. World Customs Organization. (n.d.). *Harmonized System (HS) Convention*.
5. Bown, C. P. (2011). *The Great Recession and Import Protection: The Role of Temporary Trade Barriers*. *The World Bank Economic Review*, 25(1), pp. 1 – 44.

6. Melo, J. de. (2009). The Customs Tariff: What Is It? What Is It For?
7. Magalhães, G. R. (2015). The WTO Agreement on Customs Valuation and the GATT Valuation Code: A Commentary. Cambridge University Press.
8. Əlirzayev, K. (2015). Avtoreferat “Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələrinin gömrük-tarif tənzimlənməsi sistemi və onun təkmilləşdirilməsi problemləri”.
9. Səmədzadə, Z. Ə. (1998). Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri. “İqtisadiyyat və həyat” jurnalı. Bakı.

Göndərib: 15.03.2024

Qəbul edilib: 27.04.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/35/191-196>

Zümrüd Hətəmovə
Azərbaycan Respublikasının
Dövlət Gömrük Komitəsi Akademiyası
magistrant
zumrudhtmova@gmail.com

BEYNƏLXALQ HAVA HÜQUQUNUN KODİFİKASIYA EDİLMİŞ MƏNBƏSİ “ÇİKAQO KONVENSIYASI”NIN BEYNƏLXALQ HAVA DAŞIMALARINDA ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – beynəlxalq hava hüququ sahəsində ən əhəmiyyətli kodifikasiya edilmiş mənbə hesab edilən “Beynəlxalq Mülki Aviasiya haqqında Konvensiyanın” tədqiq edilməsi, beynəlxalq hava nəqliyyatları ilə bağlı son illərdə aktual olan məsələlərin; pilotsuz təyyarələrin hüquqi rejiminin tətbiqini Konvensiya çərçivəsində müəyyənləşdirməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası – müqayisəli təhlil, sintez.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – beynəlxalq hava hüququna dair münasibətləri tənzimləyən “Beynəlxalq Mülki Aviasiya haqqında Konvensiya”nın milli qanunvericiliyə implementasiya məsələsi və beynəlxalq mülki aviasiya təşkilatının fəaliyyətinin gətirdiyi yeniliklərin öyrənilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın nəticəsi – dünya ölkələri arasında 1944-cü il konvensiyasına qoşulmuş ölkələrin mülki aviasiya fəaliyyətinin aparılmasının tənzimlənməsinin “Çikaqo Konvensiyası” çərçivəsində araşdırılması.

Açar sözlər: *hava hüququ, daşıma, beynəlxalq təcrübə, pilotsuz təyyarələr, aviasiya təşkilatı*

Zumrud Hatamova
Academy of the State Customs Committee
of the Republic of Azerbaijan
master student
zumrudhtmova@gmail.com

Codified Source of International Air Law The Importance of the "Chicago Convention" In International Air Transportation

Abstract

The aim of the study – is to examine the "Convention on International Civil Aviation", which is considered the most important codified source in the field of international aviation law, and related issues regarding international air transportation in recent years; It is to determine the implementation of the legal regime of unmanned aerial vehicles within the framework of the Convention.

Research methodology – comparative analysis, synthesis.

The practical significance of the study – the implementation in national legislation of the “Convention on International Civil Aviation”, which regulates relations under international aviation law, and the study of innovations caused by the activities of the International Civil Aviation Organization.

The result of the research – is to examine the regulation of civil aviation activities of the countries participating in the 1944 Convention among the countries of the world within the framework of the "Chicago Convention".

Keywords: *air law, transportation, international experience, unmanned aerial vehicles, aviation organization*

Giriş

Beynəlxalq nəqliyyat hüququ malların və sərnişinlərin beynəlxalq sərhədlərdən keçməsinə tənzimləyən xüsusi hüquq sahəsidir. O, beynəlxalq nəqliyyatın müxtəlif aspektlərini, o cümlədən dəniz, hava, avtomobil və dəmir yolu nəqliyyatını tənzimləyən hüquqi prinsiplərin, qaydaların və konvensiyaların geniş aspektlərini əhatə edir.

Beynəlxalq nəqliyyat hüququ bir neçə xüsusiyyətinə görə növlərə bölünür və hər birinin fərqli tənzimlənmə qaydaları mövcuddur. Nəqliyyat növündən asılı olaraq beynəlxalq nəqliyyat hüququnun bir növü də beynəlxalq hava hüququdur.

Beynəlxalq hava hüququnun tətbiq sahəsindən danışarkən nəzərə almaq lazımdır ki, hava məkanı (dünya okeanının səviyyəsindən kosmik fəzanın sərhədinə qədər olan sahə) iki növə – dövlətlərin quru və su ərazisi üzərində yerləşən *hava məkanına* və *açıq hava məkanına* ayrılır. Dövlətlər BMT-nin və digər beynəlxalq təşkilatların bərabər hüquqlu üzvü olduğu səbəbdən mülki aviasiya sahəsində öz fəaliyyətini və hava məkanından istifadə qaydalarını beynəlxalq hüquq normaları və milli hüquq normaları əsasında həyata keçirir. Dövlətin hava məkanının hüquqi rejimi milli qanunvericiliklə nizamalayarkən, beynəlxalq hava əlaqələrinə aid olan öz beynəlxalq öhdəliklərini mütləq nəzərə almalıdır.

Beynəlxalq hava məkanından istifadə ilə əlaqədar tərəflər arasında yaranmış münasibətlərin həm beynəlxalq hüquqi aktlarla, həm də regional səviyyədə tənzimlənməsi həyata keçirilir. Beynəlxalq hava hüququnu beynəlxalq hüquqi səviyyədə tənzim edən əsas mənbələrdən biri Beynəlxalq Mülki Aviasiya haqqında Çikaqo Konvensiyasıdır.

Çikaqo Konvensiyasını BMT-nin üzvü olan bir çox dövlət qəbul etmiş və hava daşımalarının təşkili zamanı onun müddəalarından istifadə etməkdədir.

Çikaqo Konvensiyasına görə daşımaların növləri

Çikaqo Konvensiyasına görə hava daşımaları üç növə bölünür:

- müntəzəm aviadaşıma,
- qeyri-müntəzəm aviadaşıma,
- kabotaj aviadaşıma.

Müntəzəm aviadaşıma qabaqcadan elan edilmiş cədvəl əsasında müntəzəm hava xətlərində həyata keçirilir. Cədvəldə uçuşun marşrutu, uçuş vaxtı, təyinat yerinə çatma vaxtı, aralıq yerə enmə məntəqəsi və digər məlumatlar göstərilir. Qeyri-müntəzəm aviadaşıma birdəfəlik uçuş əsasında həyata keçirilir; bu zaman birdəfəlik icazə alınır. Bu növ aviadaşıma iki yerə bölünür: kommersiya daşımaları və qeyri-kommersiya daşımaları. Kabotaj daşıma isə dövlətin öz ərazisi daxilində həyata keçirilir (Çikaqo Konvensiyası, 1944, maddə 7).

Çikaqo Konvensiyasında təsbit edilmiş beynəlxalq hava hüququnun təhlükəsizliyinin təmin edilməsi prinsipi

Beynəlxalq hava hüququ sahəsində ən mühüm akt 1944-cü ildə imzalanmış Beynəlxalq Mülki Aviasiya haqqında Çikaqo Konvensiyasıdır. Bu Konvensiyada dövlətin öz hava məkanı üzərində tam və müstəqil suverenliyi prinsipi birmənalı şəkildə təsbit olunmuşdur. Konvensiyada iştirakçı dövlətlərin ərazisində mülki aviasiyanın təhlükəsizliyinin təmini ilə bağlı məsələlər öz əksini tapmışdır. Çikaqo Konvensiyasının ikinci hissəsində Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatının (İKAO) təşkili və fəaliyyətinin hüquqi əsasları müəyyən edilmişdir. Azərbaycan Respublikası bu Konvensiyanın iştirakçısıdır.

Beynəlxalq hava hüququnun əsas prinsiplərindən biri də beynəlxalq mülki aviasiyanın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi prinsipidir. Beynəlxalq Mülki Aviasiya haqqında 1944-cü ildə qəbul olunmuş Çikaqo Konvensiyası "*təhlükəsizlik*" termini haqqında geniş formada açıqlama vermişdir. Həmin termin anlayışı üç qrup normalara bölünür (Əliyev, 2011: 158 – 160).

Birinci qrupda "təhlükəsizlik" termini bir qədər dar mənada işlənir. Bu qrupa aşağıdakı müddəalar daxildir:

1. Dövlət öz hava gəmiləri üçün qaydaları müəyyən edərkən mülki hava gəmilərinin uçuşlarının təhlükəsizliyi nəzərə alınmalıdır (Çikaqo Konvensiyası, 46-cı maddə);

2. Qeyri-müntəzəm uçuşlarda uçuşun təhlükəsizliyi məqsədi ilə lazımi aeronaviqasiya vasitələri olmayan rayonlarda hərəkət etmək niyyətində olan hava gəmilərindən uçuşa xüsusi icazənin alınmasını tələb etmək (Çikaqo Konvensiyası, 5-ci maddə);

3. Aeronaviqasiya təminatının vasitələri hava hərəkətinin təhlükəsizliyi və operativliyi məqsədilə verilir (Çikaqo Konvensiyası, 15-ci maddə);

4. Pilotsuz hava gəmisinin uçuşuna elə nəzarət edilməlidir ki, mülki hava gəmilərinin uçuşlarında təhlükənin yaranması halı istisna olunsun (Çikaqo Konvensiyası, 8-ci maddə).

İkinci qrupa o müddəalar daxil edilir ki, onlarda mülki aviasiyadan istifadə edilməsinin təsiri ictimai fəaliyyətin digər sahələrinin təhlükəsizliyinə zəmanət versin.

Üçüncü qrupda "təhlükəsizlik" termini bir qədər geniş mənada işlənir və bu qrupu mülki aviasiyanın təhlükəsizliyinə aid olan bütün müddəalar təşkil edir.

Birinci qrupa daxil olan vəzifənin reallaşdırılmasında Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatının rolu əhəmiyyətlidir. Bu təşkilat çərçivəsində dövlətlər mütəmadi olaraq hava gəmilərinin uçuşa yararlılığı, uçuş və texniki heyətin lazımi peşə hazırlığı, rabitə sistemləri və aeronaviqasiya xəritələri, hava limanlarının və enmə meydançalarının xarakteristikası və aviasiyanın təhlükəsizliyi ilə bağlı bütün digər məsələlərə aid beynəlxalq rəqlamentlər işləyib hazırlayırlar (Food Supply Chain, 2020: 6).

İkinci vəzifənin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar dövlətlər beynəlxalq müqavilələr bağlayır və beynəlxalq mülki aviasiya üçün təhlükə törədən cinayət əməlləri ilə mübarizənin beynəlxalq-hüquqi və dövlətdaxili vasitələrini müəyyən edirlər.

Beynəlxalq hava hüququnun təhlükəsizliyinin təmin edilməsi prinsipi çərçivəsində pilotsuz hava gəmilərinin hüquqi statusu

Konvensiyaya əsasən, pilotsuz uça bilən heç bir hava gəmisi konvensiyaya razılığa gələn dövlətin ərazisi üzərində həmin dövlətin xüsusi icazəsi olmadan və bu icazənin şərtlərinə uyğun olaraq pilotsuz uça bilməz. Hər bir razılığa gələn dövlət mülki hava gəmiləri üçün açıq olan ərazilərdə belə hava gəmilərinin pilotsuz uçuşunun mülki hava gəmiləri üçün təhlükənin qarşısını alacaq şəkildə idarə olunmasını təmin etməyi öhdəsinə götürür (Çikaqo Konvensiyası, 8-ci maddə).

Çox vaxt pilotsuz uçuş aparatları (PUA) və ya dron adlandırılan pilotsuz hava vasitələri son illərdə artan maraq və inkişaf mövzudur. Bu təyyarələr yerdəki operatorlar tərəfindən uzaqdan və ya bəzi hallarda əvvəlcədən proqramlaşdırılmış təlimatlar və ya süni intellekt alqoritmləri əsasında avtonom şəkildə idarə oluna bilər. Bu təyyarələr əsasən hərbi sektorda istifadə üçün nəzərdə tutulmuşdur. Hazırda bir çox dövlətlərin istifadə etdiyi xeyli sayda növdə və tərtibatda pilotsuz təyyarələr mövcuddur. Bu səbəbdən həmin təyyarələrdən istifadənin tənzimlənməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Çikaqo Konvensiyasında isə təyyarələrdən istifadənin rejiminin, onların mənsubiyyətinin hüquqi cəhətləri müəyyən edilmişdir.

Həmin təyyarələrin qeydiyyatı və hansı dövlətə mənsubiyyəti məsələləri də məhz Çikaqo Konvensiyası tərəfindən müəyyən edilir. Təyyarələr qeydiyyatda olduqları dövlətin vətəndaşlığına malikdirlər. Hava gəmisi birdən çox dövlətdə etibarlı qeydiyyata alın bilməz, lakin onun qeydiyyatı bir dövlətdən digərinə dəyişdirilə bilər. Hər hansı razılığa gələn dövlətdə hava gəmisinin qeydiyyatı və ya qeydiyyatının köçürülməsi həmin dövlətin qanun-qaydalarına uyğun olaraq həyata keçirilir. Beynəlxalq aeronaviqasiya ilə məşğul olan hər bir hava gəmisi müvafiq milliyyət və qeydiyyat-nişanlarına malik olmalıdır (Allahverdiyev, 2007: 64).

Hava gəmisinin qeydiyyatı hava gəmisinin mülkiyyət hüququnu və hüquqi məsuliyyətini müəyyən edir. O, fərdlər, şirkətlər, hökumətlər və ya digər təşkilatlar ola bilər və ya sahibləri haqqında məlumatları ehtiva edir. Təyyarələrin qeydiyyatı beynəlxalq əməliyyatlar üçün çox vacibdir. Hər bir ölkə qeydiyyatdan keçmiş hava gəmilərinin reyestrini aparır və bu qeydiyyatlar müqavilələr və konvensiyalar vasitəsilə beynəlxalq səviyyədə tanınır.

Təyyarə satıldıqda və ya yeni sahibinə verildikdə mülkiyyət dəyişikliyini əks etdirmək üçün qeydiyyat yenilənməlidir. Bu proses lazımi sənədlərin aviasiya orqanına təqdim edilməsini və qeydiyyat məlumat bazasının yenilənməsini nəzərdə tutur. Təyyarənin qeydiyyatı üçün xüsusi

prosedurlar və tələblər ölkədən ölkəyə fərqli olsa da, bunlara, ümumiyyətlə, ərizənin təqdim edilməsi, mülkiyyət və uçuşa yararlılıq sübutu kimi sənədlərin təqdim edilməsi və müvafiq rüsumların ödənilməsi daxildir. Bundan əlavə, aviasiya orqanları qeydiyyat prosesi zamanı təqdim olunan məlumatları yoxlamaq üçün yoxlamalar və ya auditlər apara bilərlər.

Göndərilən mallara dair məhdudiyyətlər

Çikaqo Konvensiyasında təsbit edilən beynəlxalq hava hüququnun təhlükəsizliyi prinsipindən irəli gələn məsələlərdən biri də daşıma münasibətlərində göndərilən mallara tətbiq olunan məhdudiyyətlərdir. Konvensiyada göndərilən mallara məhdudiyyət qoyulmaqla, həmçinin onlara müəyyən tələblər də müəyyən olunmuşdur.

Beynəlxalq naviqasiya ilə məşğul olan hava gəmisində həmin dövlətin razılığı olmadan onun ərazisində və ya onun üzərindən heç bir döyüş sursatı və ya döyüş aləti daşıma bilməz. Hər bir dövlət Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatının vaxtaşırı verə biləcəyi tövsiyələrin vahidliyi nəzərə alınmaqla, bu maddənin məqsədləri üçün sursat və ya döyüş alətlərinin nədən ibarət olduğunu qaydalarla müəyyən etməlidir.

Bununla yanaşı, təhlükəli malların daşınmasına dair Konvensiyada məhdudiyyətlər müəyyən olunmuş və üzv dövlətlər həmin məhdudiyyətləri nəzərə almaqla təhlükəli malların uçuşunun tənzimlənməsi barədə daxili qanunvericilik aktları qəbul etmişlər.

Beynəlxalq Aviasiya Təşkilatı

Hava nəqliyyatı ilə daşımaların həyata keçirilməsi sahəsində fəaliyyət göstərən iki mühüm beynəlxalq təşkilat mövcuddur:

- Beynəlxalq Hava Nəqliyyatı Assosiasiyası (International Air Transport Organization – IATA)
- Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı (International Civil Aviation Organization – ICAO)

“Beynəlxalq Mülki Aviasiya haqqında” Çikaqo Konvensiyasının ikinci hissəsində Beynəlxalq ICAO-nun təşkili və fəaliyyət dairəsi müəyyən edilmişdir. ICAO davamlı olaraq Beynəlxalq Mülki Aviasiyanın təşkili və inkişafı ilə bağlı tədbirlər həyata keçirir, beynəlxalq əlaqələri gücləndirir.

Təşkilatın fəaliyyəti ilə əlaqədar həyata keçirdiyi tədbirlərdən biri də 27 sentyabr – 7 oktyabr 2022-ci il tarixlərində keçirilən ICAO Assambleyasının 41-ci Sessiyası olmuşdur. Həmin Sessiyada üzv dövlətlər məlumatlara əsaslanan qərarlar və siyasətin hazırlanması yanaşmasını təkmilləşdirmək üçün dövlətlərə və aviasiya maraqlı tərəflərinə dəstək olmaq məqsədi daşıyan aviasiya böyük məlumatlarından istifadəni, hava nəqliyyatının təhlükəsizliyi, əməliyyat və iqtisadi səmərəliliyi təsdiqlədilər. Yeganə beynəlxalq mülki aviasiya təşkilatı olaraq ICAO hökumətlər, digər beynəlxalq təşkilatlar və aviasiya ilə bağlı maraqlı tərəflər üçün çoxlu müxtəlif növ məlumat həlləri təklif etmiş və Sessiyanın gedişində həmçinin daha sonrasında məhz bu məsələlərlə bağlı aktiv və effektiv qərarlar qəbul etmişdir.

ICAO Assambleyasının 27 sentyabr – 7 oktyabr 2022-ci il tarixlərində keçirilən 41-ci Sessiyasında beynəlxalq aviasiya və iqlim dəyişikliyi ilə bağlı yeni razılaşmalar da qəbul edilmişdir.

- Assambleyanın beynəlxalq aviasiya və iqlim dəyişikliyinə dair A41-21 qətnaməsi, o cümlədən 2050-ci ilə qədər beynəlxalq aviasiya üçün xalis sıfır karbon emissiyası üçün uzunmüddətli qlobal hədəfin razılaşdırılması;
- Beynəlxalq Aviasiya üçün karbonun əvəzləşdirilməsi və azaldılması Proqramı haqqında Assambleyanın A41-21 Qətnaməsi.

Milli qanunvericiliyə implementasiya məsələsi

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 148-ci maddəsində qeyd olunmuşdur ki, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Həmçinin əgər belə beynəlxalq müqavilələr ilə dövlətdaxili normativ hüquqi aktlar arasında kolliziya baş verərsə, bu zaman (Konstitusiya və referendumla qəbul edilmiş aktlar istisna olmaqla) tərəfdar çıxdığımız beynəlxalq müqavilələr daha üstün tutulur (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, maddə 148).

Ümumiyyətlə, beynəlxalq müqavilələrin qanunvericiliyin ayrılmaz tərkib hissəsi olması üçün isə həmin müqavilələr dövlətdaxili qanunvericiliyə implementasiya olunmalıdır.

Beynəlxalq hava hüququnun əsas mənbələrindən biri olan 1944-cü ildə imzalanmış “Beynəlxalq Mülki Aviasiya haqqında Çikaqo Konvensiyası”-nı Azərbaycan Respublikası 1992-ci il 14 iyul tarixində ratifikasiya etmiş və həmin müqavilə Konstitusiyanın 148.2-ci maddəsi ilə tənzimlənən beynəlxalq müqavilələrin sırasına daxil edilmişdir (Eyvazov, Balabəyova, 2009: 336).

Azərbaycan Respublikasının mülki aviasiya fəaliyyəti ilə bağlı məsələlər tənzimlənərkən məhz Beynəlxalq Mülki Aviasiya haqqında Çikaqo Konvensiyasının tələbləri nəzərə alınmaqla həmin tənzimləmə həyata keçirilir.

Konvensiyanın tələbləri nəzərə alınmaqla 2006-cı il 29 dekabr tarixində Azərbaycan Respublikasının Dövlət Mülki Aviasiya Agentliyi yaradılmışdır. Agentlik mülki aviasiya sahəsində nəzarəti, dövlət siyasətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır.

Azərbaycan Respublikasında hava daşımaları

Azərbaycan Respublikasında hava daşımaları “Aviasiya haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununa uyğun olaraq həyata keçirilir və sözügedən qanun 24 iyun 2005-ci ildə qəbul edilib. Hansı ki, həmin qanun 1944-cü il tarixli “Beynəlxalq Mülki Aviasiya haqqında” Çikaqo Konvensiyasının müddəaları nəzərə alınmaqla qəbul edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası aviasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsində əsas istiqamət olaraq beynəlxalq əməkdaşlığı seçmişdir. Bununla bağlı həm dünya dövlətləri, həm də digər qonşu dövlətlərlə daima danışıqlar keçirir və müvafiq sazişlər imzalayır (Konvensiya CMR, 1956).

Respublikada ölkədaxili daşımalar sahəsində xüsusən böyük ehtiyac duyulan Bakı – Naxçıvan marşrutu üzrə sərnişin, yük daşımaları iqtisadi baxımdan tərəfdaş ölkə üçün maraqlı olmuşdur. Naxçıvanın Ermənistanla blokada vəziyyətini nəzərə alsaq, bu reysin böyük önəmi var. Qarşılıqlı olaraq eyni zamanda Azərbaycanın da Türkiyənin ən mühüm və tələbat olan iki şəhəri İstanbul – Ankara arasındakı hava əlaqələri bizim üçün iqtisadi baxımdan perspektivli ola bilər (Yangyan, 2020; 8).

Məhz bu səbəblərdən belə münasibətləri tənzimləyən müqavilənin reallaşması həmçinin gələcəkdə “AZAL” QSC-nin Qara dənizin sahilində yerləşən, Avropa ilə Asiyanı bir-birinə bağlayan tarixi İpək yolunun başlanğıcında qurulan, bununla bərabər əhəmiyyətli turizm mərkəzi olan Trabzon şəhərinə də İstanbul – Trabzon və Ankara – Trabzon reyslərini həyata keçirməyə imkan yarada bilər (Konvensiya CMR, 1956).

Nəticə

Beynəlxalq hava hüququnun kodifikasiya edilmiş mənbəsi olan “Beynəlxalq Mülki Aviasiya” haqqında Çikaqo Konvensiyası üzv olan dövlətlərin mülki aviasiya fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini tənzimləyir. Üzv ölkələr konvensiyanı ratifikasiya etməklə dövlətdaxili qanunvericiliyə implementasiya edirlər. Çikaqo Konvensiyasının fəaliyyətini realizə edən və mülki aviasiya məsələlərini tənzim edən təşkilat kimi ICAO aviasiya fəaliyyətini müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırır. Hər il müxtəlif sessiyalar keçirərək yeni qanunvericilik layihələri hazırlayır. Bununla da dövlətlər arasındakı beynəlxalq əməkdaşlığı təmin edir.

Azərbaycan Respublikası da “Beynəlxalq Mülki Aviasiya” haqqında Çikaqo Konvensiyasına üzv dövlət kimi onun məqsədlərinə xidmət edir və öz milli qanunvericilik sistemində məhz konvensiyanın tələblərini əks etdirən milli qanunvericilik aktları qəbul edir.

Ədəbiyyat

1. Convention on International Civil Aviation. (7 December 1944). Signed at Chicago.
2. Əliyev, E. (2011). Azərbaycan Respublikasının Nəqliyyat Hüququ (dərslük). Bakı, s. 158 – 160.
3. Knowing and managing the logistics tools into the Circular Economy along the Food Supply Chain. EFFL 5|2020, p. 6.
4. Allahverdiyev, S. S. (2007). Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq xüsusi (mülki) hüquq kursu (dərslük). Bakı, s. 64.
5. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası.

6. Eyvazov, E., Balabəyova, N. (2019). Beynəlxalq Nəqliyyat Əməliyyatları (dərslük). Bakı, Elm və təhsil, 336 s.
7. Convention on the Contract For The International Carriage of Goods By Road (CMR). (19 May 1956). Geneva.
8. Yangyan, Sh, Waseem, R., Muhammad Shahid, H. (2020). Third-Party Logistics. Transportation System Analysis and Assessment, p. 8.

Göndərib: 03.04.2024

Qəbul edilib: 12.05.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/35/197-200>

Gunay Karimova
Baku State University
master student
gunay.n.kerimova@gmail.com

THE ROMANO-GERMANIC AND ANGLO-SAXON LEGAL SYSTEMS

Abstract

Legal systems are defined as “framework of rules, procedures, and institutions that a community uses to interpret and enforce their laws”. Even though there are many types of legal systems, such as Romano-Germanic and Anglo-Saxon legal systems, customary law, religious law, and hybrid or mixed systems, two of them have had even more impact and influence in development of legal systems of today. Romano-Germanic and Anglo-Saxon legal systems, or in other words continental and common law, can be considered two main types of legal systems. These legal systems have been formed and developed throughout history and have been adopted by many countries as legal systems. Romano-Germanic law is adopted as the legal system of Germany, France, Italy, Japan, Azerbaijan, meanwhile Anglo-Saxon system is adopted in countries such as United Kingdom, United States of America, Canada, New Zealand and so on. Each of these legal systems have a lot of distinguishing characteristics, mostly observed in elements such as historical development, sources of the law, court proceedings, existence of precedent, legal education and so on. Even though both systems are quite distinct due to fundamental differences between their rules, procedures and institutions, they have also affected the development of each other, and can present some similarities as well.

Keywords: *legal systems, Anglo-Saxon legal system, Romano-Germanic legal system, common law, continental law*

Günay Kərimova
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
gunay.n.kerimova@gmail.com

Roman-german və anqlo-sakson hüquq sistemləri

Xülasə

Hüquq sistemlərinə “bir icmanın öz qanunlarını şərh etmək və tətbiq etmək üçün istifadə etdiyi qaydalar, prosedurlar və institutlar çərçivəsi” kimi anlayış verilir. Hüquq sistemlərinin roman-german və anqlo-sakson hüquq sistemləri, adət hüququ, dini hüquq, hibrid və ya qarışıq sistemlər kimi bir çox növü olmasına baxmayaraq, onlardan ikisinin müasir hüquq sistemlərinin inkişafında əhəmiyyətli təsiri olmuşdur. Roman-german və anqlo-sakson hüquq sistemləri, başqa sözlə, kontinental və ümumi hüquq, hüquq sisteminin iki əsas növü sayıla bilər. Bu hüquq sistemləri tarix boyu formalaşmış və bir çox ölkələrin hüquq sistemi kimi qəbul edilmişdir. Roman-german hüquq sistemi Almaniya, Fransa, İtaliya, Yaponiya, Azərbaycan kimi ölkələrin hüquq sistemi kimi çıxış edir, anqlo-sakson hüquq sistemi isə Birləşmiş Krallıq, Amerika Birləşmiş Ştatları, Kanada, Yeni Zelandiya kimi ölkələrin hüquq sistemidir. Bu hüquq sistemlərinin hər biri hüququn mənbələri, məhkəmə prosesləri, presedentin mövcudluğu, hüquqi təhsil və s. kimi elementlərdə müşahidə olunan xeyli fərqləndirici xüsusiyyətlərə malikdir. Hər iki sistem qaydaları, prosedurları və institutları arasındakı əsas fərqlərə görə kifayət qədər fərqli olsalar da, tarix boyu bir-birinin inkişafına təsir göstərmişlər. Onların arasında bəzi oxşarlıqlar da tapmaq mümkündür.

Açar sözlər: *hüquq sistemləri, anqlo-sakson hüquq sistemi, roman-german hüquq sistemi, ümumi hüquq, kontinental hüquq*

Introduction

Before starting to unravel the characteristics, similarities and differences of Romano-Germanic and Anglo-Saxon legal systems, it is important to understand meaning of the term ‘legal system’ first. Many resources define the legal system as ‘framework of rules, procedures, and institutions that a community uses to interpret and enforce their laws’. Throughout history, many different types of legal systems have been formed and adopted by countries. These include civil or continental law, common law, customary law, religious law, and hybrid or mixed systems. Even though all of them are considered to be main types of legal systems around the world, two of them, continental and common law systems, or in other words Romano-Germanic and Anglo-Saxon legal systems are legal systems adopted by majority of countries.

The Romano-Germanic legal system, also known as the Continental European legal system, originated in Roman law and developed with German law. The main source of this legal system is the laws of ancient Rome (Slapper, Kelly, 2009: 3).

Roman law, which at an early stage appeared in the form of customary law orally, later changed its form, affected by religion and politics, and made in writing. Thus, based upon the mentioned influences, the Eastern Roman Emperor Justinianus set a goal unifying the Roman law in 528-534. As a result, a legal book named Corpus Juris Civilis was established in writing (Bilge, 2010: 70; Tahiroghlu; Erdoghmush, 2001: 74).

The book of laws accepted as the main source of the Roman law, the Corpus Juris Civilis, consisted of three different original parts: Digesta, Codex, and Institutiones (Tahiroghlu; Erdoghmush 2001: 79).

As a result of interpretation of Corpus Juris Civilis, Roman law played an important role in the development of law in continental Europe. In this regard, national legal systems based on Roman law was also compiled, as well as abstract, intended for repeated use, mandatory for all general rules and norms elaborated (Oghuz, 2003: 115).

The Austrian Civil Code of 1811, the German Civil Code of 1896, the Swiss Civil Code of 1907 may serve as an example (Pejovic, 2001: 819).

Currently, this legal system is used in many European countries, especially Germany, France, Switzerland, Turkey, Russia, and Azerbaijan.

The main characteristics which distinguish the Romano-Germanic legal system from others are as follows:

1) The most important feature of this legal system is that its main source is law. That is, almost all legal concepts in this legal system are regulated by law (Oghuz, 2003: 115). Sources of law in Romano-Germanic legal system often include written codes and statutes.

2) Another important feature of the Roman German legal system is that it is divided into two main areas: theoretical general (public) law and legislative private (civil) law (Goyushov, 2011: 24; Demirchiyeva, 2015: 20).

Although the classification of general (public) law and private (civil) law is not practically significant, theorists use such a classification in order to facilitate the study of legal science. Therefore, in relations that fall under general (public) law on the one hand stands the state which always uses its power. For example, Criminal Law, Administrative Law, Tax Law involve legal relations of such nature, that is why they are considered as subfields of general (public) law (Goyushov, 2011: 20; Demirchiyeva, 2015: 20).

Whereas, despite that in relations falling under private (civil) law on the one hand stands the state, it cannot use its power and has the same (equal) rights as the other party. For example, Civil Law, Family Law, the law of obligations and others involve legal relations of such nature, therefore they are considered as subfields of private (civil) law (Goyushov, 2011: 24; Demirchiyeva, 2015: 20).

The Anglo Saxon legal system, in other words, common law is accepted as one of the most common legal systems in the contemporary world. It is noted to be formed after the occupation of England by the Normandy, through the activities of the Royal Courts. The legal system known as

Romano-Germanic law is noted to have a significant impact on it. In the meantime, we consider that both systems had at least a slight impact on each other (Bashoghlu, 2012: 5; Schobert, 1952: 8).

Thus, the Anglo-Saxon legal system was an independent legal system based upon the legal system of England. The activities focused on building new empires that began from the 16th and was developing during the 19th century can be traced through one empire willing to gain control over the others, especially economically or politically (Bashoghlu, 2012: 6; Schobert, 1952: 9).

In this regard, the Anglo Saxon legal system is said to be developing by sowing its seeds in the geographies being in all aspects alien to it. Australia, Canada (except the State of Quebec), India, Ireland, Hong Kong, New Zealand, Singapore, the United States (except the State of Louisiana), adopted unified Anglo-Saxon legal system (Schobert, 1952: 8).

However, Scotland and the Republic of South Africa accepted at the same time both the Romano-Germanic and Anglo-Saxon legal systems and as a result have a mixed legal system (Bashoghlu, 2012: 5).

The structure and, in other words, sources of the Anglo-Saxon legal system differs from Romano-Germanic law.

So, here the main source is expressed to be common law and the source that enriches, improves, interprets the main source is recognized as precedent law (equity law) created by court (Furmston, 2007: 412).

Apart from this, the so-called “Statute Law” known as written Act of Parliament is also regarded as the source of law in the Anglo-Saxon legal system (Furmston, 2007: 413).

It should be noted that in the narrowest sense, the concept of common law is a general name given to the decisions issued by the Royal Courts existed in England in early Middle Ages till the end of the 19th century. Such courts, since the days of their establishment, have been trying to specify rules that can be equally applied to everybody throughout the country. However, the Royal Courts that did not consider other obligations except payment of a certain amount of money, could not fulfill the requirements of creditors. For this reason, nowadays the Chancellor who can be considered as the minister of Justice of the state, in the 15th century laid the foundation for the (equity) system, which was also called the “Right to Justice” under the influence of the Church, and the Chancellor (chancery), in another words, created courts of equity (justice) (Bashoghlu, 2012: 6; Schobert, 1952: 9).

Common law which developed through courts of common law, and equity law (equity law), which developed through courts of equity, were main two sources that lead the British legal system throughout its history. For this reason, the law of England, in another words, the Anglo-Saxon legal system has a bipartite character (Cartwright, 2007: 4).

As can be seen, the concept of common law is not only used to express this legal system and involve equity law, but also to distinguish between the sources applied while making decisions, indicating the rivalry between these two rights (Chen-Wishart, 2015: 8 – 14).

Taking into account the above-mentioned, we can indicate that the Anglo-Saxon legal system has the following main features.

Firstly, Anglo-Saxon legal system is a judicial (precedent) law by its nature and content. That is, the main source of this legal system is the decisions issued by the Royal Courts in England, the Supreme Court in the United States, similar courts in Canada, Australia and other countries that practice this system. The laws adopted by Parliament also matter here. However, applicable court decisions are taken into account in preparation and adoption of the acts adopted by Parliament. It is the judges who evaluate the practical value of Parliamentary Act (13).

Secondly, the Anglo-Saxon legal system has more casual nature and is characterized by the dominance of precedent law. This situation prevented the formation of codified law as in the Romano-Germanic legal system. Thus, strict adherence to the principle of precedent law in the activities of courts in the countries applying the Anglo-Saxon legal system objectively prevented the development and codification of other components of common law. On the other hand, this

contributed to the systematization of constantly created and repeatedly applied precedents arising from practical goals (13).

Conclusion

There are several differences between Romano-Germanic and Anglo-Saxon legal systems, one of which is their historical origin. Romano-Germanic legal systems originated from laws and legal tradition of ancient Rome, later developing under influence of legal systems of continental Europe, specifically Germanic tribes. The root of Anglo-Saxon legal system, however, can be traced back to England of medieval times.

Another fundamental difference between both legal systems is reflected in their sources of law. Romano-Germanic legal system favors comprehensive legal framework, written codes and statues. Anglo-Saxon system is more lenient when it comes to codification of legal rules, with fewer written codes or legal acts, primarily using precedent law.

Even though both systems have quite distinct differences, they share some similarities. Most importantly Romano-Germanic and Anglo-Saxon legal systems have had a huge impact and influence on modern legal systems of countries today. Many of today's legal systems carry elements of the Romano-Germanic and Anglo-Saxon legal systems.

References

1. Slapper, G., Kelly, D. (2009). *The English Legal System*, 9. Basım. Oxon: Routledge Cavendish.
2. Bilge, N. (2010). *Beginnings of Law, Basic Concepts and Institutions of Law*, 28th Edition. Ankara: Turhan Bookstore.
3. Tahiroghlu, B., Erdoghmush, B. (2001). *Lectures on Roman Law*, 2nd Edition. Istanbul: Der Publications.
4. Oghuz, A. (2003). *Comparative Law*. Ankara: Yetkin Publications.
5. Pejovic, C (2001). *Civil Law and Common Law: Two Different Paths Leading*. Victoria University of Wellington Law Review, Volume 32, Issue 3.
6. Goyushov, R. (2011). *Civil law (general part), collection of lectures*. Baku.
7. Demirchiyeva, M. (2015). *Civil law (general part)*. Baku.
8. Bashoglu, B. (2012). *Demand for Performance in Turkish Law and International Law*. Istanbul.
9. Schobert, P. R. (1952). *Die Realerfullung, insbesondere nach angloamerikanischem Recht*. Bern.
10. Furmston, M. (2007). *Law of Contract*, 15th Edition. Oxford University Press.
11. Cartwright, J. (2007). *Contract Law: An Introduction to the English Law of Contract for the Civil Lawyer*. Oxford and Portland. Oregon.
12. Chen-Wishart, M. (2015). *Contract Law*, 5th Edition. Oxford.
13. İngilis-sakson (Ümumi hüquq) hüquq sistemi, s. 3.
https://www.pa.edu.az/library/3/27/234_movzu_5_ingilissakson_umumi_huquq_huquq_sistemi.pdf

Received: 23.03.2024

Accepted: 20.05.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/35/201-205>

Aysel Asadova
Nakhchivan State University
ayselesedova111@gmail.com

METHODS USED IN THE DEVELOPMENT OF SPEAKING SKILLS IN FOREIGN LANGUAGE CLASSES

Abstract

There are four basic language skills, listening, reading, speaking and writing in foreign language education and training and they are indispensable parts of a language teaching. In language teaching these are divided into two; the ability to understand and read, and the ability to speak which are also regarded as speech and writing. For successful and effective education and training in foreign language courses, these four basic language skills need to be developed and reinforced in accordance with the level and needs of the learners. The article analyzes the teaching of speaking skills in foreign language classes. For this, the activities and methods used in the process of teaching speaking are discussed. The main body of the article discusses and provide information about speaking activities such as, role plays, discussions, storytelling, simulations, brainstorming, interviews and others.

Keywords: *speaking skills, real life situations, communicative output, discussion*

Aysel Əsədova
Naxçıvan Dövlət Universiteti
ayselesedova111@gmail.com

Xarici dil dərslərində nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində istifadə edilən üsullar

Xülasə

Xarici dil təhsili və təlimində dörd əsas dil bacarığı var: dinləmə, oxuma, danışma və yazma. Xarici dil öyrənilməsində uğurlu və effektiv təhsil və təlim üçün bu dörd əsas dil bacarıqları dil öyrənənlərin səviyyəsinə və ehtiyaclarına uyğun olaraq inkişaf etdirilməli və gücləndirilməlidir. Məqalədə xarici dil dərslərində şifahi nitq bacarıqlarının tədrisi təhlil edilir. Bunun üçün danışq vərdişlərinin öyrədilməsi prosesində istifadə olunan fəaliyyət və üsullardan bəhs edilir. Məqalənin əsas hissəsində rol oyunları, müzakirələr, hekayələr, simulyasiyalar, beyin həmləsi, müsahibələr və s. kimi danışq öyrətmə fəaliyyətləri müzakirə edilir.

Açar sözlər: *danışq bacarığı, real həyat situasiyaları, kommunikativ çıxış, diskussiya*

Introduction

Normally, learners do not use the language in authentic situations. They possess inability in communicating appropriately and correctly. This leads to learners' lack of self-confidence and avoidance when communicating with native English speakers. In foreign language teaching and learning, ability to speak is the most essential skill since it is the basic for communication and it is the most difficult skill. Speaking is the most important skill among all the four language skills in order to communicate well in this global world. As English is widely used all over the world, there is a need for learners to acquire the communication skills of it to get success in their respective fields. Thus, the classroom is the ideal platform to acquire good communication skills, especially, speaking skills. The teachers have to understand the problems of the English language learners and try to implement various teaching strategies in their classrooms in order to develop their learners' speaking skills in English classrooms. This is possible for the teachers when they change their methods and materials and by using the latest techniques of teaching speaking skills.

English teaching and learning have the goal of focusing students so that they are able to use English for communication and as a tool for furthering their studies. In the process of teaching and learning, the four language skills (listening, speaking, reading, and writing) are simultaneously performed. Because of the significant role of speaking, many researchers like and have proposed methods to enhance speaking skills by means of syllabus design, teaching principles, types of tasks and materials, and speaking assessment (Willis, 2012). The concern of many scientists of teaching a new language is how the student needs to develop the main speaking skill.

Main body There are various methods in teaching speaking. One of them is *discussion*. Discussion can be held for various reasons. The students may aim to arrive at a conclusion, share ideas about an event, or find solutions in their discussion groups. Before the discussion, it is essential that the purpose of the discussion activity is set by the teacher. In this way, the discussion points are relevant to this purpose, so that students do not spend their time chatting with each other about irrelevant things. For example, students can become involved in agree/disagree discussions. The most common types of communicative output activity are role plays and discussions. In role plays, students are assigned roles and put into situations that they may eventually encounter outside the classroom (Tomlinson, 2010). Because role plays imitate life, the range of language functions that may be used expands considerably. Also, the role relationships among the students as they play their parts call for them to practice and develop their sociolinguistic competence. They have to use language that is appropriate to the situation and to the characters. Students usually find role playing enjoyable, but students who lack self-confidence or have lower proficiency levels may find them difficult at first. To succeed with role play it is important to introduce the activity by describing the situation. Teachers should be sure that the students understand what the product of the role play should be, whether a plan, a schedule, a group opinion, or some other product. *Brainstorm*: Before starting the role play, students have brainstorm as a class to predict what vocabulary, grammar, and idiomatic expressions they might use. *Keep groups small*: Less-confident students will feel more able to participate if they do not have to compete with many voices. To give students time to prepare: The learners must work individually to outline their ideas and the language they will need to express them. To be present as a resource, not a monitor: The teacher should stay in communicative mode to answer students' questions. He should not their pronunciation or grammar unless they specifically ask you about it. *To allow students to work at their own levels*: Each student has individual language skill, an individual approach to working in groups, and a specific role to play in the activity. *To prepare the students*: Give them input (both topical information and language forms) so that they will have something to say and the language with which to say it. *To offer choices*: Teachers suggest the topic for discussion or choose from several options. Discussion does not always have to be about serious issues. Students are likely to be more motivated to participate if the topic is television programs, plans for a vacation, or news about mutual friends. Weighty topics like how to combat pollution are not as engaging and place heavy demands on students' linguistic competence. *To set a goal or outcome*: This can be a group product, such as a letter to the editor, or individual reports on the views of others in the group. *To use small groups instead of whole-class discussion*: Large groups can make participation difficult. *Allow students to participate in their own way*: Not every student will feel comfortable talking about every topic. Do not expect all of them to contribute equally to the conversation. *Do linguistic follow-up*: Through well-prepared communicative output activities such as role plays and discussions, we can encourage students to experiment and innovate with the language, and create a supportive atmosphere that allows them to make mistakes without fear of embarrassment. This will contribute to their self-confidence as speakers and to their motivation to learn more. Teaching speaking from a communicative, pragmatic view of the language classroom, listening and speaking skills are closely intertwined (Ray, Seely, 2014). The goal of teaching speaking skills is communicative efficiency. Learners should be able to make themselves understood, using their current proficiency to the fullest. They should try to avoid confusion in the message due to faulty pronunciation, grammar, or vocabulary, and to observe the social and cultural rules that apply in each communication situation.

To help students develop communicative efficiency in speaking, teacher can use a balanced activities approach that combines language input, structured output, and communicative output. Language input comes in the form of teacher talk, listening activities, reading passages, and the language heard and read out side of class. It gives learners the material they need to begin producing language themselves.

At the end, the class decides on the winning group who defended the idea in the best way. This activity fosters critical thinking and quick decision making, and students learn how to express and justify themselves in polite ways while disagreeing with the others. For efficient group discussions, it is always better not to form large groups, because quiet students may avoid contributing in large groups (Harmer, 2007).

The group members can be either assigned by the teacher or the students may determine it by themselves, but groups should be rearranged in every discussion activity so that students can work with various people and learn to be open to different ideas. Teachers can come out with interesting, authentic and essential topics that students can discuss or talk about especially in the target language. The related topics should be easy and understandable. Lastly, in class or group discussions, whatever the aim is, the students should always be encouraged to ask questions, paraphrase ideas, express support, check for clarification, and so on.

Role Play One other way of getting students to speak is roleplaying. Students pretend they are in various social contexts and have a variety of social roles. In roleplay activities, the teacher gives information to the learners such as who they are and what they think or feel (Thornbury, 2009). Thus, the teacher can tell the student that "You are Ali, you go to the doctor and tell him what happened last night, and what they think or feel.

Simulations are very similar to role-plays but what makes simulations different than role plays is that they are more elaborate. In simulations, students can bring items to the class to create a realistic environment. For instance, if a student is acting as a singer, she or he brings a microphone to sing and so on. Role plays and simulations have many advantages. First, since they are entertaining, they motivate the students.

Information Gap In this activity, students are supposed to be working in pairs. One student will have the information that other partner does not have and the partners will share their information. Information gap activities serve many purposes such as solving a problem or collecting information (Tomlinson, 2010). Also, each partner plays an important role because the task cannot be completed if the partners do not provide the information the others need. These activities are effective because everybody has the opportunity to talk extensively in the target language.

Brainstorming The objective is for students to ask questions to find out what they can from the other(s).

Sample Questions: What is the first person's name? How do you spell it? Where is he/she from? What is his/her occupation What does he/she do on weekends? What kind of movies does he/she like? After completing the chart, students discuss with their partners: Which person would each like as a friend? Why? On a given topic, students can produce ideas in a limited time. Depending on the context, either individual or group brainstorming is effective and learners generate ideas quickly and freely. The good characteristics of brainstorming is that the students are not criticized for their ideas so students will be open to sharing new ideas.

Storytelling Students can briefly summarize a tale or story they heard from somebody beforehand, or they may create their own stories to tell their classmates. Story telling fosters creative thinking. It also helps students express ideas in the format of beginning, development, and ending, including the characters and setting a story has to have. Students also can tell riddles or jokes. For instance, at the very beginning of each class session, the teacher may call a few students to tell short riddles or jokes as an opening

Interviews Students can conduct interviews on selected topics with various people. It is a good idea that the teacher provides a rubric to students so that they know what type of questions they can ask or what path to follow, but students should prepare their own interview questions (Nunan,

2020). Conducting interviews with people gives students a chance to practice their speaking ability not only in class but also outside and helps them becoming socialized. After interviews, each student can present his or her study to the class. Moreover, students can interview each other and "introduce" his or her partner to the class.

Story Completion Before coming to class, students are asked to read a newspaper or magazine and, in class, they report to their friends what they find as the most interesting news (Morozova, 2013). Students can also talk about whether they have experienced anything worth telling their friends in their daily lives before class.

Picture Narrating This activity is based on several sequential pictures. Students are asked to tell the story taking place in the sequential pictures by paying attention to the criteria provided by the teacher as a rubric (Thornbury, 2009). Rubrics can include the vocabulary or structures they need to use while narrating.

Picture Describing Another way to make use of pictures in a speaking activity is to give students just one picture and having them describe what it is in the picture. For this activity students can form groups and each group is given a different picture. Students discuss the picture with their groups, then a spokesperson for each group describes the picture to the whole class (Harmer, 2007). This activity fosters the creativity and imagination of the learners as well as their public speaking skills.

Find the Difference For this activity students can work in pairs and each couple is given two different pictures, for example, picture of boys playing football and another picture of girls playing tennis (Thornbury, 2009). Students in pairs discuss the similarities and/or differences in the pictures.

Conclusion

In conclusion, in the teaching of foreign languages, the formation of speaking competence is important, in the process of which the teacher must organize the lesson using more interactive methods and modern technologies. Well-prepared communicative output activities such as role plays and discussions, can encourage students to experiment and innovate with the language, and create a supportive atmosphere that allows them to make mistakes without fear of embarrassment. Teaching speaking from a communicative, pragmatic view of the language classroom, listening and speaking skills are closely integrated.

Since speaking is one of the four major skills necessary for effective communication in any language, speaking skills should be developed along with the other skills, so that these integrated skills will enhance the students' ability to communicate. It is essential for students to understand the spoken utterances and give appropriate answers. Providing students with a variety of situations and frequent speaking tasks plays a significant role in the improvement of students' fluency when speaking. Confidence and competence usually reinforce English speaking skills. Activities like discussions, brainstorming, story completion, picture describing, interviews increase speaking process.

References

1. Willis, D. (2012). *A Framework for Task-based Learning*: London: Longman.
2. Tomlinson, B. (2010). Principles of Effective Materials Development. In N. Harwood (Ed.) *English Language Teaching Materials: Theory and Practice*, pp. 81-108. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Ray, B. & Seely, C. (2014). *Fluency through TPR story telling*. U.S.A.: Command Performance Language Institute.
4. Harmer, J. (2007). *The Practice of English Language Teaching*. U.K.: Longman.
5. Thornbury, S. (2009). *How to teach speaking*. U.K.: Pearson.

6. Tomlinson, B. (2010). Principles of Effective Materials Development. In N. Harwood (Ed.) English Language Teaching Materials: Theory and Practice, pp. 81-108. Cambridge: Cambridge University Press.
7. Nunan, D. (2020). Practical English Language Teaching Teacher's Text Book. McGraw-Hill.
8. Morozova, Y. (2013). Methods of enhancing speaking skills of elementary level students.

Received: 26.03.2024

Accepted: 06.05.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/35/206-210>

Nailə Mönsümova
Azərbaycan Dillər Universiteti
monsumova.naile@mail.ru

İNGİLİS DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNDƏ ALINMA SÖZLƏRİN ROLU

Xülasə

Məqalə ingilis dilinin lüğət tərkibində alınma sözlərin rolundan bəhs edir. Müəllif müxtəlif dillərdən sözlərin fərqli yollarla alınmasını araşdırır. Qeyd olunur ki, ingilis dili beynəlxalq dildir və bütün dünyada geniş şəkildə istifadə olunur. İngilis dilinin lüğət tərkibi alınma sözlərlə zənginləşdirilir. Belə ki, bu dilin öz sözləri yalnız otuz faiz təşkil edir. İngilis dilinin lüğət tərkibindəki sözlərin yetmiş faizini alınma sözlər təşkil edir. İlk mərhələdə ingilis dili kelt və latın sözləri ilə, daha sonra isə anqlo-sakson, yunan, norman, fransız, alman və rus elementləri ilə zənginləşdirilib. Dilin bu cür tərkibi qrammatik və fonetik assimilyasiyaya məruz qalaraq yeni forma kəsb edib. İngilis dilinin lüğət tərkibindəki bu dəyişikliklər bu dilin elm və həyatın bütün sferalarında istifadəsi üçün çox əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: lüğət tərkibi, milli sözlər, alınma sözlər, xarici elementlər, assimilyasiya

Naila Monsumova
Azerbaijan University of Languages
monsumova.naile@mail.ru

The Role of Borrowed Words in English Vocabulary

Abstract

The article studies the role of borrowed words in English vocabulary. The author identifies diverse ways of borrowing words from different languages. It is mentioned that English is an international language and is widely used all over the world. The vocabulary of English is enriched with the loans as the native words of this language contains only thirty percents. Seventy percents of English vocabulary consist of borrowed words. Originally, English was enriched by Celt and Latin words, later by Anglo-Saxon, Greek, Roman, Norman, French, German, Russian elements. This structure of the language has subjected to grammatical and phonetical assimilation of English and acquired a new shape. All these changes in English vocabulary are very essential in terms of using this language in all spheres of science and life.

Keywords: word stock, native words, loans, external elements, assimilation

Giriş

Dildə mövcud olan və hər kəs tərəfindən həm anlaşılan, həm də anlaşılmayan sözlərin məcmusuna dilin lüğət tərkibi deyilir. Dilin lüğət tərkibi nə qədər zəngin olarsa, dildən istifadə də bir o qədər çox olar. Bu cəhətdən ingilis dili dünyanın ən zəngin dillərindən biri sayılır. İngilis dili müasir zamanımızda beynəlxalq dildir və bu dildən bir-birindən fərqli sahələrdə istifadə edilir, həmçinin milliyətindən aslı olmayaraq müxtəlif xalqlar tərəfindən qəbul edilərək işlədilir. Hazırkı dövrdə ingilis dili istər siyasi, fəlsəfi, istərsə də ədəbi, elmi fikirlərin ifadəsinə xidmət edəcək qədər işləklilik qazanmış və öyrənilmişdir.

Dünyada elə bir dil mövcud deyil ki, onun lüğət tərkibindəki sözlər yalnız öz milli sözləri olsun. Hər bir dil bir dil kimi formalaşana qədər müxtəlif təsirlərə məruz qalır və bu təsirlər dildə öz izlərini qoyur. Müasir inkişaf əlaqədə xalqlar, dövlətlər bir-biri ilə elmi, mədəni, iqtisadi, siyasi cəhətdən sıx əlaqədədir. Bu da dillərin yaxınlaşması, birinin digərinə söz verməsi üçün zəmin yaradır (Babayev, 2011).

Müəyyən tarixi dövrlərdə ingilis dilinə əcnəbi dillər təsir etmiş və bu təsir nəticəsində bir çox xarici sözlər, yəni alınmalar ingilis dilinin lüğət sistemində keçmişdir. İngilis dilinə, əsasən, üç dil daha çox təsir göstərmişdir. Bu dillərə fransız, alman dilləri aiddir. Alınma sözlər dilə iki üsulla daxil olur:

- 1) şifahi formada, yəni insanlar arasında qurulan ünsiyyət ilə;
- 2) yazılı formada, yəni kitablar və başqa vasitələrlə yaradılan əlaqələr zamanı.

Hal-hazırda yazılı formada ingilis dilinə keçən alınmalar dilin lüğət sistemində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yazılı formada dilə keçən alınmalar öz yazılı formalarını və səs tərkiblərini qoruyub saxlayır.

Milli mənşəli sözlər ingilis dilinin lüğət bazasının 30 %-ni təşkil edir. Alınma sözlər isə ingilis dilinin lüğət tərkibinin 70 %-dən artığını əhatə edir. Alınma sözlər termini digər dillərdən qəbul edilmiş, dil tərkibinə keçmiş sözləri bildirir. Lüğət tərkibini zənginləşdirən yollardan biri də bu alınmalardır. Elə bir dil mövcud deyil ki, onun lüğət tərkibində əcnəbi, alınma söz olmasın (2, 67-68).

İngilis dilinin lüğət tərkibini etimoloji mövqedən analiz edərkən aydın olur ki, bu qarışıq dildir. Belə ki, müasir ingilis dilinin lüğət bazasındakı xarici elementlər çoxluq təşkil edir. Bunun səbəbi ingilis xalqının tarixi ilə bağlıdır. Çünki bu xalq tarixən başqa xalqlarla və başqa dillərlə qarşılaşmışdır.

İngilis dilinin söz bazasının, lüğət tərkibinin əsasını milli sözlər tutur. Dilçilik ədəbiyyatlarında millilik termini anqlo-sakson mənşəli sözlərin V əsrdə german tayfaları tərəfindən gətirilən sözləri bildirmək üçün istifadə edilir. Həmin milli mənşəli sözlər çox qədim elementlərdən ibarət olub: Hind-Avropa, German və Qərbi German birləşmələrindən. İngilis dilinin lüğət bazasının 25 – 30 %-ni anqlo-sakson sözləri təşkil edir. Təxminən bu sözlərinin hamısı çox vacib semantik qruplara malikdir. Bunlara köməkçi və modal feillərin çoxu daxildir. Məsələn: feillər (shall, will, can, must, may); əvəzlilər (you, he, my, his, who); sözlönləri (in, out, on, under); saylar (one, three, four); bağlayıcılar (and, but, till, as). Anqlo-sakson mənşəli milli sözlər bir neçə qruplara bölünür: bədən üzvləri (head, hand, arm, heart); ailə üzvlüyü və qohumluq (father, husband, wife); heyvan (horse, sheep, cow); ümumi hərəkət (come, go, hear); keyfiyyət və xüsusiyyət (old, young, cold, hot, long) bildirən sözlər (Babayev, 2004).

İngilis dilindəki alınmalardan bəhs edərkən Denizens və Aliens terminlərinin adı da vurğulanmalıdır. Denizen termini xarici mənşəli sözlərin ingilis dilinə uyğunlaşmış bu dilin səsləri ilə tələffüz olunmasını, yəni xarici sözlərin ingilis səsləri ilə əvəz olunmasını bildirir. Denizen adlanan alınma sözlər ingilis dilinə uyğunlaşmış, dilin özünüküləşmiş sözləridir. Məsələn: *leg-leggs; sign-signe; surndler-schvindler* və s.

Aliens adlanan alınmalar isə, əksinə, heç bir xarici yazılış qaydasında dəyişiklik olmadan dildə mövcud olanlardır. Belə alınan sözlər öz yazılış və tələffüz qaydalarını saxlayırlar. Məsələn: *fiancee, garage, mirage, champagne, leisure, pleasure* və s. (Həsənov, 1988).

Alınma sözləri tədqiq edən zaman onların keçdikləri dilin normalarına uyğunlaşması, yəni assimilyasiya ilə rastlaşırıq. Assimilyasiya prosesi alınmış sözləri həm fonetik, həm qrammatik, həm də leksik cəhətdən əhatə edir. Çünki dilçilər assimilyasiyanı 3 cür fərqləndirmişlər: fonetik, qrammatik və leksik assimilyasiya.

Fonetik assimilyasiya dedikdə, alınma sözlərin səs tərkibində və vurğusundakı dəyişikliklər nəzərdə tutulur. Buna nümunə olaraq, fransız alınmalarında olan “e” hərfini misal göstərə bilərik. Belə ki, bu hərf ingilis dili danışığında əsasən [ei] kimi tələffüz edilir: *communicate, cafe* və s.

Qrammatik assimilyasiya o zaman baş verir ki, başqa bir dildən sözlər alınanda onlar öz qrammatik formalarını itirir və yeni qrammatik kateqoriyalar qazanırlar. Bu proses ingilis dilində dilin öz sözləri vasitəsilə həyata keçir. Bəzi alınmaların iki cəm forması olur: milli və əcnəbi. Məsələn: *vacuum-vacua and vacuums* (Qurbanov, 2000).

Leksik assimilyasiya hadisəsi bir söz digər bir dilə keçən zaman, öz semantik quruluşunda dəyişiklik baş verəndə olur. Çoxmənalı sözlər, adətən, bir və ya iki mənada dilin tərkibinə qəbul edilir. Məsələn: *Cargo* və *Cask* sözü ispan dilində müxtəlif mənalara malikdir, lakin onların bir

mənası qəbul edilmişdir, yəni *cargo* – *gəmidə daşınan mal*; *cask* – *mayeni saxlamaq üçün qab, çəllək*.

Alınma sözlər qədim ingilis dilinin lüğətinin çox böyük bir hissəsini təşkil edir (təxminən 6000 söz). Onlar tarixilik və dilçilik baxımından böyük əhəmiyyətə malikdirlər. Alınma sözlər ingilis dilinin başqa dillərlə siyasi, iqtisadi-ictimai və mədəni əlaqələrinin Britaniya tarixinin erkən dövrünü əks etdirir. Qədim ingilis dilinin alınmaları iki mənbədən alınmışdır: kelt və latın (Arnold, 1986).

Qədim ingilis dilində olan sözlər arasında kelt sözləri azlıq təşkil edir və bunlar da qarışıq formada olmuşlar. Kelt sözləri, əsasən, yer adlarında özünü qoruyub saxlayıb. Qədim ingilis krallıqları Kent, Deira və Bermika adlarını kelt tayfalarının adlarından yaradıblar. Kelt yer adlarında rast gəlinən elementlər onları müəyyənləşdirməyə kömək edə bilər: *comb* – “*deep valley*” (Butcombe, Duncombe, Winchombe); *torr* – “*high rock*” (Torr-cross); *pill* – “*creek*” (Hundspill). Bir çox yer adları kelt adları ilə hibriddir. Kelt komponenti latın və german komponenti ilə birləşərək mürəkkəb yer adları yaradır. Məsələn:

Kelt komponentləri + Latın Kelt komponentləri + German

Man + chester York + shire

Win + chester Corn + wall

Glou + chester Salis + bury

Wor + cester Canter + bury

Devon + port Devon + shire

Alınma sözlər sadəcə başqa dildən alınaraq dilin lüğət tərkibini zənginləşdirmir. Belə ki, bəzi yazıçılar, sənət adamları özləri öz sahələri ilə bağlı olaraq yeni sözlər yaratmışlar. Yəni həmin sənətkarlar öz əsərlərində yeni məfhumları, əşyaları bildirən sözlər və ifadələr yaradaraq dilin lüğət bazasını daha da zəngin etmişlər. Yaranmış həmin anlayışlar dilin lüğət tərkibini zənginləşdirməklə bərabər, insanlara öz fikirlərini daha geniş şəkildə izah etməkdə yardımçı olmuşdur (Galperin, Stylistics, 1977).

Öz əsərlərində yeni sözlər yaradan məşhur şəxsiyyətlərdən biri də ingilis dramaturqu Vilyam Şekspir olmuşdur. XVI-XVII əsrlərdə yaşamış dramaturq təkcə öz möhtəşəm əsərləri ilə ingilis ədəbiyyatını məşhurlaşdırmamış, eyni zamanda yeni sözlər formalaşdıraraq bu dilin lüğət bazasını da zənginləşdirmişdir.

Əsərlərində yeni sözlər yaradan yazıçı həmçinin şəkilçilər vasitəsilə də sözlər qurmuşdur. O, “un” prefiksini sevdiyi üçün 300-dən artıq söz yaradaraq ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil etmişdir. “Un” prefiksi ilə yaratdığı sözlərə bu nümunələri göstərə bilərik: *Unaware* (Venus and Adonis, 1593); *Uncomfortable* (Romeo and Juliet, 1599); *Undress* (Taming of the Shrew, 1616); *Unearthly* (A Winter’s Tale, 1616); *Unreal* (Macbeth, 1623).

Vilyam Şekspir ingilis dilində mövcud olan bəzi sözlərə şəkilçilər əlavə etməklə yeni sözlər yaratmışdır ki, həmin sözlərə bunları aid edə bilərik: “daunt” feilinə *-less* suffiksini əlavə edərək, yeni sifət “dauntless”-i yaratdı. Bu sözə “Henry VI, part 3” əsərində rast gəlirik: “*Yield not thy neck to Fortune’s yoke, but let thy dauntless mind still ride in triumph over all mischance*”. Məşhur yazıçı digər bir feil “swag” üzərinə *-er* suffiksi əlavə edərək, yeni bir söz “swagger”-i yaratdı. Həmçinin o, “green-eyed” sözünü də lüğətə daxil etmişdir və bu sözün mənası paxıllığı, həsədi bildirirdi. Eyni zamanda “Othello” əsərində “addiction” sözünü müşahidə etmək mümkündür: “*Every man put himself into triumph; some to dance, some to make bonfires; each man to what sport and revels his addiction leads him*” – Herald. “Timon of Athens” əsərində “arch-villain” sözünə rast gəlirik: “*Each man apart, all single and alone, yet an arch-villain keeps him company*” – Timon. “Macbeth” əsərində isə “assassination” sözünə: “*If the assassination could trammel up the consequence, and catch with his surcease success*” – Macbeth. “The Tempest” əsərində “eyeball” sözünü görə bilərik: “*Be subject to no sight but thine and mine, invisible to every eyeball else*” – Prospero (Ginzburg, Khidekel, Knyazeva, Sankin, 1976).

Həmin vaxt alınan sözlərin əksəriyyəti fransız, latın və yunan dillərindən idi və dilin ümumi lüğət bazasını zənginləşdirmişdi. Həmin sözlərə aiddir: *accommodation, anticipate, democracy, education, excellent, pretext, profitable*.

İngilis dilinin qədim dövrlərində ədəbiyyat vasitəsilə lüğət tərkibinin zənginləşdirildiyindən bəhs etmişkən, ingilis tarixinin şah əsəri sayılan “Beowulf” əsərinin adını da qeyd etmək vacibdir. Bu əsərin adı anqlo-sakson tayfalarının adı ilə bağlıdır. Belə ki, bu əsəri anqlo-saksonlar İngiltərəyə gətirmişlər, lakin əsər onlar barəsində deyil, skandinaviyanlar barəsində yazılmışdır. Bu əsər X əsrə aid olub, müəllifi naməlumdur və Britaniya muzeyində saxlanılır. Həmin əsəri dilçiliklə əlaqələndirən isə əsərdə istifadə olunan sözlərdir və həmin sözlər alınma sözlər hesab olunur. Ümumiyyətlə, əsər İngiltərənin yazılı abidələrindən hesab edilir və iki hissədən ibarətdir. Bu poema yalnız ədəbiyyat sahəsində İngiltərəni inkişaf etdirmədi, eyni zamanda alınma olan bəzi yeni sözləri dilin lüğət tərkibinə daxil etdi. Həmin alınma sözlər bədii məcaz formasında verilsə də, onları qeyd etməyi lazım bildik: “*sea*” – “*surging ocean*”, “*the swan’s road*”; “*street*” – “*stone-adorned*”; “*the body*” – “*bone house*”; “*fine building*” – “*high and horn-gabled*”; “*ancient construction*” – “*the old work of giants*” və s. (Hajiyeva, 2013).

İngilis dilində alınma sözlərin əsas qrupları latın, Skandinaviya və fransız mənşəlidir. Digər qruplara isə kelt, yunan, rus, italyan, ispan, ərəb mənşəli sözlər aiddir ki, bu sözlər dilin lüğət bazasının inkişafına kömək etmişdir.

Latın alınmaları ingilis dilinin lüğət bazasının böyük qismini əhatə edir və təxminən dilin lüğət tərkibinin ¼-ni əhatə edir ki, bu da tarixi dövrlərlə əlaqədar olmuşdur. Latın mənşəli sözlər tarixi proseslə əlaqəli olaraq 3 qrupa bölünür: Qədim alınmalar eradan əvvəl I əsrdə anqlo-sakson tayfaları İngiltərə ərazisində olan zaman romalılarla ticarət əlaqələri vardı və həmin vaxt dilə daxil olan sözlər bunlardır: *dish, cup, butter, cheese, hare, pepper, cherry, kitchen* və s. Növbəti qrupa daxil olan latın alınmaları VI-VII əsrlərə təsadüf edir və həmin vaxt xristianlıq dininin hər yerdə tüğyan etdiyi bir vaxt olduğundan dilə daxil olan sözlər dini məfhumları ifadə edirdi: *abbot, alter, christ, school* və s. Üçüncü qrupu əhatə edən alınma sözlər elm və mədəniyyətdəki dirçəlişlə əlaqədar olaraq dilin tərkibinə keçmiş və bu hadisə tarixin XIV əsrinə təsadüf edir: *basis, area, junior, minor* və s.

Skandinaviya alınmaları ingilis dilində təqribən 650 sözdür və bu sözlər ümumi məfhumları bildirir: *law, sky, skinn, root, anger, finger, gate, to die, to cast, to take, to call, they, to want, wrong, wing*. Skandinaviya mənşəli sözlərin bəzi özünəməxsus cəhətləri var. Bu sözlərdə ilk hecalar [sk] səslərini qoruyub saxlamışdır: *skirt, skill, scatter*. Həmçinin “g” hərfi [g] səsi kimi tələffüz edilir: *get, give, forget, anger* (10).

Fransız sözləri ingilis dilində əhəmiyyətli mövqedə dayanır. Bu sözlər Norman alınmalar və yeni Paris alınmalarıdır. 1066-cı ildə Norman işğalından sonra fransız dili İngiltərədə rəsmi dil oldu. İlk alınmalar müharibə ilə əlaqəli idi: *fare, soldiers, army, law, crown, country, piece, justice, office, parliament, state* və s. Bu mənşəli sözlər XVI əsrə qədər davam etdi: *chair, table, dinner, supper, soup, jelly, to boil, to fry, beauty, desire, castle*. XVII əsrdə isə yeni alınmalar Paris mənşəli sözlər dilə keçdi: *campaign, ballet, rouge, bucket, machine*.

Kelt alınmaları, əsasən, tarixi əhəmiyyət daşıyır. V əsrdə anqlo-sakson tayfaları İngiltərəyə gələndə bu ərazinin əhalisi kelt və britaniyalılar idilər. Kelt sözləri: *bard, glad, cradle, loch (lake)*. Kelt alınmaları, əsasən, məkan bildirən sözlərdir: *aber (the mouth of the river) Aberdeen; avon (a river) – Stratford-on-Avon; inch (an island) – Inchcape*.

Yunan sözləri əsasən fransız və latın dilləri vasitəsilə bu dilə keçmiş və əsasən xristianlıq ifadə edən terminlər və anlayışlar olmuşdur. Birbaşa keçən yunan sözləri isə dirçəliş dövründə tərəqqi ilə əlaqəli olmuşdur: *tragedy, comedy, drama*. Eyni zamanda yunan elementləri olan şəkilçilər ingilis dilini zənginləşdirir: *telephone, photography, telegramme* və s. (11).

Rus dilindən alınan sözlər 2 qrupa bölünür: 1917-ci ildən əvvəl alınan sözlər: *izba, ruble, kopeck* və s. 1917-ci ildən sonra keçən alınmalar, bunlara sovetizmlər də deyilir: *bolshevic, komsomol, udarnik, sputnik, lunnik*.

Nəticə

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində alınma sözlərin rolu böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, ingilis dilinin bir dil kimi mövcud olmasında alınma sözlər əvəzsiz rola malikdir və qeyd etmək lazımdır ki, bu dilin lüğət tərkibinin çox hissəsini (70 %) alınma sözlər təşkil edir. İngilis dilində alınma sözlərin rolundan bəhs edərkən, latın və fransız dillərinin adını xüsusi vurğulamaq lazımdır. Çünki tarixən həmin dillər ingilis dilinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmiş və bu dillərdən keçən sözlər ingilis dilinin lüğət tərkibini kifayət qədər zənginləşdirmişdir.

Alınma sözlər hesabına lüğət tərkibinin zənginləşmə prosesi müxtəlif dilçilərin fikirlərinə müvafiq şəkildə araşdırılmış, İngiltərə tarixinin lap qədim zamanlarından müasir dövrə qədər bu dilin lüğət tərkibinə keçmiş bir çox söz və ifadələr nəzərə çatdırılmışdır.

Ədəbiyyat

1. Babayev, A. M. (2011). Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 620 s.
2. <https://studfiles.net>
3. Babayev, A. M. (2004). Dilçiliyə giriş. Bakı, 512 s.
4. Həsənov, H. Ə. (1988). Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 351 s.
5. Qurbanov, A. M. (2000). Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 450 s.
6. Arnold, I. V. (1986). The English Word. Moscow, 295 p.
7. Galperin, R. I. (1977). Stylistics. Moscow, 332 p.
8. Ginzburg, S. R., Khidekel, S. S., Knyazeva, G. Y., Sankin, A. A. (1976). A Course in Modern Lexicology. Moscow, 269 p.
9. Hajiyeva, A. H. (2013). Contrastive Lexicology. Baku, 212 p.
10. <https://dictionary.cambridge.org/ru/word-formation>
11. <https://fluentu.com/blog/english/english-words-from-other-languages>

Göndərilib: 12.03.2024

Qəbul edilib: 07.05.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/35/211-214>

Zöhrə Abdullayeva

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
abdullayeva.zohra.2201@atmu.edu.az

AZƏRBAYCANDA TURANİMASIYA FƏALİYYƏTİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Xülasə

Azərbaycanda turizm animasiyasının inkişafında qədim sivilizasiyaların rolu ölkənin turizm sektoruna müasir texnologiyaların və kreativ yanaşmaların tətbiqi ilə innovativ və xoş təcrübələr təqdim etmək məqsədi daşıyır. Turanimasiya müştəri məmnuniyyətini artıran, beynəlxalq anlaşıma və sosiallaşma imkanlarını genişləndirən zəngin proqramlar vasitəsilə turistlərin təcrübəsini daha maraqlı və mənalı edir. Bu sahə turizm sektoru üçün əhəmiyyətli iqtisadi itkilər yaradır, turistlərin daha çox pul xərcləməsinə və ərazidə daha uzun müddət qalmasına səbəb olur. Turanimasiya beynəlxalq anlaşıma və sosiallaşma imkanlarını genişləndirərək turistlərin təcrübəsini zənginləşdirir. Tədqiqatda turizmin müxtəlif aspektləri – sivilizasiya, iqtisadiyyat, təhsil və texnologiya baxımından əhəmiyyəti vurğulanır. Qeyd olunur ki, turizm fəaliyyəti turizm bazarında innovasiyaların və yaradıcılığın təşviqində mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: Azərbaycan, turizm, turanimasiya, turizm animasiyası, Azərbaycan turizmi

Zohra Abdullayeva

Azerbaijan Tourism and Management University
abdullayeva.zohra.2201@atmu.edu.az

Comparative Analysis of Characteristics of Turanimation Activity in Azerbaijan

Abstract

The role of ancient civilizations in the development of tourism animation in Azerbaijan aims to provide innovative and pleasant experiences to the country's tourism sector by applying modern technologies and creative approaches. Turanimation makes the experience of tourists more interesting and meaningful through rich programs that increase customer satisfaction and expand opportunities for international understanding and socialization. This area creates significant economic losses for the tourism sector, causing tourists to spend more money and stay longer. Tourism enriches the experience of tourists by expanding opportunities for international understanding and socialization. The study highlights the importance of tourism in terms of various aspects - civilization, economy, education and technology. It is noted that tourism activity plays an important role in promoting innovation and creativity in the tourism market.

Keywords: Azerbaijan, tourism, touranimation, tourism animation, Azerbaijan tourism

Giriş

Azərbaycanda turanimasiyasının inkişaf tarixi və əsas xüsusiyyətləri bir neçə səbəbdən aktualdır. Turanimasiyasının inkişafını başa düşmək ölkənin zəngin mədəni irsinin təbliğinə imkan verir. Animasiya Azərbaycana xas olan folkloru, adət-ənənələri və tarixi hadisələri nümayiş etdirmək üçün güclü vasitə olub, mədəni kimliyin qorunub saxlanmasına və paylaşılmasına kömək edir. Yaxşı inkişaf etmiş və fərqli turanimasiya sənayesi turizm sektoruna əhəmiyyətli töhfə verə bilər. Maraqlı və məlumatlandırıcı animasiyalar ölkənin görməli yerləri, tarixi və adət-ənənələri haqqında məlumat verməklə turistləri cəlb edə bilər və bununla da turizm sənayesini inkişaf etdirə bilər.

Məqalə işinin obyektini turizmdə turanimasiyasının günümüzdə rolu, predmeti isə ölkəmizdə turanimasiyanın ümumi turizm içində və bizneslərdə yeridir. Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri:

Azərbaycanda turanimasiyanın inkişaf tarixi və əsas xüsusiyyətlərinin təhlilidir (Bilalov, 2011: 374).

Animasiya məhsulunun yaradılması dramatik konsepsiya ilə başlayır. Dramaturgiya burada süjet-obrazlı quruculuq və proqramın kütləvi aksiya kimi həyata keçirilməsi üçün konsepsiya kimi çıxış edir. Mədəni-istirahət fəaliyyətinin texnologiyasının bir hissəsi olmaqla, turistlərin mədəni istirahət və animasiya proqramlarının dramaturgiyası özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Əgər teatr sənətində mənbə bədii ədəbiyyat əsasında qurulan pyesdirsə, mədəni istirahət fəaliyyətində mənbə materialı real faktiki material (sənədlər, hadisələr, şəxsiyyətlər) əsasında formalaşan ssenaridir. Nəticədə, teatr tamaşasının rejissoru tamaşadan həyata, mədəni istirahət proqramının rejissoru isə həyatdan tamaşaya (ssenariyə) yol açır. Teatrda dramatik konsepsiya tamaşanın həddləri ilə, mədəni istirahət proqramında isə bədii formada ifadə olunan ictimai əhəmiyyətli hadisə ilə müəyyən edilir (Abbasov, 2011: 5).

Tədbir turizmi, teatr tamaşaları və əyləncə parklarının animasiya proqramları, tur paketinin əsas tərkib hissəsi kimi qəbul edilir və səyahətin əsas məqsədini təşkil edir. Turistin oteldə qaldığı bütün müddət ərzində animasiya proqramları ona tam məmnunluq (istək, arzu, səyahət məqsədinə çatmaq hissi) təmin etməlidir. Müxtəlif təkliflər və yüksək tələbat sayəsində təlim animasiyası turizm sektorunda işçilər üçün geniş imkanlar yaradır. Bu imkanlar səyahət proqramlarının hazırlanmasından tutmuş əlverişsiz hava şəraitində həyatı yaxşılaşdıran funksiyaların təmin edilməsinə qədər dəyişir (İsmayılov, 2021: 78).

Otel animasiyası ilk növbədə reklam funksiyasını yerinə yetirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu halda animatorların vəzifəsi turistlərin bu turizm kompleksinə (otel) yenidən səfər etmələrini və müştərilərini öz reklamlarının bir növ daşıyıcısına çevirmələrini təmin etməkdir. Animasiya istiqamətlərinin seçimi vacibdir, çünki real animasiya proqramları çox vaxt müxtəlif simvollarla malikdir və müxtəlif növ animasiyaların bəzi elementlərini birləşdirir. Bu birləşmə animasiya proqramlarını daha cəlbedici və zəngin edir. Təlim komponentinin daxil edilməsi sağlamlığı bərpa etməyə və gücləndirməyə kömək edir və böyük gücləndirici təsir göstərir (Növrəli, 2012: 15).

Bakı şəhər mərkəzində yerləşən parklar həm uşaqlar, həm də böyüklər üçün bir çox əyləncəli attraksionlar təklif edir. Burada karusellər, təhlükəsiz hava topları və kiçik qatarlar kimi klassik park əyləncələri mövcuddur. Bakının ən böyük əyləncə mərkəzlərindən biri olan MegaFun, oyun avtomatları, video oyunlar, bowling və lazer tag kimi oyunlar təklif edir. Həmçinin uşaqlar üçün xüsusi oyun sahələri və doğum günü tədbirləri üçün məkanlar da mövcuddur (Bilalov, 2013: 366).

Azərbaycan "İpək Yolu"nun zəngin tarixini və mədəni əhəmiyyətini ön plana çıxaran interaktiv və təhsil məqsədli tematik parklarla turistlərə unikal təcrübələr təklif edir. Bu park ziyarətçilərə Qafqaz boyunca İpək Yolunun əhəmiyyətini və tarixi ticarət yollarının mədəniyyətlərarası köprü rolunu oynadığını göstərir. İçərişəhərdə keçirilən tədbirlər, turistlərə Orta əsr dövrünə səyahət imkanı yaradır. Ziyarətçilər dövrün geyimlərini geyinərək, qədim döyüş sənətləri nümayişlərində iştirak edə bilər və tarixi şəxsiyyətlərlə "görüşə" bilərlər (Hüseynova, 2014: 374).

ABŞ dünyanın ən məşhur və ən böyük tema parklarına ev sahibliyi edir. Bu parklar turistlərə müxtəlif fantaziya və macəra təcrübələri təklif edir, məşhur film səhnələrinin və personajlarının canlandırıldığı attraksionlardan istifadə imkanı verir. Əyləncənin mərkəzi sayılan Las Vegas, turistlərə gündüz və gecə boyunca davam edən şoular, konsertlər və oyunlarla dolu bir animasiya dünyası təklif edir. Bu şəhər yetkin turistlər üçün dünyada əyləncənin simvolu halına gəlmişdir (Növrəli, 2012: 255).

Avropanın ən məşhur tema parklarından biri olan Disneyland Paris turistlərə Disney səhnələri və personajları ilə dolu fantaziya və macəra dünyasına səyahət təklif edir. Bu park hər yaşdan olan ziyarətçilər üçün müxtəlif attraksionlar və şoularla doludur. Dünyanın ən böyük xalq festivalı olan Oktoberfest, Almaniyanın Bavariya regionunun mədəni və ənənəvi zənginliyini nümayiş etdirir. Festival turistlərə yerli mədəniyyət, musiqi, yemək, əlbəttə, məşhur Bavariya pıvəsi ilə tanış olmaq imkanı verir.

Venedik Karnavalı qədim kostyumlar və maskalarla zəngin Venedik tarixini və mədəniyyətini canlandırır. Turistlər karnaval zamanı təşkil edilən maskalı qruplara daxil olaraq şəhərin əsrarəngiz

atmosferini yaşaya bilərlər. İspaniyanın Andalusiya bölgəsində təklif edilən flamenco tamaşaları, turistlərə yerli mədəniyyətin bir hissəsi olan bu sənəti yaşamaq imkanı verir. Bu nümayişlər İspaniyanın mədəni dərinliyini əks etdirir (Növrəsli, 2018: 288).

Türkiyənin Kapadokya bölgəsi səhər saatlarında həyata keçirilən isti hava balonu turları ilə məşhurdur. Bu turlar ziyarətçilərə Kapadokyanın bənzərsiz təbii formasıyalarını və qaya kilsələrini göydən müşahidə etmək imkanı verir. Bu, həm yerli, həm də beynəlxalq turistlər arasında çox populyar bir animasiya növüdür. Türkiyənin İzmir vilayətində yer alan Efes antik şəhəri, dünyanın ən mühüm arxeoloji ərazilərindən biridir. Ziyarətçilər bu qədim şəhəri kəşf edərək Roma İmperiyası dövrünün mədəni və tarixi zənginliyinə şahidlik edə bilirlər (Növrəsli, 2017: 98).

Həm Azərbaycan, həm də Türkiyə ziyarətçilərə öz mədəni və tarixi sərvətlərini kəşf etmək imkanı verir. Azərbaycan İpək Yolunda mədəniyyətlərarası körpü rolunu oynasa da, Türkiyə dünya irsi olan Kapadokya və Efes ilə unikal təcrübələr təqdim edir. Azərbaycanın Naftalan şəhərindəki neft hamamları və Türkiyənin Kapadokya bölgəsində hava şarları turları təbiət və sağlamlıq turizmi baxımından hər iki ölkənin unikal təkliflərini ortaya qoyur. Bu müxtəliflik ziyarətçilərə təbiətin gözəlliyini, sağlamlıq və yenilənmə imkanlarını təqdim edir (Növrəsli, 2018: 168).

Nəticə

Azərbaycanda turanimasiya fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlili göstərir ki, ölkə özünün zəngin mədəni və tarixi irsi ilə bağlı bənzərsiz animasiya təcrübələri təqdim edə bilər. Mədəni şoular, adət-ənənələrin nümayişi, musiqi və rəqs tədbirləri bu sahədə ölkənin potensialını göstərir. Azərbaycan turizm sənayəsində animasiya xidmətlərinin yaradılması texnologiyasının təyin edilməsi, bu sahədəki innovativ yanaşmaların və texnoloji həllərin tətbiq edilməsinin önəmini vurğulayır. Bu, ölkənin turizm sektorunda rəqabət qabiliyyətini artırmaq və turistlərə daha keyfiyyətli xidmətlər təqdim etmək üçün mühüm addımdır.

Azərbaycanda turanimasiyanın inkişaf tarixi və əsas xüsusiyyətlərinin təhlili bu sahənin turizm sektorunun inkişafında mühüm rol oynadığını göstərir. Turanimasiya turistlərin cəlb edilməsi, mədəni mübadilənin təşviqi və iqtisadi fəaliyyətin artırılması kimi əhəmiyyətli aspektlərdə töhfə verir. Nəticə olaraq, Azərbaycanda turanimasiya sahəsində müsbət irəliləyişlər qeyd edilmişdir. Bu sahənin daha da inkişaf etdirilməsi, mədəni irsin qorunması və təbliği, həmçinin turizm sektorunun diversifikasiyası və rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün əhəmiyyətlidir.

Məqalənin nəticəsində Azərbaycanın turizm biznesində animasiya fəaliyyətinin təşkili və tətbiqi qiymətləndirilmiş, turizm müəssisələrində animasiya fəaliyyəti araşdırılmış, ölkəmizdə turanimasiya fəaliyyətinin xüsusiyyətləri müəyyən edilmiş, Azərbaycan turizm sənayəsində animasiya xidmətlərinin yaradılması texnologiyası təyin edilmişdir. Bu yeniliklər Azərbaycanın turizm sektorunda animasiyanın rolunu və əhəmiyyətini artıran əsas tədqiqat nəticələri olaraq qeyd edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Bilalov, B. Ə. (2011). Turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsi. Bakı: Mütərcim, 374 s.
2. Abbasov, A. B. (2011). Biznesin təşkili və idarə edilməsi. Bakı: İqtisad Universitetinin nəşri, 464 s.
3. İsmayılov, R. (2021). Animasiya proqramlarının turist məmnuniyyətinə təsiri: Azərbaycan üzərində bir tədqiqat. Mədəniyyət və Turizm Araşdırmaları Dərgisi, 5(1), s. 78 – 92.
DOI: 10.5678/jhtm.2021.01234
4. Növrəsli, T. N. (2012). Turizm hadisəsinə ümumi yanaşma. "Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri elmi analitik" jurnalı, № 4, s. 255 – 257.
5. Bilalov, B. Ə. (2013). Turizmin menecmenti. Bakı: Mütərcim, 366 s.
6. Hüseynova, Ş. H. (2014). Turizmin əsasları. Bakı: Mütərcim, 374 s.
7. Növrəsli, T. N. (2012). Azərbaycan turizm potensialının iqtisadi inkişaf üçün töhfələri. "Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri" elmi analitik jurnalı, № 1(29), s. 255 – 259.
8. Növrəsli, T. N. (2018). Turanimator təlim materialları. Bakı, 288 s.

9. Növrəsli, T. N. (2017). Turizm biznesində animasiya xidmətlərinin zəruriliyi. “Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları” beynəlxalq jurnalı, il 5, Say 1, s. 98 – 108.
10. Növrəsli, T. N. (2018). Unanimasiya. Bakı: “Zərdabi LTD” MMC Nəşriyyat poliqrafiya müəssisəsi, 168 s.

Göndərilib: 20.03.2024

Qəbul edilib: 18.05.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/35/215-221>

Sergey Klimov
Azərbaycan Dillər Universiteti
seriydoc19@gmail.com

AZƏRBAYCANDA İCTİMAİ DİPLOMATİYANIN AKTORLARI

Xülasə

Müasir dünyada ictimai diplomatiya dövlətlərin xarici siyasətinin tərkib hissəsinə çevrilir. Bu kontekstdə Azərbaycanda ictimai diplomatiyanın aktorlarına həsr olunmuş məqalənin aktuallığı şübhəsizdir. Məqalənin məqsədi ictimai diplomatiya sahəsində əsas aktorları, onların strategiyalarını, taktikalarını və fəaliyyət mexanizmlərini müəyyənləşdirmək və təhlil etmək, habelə bu aktorların xaricdə Azərbaycanın imicinin formalaşmasına və təbliğinə təsirini anlamaqdan ibarətdir. Azərbaycanın ictimai diplomatiyada aktorların müxtəlifliyi vurğulanır. Məqalənin elmi yeniliyini ölkənin beynəlxalq imicinin möhkəmləndirilməsində iştirak edən müxtəlif dövlət və qeyri-dövlət təşkilatlarının fəaliyyətinin hərtərəfli təhlilini təşkil edir.

Açar sözlər: Azərbaycan, ictimai diplomatiya, aktorlar, xarici siyasət, imic

Sergey Klimov
Azerbaijan University of Languages
seriydoc19@gmail.com

Actors of Azerbaijan's Public Diplomacy

Abstract

Public diplomacy is becoming an integral part of the foreign policy of states in the modern world. In this context, the relevance of the article dedicated to the actors of public diplomacy in Azerbaijan is beyond doubt. The purpose of the article is to identify and analyze key actors, their strategies, tactics and mechanisms of action in the field of public diplomacy, as well as to understand the influence of these actors on the formation and promotion of the image of Azerbaijan abroad. The diversity of actors in Azerbaijan's public diplomacy is emphasized. The scientific novelty of the article lies in a comprehensive analysis of the activities of various state and non-state organizations involved in strengthening the international image of the country.

Keywords: Azerbaijan, public diplomacy, actors, foreign policy, image

Giriş

İctimai diplomatiya dövlətin xarici siyasətinin əsas alətlərindən biridir. Bu, ölkənin dünyada müsbət imicinin formalaşmasına və onun fəaliyyətinə diqqəti cəlb etməyə imkan verir. Son zamanlar ictimai diplomatiya bir çox ölkələrin xarici siyasətinin mühüm tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Bu, qloballaşma, kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı və cəmiyyətin beynəlxalq məsələlərdə artan iştirakı ilə bağlıdır (Nejmatova, 2013: 81).

İctimai diplomatiya ənənəvi diplomatiyanı tamamilə əvəz edə bilməz, lakin o, effektiv şəkildə onu tamamlayır və beynəlxalq arenada gələcək fəaliyyətlər üçün müsbət siyasi fon yaratmağa kömək edir. İctimai diplomatiya inandırma mexanizmləri vasitəsilə fəaliyyət göstərən və ölkənin ideoloji, mədəni və institusional üstünlüklərindən istifadə edərək müsbət imici yaratmağa yönəlmiş “yumşaq güc”ə aiddir.

L. İ. Əliyevanın haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, “ictimai diplomatiya müasir dünyada aparıcı strukturlardan biridir” (2). Effektiv gücə malik ictimai diplomatiya və ölkənin hüdudlarından kənarında hakimiyyət və cəmiyyət nümayəndələri arasında onun müsbət qavranılması təkə siyasi maraqların təbliği üçün deyil, həm də baxış və dəyərlər məsələlərində qarşılıqlı anlaşmanın möhkəmləndirilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onlar həmçinin turizm, ticarət, xarici

investisiyalar, elm sahəsində əməkdaşlıq və dünya problemlərinin həlli üçün birgə iş kimi sosial-iqtisadi fəaliyyətlərin cəlb edilməsinə artırılmasına kömək edir (Stranska, 2021). Əslində, ictimai diplomatiya dövlətin xarici mühitə “yumşaq” təsir göstərdiyi bir vasitədir. İctimai diplomatiya ölkə haqqında məlumat verməklə, onun müsbət imicini yaratmaqla yanaşı, dostluq münasibətlərinin qurulmasına da öz töhfəsini verir. Buna görə də ictimai diplomatiya qarşılıqlı faydalı dövlətlərarası münasibətləri inkişaf etdirmək üçün başqa ölkə ilə uzunmüddətli qarşılıqlı fəaliyyət kimi müəyyən edilə bilər (Cull, 2009).

Müasir ictimai diplomatiyanın səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, təkcə başqa ölkənin cəmiyyətinə təsir etməyi deyil, həm də onunla dialoq formatında qarşılıqlı əlaqəni nəzərdə tutur. Bu dialoq həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi ictimai diplomatiya kanalları vasitəsilə həyata keçirilir. İ.A.Vasilenkoya görə, bu yeni kommunikasiya növünü sadəcə olaraq təbliğat və ya ictimai əlaqələr adlandırmaq olmaz. İctimai diplomatiya uzunmüddətli əlaqələrin qurulmasına və ölkənin müsbət imicinin yaradılmasına yönəlmişdir (Vasilenko, 2012: 70).

İctimai diplomatiyanın subyektlərinin rolu milli maraqları beynəlxalq arenada təbliğ etmək və öz ölkəsinin müsbət imicini formalaşdırmaqdır. Azərbaycanda ictimai diplomatiyanın aktorlarının müəyyən edilməsi ictimai diplomatiyanın daha yaxşı anlaşılmasına və bu sahədə daha səmərəli və əlaqələndirilmiş işin aparılmasına töhfə verir. Aktorların rolunu və funksiyasını anlamaq strategiyanın məqsəd və vəzifələrini müəyyən etməyə, habelə onlara nail olmaq üçün müvafiq alət və üsulları seçməyə kömək edir. Azərbaycanın ictimai diplomatiyası müxtəlif mədəniyyət mərkəzləri, qurumlar, dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları, fondlar, nümayəndəliklər, humanitar və mədəni əlaqələrin inkişafı agentlikləri, mədəniyyət və incəsənət xadimləri, media, biznes strukturları, mədəniyyətlərarası ünsiyyət iştirakçıları kimi özəl qruplar və şəxslər kimi təmsil olunur.

Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi

Xarici İşlər Nazirliyi Azərbaycanın beynəlxalq imicinin yaradılmasında, yayılmasında və sonrakı monitorinqində mühüm rol oynayır. O, ölkənin milli maraqlarının beynəlxalq aləmdə təbliği, Azərbaycan haqqında müsbət imicinin formalaşdırılması, onun mədəniyyətinə, tarixinə və elminə diqqətin cəlb edilməsi ilə məşğuldur (6).

Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi ictimai diplomatiyanı ölkənin ümumi cəlb edilməsinə artırılmasına, nüfuzunun gücləndirilməsinə və xarici siyasət məqsədlərini dərk etməyə yönəlmiş daxili və beynəlxalq ictimaiyyətlə uzunmüddətli ünsiyyət prosesi kimi qəbul edir.

Xarici İşlər Nazirliyinin mühüm fəaliyyət istiqamətlərindən biri də beynəlxalq əlaqələri dəstəkləmək və digər dövlətlərlə uzunmüddətli dostluq əlaqələrinin qurulmasıdır. Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi digər ölkələrin diplomatik nümayəndəlikləri ilə fəal qarşılıqlı əlaqədə olur, beynəlxalq forumlarda iştirak edir, müxtəlif sahələrdə – iqtisadiyyat və ticarətdən tutmuş mədəniyyət və təhsilə qədər razılaşmaların əldə edilməsi üçün danışıqlar və məsləhətləşmələr aparır. Tədbirlər ölkənin dünya miqyasında təsirini gücləndirmək, nüfuzunu artırmaq və Azərbaycanın ictimai diplomatiyasını gücləndirmək məqsədi daşıyır.

Xarici İşlər Nazirliyi öz imkanlarından, resurslarından və geniş çeşidli “yumşaq güc” alətlərindən səmərəli istifadə edərək müxtəlif yanaşmalar tətbiq edir. Bu fəaliyyət Xarici İşlər Nazirliyinin həm mərkəzi aparatını, həm xarici nümayəndəlikləri, həm də tabeli təşkilatlarını əhatə edir.

Nazirlik ictimai diplomatiya ilə məşğul olan digər strukturlarla birlikdə həm qısamüddətli, həm də uzunmüddətli layihələr həyata keçirir ki, onların da məqsədi Azərbaycanın beynəlxalq imicini gücləndirməkdir.

Gənclər və İdman Nazirliyi

Gənclər və İdman Nazirliyi Azərbaycanda ictimai diplomatiyanın inkişafında mühüm rol oynayır. Nazirlik müxtəlif gənclər layihələrini, mədəni tədbirləri, idman yarışlarını və digər təşəbbüsləri dəstəkləməklə ölkənin müsbət imicinin yaradılması istiqamətində fəal iş aparır. Bu, gəncləri öz ölkələrinin fəal, istedadlı və uğurlu nümayəndələri kimi göstərməyə və Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə müsbət imicini gücləndirməyə kömək edir (7).

Gənclər və İdman Nazirliyi təhsil, tədqiqat, sahibkarlıq, mədəniyyət və idman da daxil olmaqla müxtəlif sahələrdə gənclər üçün müxtəlif proqram və layihələr təşkil edir və onlara dəstək verir. Bura gənclərin təşəbbüsləri və onların beynəlxalq forum və tədbirlərdə iştirakı üçün qrantların və maliyyənin verilməsi daxildir. Bu cür layihələr gənclər liderlərinin inkişafına, təcrübə mübadiləsinə və digər ölkələrlə tərəfdaşlıq əlaqələrinin yaradılmasına töhfə verir.

Layihələrin həyata keçirilməsində məqsəd təkcə gənclərin tələbatını ödəmək deyil, həm də beynəlxalq əlaqələri inkişaf etdirmək və buna görə də xarici gənclər arasında Azərbaycanın imicini formalaşdırmaqdır.

Gənclər arasında beynəlxalq əməkdaşlığın yeni formalarının axtarışı ictimai gənclər təşkilatları üçün aktual vəzifəyə çevrilir. Bunlar nəinki gənclərin özünü reallaşdırılması və sosiallaşması üçün şərait yaratmağa, həm də onları beynəlxalq əməkdaşlıq prosesinə cəlb etməyə çalışırlar.

Gənclər təşkilatları Azərbaycanın ictimai diplomatiyasında, milli maraqların təbliğində və ölkənin beynəlxalq aləmdə müsbət imicinin yaradılmasında mühüm rol oynayır.

İdman tədbirlərinin keçirilməsi dövlətin müsbət beynəlxalq imicini yaratmağa kömək edir, həmçinin onun uğurları barədə dünya ictimaiyyətini məlumatlandırır. Bu, təşkilatçı ölkənin xarici siyasət məqsədlərinin uğurla həyata keçirilməsi üçün lazımi təsəvvürü formalaşdırmağa imkan verir (8).

Heydər Əliyev Fondu

Heydər Əliyev Fondu Azərbaycanın ictimai diplomatiyasının inkişafında və onun beynəlxalq aləmdə imicinin yaradılmasında fəal iştirak edir (Mekhdiyeva, 2018). Fondun fəaliyyəti Azərbaycanın mədəni və mənəvi dəyərlərinin təbliğinə yönəlib. Bu, həm də Azərbaycanın çiçəklənməsinə, əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət edən böyük proqram və layihələrin həyata keçirilməsinə öz töhfəsini verir. Fond öz fəaliyyətində ümummilli lider Heydər Əliyevin zəngin irsinə əsaslanır (10).

Azərbaycanın ictimai diplomatiyasında Heydər Əliyev Fondunun rolu böyükdür. Fond 2004-cü ildən ölkənin beynəlxalq aləmdə müsbət imicinin yaradılmasında, eləcə də mədəni, təhsil və digər humanitar layihələrin inkişafında fəal iştirak edir. Fondun prezidenti Azərbaycanın Birinci vitse-prezidenti Mehriban Əliyevadır (11). O, Azərbaycan mədəniyyətinin və incəsənətinin dünyada tanıtılmasında fəal iştirak edir. Onun söyləri sayəsində Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənəti bütün dünyada tanınmışdır.

Fond Azərbaycanın dünyada tanıtılmasına yönəlmiş bir sıra layihə və proqramlar həyata keçirir. Azərbaycan mədəniyyətini, incəsənətini, tarixini və adət-ənənələrini beynəlxalq auditoriyaya təqdim edən mədəni tədbirlər, sərgilər, konsertlər və digər tədbirlər təşkil edir.

Heydər Əliyev Fondunun həyata keçirdiyi layihələr xeyirxahlıq və humanizm ruhu ilə doludur, həm də mənəvi zənginliyi ilə seçilir. Onların məqsədi qloballaşma şəraitində müxtəlif mədəniyyətlər arasında ümumi cəhətləri tapmaq və dinc birgəyaşayışı təmin etməkdir.

Bundan əlavə, Heydər Əliyev Fondu ehtiyacı olan ölkələrə və regionlara humanitar yardım göstərir ki, bu da Azərbaycanın məsuliyyətli və dost dövlət kimi beynəlxalq imicinin möhkəmlənməsinə kömək edir.

Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi

Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılmasında məqsəd müxtəlif mədəniyyətlərin və dinlərin nümayəndələri arasında tolerantlıq, qarşılıqlı hörmət və dinc birgəyaşayış ideyalarının yayılmasına kömək etməkdir. Mərkəz həmçinin multikulturalizm sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsinə və müxtəlif ölkələr arasında təcrübə mübadiləsinə səy göstərir.

Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi Azərbaycan həqiqətlərinin təbliğində, onun müsbət imicinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Mərkəzin əsas məqsədi azərbaycançılıq ideologiyasına uyğun olaraq tolerantlığın, mədəni, dini və dil müxtəlifliyinin qorunub saxlanmasını təmin etmək, eləcə də Azərbaycanın dünyada multikulturalizm mərkəzi kimi təqdim edilməsidir (12).

Mərkəzin mühüm layihəsi yay və qış beynəlxalq multikulturalizm məktəbləridir. Bu məktəblərdə həm Azərbaycandan, həm də digər ölkələrdən müəllim və tələbələr iştirak edirlər. Yay və qış məktəbləri artıq Azərbaycan multikulturalizmi və ölkəmiz haqqında nəzəri biliklərə yiyələnmiş gənclərə Azərbaycanın multikultural və tolerant dəyərlərini öz gözləri ilə görmək imkanı yaradır.

Bu konfransın təşkili Azərbaycanın dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan gənc dostlarının sıx mənəvi birliyini bir daha nümayiş etdirir. Bununla da mədəniyyətlərarası dialoq üçün bəşəriyyətin kəskin surətdə ehtiyac duyduğu təbii məkanlar yaradılır.

Gənclərin mədəniyyətlərarası mübadilələrə cəlb edilməsi məsələsi həmişə aktual olmuşdur, çünki gənc nəsil öz həvəsi və artan intellektual potensialı sayəsində nəinki bu günü formalaşdırır, həm də parlaq gələcəyi təmin edir.

K. M. Abdullayevin haqlı qeyd etdiyi kimi, “bu kontekstdə dünyanın müxtəlif ölkələrindən gəlmiş gənclər, eləcə də ölkəmizdən onlara qoşulan gənclər Azərbaycan multikulturalizmi ənənələrinin davamçısıdır” (13).

Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi

Azərbaycan mədəniyyətinin yayılmasında, beynəlxalq əməkdaşlığın dəstəklənməsində, turistlərin cəlb olunmasında, mədəni irsin qorunmasında və yaradıcılıq sahələrinin inkişafında Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyinin ölkənin ictimai diplomatiyasında rolu əvəzsizdir (14).

Beynəlxalq konfrans və layihələrin, forumların, sərgilərin, festivalların və digər mədəni tədbirlərin təşkili Azərbaycan mədəniyyətinin zənginliyini və beynəlxalq birliyə verdiyi töhfəni təqdim etməyə və mədəniyyət, təhsil və digər sahələrdə təcrübə mübadiləsi, tərəfdaşlıq münasibətlərinin və əlaqələrin qurulması üçün platforma yaratmağa imkan verir.

“Made in Azerbaijan” brendi

Brending Azərbaycanı yüksək keyfiyyətli və unikal mal və xidmətlərini dünya miqyasında səmərəli şəkildə təqdim etməyə və digər ölkələrlə tərəfdaşlıq əlaqələri qurmağa imkan verən mühüm vasitədir.

Made in Azerbaijan gündən-günə getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edən bir ifadədir. “Made in Azerbaijan” brendi ictimai diplomatiyada, iqtisadi əlaqələrin möhkəmləndirilməsində, investisiyaların cəlb edilməsində, Azərbaycanın etibarlı və keyfiyyətli istehsalçı imicinin yaradılmasında mühüm rol oynayır. “Azərbaycan Ticarət Evi”nin açılışı “Made in Azerbaijan” brendinin təşviqi istiqamətində mühüm addımdır (15).

Ticarət evi Azərbaycan məhsullarının ixracını artırmağa kömək edəcək. Digər ölkələrdə açılan belə ticarət evləri iqtisadi əlaqələrin möhkəmlənməsinə və milli malların təbliği imkanlarının genişləndirilməsinə kömək edir. Təcrübə göstərir ki, bu, Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün səmərəli vasitədir.

Nizami Gəncəvi Beynəlxalq Mərkəzi

Mədəniyyətlərarası ünsiyyət və tarixi irsin qorunub saxlanması arenasında digər mühüm aktor Nizami Gəncəvi Beynəlxalq Mərkəzidir (16). Bu təşkilat beynəlxalq səviyyədə millətlərarası və mədəniyyətlərarası anlaşmanın təşviqində əsas rol oynayır. Nizami Gəncəvi Beynəlxalq Mərkəzi müxtəlif mədəniyyətlər və xalqlar arasında dialoqu fəal şəkildə təşviq edir ki, bu da Azərbaycana dünya səhnəsində çoxlu dostlar qazanmağa imkan vermişdir. Mərkəzin gördüyü işlər ölkəmizə nəzərəcarpacaq faydalar gətirir (17).

Hazırda diaspor dövlətlər arasında dostluq əlaqələrinin möhkəmlənməsində mühüm amilə çevrilir. Bu, ölkələrin xarici siyasətinə əhəmiyyətli təsir göstərən “yumşaq güc” alətidir.

Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi

Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasətində diaspor quruculuğunun inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Bu siyasətin əsasları ümummillə lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuşdur. Bu siyasətin məqsədi dünya azərbaycanlılarının öz tarixi vətənləri ilə əlaqəsini gücləndirmək, soydaşların milli kimliyini qoruyub saxlamaq, milli maraqların daha səmərəli qorunması üçün diasporun potensialından istifadə etmək, o cümlədən diaspor əlaqələrini genişləndirmək və onların mədəni və siyasi hüquqlarını mühafizə etməkdən ibarətdir (18).

Diasporun ictimai diplomatiyaya cəlb edilməsi Azərbaycanın maraqlarının xaricdə təbliği üçün təsirli vasitə ola bilər. Əlaqələrin qurulması, mədəni tədbirlərin keçirilməsi, tərəfdaşlıq əlaqələrinin yaradılması üçün Azərbaycan diasporunun potensialından fəal istifadə etmək lazımdır. Diasporla iş xaricdə güclü Azərbaycan lobbisinin yaradılmasına yönəlib ki, onlar yerləşdikləri ölkələrdə Azərbaycanın maraqlarını təbliğ edə biləcəklər.

Ekspert diplomatiyası

Hazırda ictimai diplomatiya sahəsində ən fəal təşkilatlar kommunikasiya funksiyasına diqqət yetirən təşkilatlardır. Bunlara tədqiqat mərkəzləri, dostluq cəmiyyətləri, müxtəlif ictimai diplomatiya assosiasiyaları və s. daxildir. Başqa sözlə, bunlar dialoq və mübadiləni nəzərdə tutan tədbirlərdə ixtisaslaşmış beynəlxalq məsələlər üzrə ekspertlər, politoloqlar və ictimai fəallardır. Belə tədbirlərə forumlar, konfranslar, dəyirmi masalar, məruzə və kitabların nəşri, abidələrin açılışı və xalqlar arasında əlaqə və ünsiyyətin qurulmasına yönəlmiş digər fəaliyyət növləri aiddir (19).

Ekspert diplomatiyası elmi-tədqiqat institutlarını (beyin mərkəzləri) və ayrı-ayrı ekspertləri əhatə edən ictimai diplomatiya sahələrindən biridir. Onların məqsədi xarici siyasət, iqtisadi və təhlükəsizlik məsələləri üzrə xarici hədəf qrupları (əsasən ekspertlər) ilə dialoq qurmaqdır. Xarici ekspertlər, gənc liderlər, diplomatlar və jurnalistlərlə əməkdaşlıq ictimai diplomatiya sisteminin mühüm aspektidir.

Ekspert diplomatiyasından istifadə Azərbaycana özünü müxtəlif məsələlər üzrə ekspert rəyi və həlli yolları mənbəyi kimi təsdiq etməyə imkan verir. Bu, ölkənin beynəlxalq aləmdə nüfuzunun artmasına kömək edir, həmçinin müxtəlif istiqamətlərdə, o cümlədən siyasət, iqtisadiyyat, təhsil və mədəniyyət sahələrində əməkdaşlıq üçün yeni imkanlar açır. Bu sahədə əsas aktorlardan biri də milli mədəniyyəti, incəsənəti, elmi xaricdə təmsil edən tanınmış şəxsiyyətlərdir. Yazıçılar, rəssamlar, aktyorlar, musiqiçilər və rejissorlar kimi mədəniyyət xadimləri beynəlxalq əlaqələrin və xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşmanın möhkəmlənməsində mühüm rol oynayırlar. Onların fəaliyyəti ölkələr arasında etimad və qarşılıqlı hörmət mühitinin yaradılmasına kömək edir ki, bu da diplomatik münasibətlərin uğurlu inkişafı üçün əsasdır.

Nəticə

İctimai diplomatiya proqramlarının aşağı effektivliyinin ən çox rast gəlinən səbəbləri bunlardır: milli ictimai diplomatiya sisteminin idarə edilməsində problemlər; hədəf auditoriyadan müəyyən edilmiş geri dönüşün olmaması; proqramlara sadə vətəndaşların az cəlb olunması; maliyyələşdirmənin kifayət qədər olmaması; ixtisaslaşdırılmış layihələr üçün peşəkar kadr çatışmazlığı (Smirnov, 2017: 123). İlk növbədə, Azərbaycan üçün ictimai diplomatiya strategiyasının hazırlanması perspektivli görünür ki, bu da ölkəyə beynəlxalq aləmdə mövqelərini möhkəmləndirmək üçün müxtəlif vasitələrdən səmərəli və məqsədyönlü şəkildə istifadə etməyə imkan verəcək. Bu, bütün aktorların vahid baxışını və əlaqələndirilmiş fəaliyyətini təmin edəcəkdir (Orlov, Malevich, 2022: 73).

İctimai diplomatiyaya koordinasiya mərkəzi təyin edilməlidir. Belə bir mərkəz sayəsində müxtəlif dövlət orqanları və təşkilatları səmərəli əməkdaşlıq apara və beynəlxalq aləmdə milli maraqları birlikdə təbliğ edə biləcəklər. Mərkəzin vəzifəsi birgə layihələrin planlaşdırılması və həyata keçirilməsi ilə məşğul olmaq, məlumat və təcrübə mübadiləsini təmin etmək, vahid yanaşma və strategiya tətbiq etmək, nəticələri izləmək və layihənin nə dərəcədə səmərəli işlədiyini qiymətləndirməkdir.

İctimai diplomatiyanın maliyyələşdirilməsi sistemi uyğunlaşdırılmalıdır. O, beynəlxalq münasibətlərdəki dəyişikliklərə və milli maraqların təşviqində yeni imkanlara uyğunlaşmaq üçün çevik olmalıdır. Maliyyələşdirmə müxtəlif mənbələrdən ola bilər: dövlət büdcəsi, beynəlxalq təşkilatların qrantları və özəl ianələr. Vəsaitlərin nə dərəcədə səmərəli xərcləndiyini qiymətləndirmək və maliyyə əməliyyatlarının şəffaflığını təmin etmək də vacibdir. İctimai diplomatiya sahəsində mütəxəssislərin hazırlanması həm nəzəri, həm də praktiki hazırlığı özündə birləşdirən kompleks yanaşma tələb edir. Ali təhsil müəssisələrində ictimai diplomatiya kursunun daxil edilməsi bu istiqamətdə ilk addım ola bilər. Müasir informasiya texnologiyalarından və sosial

mediadan istifadə ictimai diplomatiyanın effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Sosial şəbəkələr və bloqqların auditoriya ilə birbaşa ünsiyyəti, məlumatın effektiv yayılmasını, məzmun marketinqini və vizual materialların yaradılmasını təmin edən ictimai diplomatiyanın mühüm alətlərinə çevrilmişdir. Bu platformalardan ictimai diplomatiyanın məqsəd və strategiyasına uyğun istifadə edilməsi vacibdir.

İctimai diplomatiyanın effektivliyinə nəzarət etmək lazımdır. Bu vacib aspektdir, çünki problemləri müəyyən etməyə, istifadə olunan strategiya və layihələrin uğurunu qiymətləndirməyə və məqsədlərə çatmaq üçün lazımi dəyişiklikləri etməyə imkan verir. Beləliklə, bu tövsiyələr ictimai diplomatiyanın daha səmərəli olmasına və onun inkişafına mane olan amillərin aradan qaldırılmasına kömək edəcək.

Sonda qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycanda ictimai diplomatiyanın aktorları ölkənin inkişafına və çiçəklənməsinə, eləcə də beynəlxalq aləmdə mövqelərinin möhkəmlənməsinə mühüm töhfələr verirlər.

Ədəbiyyat

1. Nejmatova A. Ya. (2013). MID Rossii i novaya publichnaya diplomatiya. Mezhdunarodnye otnosheniya, № 1, s. 80 – 85.
2. Əliyeva, L. İ. İctimai diplomatiya müasir dünyada daşıyıcı konstruksiyalardan biridir. <https://azertag.az/xeber/187489>
3. Stranska, M. (2021). Publichnaya diplomatiya Slovatskoy Respubliki: konseptsiya, stanovlenie i razvitie. Mezhdunarodnyye otnosheniya, № 3, s. 49 – 58.
4. Cull, N. J. (2009). Public Diplomacy: Lessons from the Past. LA, 61 p.
5. Vasilenko, I. A. (2012). Imidzh Rossii: konseptsiya natsional'nogo brendinga. Problemnyy analiz i gosudarstvenno-upravlencheskoe proektirovaniye. T. 5, № 4 (24), s. 66 – 78.
6. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin rəsmi saytı: <https://mfa.gov.az>
7. Azərbaycan Respublikası Gənclər və İdman Nazirliyinin rəsmi saytı: <https://www.mys.gov.az/az>
8. Murray, S. Sports-Diplomacy: a hybrid of two halves: <https://www.culturaldiplomacy.org/academy/content/pdf/participant-papers/2011-symposium/Sports-Diplomacy-a-hybrid-of-two-halves--Dr-Stuart-Murray.pdf>
9. Mekhdiyeva, U. M. (2018). Rol' nepravitel'stvennykh organizatsyy v publichnoy diplomatii (na primere Fonda Geydara Aliyeva). Mirovaya politika, № 1, s. 24 – 32.
10. Tseli Fonda: <https://heydar-aliyev-foundation.org/ru/content/index/48/>
11. Fond Geydara Aliyeva: <https://heydar-aliyev-foundation.org/ru/content/index/47/>
12. Nasha tsel': <http://multikulturalizm.gov.az/ru/post/976/nasha-tsel.html>
13. V gorode Augsburg pristupila k rabote mezhdunarodnaya konferentsiya na temu «Geydar Aliyev-molodezh'-mul'tikul'turalizm». https://multiculturalism.preslib.az/ru_events-KW7tTXJoHp.html
14. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyinin rəsmi saytı: <https://culture.gov.az/az>
15. «Torgoviy Dom Azerbajdzhana: <https://butaagro.com/ru/news-view/21>
16. Nizami Ganjavi International Center official page: <https://nizamiganjavi-ic.org>
17. Rovshan Muradov: Tsentr Nizami Gyandzhevi yavlyaetsya samym krupnym arkhivom original'nykh rukopisey: https://azertag.az/ru/xeber/rovshan_muradov_centra_nizami_gyandzhevi_yavlyaetsya_samym_krupnym_arhivom_originalnyh_rukopisei-118595
18. Yaranma tarixi və məqsədi: <https://diaspor.gov.az/az/page/yaranma-tarixi-ve-meqsedi-14>
19. Rol' «myagkoj sily» v mezhdunarodnykh otnosheniyakh: sovremenny rossiyskiy opyt i perspektivy: https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/rol-myagkoj-sily-v-mezhdunarodnykh-otnosheniyakh-sovremenny-rossiyskiy-opyt-i-perspektivy/?phrase_id=135000609

20. Smirnov, N. A. (2017). Rol' publichnoy diplomatii v sovremennykh politicheskikh protsessakh: dis. ... kand. pol. nauk: 23.00.02. M., 167 s.
21. Orlov, P. N., Malevich, Y. I. (2022). Rol' publichnoy diplomatii i natsional'nogo brendinga pri formirovanii vneshnepoliticheskogo imidzha sovremennoy Belarusi. Minsk: BGU, s. 70 – 74.

Göndərilib: 05.03.2024

Qəbul edilib: 30.04.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/35/222-227>

Mustafa Safarov
Baku, Azerbaijan
safarovmustafa19@gmail.com

ORGANIZATION AND IMPLEMENTATION OF ACCOUNTING IN HOTELS BUSINESS

Abstract

Tourism and hotel business, which are important areas of public life and economy, were created and developed as a unity and continue to operate. The mutual activity of tourism and hotel service is closely related to the history of the development of organizational forms of these areas.

The service sector has a positive impact on the country's economy due to the existing international trade opportunities. From this point of view, in order to develop this field within any country, first of all, the restrictions facing international trade should be removed. In general, the effective conduct of all activities in the hotel business is directly related to a well-functioning accounting system. At the same time, this system should meet all the needs of hotel managers and have a feature that can serve the set goals. In addition, considering that unlike other businesses, hotels have fast service, the presence of many revenue centers, a large number of financial transactions and the implementation of high-cost service and resulting in more errors and fraud. It is for this reason that in order to prevent such situations in our Republic, hotel management should take measures against such situations. The best measure, of course, in our opinion, is the organization of an accounting system and an internal control system that meets every need against the mentioned problems.

Keywords: *hotel, business, accounting, organization, control system*

Mustafa Səfərov
Bakı, Azərbaycan
safarovmustafa19@gmail.com

Mehmanxanalar biznesində mühasibat uçotunun təşkili və həyata keçirilməsi

Xülasə

İctimai həyatın və iqtisadiyyatın mühüm sahələri olan turizm və mehmanxana biznesi vəhdət kimi yaranaraq inkişaf edib və fəaliyyətini davam etdirir. Turizm və mehmanxana xidmətinin qarşılıqlı fəaliyyəti bu sahələrin təşkilati formalarının inkişaf tarixi ilə sıx bağlıdır.

Xidmət sektoru mövcud beynəlxalq ticarət imkanlarına görə ölkə iqtisadiyyatına müsbət təsir göstərir. Bu baxımdan istənilən ölkə daxilində bu sahəni inkişaf etdirmək üçün ilk növbədə beynəlxalq ticarətin qarşısında duran məhdudiyyətlər aradan qaldırılmalıdır. Ümumiyyətlə, mehmanxana biznesində bütün fəaliyyətlərin səmərəli aparılması bilavasitə düzgün işləyən mühasibat uçotu sistemi ilə bağlıdır. Eyni zamanda bu sistem mehmanxana menecerlərinin bütün ehtiyaclarını ödəməli və qarşıya qoyulan məqsədlərə xidmət edə biləcək xüsusiyyətə malik olmalıdır. Bundan başqa, nəzərə alsaq ki, digər bizneslərdən fərqli olaraq, otellərin sürətli xidmətə malik olması, çoxlu gəlir mərkəzlərinin olması, çox sayda maliyyə əməliyyatları və bahalı xidmətin həyata keçirilməsi və nəticədə daha çox səhv və saxtakarlıq olur. Məhz bu səbəbdən respublikamızda bu halların qarşısını almaq üçün otel rəhbərliyi belə hallara qarşı tədbirlər görməlidir. Ən yaxşı tədbir, əlbəttə ki, fikrimizcə, qeyd olunan problemlərə qarşı hər bir ehtiyaca cavab verən mühasibat uçotu sisteminin və daxili nəzarət sisteminin təşkilidir.

Açar sözlər: *otel, biznes, mühasibat uçotu, təşkilat, nəzarət sistemi*

Introduction

The concept of accounting organization in businesses consists of determining the jobs related to the accounting function, dividing these jobs into levels and staff, establishing relationships between them, and equipping each staff with certain authorities. In order to meet the requirements, the growth and technological development of businesses have revealed the need for accounting organization in three aspects. These; increase in accounting personnel, specialization and automation.

The goals and objectives of the research topic. The main purpose of the research work is to determine the directions of use of international and national accounting systems in the organization of hotel service accounting and to analyze the problems of hotel service accounting organization.

Research methods. The article will initially examine the hotel service and its main directions in the development of the economy. For this purpose, first of all, the formation of the hotel service, which affects the formation of the economy, and the accounting issues, which are the leading system in this service, will be studied with theoretical methods (Libby, Libby, Short, Daniel, 2004).

Background of Investigation Area

The effects of some features of hotel businesses, which differ from businesses in other sectors, on accounting practices can be listed as follows:

- Production and sales in hotel businesses are carried out 24 hours a day without waiting for guests' requests. Due to this working system, accounting records are made on a daily basis without waiting. For example, after 24 o'clock every night, room prices are transferred to the guests' accounts and the room income for that day is determined.
- The fact that approximately 90 % of the balance sheet assets in hotel businesses consist of fixed values causes high depreciation expenses. This is due to the high depreciation rates in these businesses and the short lifespan of the installations, furniture, furnishings, bedding, service and kitchen services used in these businesses (2).
- In accommodation establishments, it is of great importance to meet the guests' requests and needs and attract them back to the business. For example, it is mandatory for the guest who wants to leave at any time of the day to have their accounts ready at all times.
- Hotel management must have the opportunity to protect itself against exchange rate risk as of the guest's departure date. However, the state must not suffer any loss from the action taken. Because the state must somehow secure its taxes and thus prevent base erosion.
- The most important goal of management in the hotel industry is to reduce costs and increase profitability. However, seasonal and macroeconomic factors affect the profitability and financial performance of hotels. In this context, the concept of cost comes to the fore.

As it is known, although the term business is generally used in the public language to mean a technical organization, in today's modern economy, every economic unit that operates for the purpose of meeting needs is called business. In an increasingly competitive environment, as with all businesses, the ability of tourism businesses to achieve their goals involves a series of financial transactions. At this point, information regarding transactions that arise from mutual relations within and between businesses, are fully or partially financial in nature, and can be expressed in money; The science of accounting is emerging, which fulfills the functions of collecting, recording, classifying and correcting, summarizing in a meaningful and reliable way, auditing, reporting and interpreting, and communicating the results to people and institutions related to the business. It is difficult to pay the taxes for which accommodation establishments are liable, to pay all the expenses required for a perfect business, and to impose new expenses for the expansion or enlargement of other establishments, and to achieve this by complying with the conditions of the free market. In this regard, in accommodation businesses, as in all businesses, the realization of the decision taken by the managers on any issue depends on the accuracy, consistency and objectivity of the information in the formation of this decision. This is possible with a well-organized accounting system within the business. Thanks to the accounting function, accommodation establishments can determine to what extent they have or have not achieved their goals and take the necessary

measures. Because foresight or the method of taking precautions in advance is not a new thing in business life, it is possible to say that this situation is an essential issue, so accounting has an important position for foresight and precaution in accommodation establishments, as in every business (Abbasov, Mammadov, Jabbarov, 2017).

The cost structure of hotel businesses consists of the materials used to provide services, labor costs paid to people who prepare and provide services, as well as management, marketing, sales, research and development and financing expenses incurred in order for the hotel to continue its activities. Hotels' need for large fixed capital investments and the high operating expenses they incur while operating lead to an increase in their costs.

- Calculating the break-even point in hotel businesses is a little more complicated than in industrial businesses. Because in these businesses, there is not only a single income item such as room sales, but a wide variety of sales items. So that; In addition to "Room Sales", which is the main sales item of hotel businesses, various sales are also made in secondary departments such as food and beverage, telephone, laundry, health center, garage and similar operations departments. If the chambers department has achieved its budgets but other departments have not achieved their targets, it will bring an additional burden to the main department in question. This will generally delay the hotel's access to the land crossing point or make it inaccessible, causing the period to be closed at a loss.
- Credit card use is common in hotel businesses.
- The number of salable rooms offered by the hotel business is fixed (Galen, Tarun, 2011).

Special Aspects of Accommodation Businesses in Terms of Accounting System

The basic task of accounting, commonly known as accounting, in a business is to detect internal and external value movements within the business and to report them in a meaningful way for management to make decisions, or in other words, to present them in an understandable way⁶. In this context, the accounting systems of accommodation establishments have been established to include this basic task. Situations that are special for accommodation establishments while performing their basic duties can be listed as follows (Gray, William, Liguori, 2003):

- Customers, who are in the buyer position, pay for the service provided to them with a service fee.
- Service sales are made in cash (In developing technology, payments can also be made by credit card, etc., but in our opinion, there is no contradiction in including these in the cash category.).
- In parallel with the existence of more than one income-generating departments, the presence of a large number of safes and cashiers and the intense foreign currency movements make cash register transactions difficult and cause problems.
- In these businesses, the taxable event begins on the day the customer leaves the facility, so the customer's departure date is the invoice date.
- The fact that there are too many departments in the business and that a large number of documents and internal reports are prepared in these departments on a daily basis, as well as the necessity of constantly updating customer accounts, complicates the documentation process.
- Accounting control activities are carried out at the end of the day.
- In accommodation establishments, fixed asset items, called fixed capital investments, have a higher weight in the balance sheet size than the current asset group. Therefore, depreciation expenses calculated on fixed assets constitute a significant part of total expenses.
- Since the majority of services are based on labor force; Personnel costs have a significant place in total costs (Lawson, 2005).
- Unlike industrial businesses, it is possible to apply fixed fee system, percentage fee system and fee systems where both systems are used together in accommodation establishments.
- Since the services offered in accommodation establishments do not have the ability to be stocked, the services must always be kept ready to respond to customer needs immediately. Due to this feature, there is no stock account for the services.

Hotel Business Accounting in Azerbaijan

Organizations engaged in the hotel business incur commercial expenses that are not in a known methodical instruction, but are carried out. These costs are related to the organization and sale of the following service:

- a) costs of commission, representation and other remuneration of tour operators and tour operators of commercial organizations providing commercial services;
- b) representative expenses;
- c) advertising costs (Lockyer, Schoolarios, 2004).

Based on what has been said, it can be noted that the organization can accept and recognize the costs mentioned in the methodical instruction as the cost of the hotel, as well as its cost, and apply it as the basis. Let's also note that in international practice, hotel and similar services are provided directly to employees related expenses are not included in the cost of hotel services.

The costs (expenses) that we will list below are not included in the cost calculation, but their indicators are used in the formation of financial and economic activity (Sabzaliyev, Abbasov, 2015):

- expenses incurred for taking measures for the organization of rest and health protection of employees directly participating in the main types of activities;
- expenses related to the verification of its financial and economic activity at the initiative of one of the founders (participants) of the organization;
- completion of works on construction, equipment, maintenance of cultural – mass and other non-production objects located on the balance sheet of the organization, as well as expenses incurred in connection with the performance of works carried out in the order of providing assistance and participation in the activities of other organizations.

Most likely, not all of the costs listed in the methodology and methodical instructions were included in the hotel's budget. However, it should be noted that there are almost a number of non-production costs in economic activity, but the organization can exclude them from the calculation of the cost of the provided service. Such expenses are recorded during the formation of financial results as a loss of the current accounting period, which can reduce the income from economic operations that lead to profit.

When calculating the cost in the national accounting system, any organization, including a hotel organization, has the right to apply the rules of recognition of expenses determined by the National Accounting Standard No. 13 "On Expenses Related to Debts" for the formation of financial results.

In order to recognize expenses, it is necessary to observe the following conditions in accounting (Stephen, February 2006):

- expenses are carried out in accordance with the contract on ordinary business turnover and the requirements set by the legislation;
- to determine the cost amount as it happens;
- regularity of confidence in the stability of the economic interest of the organization.

The method and methodical instructions in force during the calculation of cost provide for the determination of costs by the calculation method, i.e. in the periods and places where they occur. Most of the hotel's expenses are related to current expenses. However, let's note that in the organizations engaged in the hotel business, expenses related to the future reporting period also occur, which should be recognized in that period. Part of such expenses forms short-term assets of the organization (for example, material values), and the other part forms long-term assets (land, buildings and equipment – fixed assets).

It is impossible to calculate the cost of hotel services in both international and national accounting systems without specifying the object of calculation.

At present, the following grouping of current costs is proposed in most parts of the guidelines on the cost of service in the fields of hotel activity in the International accounting system:

- on the places of occurrence and the nature of the activity;
- on items and elements of costs;
- on the manufactured product, the work done, the service provided;

- on inclusion in yeast cost;
- regarding the technological process;
- on the object of calculation.

In the Republic of Azerbaijan, this grouping of current expenses was accepted in the national accounting. For these groupings, a general methodological instruction was adopted. For example, in the methodological instruction, one area of the calculation object of the communal hotel – for example, the price of one bed – is set. This indicator is also used in other hotel service organizations (10).

In addition, in the methodological instruction, the calculation of the cost of hotel services consists of two sections, including the total number of natural indicators: the total usable area, including the area for rent; residential area; daily – the total amount of funds used is displayed.

Among those indicators, the last indicator – the daily – bed indicator, calculated as follows (Sg-c), is more involved in the cost calculation.

$Sg-c = Y \times X \text{ days};$

Here Y – the total amount of land;

Day – the number of days in the reporting period.

Therefore, when we calculate the full cost (value indicator) of hotel services in National accounting, we must collect all the costs related to the calculation of the report without dividing or grouping the costs related to one calculation object, i.e. daily bed.

If we first determine the natural and other indicators, then it will be quite easy to calculate the cost of the hotel service.

For example, let's assume that the Hilton hotel is equipped with equipment for 450 seats, but only 430 guests were received in them during the reporting period. All guests used the hotel service for 92 days during the reporting period. The expenses incurred during this period include the following:

- 2200 thousand manats for labor payment and social insurance deductions;
- for electricity – 2200 thousand manats, for water supply – 3400 thousand manats; heating service – 5200 thousand manats;
- for communication service – 350 thousand manats;
- 250 thousand manats for property insurance;
- costs incurred for the maintenance of the building and the territory – 1800 thousand manats;
- expenses for maintenance of administrative apparatus – 1500 thousand manats.

Let's note again that we have chosen a bed day in the hotel as a calculation object. And therefore, the amount of all operating expenses was 16900 thousand manats (2200 + 2200 + 3400 + 5200 + 350 + 250 + 1800 + 1500).

If we take into account that the total number of beds in the hotel is equal to 41400 (450 places \times 92), then using the obtained data, we will get that the cost of one bed per day was 408 manats (16900 thousand manats: 41400 beds per day).

Conclusion

The application of information technology at the internal level of the enterprise can be changed depending on the profile of the enterprise engaged in hotel service and the scope of its work. The most important thing here is to receive, develop and protect the information received during the performance of the tourism service.

In our country, the accounting department of hotel enterprises carries out the issues of registration, classification of accounts related to the activities carried out in the hotel, and the flawless preparation of documents related to all these works. Currently, automation is considered an integral part of any modern hotel. Therefore, we can improve the quality of service by reducing staff at the same time as applying new information technology in the hotel business. In order to automate the management system of the hotel, an internal computerization system should be implemented in the hotel, along with using the possibilities of global international computerization.

This system should be effective and should be adapted to the accounting module or widely used accounting software.

References

1. Libby, R., Libby, P. A. and Short Daniel, G. (2004). Financial Accounting, McGraw-Hill Company, USA.
2. Developments and challenges in the hospitality and tourism sector. (2010). International Labor Organization, Geneva.
3. Abbasov, I. M., Mammadov, I. A., Jabbarov, A. S. (2017). Accounting: by areas. Baku: Baku Business University, 406 p.
4. Galen, R., Tarun, M. (2011). Hospitality Information Technology, Kendall/Hunt Publishing Company, USA.
5. Gray William, S. and Liguori, S. C. (2003). Hotel and Motel Management and Operations, Pearson Education, USA.
6. Lawson, F. (2005). Hotel and Resorts, Architectural Press, Burlington.
7. Lockyer, C. and Schoolarios, D. (2004). Selecting Hotel Staff: Why Best Practice Does Not Always Work? International Journal Of Contemporary Hospitality Management, Vol. 16, No. 2.
8. Sabzaliyev, S.M., Abbasov, G.A. (2015). Accounting (financial) accounting in service areas. Baku.
9. Stephen, J. (February 2006). Understanding Internal Control. Government Finance Review, No. 1.
10. Promoting Foreign Investment in Tourism – United Nations. (2010). New York and Geneva.

Received: 28.02.2024

Accepted: 26.04.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/35/228-231>

İlahə Əşrəfova

Naxçıvan Dövlət Universiteti

ilahaashrafova@ndu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0000-2127-3487>

NAXÇIVANDA ƏNƏNƏVİ YEMƏKLƏR: MƏTBƏX MƏDƏNİYYƏTİ VƏ XALQ YEMƏKLƏRİ

Xülasə

“Naxçıvanda ənənəvi yeməklər: mətbəx mədəniyyəti və xalq yeməkləri” adlı məqalə Naxçıvanın zəngin və müxtəlif mətbəx mədəniyyətini araşdırır. Məqalədə Naxçıvan mətbəxinin tarixi, əsas yeməkləri, xüsusi yeməkləri və bayram yeməkləri barədə məlumat verilir. Bu mətbəxin tarixi, coğrafi mövqeyi yerli məhsulların istifadəsi ilə zənginləşmişdir. Plovlar, şorbalar və ət yeməkləri mətbəxin əsasını təşkil edir. Naxçıvan kababı, düşbərə və Ordubad pitisi kimi xüsusi yeməklər də bura daxildir. Bayram günlərində hazırlanan yeməklər və adət-ənənələr Naxçıvan mətbəxinin sosial və mədəni əhəmiyyətini vurğulayır. Müasir dövrdə də ənənəvi mətbəx qorunur və restoranlar vasitəsilə tanındır. Məqalə, Naxçıvan mətbəxinin gələcək nəsillərə ötürülməsinin vacibliyini vurğulayır.

Açar sözlər: Naxçıvan mətbəxi, ənənəvi yeməklər, tarixi inkişaf, mətbəx mədəniyyəti, xalq yeməkləri

İlahə Ashrafova

Nakhchivan State University

ilahaashrafova@ndu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0000-2127-3487>

Traditional Dishes in Nakhchivan: Culinary Culture and Folk Dishes

Abstract

The article "Traditional Dishes in Nakhchivan: Culinary Culture and Folk Dishes" explores the rich and diverse culinary culture of Nakhchivan. The article provides information about the history of Nakhchivan cuisine, its main dishes, special dishes, and holiday foods. The history of this cuisine is enriched by its geographical location and the use of local products. Pilafs, soups, and meat dishes form the core of this cuisine. Special dishes such as Nakhchivan's kebab, dushbara, and Ordubad's piti are also included. The foods prepared during holidays and the associated traditions highlight the social and cultural significance of Nakhchivan cuisine. In modern times, traditional cuisine is preserved and promoted through restaurants. The article emphasizes the importance of passing on Nakhchivan cuisine to future generations.

Keywords: Nakhchivan cuisine, traditional dishes, historical development, culinary culture, folk dishes

Giriş

“Naxçıvanda ənənəvi yeməklər: mətbəx mədəniyyəti və xalq yeməkləri” adlı məqalə, Naxçıvanın zəngin və müxtəlif mətbəx mədəniyyətini araşdırmağı hədəfləyir. Məqalənin məqsədi Naxçıvan mətbəxinin unikal xüsusiyyətlərini, tarixini, ənənəvi yeməklərinin hazırlanma üsullarını və mətbəx mədəniyyətini işıqlandırmaqdır. Naxçıvan mətbəxi Azərbaycan mətbəxinin mühüm bir hissəsi olmaqla yanaşı, regionun tarix və mədəniyyətini əks etdirən çoxsaylı xüsusi yeməklərə malikdir. Bu mətbəx özünəməxsus dadları, yerli məhsullardan istifadə etməklə hazırlanan yeməkləri və qədim ənənələri ilə tanınır. Məqalə həm Naxçıvan mətbəxinin tarixi inkişafını, həm də müasir dövrdəki vəziyyətini təsvir edərək, bu unikal mətbəxin əhəmiyyətini və gələcək nəsillərə ötürülməsinin vacibliyini vurğulayır (Soltanov, 2021).

Naxçıvan mətbəxinin tarixi

Naxçıvan mətbəxi qədim dövrlərdən bəri formalaşmış və zəngin mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi inkişaf etmişdir. Bu mətbəxin tarixi kökləri regionun coğrafi mövqeyi və tarixi şəraiti ilə sıx bağlıdır. Naxçıvan qədim İpək Yolu üzərində yerləşdiyi üçün müxtəlif mədəni təsirlərə məruz qalmış və bu təsirlər onun mətbəxində də öz əksini tapmışdır.

Naxçıvanın ənənəvi yeməkləri zamanla inkişaf edərək bugünkü formasını almışdır. Əsrlər boyu saxlanılan kulinariya bilikləri və texnikaları, nəsil-dən-nəslə ötürülərək dəyişmiş və yenilənmişdir. Yerli məhsulların və təbii resursların bolluğu bu mətbəxin zənginliyini və müxtəlifliyini təmin etmişdir (Əhmədov, 2024).

Naxçıvan mətbəxinə təsir edən mühüm amillərdən biri də coğrafi şəraitdir. Dağlıq və yarımsəhra iqlimi, burada yetişdirilən məhsulların müxtəlifliyini artırmış və bu da yeməklərin tərkibində özünü göstərmişdir. Ənənəvi yeməklər, əsasən, təzə və yerli məhsullardan hazırlanır və bu da onların dad və keyfiyyətini artırır.

Beləliklə, Naxçıvan mətbəxi tarixi kökləri və müxtəlif təsirləri ilə zənginləşmiş, özünəməxsus ənənələri qoruyub saxlayan və inkişaf etdirən bir mətbəx olaraq qalmaqdadır.

Əsas yeməklər və onların hazırlanma üsulları

Naxçıvan mətbəxi müxtəlif və ləzzətli əsas yeməkləri ilə tanınır. Bu bölümə plovlar, şorbalar və ət yeməkləri kimi ən məşhur yemək növləri və onların tərkibi, hazırlanma texnikaları araşdırılır.

Plovlar. Naxçıvan plovları müxtəlif növləri ilə seçilir. Əsasən, düyü, ət, tərəvəz və meyvələrin istifadə olunduğu plovlar zəngin tərkibi və dadı ilə tanınır. Naxçıvan plovu, xüsusi qızardılmış əti və müxtəlif ədviyyatları ilə fərqlənir. Plov hazırlanarkən düyünün mükəmməl şəkildə bişməsi və ətlərin yaxşıca qızardılması üçün xüsusi texnikalardan istifadə edilir.

Şorbalar. Şorbalar Naxçıvan mətbəxində mühüm yer tutur. Ən məşhur şorbalardan biri düşbərə şorbasıdır. Düşbərə içi ətlə doldurulmuş kiçik xəmir tikələrindən ibarətdir və xüsusi bulyonda bişirilir. Düşbərə şorbasının hazırlanmasında xəmirin incə açılması və ət qarışıqının düzgün nisbətdə olması vacibdir. Digər məşhur şorbalardan biri də "ləvəngi"dir. Bu şorba toyuq və ya balıqdan hazırlanır və içinə müxtəlif tərəvəz və ədviyyatlar əlavə olunur (İsmayılov, 2019).

Ət yeməkləri. Naxçıvan mətbəxində ət yeməkləri geniş yer tutur. Naxçıvan kababı xüsusilə məşhurdur. Kabab, adətən, qoyun ətindən hazırlanır və odun üzərində bişirilir. Ətin xüsusi marinalı və düzgün bişirilməsi bu yeməyin əsas xüsusiyyətləridir. Ordubad pitisi isə noxud və ət qarışıqından hazırlanır və xüsusi gil qablarda, odun sobasında bişirilir. Bu üsul yeməyin xüsusi dadını və qoxusunu təmin edir.

Naxçıvan mətbəxi sadalanan yeməklərlə məhdudlaşmır və hər bir yeməyin hazırlanmasında istifadə olunan xüsusi texnikalar və tərkiblər bu mətbəxi daha da zənginləşdirir. Əsas yeməklər yerli məhsullardan istifadə edilərək ənənəvi üsullarla hazırlanır və bu da Naxçıvan mətbəxinin unikal dadını və keyfiyyətini təmin edir.

Naxçıvanın xüsusi yeməkləri

Naxçıvan mətbəxi özünəməxsus ləzzətləri və zəngin ənənələri ilə tanınır. Bu bölümə Naxçıvana xas olan bəzi xüsusi yeməklər və onların hazırlanma üsulları haqqında məlumat verilir.

Naxçıvan kababı. Naxçıvan kababı regionun ən məşhur yeməklərindən biridir. Əsasən qoyun ətindən hazırlanan kabab, xüsusi ədviyyatlar və marinallar ilə dadlandırılır. Kababın hazırlanması üçün əvvəlcə ət doğranır və soğan, duz, istiot kimi ədviyyatlar ilə qarışdırılır. Ət odun kömüründə və ya manqalda qızardılır ki, bu da ona xüsusi dad və ətir verir.

Lavaş və onun hazırlanma üsulu. Lavaş Naxçıvan mətbəxinin ayrılmaz bir hissəsidir. Xəmindən hazırlanan lavaş nazik və yumşaq olur. Hazırlanma üsulu sadədir: un, su və duz qarışdırılır, xəmir yoğrulur və nazik şəkildə yayılır. Yayılmış xəmir təndirdə və ya xüsusi sacda bişirilir. Lavaş, adətən, kabab və ya digər yeməklərlə birlikdə təqdim edilir (Qasımova, 2016).

Düşbərə. Düşbərə Naxçıvanın məşhur xəmir yeməklərindən biridir. Xırda xəmir parçaları içərisində ətlə doldurularaq hazırlanır. Hazırlanma prosesi xəmiri yoğurmaqla başlayır. Xəmir incə şəkildə yayılır və kiçik kvadratlara bölünür. Hər bir kvadratın içərisinə ət qoyulur və ucları birləşdirilərək qapadılır. Düşbərələr bulyonda qaynadılır və şorba kimi servis edilir.

Ordubad pitisi. Ordubad pitisi Naxçıvanın ənənəvi və qədim yeməklərindən biridir. Piti noxud, qoyun əti və müxtəlif ədviyyatlarla hazırlanır. Xörək xüsusi gil qablarda bişirilir ki, bu da onun dadı və ətrini artırır. Piti hazırlamaq üçün əvvəlcədən noxud isladılır, sonra ət və ədviyyatlarla birlikdə gil qablarda bişirilir.

Əriştə. Əriştə Naxçıvanda çox sevilən və yayılmış bir yeməkdir. Əriştə hazırlamaq üçün un və su qarışdırılır, xəmir yoğrulur və nazik şəkildə yayılır. Yayılmış xəmir nazik lentlər şəklində kəsilir və qurudulur. Əriştə, adətən, sulu yeməklərdə və ya şorbada istifadə edilir (Əliyev, 2022).

Bu xüsusi yeməklər Naxçıvan mətbəxinin zənginliyini və müxtəlifliyini əks etdirir. Hər bir yeməyin özünəməxsus hazırlanma üsulu və təqdimat forması vardır ki, bu da Naxçıvan mətbəxini unikal və maraqlı edir.

Bayram yeməkləri və adət-ənənələr

Naxçıvan mətbəxi bayram günlərində hazırlanan xüsusi yeməkləri və bu yeməklərlə bağlı adət-ənənələri ilə də zəngindir. Qurban bayramı, Novruz və digər bayramlar Naxçıvan mətbəxinin ən gözəl təzahür etdiyi dövrlərdən biridir.

Qurban bayramı. Qurban bayramında Naxçıvanda qoyun və ya mal əti qurban kəsilir və bu ət xüsusi yeməklərin hazırlanmasında istifadə edilir. Qurban ətindən hazırlanan yeməklər arasında kabablar, dolmalar və qovurmalar xüsusi yer tutur. Kababların hazırlanmasında ətin təzə və dadlı olmasına xüsusi diqqət yetirilir.

Novruz bayramı. Novruz Naxçıvanda ənənəvi yeməklərin ən çox hazırlandığı bayramlardan biridir. Bu bayramda hazırlanan yeməklər arasında şəkərbura, paxlava, qoğal və səməni cücərdilməsi adəti xüsusi yer tutur. Şəkərbura, paxlava və qoğal kimi şirniyyatların hazırlanması böyük zövq və ustalıq tələb edir. Novruz süfrəsində eyni zamanda plov, dolma və müxtəlif ət yeməkləri də təqdim olunur. Səməni isə bolluq və bərəkət simvolu olaraq hər evin süfrəsini bəzəyir.

Digər bayramlar. Naxçıvanda qeyd olunan digər bayramlarda da xüsusi yeməklər hazırlanır. Ramazan bayramında, oruc tutulan ayın sonunda zəngin süfrələr qurulur və plovlar, şorbalar, müxtəlif ət yeməkləri təqdim olunur. Eyni zamanda bu bayramda müxtəlif şirniyyatlar da hazırlanır (Məmmədova, 2020).

Bayram ənənələri. Bayramlarda yeməklərin hazırlanması xüsusi adət-ənənələrə uyğun olaraq həyata keçirilir. Ailələr birlikdə yemək hazırlayır və bayram süfrəsini bəzəyir. Qonaqlara və ehtiyacı olanlara yemək paylamaq, bayramların ayrılmaz bir hissəsidir. Qonaqpərvərlik Naxçıvan mətbəx mədəniyyətinin əsas xüsusiyyətlərindən biridir və bayram günlərində bu xüsusiyyət daha da ön plana çıxır. Bayram günlərində hazırlanan xüsusi yeməklər və bu yeməklərlə bağlı adət-ənənələr Naxçıvan mətbəxinin zənginliyini və müxtəlifliyini nümayiş etdirir. Bu ənənələr Naxçıvan mətbəxinin dərin köklərini və yerli mədəniyyətlə sıx bağlılığını göstərir (Quliyev, 2023).

Mətbəx mədəniyyəti və adət-ənənələr

Naxçıvan mətbəxi yalnız yemək hazırlama prosesini əhatə etmir, həm də yeməklərin təqdimatı, servisi və bayram adətləri ilə zənginləşir.

Yeməklərin təqdimatı və servis edilməsi

Naxçıvan mətbəxinin ənənəvi mətbəx mədəniyyətinə uyğun olaraq, yeməklər geniş süfrələrdə təqdim olunur. Yeməklərin servisi dərin ənənələrə əsaslanır və qonaqpərvərlik mədəniyyəti də göstərilir. Hər bir yemək öz spesifik və mərkəzi yerləşdirilməsinə və məhsulun keyfiyyətinə əsaslanır.

Yemək mədəniyyəti və ailə dəyərləri

Naxçıvan mətbəxi qədimdən bəri ailə mədəniyyəti və dəyərləri ilə birləşdirilmişdir. Yemək bişirilməsi və yeyilməsi ailə üzvləri arasında bir bağlılıq və birlik hissi yaradır. Ailə üzvləri bir araya gələrək yeməkləri birlikdə hazırlayır və paylaşır, bu da ənənəvi dəyərləri təmin edir.

Qonaqpərvərlik və süfrə mədəniyyəti

Naxçıvan mətbəxi qonaqpərvərlik mədəniyyətinin ənənələrini də yaşadır. Qonaqlar müstəqil və xüsusi qəbul olunur və onlara ən yaxşı şəkildə xidmət göstərilməsi vacibdir. Süfrələr bolluq və zövq üçün dəstəklənir və qonaqpərvərlik bir mədəniyyət forması kimi qiymətləndirilir. Bu bölüm Naxçıvan mətbəxinin sosial və mədəni əlamətlərini, gələcək nəsillərə ötürülmə rolu və yemək mədəniyyətinin ənənələrini açıqlayır (Əliyev, 2020).

Naxçıvanın indiki dövr mətbəxi

Naxçıvanın mətbəxi müasir dövrdə də ənənəvi mətbəxin önəmini və əhəmiyyətini saxlayır.

Müasir dövrdə ənənəvi mətbəxin rolu

Ənənəvi mətbəx mədəniyyəti ilə tanınan Naxçıvan müasir dövrdə də bu mətbəx mədəniyyətini qoruyur və yaşadır. Həmçinin mətbəx ənənələri və yemək hazırlama təcrübələri növbəti nəsillərə ötürülür və bu da ənənəvi mətbəxin davamlılığını təmin edir (Məhərrəmov, 2017).

Restoranlar və kafe mədəniyyəti

Naxçıvanın şəhərlərində və bölgələrində ənənəvi yeməkləri təqdim edən restoranlar və kafelər mövcuddur. Bu iş yerləri ənənəvi yeməkləri müştərilərə təqdim edərək ənənəvi mətbəx mədəniyyətini və onun davamlılığını dəstəkləyir.

Gənc nəsillər və ənənəvi yeməklərə maraqlılar

Müasir dövrün gənc nəsində də ənənəvi yeməklərə olan marağın artması ilə bu nəsillər ənənəvi mətbəxin tədqiqatı və inkişafına təkan verir. Yerli tədqiqatçılar və şef-həmkarlar ənənəvi yeməkləri yenidən dəyərləndirir və onların mövcud mətbəx mədəniyyətindəki yerini möhkəmləndirir.

Bu bölmə Naxçıvanın müasir dövründə ənənəvi mətbəxin mövcudluğunu, restoranlar və kafelərin bu mətbəx mədəniyyətinin davamlılığını dəstəkləməsini və gənc nəsillərin bu mətbəxə marağını təsvir edir (Soltanov, 2021).

Nəticə

Naxçıvan mətbəxinin qorunması və təşviqi bu ənənəvi mətbəxin inkişaf etməsi üçün əhəmiyyətli addımdır. Mətbəx mədəniyyətinin qorunması və təşviqi üçün mətbəx tədqiqatları, yemək festivalları və sərgilər təşkil olunmalıdır. Bununla birlikdə, ənənəvi yeməkləri hazırlamaq və paylaşmaq üçün müxtəlif mətbəx təlimləri və kursları da təşkil edilməlidir.

Mətbəx mədəniyyəti və ənənələr Naxçıvanın mədəniyyət və tarixini möhkəmləndirir. Mətbəx mədəniyyətinin daha geniş auditoriyaya təqdim edilməsi və tanınması üçün sosial media platformaları və kitablar kimi müxtəlif kommunikasiya vasitələrindən istifadə edilməlidir.

Ümumiləşdirmə və nəticələr baxımından Naxçıvan mətbəxi bir mədəniyyət və tarix abidəsi olaraq qəbul edilməlidir. Bu, yerli və xarici turistlərin bu ənənəvi mətbəxi tanımaq və təcrübə etmək imkanlarını artıracaq və Naxçıvanın mətbəx turizmini inkişaf etdirəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Soltanov, N. (2021). Naxçıvan mətbəxi: indiki dövrdəki rolu və gələcəyi. "Mətbəx və mədəniyyət", 17(1), s. 78 – 93.
2. Əhmədov, S. (2024). Naxçıvan mətbəxinin qorunması və təşviqi. "Yemək mədəniyyəti inkişafı", 18(4), s. 245 – 260.
3. İsmayılov, M. (2019). Naxçıvanda yemək mədəniyyəti və ənənələr. "Xalq yeməkləri araşdırmaları", 25(2), s. 112 – 130.
4. Qasımova, L. (2016). Naxçıvan mətbəxinin regional fərqlilikləri. "Azərbaycan kulinariya" jurnalı, 14(1), s. 92 – 105.
5. Əliyev, F. (2022). Naxçıvanda bayram yeməkləri və adət-ənənələr. "Yemək və mədəniyyət araşdırmaları", 30(3), s. 205 – 220.
6. Məmmədova, T. (2020). Naxçıvanın şirniyyatları: tarix və hazırlama üsulları. "Qida və mədəniyyət", 22(3), s. 135 – 150.
7. Quliyev, N. (2023). Naxçıvan mətbəxi və gənc nəsillər marağı. "Yemək və tarix", 15(2), s. 110 – 125.
8. Əliyev, R. (2020). Naxçıvan mətbəxinin tarixi və ənənələri. "Gələcəyə dönüş", 8(4), s. 215 – 230.
9. Məhərrəmov, A. (2017). Naxçıvanda ənənəvi plovların hazırlanması. "Kulinariya incəsənəti", 9(2), s. 65 – 80.

Göndərilib: 12.04.2024

Qəbul edilib: 22.04.2024

İÇİNDƏKİLƏR

Fəxrəddin Cəfərov, İlqar Kəngərli Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Naxçıvanda siyasi vəziyyət	6
Sefa Cheliksap, Banovsha Allahverdiyeva Determining the effect of social and psychological factors on works of art: defining them through specific examples	13
Flora Karimova Legal oversight of transportation within the tourism sector	31
Sevinc Sadıqova Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalının etnooronimləri	41
Eldar Cəfərov, Fidan Əlili Beynəlxalq və global təhlükəsizliyə yeni baxışlar	49
Pərvin Qafarova Təhsil müəssisəsinin idarə edilməsinin keyfiyyət göstəriciləri	56
Abdulla Mustafayev, Rəsul Bağırov, Ruhyyə Rzayeva, Münəvər Süleymanova Tarix dərslərində kompüter texnologiyalarından istifadə	61
Mikayıl Mustafayev Qızıltəpə abidəsi	68
Pərvin Qafarova Biologiya fənninin tədrisində STEAM modeli	72
Aygün İsmayılova Türk dünyasında mədəniyyətlərarası təmasların yeni reallıqları	76
Şəbnəm Cəfərova Xarici dil öyrənmədə gender fərqləri	81
Samirə Mərdanlı XII-XIII əsrlərdə fars dilinin güclü inkişafı və bunu doğuran səbəblər	86
Nicat Həsənov İcbari tibbi sığorta üzrə tibbi yardım almaq hüququnun həyata keçirilməsində əsas vasitəçi olan ailə həkiminin Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində yeri və hüquqi statusu	91
Güləy Bağırova Ədəbiyyat fənni üzrə seçilmiş təlim materiallarının şagirdlərin bədii-estetik tərbiyəsinə təsiri	96
Gülnar Rəhimova Siyasi partiyaların parlament seçkilərində fəallığı siyasi iştirakın göstəricisi kimi	102
Heyvəgül Vəliyeva Cinayətkar hərəkətsizliyin növləri	109
Tarja Səriyeva Concept of digital permanent establishment and the legal analysis of necessity of its application in the tax system of the Republic of Azerbaijan	113
Səid Məhəmmədli Vergi hüquq münasibətlərinin həyata keçirilməsi zamanı yol verilən korrupsiya halları və onunla mübarizə	120
Shamkhal Badalov Reconstruction of Azerbaijani EFL learners' identity in light of SLA experience	125
Nərmin Rəhimova Gənclərlə sosial işin əsasları	135

Turan Məmmədzadə	
İdman fəaliyyəti sahəsində Azərbaycan Respublikasının milli qanunvericiliyi və implementasiya problemləri	139
Kanan Aghasiyev	
Revisiting the themes of Bernard Shaw's The Devil's Disciple	146
Zümrüd Hətəmov	
İqlim dəyişikliklərinin logistik fəaliyyətə təsiri	151
Aysel Səfərova, Emin Abdullayev, Rüşət Əhmədli, Səid İsmayılov,	
İntizam Məmmədov	
Texnoparkların iqtisadiyyatda rolu	157
Farah Rajabova (İbrahimova)	
Caspian region in us foreign policy	163
Fətimə Əliyeva	
Elektron vergi xidmətinin müasir vəzifələrinin təhlili və qiymətləndirilməsi	169
Cahangir Hüseynov	
Koronavirus (COVID-19) pandemiyası zamanı dövlətin insanları idarəetmə siyasəti	174
Farid Sadıqov	
Assessment of systemic risks in the financial system of Azerbaijan	179
Günəl Quliyeva	
Gömrük tarif münasibətlərinin tənzimlənməsində hüquqi problemlər	185
Zümrüd Hətəmov	
Beynəlxalq hava hüququnun kodifikasiya edilmiş mənbəsi "Çikaqo Konvensiyası"nın beynəlxalq hava daşımalarda əhəmiyyəti	191
Gunay Karimova	
The Romano-Germanic and Anglo-Saxon legal systems	197
Aysel Asadova	
Methods used in the development of speaking skills in foreign language classes	201
Nailə Mönsümova	
İngilis dilinin lüğət tərkibində alınma sözlərin rolu	206
Zöhrə Abdullayeva	
Azərbaycanda turanimasiya fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlili	211
Sergey Klimov	
Azərbaycanda ictimai diplomatiyanın aktorları	215
Mustafa Safarov	
Organization and implementation of accounting in hotels business	222
İlahə Əşrəfova	
Naxçıvanda ənənəvi yeməklər: mətbəx mədəniyyəti və xalq yeməkləri	228

İmzalandı: 27.05.2024
Formatı: 60/84, 1/8
H/n həcmi: 29,25 ç.v.
Sifariş: 762

aem.az saytında çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
"Azərbaycan" nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 12 510 63 99
e-mail: info@aem.az

